CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शिवधर्मोत्तर

(शिवधर्म पुराण द्वितीयखण्ड)

परिचयात्मक भूमिका र अनुवादसहित

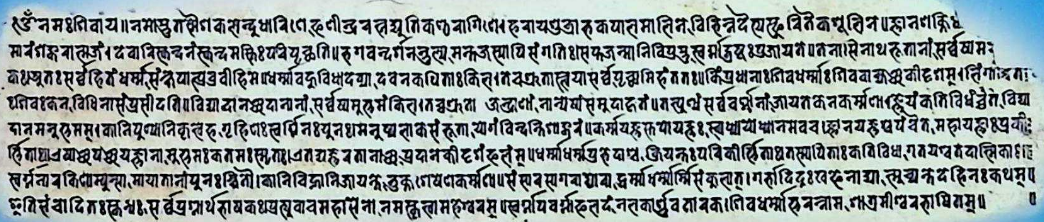

नेपाल सरकार
संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय
पुरातत्त्व विभाग
राष्ट्रिय अभिलेखालय
रामशाहपथ, काठमाडौं, नेपाल

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नेपाल सरकार
संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय
पुरातत्त्व विभाग
राष्ट्रिय अभिलेखालयको
तत्त्वावधानमा

शिवधर्मोत्तर

(शिवधर्म पुराण द्वितीयखण्ड)
परिचयात्मक भूमिका र अनुवादसहित

सम्पादक तथा अनुवादक
प्रा.डा.भागवतप्रसाद शर्मा
उपप्रा.डा.रीता ज्ञवाली (पौड्याल)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शिवधर्मोत्तर

(शिवधर्म पुराण द्वितीयखण्ड) परिचयात्मक भूमिका र अनुवादसहित

प्रकाशक : नेपाल सरकार
संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय
पुरातत्त्व विभाग
राष्ट्रिय अभिलेखालय

संस्करण : २०७५

प्रकाशन प्रति : १००० थान

मूल्य : रु.५००|-

मुद्रण : स्काई प्रेस प्रा.लि., बिजुलीबजार, काठमाडौं
फोन नं.: ०१-४७८४२८३

ISBN: 978-9937-0-4281-9

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रकाशकीय

नेपाल शिवसंस्कृतिद्वारा अनुप्राणित देश हो। भगवान् पशुपतिनाथ र माता पार्वतीको नित्य निवासस्थल एवम् उनैका कृपादृष्टिले परिपालित यो भूमि आध्यात्मिक चिन्तनका दृष्टिले विश्वकै केन्द्रबिन्दु हो। स्कन्दपुराणको हिमवत्खण्ड र केदारखण्डका साथै शिवपुराण लगायत अन्य पुराण र उपपुराणमा वर्णित भनाइ अनुसार शिवजीको घर र ससुराली दुबै यही नेपाल हो। शिवलाई प्रधान मान्ने शैव र शक्तिलाई प्रधान मान्ने शाक्त परम्पराको मधुर संयोजन यहाँको सांस्कृतिक जनजीवनमा सर्वत्र देख्न सकिन्छ। पारस्परिक सद्भाव, सहअस्तित्व र सहिष्णुता शिवसंस्कृतिका विशेषता हुन्। शिव परिवारका सर्प र मयूर, सिंह र साँढे, सर्प र मुसो, भूतप्रेत र देवता आदि सबै मिलेर बसेका छन्। यिनीहरूमा कुनै मनमुटाव, द्वेष र कलह छैन। शिवपरक पौराणिक ग्रन्थहरूले परम कल्याणकारी, परब्रह्म परमात्माकै स्वरूपमा शिवतत्त्वको निर्वचन एवम् व्याख्या गरेको पाइन्छ। यही परम्परालाई प्रस्तुत शिवधर्मोत्तर उपपुराणले निरन्तरता दिएको छ।

नेपाल सरकारको संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय अन्तर्गत पुरातत्त्व विभाग मातहत स्थापित राष्ट्रिय अभिलेखालय नेपालमा उपलब्ध प्राचीन ग्रन्थवाङ्मयको संरक्षण सम्बर्धन गर्ने उद्देश्यमा समर्पित छ। उक्त उद्देश्यपूर्तिका लागि राष्ट्रिय महत्त्वका ग्रन्थसम्पदाको व्यवस्थित अभिलेखीकरण, विद्युतीय प्रतिलिपि निर्माण (माइक्रोफिल्मिङ), विषयगत सूचीपत्र निर्माण एवम् प्रकाशन, ग्रन्थसम्पादन परियोजनाहरूको सञ्चालन, अभिलेख पत्रिकाको प्रकाशन, स्थलगत अध्ययन एवम् अनुसन्धानका विविध कार्यक्रमहरू यस संस्थाद्वारा निरन्तर सञ्चालन हुँदै आएका छन्। राष्ट्रिय अभिलेखालयद्वारा सञ्चालित उल्लिखित कार्यक्रमहरूकै एक पाटोका रूपमा नेवारी लिपिमा रहेका शिवपुराणका आठवटा खण्डहरूमध्ये शिवधर्मोत्तर उपपुराण द्वितीय खण्डको सम्पादन-प्रकाशन गरिएको हो। यसको निकै प्राचीन पाण्डुलिपि राष्ट्रिय अभिलेखालयमा रहेको छ र विभिन्न दृष्टिले यो ग्रन्थ महत्त्वपूर्ण एवम् उपयोगी छ।

प्रस्तुत ग्रन्थ नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयका पूर्वशिक्षाध्यक्ष एवम् वरिष्ठ प्राध्यापक डा.भागवतप्रसाद शर्मा र डा.रीता ज्ञवालीको संयुक्त उपक्रमबाट सम्पादित भै यस रूपमा तयार भएको हो। यस ग्रन्थका फरकफरक चारवटा पाण्डुलिपिहरूको खोजी र गहन अनुशीलन गरेर शुद्ध पाठ निर्धारणका साथै संस्कृत श्लोकहरूको आधिकारिक नेपाली अनुवादसमेत गरी सम्पादकद्वयले निकै मेहनतका साथ यो ग्रन्थ तयार पार्नुभएको छ। यसका लागि उहाँहरूलाई हार्दिक धन्यवाद दिनै पर्छ। त्यसैगरी प्रस्तुत ग्रन्थको परिष्कार परिमार्जनमा डा.महेशराज पन्तको योगदानका लागि हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछौं। यसका साथै ग्रन्थको सम्पादनदेखि प्रकाशनसम्मको कार्यमा सुरुवात देखी नै लाग्नुभएका हस्तलिखित उपशाखाका अनुसन्धान अधिकृत मनिता न्यौपाने लगायत परोक्ष, अपरोक्ष तरवरले सहयोग गर्ने सबैलाई हार्दिक धन्यवाद। प्रस्तुत ग्रन्थले नेपालको शिवपरक वाङ्मयको प्रचारप्रसार गर्ने राष्ट्रिय अभिलेखालयको योजनालाई सघाउ पुर्‍याउने हाम्रो विश्वास छ।

सौभाग्य प्रधानाङ्ग
प्रमुख

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्राक्कथन

अष्टादशपुराणेषु दशभिर्गीयते शिवः ।
चतुर्भिर्भगवान् ब्रह्मा द्वाभ्यां देवी तथा हरिः ॥

स्कन्दपुराणको यस उक्तिअनुसार अधिकांश पुराणवाङ्मय शिवमय छ । यही स्थिति उपपुराणहरूमा पनि देखिन्छ । शिवपरक उपपुराणहरूमा शिवधर्म उपपुराण अग्रणी छ । शिवधर्मोत्तर शिवधर्म उपपुराणको पूर्वापर निरपेक्ष आठ खण्डहरूमध्येको एक महत्त्वपूर्ण खण्ड हो । प्रायः प्राचीन प्रतिलिपिकारहरूले यसलाई शिवधर्मशास्त्रपछि दोस्रो स्थान दिएका छन् । कूर्म र वायुपुराणमा शिवधर्मपुराणको उल्लेख भएकाले शिवधर्मोत्तर यी पुराणहरूभन्दा पनि प्राचीन सिद्ध हुन्छ । यसको धार्मिक र आध्यात्मिक महत्त्व अन्य पुराणहरू जत्तिकै छ भने विज्ञान, मानवव्यवहार र आर्यसंस्कृतिका परिप्रेक्ष्यमा पनि कम महत्त्व छैन । ज्ञान बाँड्नु प्रत्येक मानवको निःस्वार्थ र पवित्र कर्तव्य हो । त्यसमा पनि यसको पहिलो मातृका नेवारीलिपिमा नेपालमै हुनुले यस प्रतिको हाम्रो दायित्व र ममत्व दुबै बढी हुनु स्वाभाविक हो ।

यस महत्त्वपूर्ण ग्रन्थको सम्पादन र अनुवादको योजना बनाएर राष्ट्रिय अभिलेखालयले आध्यात्मिक, धार्मिक, सांस्कृतिक र राष्ट्रिय गौरवका दृष्टिले समेत मानवीय हितमा महत्त्वपूर्ण काम गरेको हाम्रो ठम्याइ छ । राष्ट्रिय अभिलेखालय र यसका अनुसन्धान अधिकृत श्रीमती मनिता न्यौपानेको आग्रह र उत्प्रेरणाले हामीलाई यो कार्य अङ्गीकार गर्न विवश तुल्याउँदै सत्कार्यमा संलग्न हुने अभिप्रेरणा र अवसर दियो । जति तदारुकताका साथ यसको सम्पादन र अनुवादका लागि हामीलाई अभिप्रेरित र जागरूक तुल्यायो, त्यत्तिकै तदारुकता साथ यसको प्रकाशनमा पनि अग्रसरता अभिलेखालयले देखाउने छ भन्ने कुरामा हामी आशावान् र विश्वस्त पनि छौं ।

पेशागत, संस्थागत र पारिवारिक दायित्वहरूका बीच यति सानो समयमा प्रस्तुत सम्पादन र अनुवाद दुबै कार्य एकसाथ हाम्रा लागि अत्यन्त दुष्कर तथा अत्यन्त श्रमकर थियो । त्यसमा पनि 'श्रेयांसि बहुविघ्नानि' यस भनाइ अनुसार अनेक बाधा अड्चनहरू पनि आइलागे ।

यस पुण्य कृत्यका लागि अभिप्रेरणा र अवसर प्रदान गर्नुका साथै हृदयतः हरतरहले सहयोग समेत गर्ने राष्ट्रिय अभिलेखालय, राष्ट्रिय अभिलेखालयका प्रमुख श्रीमती सौभाग्य प्रधानाङ्ग, अनुसन्धान अधिकृत श्रीमती मनिता न्यौपाने र श्री राजु रिमाल, अनुसन्धान सहायक श्री शिवराम सापकोटा र यसका सम्पूर्ण अधिकारी कर्मचारी वर्गमा हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछौं । यस अवसरमा प्रेरणादायी भूमिका निर्माणका साथ सामग्रीसमाहरणका लागि ने.सं.वि.वाल्मीकि विद्यापीठका सह प्रा.डा. सुधन पौडेल र उपप्रा. श्रीशेखर दाहाललाई साधुवादका साथ सम्झन चाहान्छौं । अन्तमा यसै शिवधर्मोत्तर ग्रन्थको सम्पादनको क्रममा सम्बद्ध पाण्डुलिपिहरूमै कतै फेला परेको प्रासङ्गिकरूपमा उद्धृत निम्न लिखित पद्यको माध्यमबाट यो सम्पादन र अनुवाद दुबै कार्यलाई त्यसै शिवतत्त्वमा समर्पित गर्दछौं ।

तव तत्त्वं न जानामि कीदृशोऽसि महेश्वर ! ।
यादृशोऽसि महादेव तादृशाय नमो नमः ॥

विनीत
सम्पादक तथा अनुवादक
प्रा.डा.भागवतप्रसाद शर्मा
एवम्
उपप्रा.डा.रीता ज्ञवाली (पौड्याल)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विषयसूची

भूमिका भाग

१.	शिवधर्मोत्तरको स्वरूप	१
२.	पुराणहरूको स्वरूप र शिवधर्मोत्तर	४
३.	शिवधर्म र शिवधर्मोत्तर	५
४.	शिवमहापुराण र शिवधर्मोत्तर	७
५.	शिवधर्मोत्तरको प्रतिपाद्य विषय	११
६.	शिवधर्मोत्तरका प्रवक्ता	१९
७.	शिवधर्मोत्तरको रचनाकाल	२०
८.	पाण्डुलिपि परिचय र सम्पादन विधि	२३

मूल भाग

९.	शिवधर्मोत्तरे षडङ्गविधिर्नाम प्रथमोऽध्याय	२५
१०.	शिवधर्मोत्तरे विद्यादानो नाम द्वितीयोऽध्याय	४३
११.	शिवधर्मोत्तरे ज्ञानयोगमाहात्म्यवर्णनं नाम तृतीयोऽध्याय	७७
१२.	शिवधर्मोत्तरे सत्पात्रदानं नाम चतुर्थोऽध्याय	९१
१३.	शिवधर्मोत्तरे शिवपुरधर्मगतिर्नाम पञ्चमोऽध्याय	१०७
१४.	शिवधर्मोत्तरे पापभेदनिरूपणं नाम षष्ठोऽध्याय	११७
१५.	शिवधर्मोत्तरे पापगतिविशेषो नाम सप्तमोऽध्याय	१३३
१६.	शिवधर्मोत्तरे संसारगतिर्नामाष्टमोऽध्याय	१७१
१७.	शिवधर्मोत्तरे स्वर्गनारकचिह्ननिरूपणं नाम नवमोऽध्याय	२०७
१८.	शिवधर्मोत्तरे ज्ञानयोगो नाम दशमोऽध्याय	२१३
१९.	शिवधर्मोत्तरे प्रायश्चित्तनिरूपणं नामैकादशोऽध्याय	२४७
२०.	शिवधर्मोत्तरे गोलोकमाहात्म्यं नाम द्वादशोऽध्याय	२६३
२१.	श्लोकानुक्रमणी	३०७
२२.	परिशिष्टहरू	३२५

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शिवधर्मोत्तरको स्वरूप

शिवधर्मोत्तर पुराण हो। वाङ्मय राशिमा पुराणहरूको महत्त्वपूर्ण स्थान छ। महर्षि याज्ञवल्क्यले विद्याहरू र धर्मका चौध स्थानहरूमा पुराणको उल्लेख गरेका छन्-

पुराणं न्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः।
वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥ (*याज्ञवल्क्यस्मृति* १।३)

अर्थात् पुराणहरू, न्यायवैशेषिक, पूर्वोत्तर मीमांसा, धर्मशास्त्र, शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छन्दशास्त्र, ज्यौतिष, ऋग्वेद, सामवेद, यजुर्वेद र अथर्ववेद यी चौध विविध विद्याहरू र धर्मका स्रोतहरू हुन् । यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने वेदहरू झैं पुराणहरू पनि ज्ञान र धर्मका महान् भण्डारका रूपमा प्रतिष्ठित छन्। धार्मिक दृष्टिबाट सबै पुराणहरू प्रायः शैव, वैष्णव, सौर, गाणपत र शाक्त यी पाँच सम्प्रदायमा विभक्त देखिए पनि ज्ञानका दृष्टिले यिनलाई कुनै एक, दुई वा तीन विषयहरूमा सीमित तुल्याउन गाह्रो छ किनभने यिनमा वेदहरूमा झैं अनेक विषयहरू छरिएर रहेका छन् । पुराणहरूका पनि तीन वर्गहरू रहेका छन्- महापुराण, उपपुराण र औपपुराण । पुराणशब्द यी तीनकै साझा वाचक हो । पुराण, उपपुराण र औपपुराण सबैको संख्या अठारै अठार रहेको उल्लेख पाइन्छ । ब्रह्मवैवर्तपुराणका अनुसार अठार पुराण र अठारै उपपुराणहरू रहेका छन् -

अष्टादशपुराणानामेवमेवं विदुर्बुधाः ।

एवञ्चोपपुराणानामष्टादश प्रकीर्तिताः ॥ (*ब्रह्मवैवर्तपुराण* श्रीकृष्ण जन्मखण्ड, १३१।२२।)

भागवतपुराणमा अठार महापुराणहरूको उल्लेख निम्नानुसार गरिएको छ-

ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवञ्च शैवं लैङ्गं सगारुडम् ।
नारदीयं भागवतमाग्नेयं स्कान्दसंज्ञितम् ॥
भविष्यं ब्रह्मवैवर्त्तं मार्कण्डेयं सवामनम् ।
वाराहं मात्स्यं कौर्मं ब्रह्माण्डाख्यमिति त्रिषट् ॥ (*भागवतपुराण* १२।७।२३-२४।)

जसअनुसार- १.ब्रह्म २. पद्म ३. विष्णु ४. शिव ५. लिङ्ग ६. गरुड ७. नारद ८. भागवत ९. अग्नि १०. स्कन्द ११. भविष्य १२. ब्रह्मवैवर्त १३. मार्कण्डेय १४. वामन १५. वराह १६. मत्स्य १७. कूर्म तथा १८. ब्रह्माण्ड यी १८ पुराणहरू हुन् । यिनलाई महापुराणका कोटिमा राखिन्छ।

उपपुराणहरूको संख्या अठार नै मानिए पनि उनीहरूका नामहरूका बारेमा भने फरक फरक मत देखिन्छन्। कूर्मपुराणमा उपपुराणहरूको उल्लेख निम्नानुसार छ -

आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमथापरम् ।
तृतीयं स्कान्दमुद्दिष्टं कुमारेण च भाषितम् ॥

चतुर्थं शिवधर्माख्यं साक्षान्नन्दीशभाषितम् ।
दुर्वाससोक्तमाश्चर्यं नारदीयमतः परम् ॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
कपिलं वामनं चैव तथैवोशनसेरितम् ।
ब्रह्माण्डं वारुणं चाथ कालिकाह्वयमेव च ॥

माहेश्वरं तथा साम्बं सौरं सर्वार्थसञ्चयम् ।
पराशरोक्तमपरं मारीचं भास्कराह्वयम् ॥ (*कूर्मपुराण* पूर्वार्द्ध १।१७-२०।)

अर्थात्- १. आदि २ नरसिंह ३. स्कन्द ४. शिवधर्म ५. दुर्वासा ६. नारद ७. कपिल ८. वामन ९. औशनस १०. ब्रह्माण्ड ११. वरुण १२. कालिका १३. माहेश्वर १४. साम्ब १५. सौर १६. पाराशर १७. मारीच १८. भास्कर यी १८ उपपुराणहरू बताइएका छन् ।

तर वायुपुराणको रेवामाहात्म्यमा भने केही फरक ढङ्गले उपपुराणहरूको उल्लेख भएको छ -

आद्यं सनत्कुमारोक्तं द्वितीयं सूर्यभाषितम् ।
सनत्कुमारनाम्नापि तद् विख्यातं महामुने ॥

द्वितीयं नारसिंहं च पुराणे पद्मभाषिते ।
नन्दापुराणं च तथा तृतीयं वैष्णवे मतम् ॥

चतुर्थं शिवधर्माख्यं पुराणे वायुसंज्ञिते ।
दौर्वाससं पञ्चमं च स्मृतं भागवते तथा ॥

भविष्यं नारदोक्तं च सूरिभिः कथितं पूरा ।
कापिलं मानवं चैव तथैवोशनसेरितम् ॥

ब्रह्माण्डं वारुणं चाथ कालिकाह्वयमेव च ।
माहेश्वरं तथा साम्बं सौरं सर्वार्थसञ्चयम् ॥

पाराशरं भागवतं कौर्मं चाष्टादश क्रमात् । (*वायुपुराण* रेवामाहात्म्य) ।

भारतीय विद्वान् आचार्य बलदेव उपाध्याय आदिद्वारा सम्पादित उत्तरप्रदेश संस्कृत संस्थान लखनऊबाट प्रकाशित संस्कृत वाङ्मय का बृहद् इतिहासको तेह्रौं खण्डमा गङ्गाधर पण्डाको शिवसङ्कल्प शीर्षकको लेखमा पृ २४-२५ मा उद्धृत वायुपुराण रेवामाहात्म्यको उपर्युक्त उल्लेख अनुसार उपपुराणहरूका नाम निम्न लिखित रहेका छन्- १. सनत्कुमार २. नारसिंह ३. नन्दा ४. शिवधर्म ५. दौर्वासस ६. नारदीय ७. कपिल ८. मानव ९. उशनसेरित १०. ब्रह्माण्ड ११. वारुण १२. कालिका १३. महेश्वर १४ साम्ब १५. सौर १६. पाराशर १७. भागवत १८. कौर्म ।

पद्मपुराणका अनुसार उपपुराणहरूको नाममा अझै अन्तर देखिन्छ-

तथा चोपपुराणानि कथयिष्याम्यतः परम् ।
आद्यं सनत्कुमाराख्यं नारसिंहमतः परम् ॥

तृतीयमाण्डमुद्दिष्टं दौर्वाससमथैव च ।

नारदीयमथान्यच्च कापिलं मानवं तथा ॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तद्वदौशनसं प्रोक्तं ब्रह्माण्डं च ततः परम् ।
वारुणं कालिकाह्वानं माहेशं साम्बमेव च ॥

सौरं पाराशरं चैव मारीचं भार्गवाह्वयम् ।
कौमारं च पुराणानि कीर्तितान्यष्ट वै दश ॥ (*पद्मपुराण* पातालखण्ड ११३।९३-९७।)

जस अनुसार उपपुराणहरूका- १. सनत्कुमार २. नारसिंह ३. आण्ड ४. दौर्वासस ५.नारदीय ६. कपिल ७. मानव ८. औशनस ९. ब्रह्माण्ड १०. वारुण ११. कालिका १२.माहेश १३ साम्ब १४. सौर १५. पाराशर १६. मारीच १७. भार्गव १८. कौमार यी १८ नामहरू रहेका छन् ।

महापुराण र उपपुराणमा नपरेका अन्य केही पुराणहरूको औपपुराणनामक छुट्टै वर्ग मानिएको छ । बृहद्विवेकनामक ग्रन्थलाई आधार मानेर अनेक विद्वान्‌हरूले औपपुराणहरूको छुट्टै वर्ग मानी तदनुरूप विश्लेषण गर्दै आएका छन् । जसअनुसार औपपुराण पनि अठार नै मानिएका छन् -१. आदि २. सनत्कुमार ३. बृहन्नारदीय ४.आदित्य ५. नन्दिकेश्वर ६. कौर्म ७. भागवत ८. वाशिष्ठ ९. भार्गव १०. मुद्‌गल ११. कल्कि १२. देवी १३. महाभागवत १४. बृहद्धर्म १५. परानन्द १६. बह्नि १७. पशुपति १८. हरिवंश ।

बृहद्विवेकका जुन पद्यहरूका आधारमा औपपुराणहरूको उल्लेख गरिएको छ ती यस प्रकार छन् -

आद्यं सनत्कुमारं च नारदीयं बृहच्च यत् ।
आदित्यं मानवं नन्दिकेश्वरमेव च ॥

कौर्मं भागवतं ज्ञेयं वाशिष्ठं भार्गवं तथा ।
मुद्‌गलं कल्किदेव्यौ च महाभागवतं ततः ॥

बृहद्धर्मं परानन्दं वह्निं पशुपतिं तथा ।

हरिवंशं ततो ज्ञेयमिदमौपपुराणकम् ॥ (*बृहद्विवेक* ३।) (उपाध्याय बलदेव आदि (सं.), *संस्कृतवाङ्मय का बृहद् इतिहास* (तेह्रौं खण्ड), लखनऊ : उत्तरप्रदेश संस्कृत संस्थान, २०६३ वि.सं. भूमिकाभाग पृ.३२,मूलभाग पृ.७४४,७५२,७५९ / त्रिपाठी श्रीकृष्णमणि *पुराणपर्यालोचनम्* (गवेषणात्मको भागः), वाराणसीःचौखम्बा सुरभारती प्रकाशन १९७६ ई. पृ.२८२)।

यिनका अतिरिक्त अन्य महापुराण, उपपुराण र औपपुराणहरूको उल्लेख पनि पाइन्छ । उपपुराणहरूको सङ्ख्या एक सयभन्दा पनि बढी नै भएको बताइन्छ तर धेरै जसोका नाम मात्र विभिन्न पुराणहरूमा उपलब्ध छन् भने ग्रन्थ अहिलेसम्म फेला परेका छैनन् । (*सं.वा.का बृ.इ.* १३ खण्ड, पूर्ववत् भूमिकाभाग पृ.१५।)

उपर्युक्त महापुराण, उपपुराण र औपपुराणहरूमा शिवधर्मोत्तर, कूर्मपुराण र वायुपुराणको रेवामाहात्म्यमा उल्लेख भए अनुसारको शिवधर्म उपपुराणमा संगृहीत रहेकाले र आदि, मध्य तथा अन्त सबै शिवधर्ममय भएकाले विष्णुधर्मोत्तर उपपुराण जस्तै उपपुराण सिद्ध हुन्छ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पुराणहरूको स्वरूप र शिवधर्मोत्तर

पुराणहरू ज्ञानराशि भएकाले नै यिनीहरूलाई पाँचौं वेद मानिएको छ -

इतिहासपुराणानि पञ्चमं वेदमीश्वरः ।
सर्वेभ्य एव वक्त्रेभ्यः ससृजे सर्वदर्शनः ॥ (*भागवतपुराण* ३।१२।३९)

पुराणहरूमा सृष्टि, प्रलय, वंश, मन्वन्तर र वंशानुचरितको वर्णन हुने गर्दछ -

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
सर्वेष्वेतेषु कथ्यन्ते वंशानुचरितञ्च तत् ॥ (*विष्णुपुराण* ३।६।२५)

यो पुराणहरूको सामान्य लक्षण मानिएको छ। यसको उल्लेख विष्णुपुराण लगायत अन्य अनेक पुराणहरूमा देखिन्छ। भागवत पुराणमा भने पुराणहरूका दश लक्षण बताइएका छन्-

सर्गोऽस्याथ विसर्गश्च वृत्ती रक्षान्तराणि च ।
वंशो वंशानुचरितं संस्था हेतुरपाश्रयः ॥
दशभिर्लक्षणैर्युक्तं पुराणं तद्विदो विदुः ।।(*भागवतपुराण* १२।७।९-१०)

अर्थात् महदादि तत्त्वहरूको उत्पत्ति, चराचर जीवहरूको वासनात्मक सृष्टि, जीविका, रक्षा, मन्वन्तर, वंश, वंशानुचरित, मुक्ति, सृष्टिनिमित्तक जीवको कर्मवासना तथा आश्रय यी दश लक्षणले युक्तलाई विज्ञहरूले पुराण भन्दछन्। त्यहाँ अन्य पुराणहरूमा उल्लिखित पाँच लक्षणहरूका विषयमा सङ्केत गर्दै अगाडि भनिएको छ-

केचित् पञ्चविधं ब्रह्मन्! महदल्पव्यवस्थया ॥ (*भागवतपुराण* १२।७।१०)

यसको अर्थ हो- कतिपय विद्वान्हरूले धेरै तथा अल्प व्यवस्थाका कारण पुराणका सर्ग, प्रतिसर्ग, वंश, वंशानुचरित तथा मन्वन्तर यी पाँच लक्षण पनि बताएका छन्। उपर्युक्त पद्यमा सन्निविष्ट 'महदल्पव्यवस्थया' यस अंशलाई आधार बनाएर कतिपयले दश बुँदे महापुराणहरूको र पाँच बुँदे उपपुराणहरूको लक्षण भएको मान्यता राख्दछन् भने कतिपयले पञ्चलक्षण अल्प=सङ्क्षेप र दश लक्षण त्यसको महत् =विस्तार मात्र भएको मान्दछन्। वस्तुतः पञ्चलक्षणकै विषय यति विशाल छ कि संसारका सबै कुराहरू यसमा समेटिन सक्दछन् र दश लक्षणहरू पनि पञ्च लक्षणभित्र समाहित हुन सक्दछन्। उपर्युक्त दुबै लक्षण समान छन् र सबै खाले पुराणहरूका सामान्य लक्षण हुन्।

जहाँसम्म शिवधर्मोत्तरको प्रश्न छ, कमबेसी रूपमा सबै पाँच वा दश लक्षणहरूको समन्वय भएको पाइन्छ र यसको मुख्य प्रयोजन महापुराणहरूको जस्तै भुक्तिका साथ आत्यन्तिक प्रलय अर्थात् मुक्ति रहेको छ। शिवधर्मोत्तर शिवमहापुराणको अनुगमन गर्दछ र त्यसकै व्याख्या विस्तार तथा समर्थनमा समर्पित भएकाले पनि यसको पुराणताको पुष्टि हुन्छ। पद्मपुराणका अनुसार जसले पुरानो परम्परालाई प्रस्तुत गर्दछ त्यसलाई पुराण भनिन्छ -

पूरा परम्परां व्यक्ति पुराणं तेन वै स्मृतम्। (*पद्मपुराण* १।२।५४।)

अनादिकालदेखि प्रवृत्त शिवधर्मपरम्पराको संवाहक प्रस्तोता र निर्देष्टा शिवधर्मोत्तर उपर्युक्त पद्म पुराणीय लक्षणअनुसार पनि पुराण सिद्ध हुन्छ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शिवधर्म र शिवधर्मोत्तर

विभिन्न पुराणहरूमा उल्लिखित पुराण लक्षणअनुसार शिवधर्मको पुराणता सिद्ध हुन्छ र त्यसको वर्गीकरणको सिलसिलामा महापुराणहरूमा नै यसलाई उपपुराण वर्गमा राखिएको हुनाले यो उपपुराण हो। शिवधर्म उपपुराणका अनेक खण्ड छन्। भारतबाट बलदेव उपाध्याय आदिद्वारा सम्पादित संस्कृत वाङ्मयंका बृहद् इतिहास नामक ग्रन्थको तेह्रौ खण्डमा गङ्गाधर पण्डाले शिवसङ्कल्प शीर्षकको भूमिका लेख पृ.२६मा उल्लेख गरेअनुसार शिवधर्मपुराणमा छवटा ग्रन्थ सम्मिलित छन्-

१. शिवधर्मशास्त्र २. शिवधर्मोत्तर ३. शिवधर्मसंग्रह ४. उमामहेश्वर संवाद ५. शिवोपनिषद् ६. उत्तरोत्तर तन्त्र।

उनले त्यहाँ उल्लेख गरेअनुसार एशियाटिक सोसाइटी कोलकतामा यसका दुईवटा पाण्डुलिपि छन् भने यसको प्रथम मातृका नेवारी लिपिमा छ। समग्रमा शिवधर्ममा आठहजार दुई सय श्लोक रहेका छन्। तर हामीलाई प्राप्त सामग्रीमा उपर्युक्त क्रममा केही भिन्नता हुनुका साथै शिवधर्मभित्र संगृहीत ग्रन्थहरूको सङ्ख्या पनि आठ रहेको छ। तर यौटा नेवारी अक्षरको पाण्डुलिपिमा (राष्ट्रिय अभिलेखालय ल.सं. ५-५३७० वि. सं. ३०७ माइक्रोफिल्म रिल नं. A १३६३/७, B २१९/२) मा भने सङ्ख्या समान ६ नै रहे पनि क्रममा थोरै अन्तर देखिएको छ -

१. शिवधर्मशास्त्र २. शिवधर्मोत्तर ३. शिवधर्मसङ्ग्रह ४. उमामहेश्वरसंवाद ५. उत्तरोत्तर महासंवाद ६. शिवोपनिषद्। एक अन्य नेवारी अक्षरकै पाण्डुलिपिमा (राष्ट्रिय अभिलेखालय ल.सं. ४-१५६७ वि.सं. पुराण ३०८ माइक्रोफिल्म रिल नं. B २१९/८) शिवधर्मपुराणका नाममा सङ्गृहीत ग्रन्थहरूको सङ्ख्या आठ र क्रम पनि निम्नानुसार रहेको छ -

१. शिवधर्मशास्त्र २. शिवधर्मोत्तर ३. शिवधर्मसङ्ग्रह ४. उमामहेश्वरसंवाद ५. उत्तरोत्तरसंवाद ६. शिवोपनिषद् ७. वृषसारसङ्ग्रह ८. धर्मपुत्रिका।

यसको सम्पादनमा उपयोग गरिएको एक अन्य मैथिली अक्षरको पाण्डुलिपिमा (राष्ट्रिय अभिलेखालय ल.सं. ४-२५३७ वि. सं. पुराण ३१० माइक्रोफिल्म रिल नं.B २१९/३) सङ्ख्या र क्रम निम्नानुसार रहेको छ -

१. शिवधर्मशास्त्र २. शिवधर्मोत्तर ३. शिवधर्मसङ्ग्रह ४. उमामहेश्वरसंवाद ५. शिवोपनिषद् ६. वृषसारसङ्ग्रह ७. उत्तरोत्तरसंवाद ८. धर्मपुत्रिका।

यसका अतिरिक्त पशुपतिमतका नामबाट एक अन्य ग्रन्थ बृहदाध्यात्मिक परिषद्बाट प्रकाशित भएको छ । यसको अर्को नाम शिवधर्ममहाशास्त्र र त्यसपछि पशुपतिनाथ दर्शन नाम पनि दिइएको छ। सरसरी आवरण हेर्दा नरहरिनाथ नै निर्माता हुन् कि जस्तो देखिने यस ग्रन्थभित्र पनि शिवधर्म पुराण नै रहेको छ र योगी नरहरिनाथले यस भित्रका कतिपय अंशको नेपाली अनुवाद गरेका छन्। विष्णुप्रसाद अर्याल र श्रीश थापाद्वारा सम्पादित यस ग्रन्थमा पनि पछिल्ला दुई पाण्डुलिपि अनुरूपका आठ ग्रन्थहरू समाविष्ट छन् भने तिनको विन्यासक्रम भने यस प्रकार छ-

१. शिवधर्मशास्त्र २. शिवोपनिषद् ३. शिवधर्मोत्तर ४. शिवधर्मसङ्ग्रह ५. उमामहेश्वरसंवाद ६. उत्तरोत्तरसंवाद ७. वृषसारसङ्ग्रह ८. धर्मपुत्रिका।

यस पशुपतिमत नामबाट प्रकाशित ग्रन्थमा शिवोपनिषद्मा १२ अध्याय रहेका छन्। प्रारम्भिक सात अध्यायपछि थप पाँच अध्यायहरूको समावेश भएको छ जसको गोसावित्रीगवामुपनिषद् नाम राखिएको छ। उपलब्ध अन्य सबै पाण्डुलिपिहरूमा शिवोपनिषद्का सातै अध्याय छन् भने भारतबाट प्रकाशित (मोतीलाल वनारसीदास २०११ई.)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उपनिषत्सङ्ग्रहमा पनि शिवोपनिषद् प्रकाशित छ र त्यसमा पनि सात अध्याय नै रहेका छन् । त्यसैले पशुपतिमतमा शिवोपनिषद् भित्र नै गोसावित्रीगवाम् उपनिषद्को प्रक्षेप गरिएको देखिन्छ। उपर्युल्लिखित विवरणबाट के स्पष्ट हुन्छ भने पौराणिक कालदेखि नै यस उपपुराणको नाम शिवधर्म रहेको छ र शिवधर्मभित्र शिवधर्मशास्त्र, शिवधर्मोत्तर लगायतका आठ खण्डहरू रहेका छन् । यी आठवटैको मूल प्रतिपाद्य विषय शैव धर्म नै रहेकाले सबैको संयुक्त नाम शिवधर्मपुराण हो र शिवधर्मोत्तर लगायत आठवटै ग्रन्थहरू शिवधर्मपुराणका अभिन्न अङ्गहरू हुन् । यिनमा पूर्वापर सापेक्षता नभएकाले र कतै कुनै सुनिश्चित क्रम पनि स्थापित नभइसकेको हुनाले प्राचीनकालदेखि नै यिनीहरूको क्रममा तलमाथि हुँदै आएको छ।

यिनीहरूमध्ये शिवधर्मशास्त्रमा १२, शिवधर्मोत्तरमा १२ र शिवधर्मसङ्ग्रहमा पनि १२ नै अध्याय छन् भने उपामहेश्वरसंवादमा २२ र उत्तरोत्तरमहासंवादमा १० अध्याय रहेका छन् । पशुपतिमतमा सङ्गृहीत गोसावित्रीगवां उपनिषद्को रूपमा संगृहीत ५ अध्याय बाहेक शिवोपनिषद्मा ७ अध्याय, वृषसारसङ्ग्रहमा २४ अध्याय र धर्मपुत्रिकामा १६ पटल रहेका छन् । यी ग्रन्थहरूमा कतै शिव स्वयं प्रत्यक्षरूपमा शिवधर्मका प्रतिपादक रहेका छन् भने कतै नन्दिकेश्वर र कतै स्कन्द प्रत्यक्ष प्रवक्ता रहेका छन् तापनि शिवधर्मका मूल प्रतिपादक भगवान् शिव नै मानिएका छन् । यसको उल्लेख शिवधर्मशास्त्र खण्डमा स्पष्टरूपमा गरिएको छ -

श्रूयतामभिधास्यामि सुखोपायमहत्फलम् ।
परमसर्वधर्माणां शिवधर्मं शिवात्मकम् ।।

शिवेन कथितं पूर्वं पार्वत्याः षण्मुखस्य च ।
गणानान्देवमुख्यानामस्माकञ्च विशेषतः ।।

अज्ञानार्णवमग्नानां सर्वेषां प्राणिनामयम् ।
शिवधर्मान्तु यः श्रीमानुद्धारार्थमुदाहृतम् ।। (*शिवधर्मशास्त्र* प्रथम अध्याय ।)

शिवधर्मपुराणलाई शिवभक्त मानिसहरूका लागि अत्यन्त कल्याणकारक मानिएको छ र यी सबै खण्डहरू आदि, मध्य र अन्त शिवमय नै छन् -

शिवमादौ शिवं मध्ये शिवमन्ते च सर्वदा ।
सर्वेषां शिवभक्तानां मनुजानाञ्च नः शिवम् ।। (त्यहीं)

भारतको एशियाटिक सोसायिटीमा रहेका पाण्डुलिपिहरूका अवलोकनकर्ता गङ्गाधर पण्डाले शिवधर्मपुराणको श्लोकसंख्या समग्रतामै ८२०० र पशुपतिमतका सम्पादक विष्णुप्रसाद अर्याल आदिले पनि समग्रतामै श्लोकसंख्या ७९५६ भएको उल्लेख गरेका छन् । यी दुबै संख्यामा केही तलमाथि हुन सक्दछ किनभने पशुपतिमतमा छापिएको शिवधर्मोत्तरमा श्लोकसंख्या १७२१ छ भने यस सम्पादन अनुसार १७४० रहेको छ । यसमा रहेका आठै खण्डको सम्यक्तया सम्पादन भइसक्दा यो संख्या अझ केही बढ्न सक्दछ । उपर्युक्त उल्लेखहरूका आधारमा पनि शिवधर्मशास्त्र, शिवधर्मोत्तर, शिवधर्मसंग्रह आदि सबै ग्रन्थहरू शिवधर्मपुराणकै रूपमा एकाकार रहेको देखिन्छ भने यी आठवटैको पर्यवेक्षण गर्दा यी सबै शिवधर्मतारूप एउटै गुणतन्तुमा अनुस्यूत रहेकाले शिवधर्मपुराणकै अभिन्न अङ्ग सिद्ध हुन्छन् र शिवधर्मोत्तर पनि शिवधर्मपुराणकै अङ्गभूत एउटा खण्ड हो ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

 CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शिवधर्मोत्तरसहित शिवधर्मपुराण शिवमहापुराणको उपपुराण हो। उपपुराणहरू महापुराणहरूको सङ्क्षेप, विस्तार, व्याख्या, विवेचना, पुनराख्यान वा समर्थनादिका दृष्टिले पूरकका रूपमा प्रतिष्ठित रहेका छन्। प्रत्येक महापुराणहरूका उपपुराणहरू रहेको उल्लेख पाइन्छ। विषयवस्तु वा धर्मप्रतिपादनका दृष्टिले यौटै महापुराणका अनेक उपपुराणहरू पनि हुन सक्दछन्। शिवधर्मकै स्पष्ट उल्लेख नपाइए पनि स्कन्दपुराणमा (रेवाखण्ड ५।३।१।४६-५२) उपपुराणहरू महापुराणहरूमा आधारित रहेको कुराको खुलासा गरिएको छ।

शिवधर्मोत्तर शिवमहापुराणमा आश्रित उपपुराण हो भन्ने कुरा अधोनिर्दिष्ट बुँदाहरूबाट स्पष्टतया आत्मसात् गर्न सकिन्छ-

१. सबै उपपुराणहरू कुनै न कुनै महापुराणसँग सम्बद्ध रहने स्थितिमा दुबै शिवसम्बद्ध पुराण भएकाले र शिवमहापुराण र शिवधर्म उपपुराण भएकाले शिवधर्मोत्तर शिवमहापुराणसँग सम्बद्ध र तदाश्रित भएको कुरा स्पष्ट छ।

२. दुबैको अन्तिम लक्ष्य शिवसायुज्य अर्थात् परम शिवपदप्राप्ति रहेको छ।

३. दुबै आदि, मध्य र अन्तमा सर्वत्र सर्वथा शिवमय छन्।

४. दुबैको प्रतिपाद्य धर्म शिवधर्म र प्राप्तव्य देवदेवेश भगवान् सदाशिव रहेका छन्।

५. धर्म र देवतामात्र हैन महापातक वर्णन, पातक वर्णन, नरकलोक वर्णन, पापभेद, पापगति, नारकीय यातना, अन्नदानमाहात्म्य, दानमाहात्म्य, षडक्षर शिवमन्त्रको माहात्म्य आदि अनेक अवान्तर वर्ण्य विषयहरूको प्रतिपादन पनि दुबैमा समान रहेका छन्।

६. शिवधर्ममहापुराणका अनेक पद्यहरू कतिपय जस्ताका तस्तै र कतिपय सामान्य पाठान्तरका साथ शिवधर्मोत्तरमा संगृहीत देखिन्छन्। शिवमहापुराण र शिवधर्मोत्तरको महापातकवर्णन अर्थ वा तात्पर्यका दृष्टिले मात्र नभै शब्दतः पनि धेरै मिल्दाजुल्दा छन्। नमूनाका लागि यहाँ केही थोरै मात्र पद्यहरू उद्धृत गरिएका छन् -

तत्र ये पापनिरता जीवा महानरकहेतवः।
ते समासेन कथ्यन्ते सावधानतया शृणु॥

परस्त्रीद्रव्यसङ्कल्पश्चेतसोऽनिष्टचिन्तनम्।
अकार्याभिनिवेशश्च चतुर्द्धा कर्म मानसम्॥

अनिबद्धप्रलापत्वमसत्यञ्चाप्रियञ्च यत्।
परोक्षतश्च पैशुन्यं चतुर्द्धा कर्म वाचिकम्॥

अभक्ष्यभक्षणं हिंसा मिथ्याकामनिवेशनम्।
परस्वानामुपादानं चतुर्द्धा कर्म कायिकम्॥

इत्येतद् द्वादशविधं कर्म प्रोक्तं त्रिसाधनम्।
अस्य भेदान् पुनर्वक्ष्ये येषां फलमनन्तकम्॥ (*शिवमहापुराण* ५।५।२-६)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

तत्र ये पापनिचयाः स्थूला नरकहेतवः ।
CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
ते समासेन कथ्यन्ते मनोवाक्कायसाधनाः ॥

परस्त्रीद्रव्यसङ्कल्पश्चेतसोऽनिष्टचिन्तनम् ।
अकार्याभिनिवेशश्च चतुर्द्धा कर्म मानसम् ॥

अनिबद्धप्रलापित्वमसत्यञ्चाप्रियञ्च यत् ।
परापवादः पैशुन्यं चतुर्द्धा कर्म वाचिकम् ॥

अभक्ष्यभक्षणं हिंसा मिथ्याकामनिषेवणम् ।
परस्वानामुपादानं चतुर्द्धा कर्म कायिकम् ॥

इत्येतद् द्वादशविधं कर्म प्रोक्तं त्रिसाधनम् ।
अस्य भेदान् पुनर्वक्ष्ये येषां फलमनुत्तरम् । (*शिवधर्मोत्तर* ६।३-७।)

शिवमहापुराणको पापभेद वर्णन र शिवधर्मोत्तरीय पापभेद वर्णनका पनि धेरै जसो भाग शब्दार्थतः समान रहेका छन् -

द्विजद्रव्यापहरणमपि दायव्यतिक्रमः ।
अतिमानोऽतिकोपश्च दाम्भिकत्वं कृतघ्नता ॥

अत्यन्तविषयासक्तिः कार्पण्यं साधुमत्सरम् ।
परदाराभिगमनं साधुकन्यासु दूषणम् ॥

परिवित्तिः परिवेत्ता यया च परिविद्यते ।
तयोर्दानञ्च कन्यायास्तयोरेव च याजनम् ॥ (*शिवमहापुराण* ५।६।१-३)

द्विजद्रव्यापहरणं मर्यादाया व्यतिक्रमः ।
अतिमानोऽतिकोपश्च दाम्भिकत्वं कृतघ्नता ॥

अत्यन्तविषयासक्तिः कार्पण्यं शाठ्यमत्सरम् ।
परदाराभिगमनं साध्वीकन्यार्थदूषणम् ॥

परिवित्तिः परिवेत्ता यया च परिविद्यते ।
तयोर्दानञ्च कन्यायास्तयोरेव च याचनम् ॥ (*शिवधर्मोत्तर* ६।४६-४८।)

शिवमहापुराणको नरकलोकमार्ग तथा यमराजस्वरूप वर्णन र शिवधर्मोत्तरको पापगति वर्णन अत्यधिक मात्रामा समान रहेका छन् -

अथ पापैर्नरा यान्ति यमलोकं चतुर्विधैः ।
सन्त्रासजननं घोरं विवशाः सर्वदेहिनः ॥

गर्भस्थैर्जायमानैश्च बालैस्तरुणमध्यमैः ।
स्त्रीपुंनपुंसकैर्जीर्वैर्ज्ञातव्यं सर्वजन्तुषु ॥

Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
शुभाशुभफलं यात्र देहिनां सविचार्यते ।
चित्रगुप्तादिभिः सर्वैर्वशिष्ठप्रमुखैस्तथा ॥

न केचित् प्राणिनः सन्ति ये न यान्ति यमक्षयम् ।
अवश्यं हि कृतं कर्म भोक्तव्यं तद्विचार्यताम् ॥

तत्र ये शुभकर्माणः सौम्यचित्ता दयान्विताः ।
ते नरा यान्ति सौम्येन पूर्वं यमनिकेतनम् ॥ (*शिवमहापुराण* ५।७।१-५)

अथ पापैरिमे यान्ति यमलोकं चतुर्विधैः ।
सन्त्रासजननं घोरं विवशाः सर्वदेहिनः ॥

गर्भस्थैर्जायमानैश्च बालैस्तरुणमध्यमैः ।
पुंस्त्रीनपुंसकैर्वृद्धैर्यातव्यं सर्वजन्तुभिः ॥

शुभाशुभफलं तत्र देहिनां प्रविचार्यते ।
चित्रगुप्तादिभिः षड्भिर्मध्यस्थैः सर्वदर्शिभिः ॥

न तेऽत्र प्राणिनः सन्ति ये न यान्ति यमालयम् ।
अवश्यं हि कृतं कर्म भोक्तव्यं तद्विचारितम् ॥

तत्र ये शुभकर्माणः सौम्यचित्ता दयान्विताः ।
ते नरा यान्ति सौम्येन पथा यमनिकेतनम् ॥ (*शिवधर्मोत्तर* ७।१-५)

यसैगरी शिवपुराणको नरकलोकवर्णन पनि पापगति वर्णनमा समाहित देखिन्छ -

भो भो दुष्कृतकर्माणः परद्रव्यापहारकाः ।
गर्विता रूपवीर्येण परदारावमर्दकाः ॥

यस्स्वयं क्रियते कर्म तदिदं भुज्यते पुनः ।
तत्किमात्मोपघातार्थं भवद्भिर्दुष्कृतं कृतम् ॥

इदानीं किं प्रतप्यध्वं पीड्यमानाः स्वकर्मभिः ।
भुज्यन्तां स्वानि कर्माणि नास्ति दोषो हि कस्यचित् ॥

एते ते पृथिवीपालाः सम्प्राप्तास्तत्समीपतः ।
स्वकीयैः कर्मभिर्घोरैर्दुष्कर्मबलदर्पिनः ॥ (*शिवमहापुराण* ५।८।१-४)

भो भो दुष्कृतकर्माणः परद्रव्यापहारिणः ।
गर्विता रूपवीर्येण परदारविमर्दकाः ॥

यस्स्वयं क्रियते कर्म तत्स्वयं भुज्यते पुनः ।
तत्किमात्मोपघातार्थं भवद्भिर्दुष्कृतं कृतम् ॥

इदानीं किं प्रतप्यध्वं पीड्यमानाः स्वकर्मभिः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

भुञ्जध्वं स्वानि कर्माणि नात्रदोषोऽस्ति कस्यचित् ॥
CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एते ते पृथिवीपालाः सम्प्राप्ता तत्समीपतः ।
स्वकीयैः कर्मभिर्घोरैर्दुष्प्रज्ञाबलगर्विताः ॥ (*शिवधर्मोत्तर* ७।९१-९४)

शिवपुराणका नरकगतिवर्णन र नरकगतिभोगवर्णन पनि शिवधर्मोत्तरको पापगतिमै यथावत् समेटिएका छन् -

एषु पापाः प्रपच्यन्ते शोष्यन्ते नरकाग्निषु ।
यातनाभिर्विचित्राभिरास्वकर्मक्षयाद् भृशम् ॥

स्वमलप्रक्षयाद् यद्वदग्नौ धाम्यन्ति धातवः ।
तत्र पापक्षयात् पापाः शोध्यन्ते नराः कर्मानुरुपतः ॥

सुगाढहस्तयोर्बद्धा ततः श्रृङ्खलया नराः ।
महावृक्षाग्रशाखासु लम्ब्यन्ते यमकिङ्करैः ॥ (*शिवमहापुराण* ५।९।१-३)

एषु पापाः प्रपच्यन्ते नराः कर्मानुरूपतः ।
यातनाभिर्विचित्राभिर्नराः कर्मक्षया भृशम् ॥

आमलप्रक्षयाद् यद्वदग्नौ धाम्यन्ति धातवः ।
तथापापक्षयात् पापाः शोध्यन्ते नरकाग्निषु ॥

सुगाढं हस्तयोर्बद्धा तप्तश्रृङ्कलया नराः ।
महावृक्षाग्रशाखासूल्लम्ब्यन्ते यमकिङ्करैः ॥ (*शिवधर्मोत्तर* ७।१३४-१३६)

यसै गरी -

शिवायतनपर्यन्ते देवारामेषु कुत्रचित् ।
समुत्सृजन्ति ये पापाः पुरीषं मूत्रमेव च ॥

तेषां शिश्नं सवृषणं चूर्ण्यते लोहमुद्गरैः ।
सूचीभिरग्निवर्णाभिस्तथा त्वापूर्यते पुनः ॥ (*शिवमहापुराण* ५।१०।२८-२९)

शिवायतनपर्यन्ते शिवारामे च कुत्रचित् ।
समुत्सृजन्ति ये पापाः पुरीषं मूत्रमेव वा ॥

तेषां शिश्नं सवृषणं चूर्ण्यते लोहमुद्गरैः ।
सूचीभिरग्निवर्णाभिः स पश्चात्पूर्यते पुनः ॥ (*शिवधर्मोत्तर* ७।२०२-२०३)

शिवपुराणको. अन्नदानमाहात्म्य पनि प्रसङ्गवश शिवधर्मोत्तरको पापगतिमै अवतीर्ण भएको छ -

नास्ति क्षुधासमं दुःखं नास्ति रोगः क्षुधा समः ।
नास्त्यरोगसमं सौख्यं नास्ति क्रोधसमो रिपुः ॥

अत एव महत् पुण्यमन्नदाने प्रकीर्तितम् ।
तथा क्षुधाग्निना तप्ता म्रियन्ते सर्वदेहिनः ॥ (*शिवमहापुराण* ५।११।२३-२४)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नास्ति क्षुधासमं दुःखं नास्ति रोगः क्षुधा समः ।
नास्त्याहारसमं सौख्यं नास्ति क्रोधसमो रिपुः ॥

अत एव महत् पुण्यमन्नदानप्रभावतः ।
यतः क्षुधाग्निसन्तप्ता म्रियन्ते सर्वदेहिनः ॥ (*शिवधर्मोत्तर* ७।२५,२६)

शिवपुराण वायवीयसंहिता उत्तरार्द्धको पञ्चाक्षर माहात्म्यवर्णन पनि शिवधर्मोत्तरको षडङ्गविधिमा यथावत् अवतीर्ण भएको देखिन्छ -

मन्त्रं मुखसुखोच्चार्यमशेषार्थप्रसिद्धये ।
प्राहोन्नमः शिवायेति सर्वज्ञः सर्वदेहिनाम् ॥

तद्‌बीजं सर्वविद्यानां मन्त्रमाद्यं षडक्षरम् ।
अतिसूक्ष्मं महार्थञ्च ज्ञेयं तद्वटबीजवत् ॥ (*शिवमहापुराण* वा.सं उत्तरार्द्ध १२।६-७)

मन्त्रं मुखसुखोच्चार्यमशेषार्थप्रसाधकम् ।
प्राहोन्नमः शिवायेति सर्वज्ञः सर्वदेहिनाम् ॥

सद्‌बीजं सर्वविद्यानां मन्त्रमाद्यं षडक्षरम् ।
अतिसूक्ष्मं महार्थञ्च ज्ञेयं तद्वटबीजवत् ॥ (शिवधर्मोत्तर १।२५-२६)

यी केही नमूनाहरू मात्र हुन् । शिवमहापुराण शिवधर्मोत्तरका अनेक स्थलहरूमा कतै जस्ताको तस्तै र कतै सामान्य पाठान्तरका साथ अवतीर्ण भएको देखिन्छ । पाठहरू, अध्याय वा श्लोकहरू आ-आफ्ना प्रकरण अनुसार तलमाथि रहेका छन् । यद्यपि एउटा पुराणका पद्यहरू अनेक पुराणहरूमा सामान्य पाठान्तर वा जस्ताका तस्तै पनि अवतीर्ण भएका देखिन्छन् । एककालिक र एकै व्यक्तिका रचना नभएकाले पनि ज्ञान संग्रहका दृष्टिले गरिएको समायोजनले गर्दा यसरी एउटा ग्रन्थका पद्यहरू अर्को ग्रन्थमा पर्ने गर्दछन् भने कतिपय स्थलमा संयोगवश पनि श्लोकहरू उस्तै पर्न जान्छन् तथापि शिवधर्मोत्तरमा शिवपुराणको अवतरण उल्लेख्य मात्रामै भएको देखिन्छ । यो अवतरण सामान्यतया वा संयोगवश नभएर शिवधर्मोत्तर शिवमहापुराणकै सङ्क्षिप्त समर्थनात्मक नयाँ अवतरण हो ।

शिवधर्मोत्तरको प्रतिपाद्य विषय

माथि उल्लेख गरिएअनुसार शिवधर्मोत्तर शिवधर्म पुराणको एउटा महत्त्वपूर्ण खण्ड हो । अहिलेसम्म उपलब्ध सबै पाण्डुलिपिहरूमा यसलाई दोस्रो स्थानमा राखिएको छ भने पशुपतिमतमा यसको स्थान तेस्रो रहेको छ । बाह्र अध्यायमा विभक्त यस ग्रन्थको नवौं अध्यायमा ठूला साना गरी सातवटा गद्यवाक्यहरू पनि रहेका छन् र यी गद्यहरूसहित सम्पूर्ण पद्यसंख्या १७४० रहेको छ ।

यसको पहिलो अध्यायमा शिवार्चनाको षडङ्गविधि, दोस्रो अध्यायमा विद्यादानको महत्त्व, तेस्रो अध्यायमा ज्ञानयोगको माहात्म्य, चौथो अध्यायमा सत्पात्रदानको माहात्म्य र पाँचौं अध्यायमा शिवपुरधर्मगतिको विश्लेषण गरिएको छ । छैटौं अध्यायमा पापहरूको विवेचन गरिएको छ भने सातौं अध्यायमा पापका फलहरूको विश्लेषण भएको छ । आठौं अध्यायमा संसार गतिको विवेचन छ । यसमा शरीर विज्ञानको प्राचीन चिन्तनलाई समावेश गरिएको छ । नवौं अध्यायमा स्वर्ग र नरकका चिह्नहरूको उल्लेख गरिएको छ । दशौं अध्यायमा ज्ञानयोग,

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एघारौं अध्यायमा प्रायश्चित्तका उपायहरू, बाह्रौं अध्यायमा गोलोकको र शिवलोकको माहात्म्यको वर्णन गरिएको छ। शिवधर्मोत्तरको प्रतिपाद्य मूलविषय शिवधर्म नै हो। ग्रन्थको प्रारम्भमा शिवधर्मका जिज्ञासु अगस्ति मुनिले शिवधर्मकै सन्दर्भमा र शिवलाई प्रसन्न पार्ने पूजाविधिकै सन्दर्भमा स्कन्दसामु प्रश्न राखेका छन्-

किम्प्रधानाः शिवधर्माः शिववाक्यं च कीदृशम्।
लिङ्गेऽर्चितः शिवः केन विधिना सम्प्रसीदति ॥ (*शिवधर्मोत्तर* १।६)

यसका साथै विद्यादान र सबै जात-जातिका मानिसहरूलाई उपयुक्त हुने कर्मको बारेमा प्रश्नहरू छन् -

तत्पुण्यं सर्ववर्णानां जायते केन कर्मणा।

ज्ञेयं कतिविधं तच्च विद्यादानमनुत्तमम् ॥ (त्यहीं १।८)

अगस्तिले स्कन्दसँग गृहस्थहरू र देवताहरूले शिवयोग प्राप्त गर्ने उपाय पनि सोधेका छन्-

कानि पुण्यानि कृत्वेह गृहिणः स्वर्गिणः पुनः।

मनुष्यलोकसम्भूता योगं विन्दन्ति शाङ्करम् ॥ (त्यहीं १।९)

यस्तै अगस्तिका अनेक प्रश्नको उत्तरमा सबै प्रश्नहरूको उत्तर दिने क्षमता राख्ने स्कन्दले स्वर्ग र मोक्ष दुबै फल दिनसक्ने भगवान् शिवद्वारा नै उपदिष्ट शिवधर्मोत्तर शास्त्रलाई अगस्तिको जिज्ञासा शान्तिका लागि प्रस्तुत गर्दछन् (त्यहीं १।१५-१६)। जसअनुसार श्रद्धाको अत्यन्त महत्त्व छ र सबै धर्महरूको मूलमा श्रद्धा रहेको हुन्छ -

श्रद्धापूर्वाः सर्वधर्माः श्रद्धामध्यान्तसंस्थिताः।

श्रद्धा निष्ठा प्रतिष्ठाश्च धर्माः श्रद्धैव कीर्तिताः ॥ (त्यहीं १।१७)

श्रद्धाविना जे जति अर्थराशि र प्राणै दिँदा पनि त्यसको कुनै फल हुँदैन -

सर्वस्वं जीवितं वापि दद्यादश्रद्धया यदि।

नाप्नुयात् स फलं किञ्चिच्छ्रद्दधानस्ततो भवेत् ॥ (त्यहीं १।२१)

यसै गरी शिवधर्महरूमा पनि श्रद्धा नै मूलरूपमा विद्यमान रहेको हुन्छ र शिवलाई श्रद्धाबाट नै बुझ्न, पुज्न र ध्यानद्वारा प्राप्त गर्न सकिन्छ -

एवं श्रद्धामयाः सर्वे शिवधर्माः प्रकीर्तिताः।

शिवश्च श्रद्धया गम्यः पूज्यो ध्येयश्च श्रद्धया ॥ (त्यहीं १।२२)

यसै अध्यायमा 'ॐ नमः शिवाय' छ अक्षरको यस मन्त्रलाई सम्पूर्ण विद्याहरूको मूल वटवृक्षको सानो बीजमा महान् वटवृक्ष विद्यमान रहेझैं अत्यन्त सूक्ष्म भए पनि महान् अर्थले परिपूर्ण बताइएको छ -

अथाल्पाक्षरमर्थाढ्यं महासारं विमुक्तिदम्।

आज्ञायुक्तमसन्दिग्धं वाक्यमेतच्छिवात्मकम् ॥ (त्यहीं १।२३)

यस छ अक्षरको सूक्ष्म मन्त्रमा ईशान, तत्पुरुष, अघोर, वामदेव तथा सद्योजात पञ्चब्रह्म शरीरले युक्त शिव

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
वाच्यवाचकभावले सधैं विद्यमान रहन्छन् -

मन्त्रे षडक्षरे सूक्ष्मे पञ्चब्रह्मतनुः शिवः ।

वाच्यवाचकभावेन स्थितः साक्षात् स्वभावतः ॥ (त्यहीं १।२९)

उपर्युक्त 'ॐ नमः शिवाय' यस मन्त्रलाई शिवको वाचक र शिवलाई वाच्य मानिएको छ । साररूपमा शब्दार्थको वाच्यवाचकभाव सम्बन्धले उपर्युक्त मन्त्र नै शिव र शिवलाई नै उक्त मन्त्रको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ -

अस्याभिधानमन्त्रोऽयमभिधेयश्च स स्मृतः ।

अभिधानाभिधेयत्वान्मन्त्रः सिद्धः परः शिवः ॥ (त्यहीं १।३५)

षडक्षरी शिवमन्त्र भैं ॐ यस एक अक्षरात्मक मन्त्रको पनि त्यत्तिकै महत्त्व बताइएको छ। ब्रह्मा, विष्णु र रुद्र तीनवटै देवता र सत्त्व, रज र तम तीनवटै गुणहरूदेखि पर रहेका सर्वज्ञ सर्वशक्तिमान् भगवान् शिव त्यस अक्षरमा पनि सदा विद्यमान् रहन्छन्-

देवत्रयगुणातीतः सर्वज्ञः सर्वकृत् प्रभुः ।

ओमित्येकाक्षरे मन्त्रे स्थितः सर्वगतः शिवः ॥ (त्यहीं १।२७)

सामान्यतया लौकिक वाङ्मयमा ॐ को गणना नगरेर नमः शिवाय यी पाँचअक्षरको मात्र मन्त्र मानिने गर्दछ । शङ्कराचार्य विरचित शिवपञ्चाक्षर स्तोत्रमा न, म, श, व तथा य यी पाँच अक्षरहरूलाई आधार बनाएर शिवको स्तवन गर्नुका साथै अन्तमा उपर्युक्त मन्त्रलाई पञ्चाक्षर नै बताइएको छ-

पञ्चाक्षरमिदं पुण्यं यः पठेच्छिवसन्निधौ ।

शिवलोकमवाप्नोति शिवेन सह मोदते ॥ (शङ्कराचार्यकृत *शिवपञ्चाक्षर स्तोत्र* ६)

शिवधर्मोत्तरमा यस लौकिक व्यवहारको विषयमा पनि राम्रो ख्याल गरिएको छ। शिवधर्मोत्तरका अनुसार वेदहरूमा र शिवशास्त्रहरूमा यस मन्त्रलाई छ अक्षरको मानिन्छ भने लोक व्यवहारमा पाँच अक्षरको मन्त्र पनि भन्ने गरिएको छ -

वेदे शिवागमे चायमुभयत्र षडक्षरः ।

मन्त्रः स्थितः सतां मुक्त्यै लोके पञ्चाक्षरः स्मृतः ॥ (*शिवधर्मोत्तर* १।३६)

षडक्षरी शिवमन्त्रको महत्त्व बताउँदै भनिएको छ जुन मानिसले आफ्नो अन्तःकरणमा 'ॐ नमः शिवाय' यस मन्त्रलाई स्थिर रूपमा ध्यानको विषय बनाउँदछ त्यसले सबै शास्त्रहरूको अध्ययन, श्रवण, मनन र अनुष्ठान यी चारैको फल पाउँदछ -

तेनाधीतं श्रुतं ज्ञातं तेन सर्वमनुष्ठितम् ।

येनौन्नमः शिवायेति मन्त्रोऽभ्यन्तः स्थिरीकृतः ॥ (त्यहीं १।३८)

सम्पूर्ण शिवशास्त्र र समग्र विद्यास्थानहरू शिवमन्त्रका संक्षिप्त भाष्य हुन्-

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शिवज्ञानानि यावन्ति विद्यास्थानानि यानि च ।

षडक्षरस्य मन्त्रस्य तानि भाष्यं समासतः ।। (त्यहीं १।३९)

शिवपुराणमा पनि यस मन्त्रलाई वेदमा र शिवागममा षडक्षरात्मक र अन्यत्र पञ्चाक्षरात्मक बताइएको छ-

वेदे शिवागमे जातमुभयत्र षडाक्षरः ।
सर्वेषां शिवभक्तानामशेषार्थप्रसाधकः ।। (*शिवपुराण* वायवीय संहिता उत्तरखण्ड १२।३)

अन्त्यजो वाधमो वापि मूर्खो वा पण्डितोऽपि वा ।
पञ्चाक्षर जपे निष्ठो मुच्यते पापपञ्जरात् ।। (त्यहीं ३७)

शिवधर्मोत्तरमा गाईको गोबर, गहुँत, गोरोचना, दूध, दही र घ्यू यी छ कुराहरूलाई शिवपूजाको अङ्ग मानिएको छ -

गोमयं रोचना मूत्रं क्षीरं दधि घृतं गवाम् ।

षडङ्गानि पवित्राणि सर्वसिद्धिकराणि च ।। (*शिवधर्मोत्तर* १।८०)

यिनीहरूको मुख्यतया प्रयोग गरी शिवपूजाको विधान गरिएको छ भने विद्यादानको पनि सर्वोत्तम महत्त्व बताइएको छ। त्यसमा पनि शिवज्ञानपरक विद्यादानलाई अत्यन्त उत्तम मानिएको छ-

अथ विद्याविदां देयं विद्यादानं शिवात्मकम् ।
तस्य दानं महादानं सर्वदानोत्तमोत्तमम् ।। (त्यहीं २।१)

शिवधर्मोत्तरको दोस्रो अध्यायमा विद्यादानको विधि, पुस्तक सार्ने विधि तथा शिवपुस्तकको शोभायात्राको विधानका साथ शिवविद्याको पुस्तकको दानको माहात्म्य बताइएको छ । विद्यामण्डप, धर्मशाला र शिवाश्रमको निर्माण विधि पनि विस्तारपूर्वक वास्तुशास्त्रअनुरूप उल्लेख गरिएको छ। र, शिवमूर्ति प्रतिष्ठाको विधान र त्यसको माहात्म्यको बखान पनि विद्यमान छ । आरोग्यशाला यद्वा अस्पतालको निर्माणको र चिकित्सकहरूद्वारा गरिने चिकित्साको महत्ताको पनि वर्णन गरिएको छ। कुनै पनि जातको रोगीको सेवा गर्नाले जुन पुण्य पाइन्छ, त्यो पुण्य कुनै पनि ठूला ठूला यज्ञहरूबाट प्राप्त गर्न सकिँदैन -

ब्रह्मक्षत्रविशः शूद्रान् रोगार्तान् यान् प्रयत्नतः ।

यत्पुण्यं महदाप्नोति न तत्सर्वैर्महामखैः ।। (त्यहीं २।१८७)

कहिल्यै पनि रोगी वा रोगीका फोहोरहरूबाट उद्‌विग्न नभई गुरुझैं रोगीको सेवा गर्न चिकित्सक, रोगीका आफन्त र परिचारकहरूलाई निर्देश गर्नुका साथै त्यसबाट नै धर्म प्राप्त हुने कुराको उल्लेख अत्यन्त मननीय छ -

रोगिणो नोद्विजेत् प्राज्ञस्तन्मलानाञ्च सर्वतः ।

सम्पश्येद् गुरुवन्नित्यमेवं धर्मः प्रवर्तते ।। (त्यहीं २।१९५)

जसले कत्ति पनि उद्‌विग्न नभएर आफूलाई कृतार्थ ठान्दै सधैं रोगीको उपचर्या गर्दछ ऊ संसारसागरबाट मुक्त हुन्छ भन्दै रोगीको सेवा शुश्रूषा र उपचारको अत्यधिक माहात्म्यको उल्लेख पनि सबैका लागि अनुकरणीय छ -

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

योऽनुगृहीतमात्मानं मन्यमानो दिने दिने ।

उपसर्पीति रोगार्तं तीर्णस्तेन भवार्णवः ॥ (त्यहीं २।१९६)

ज्ञानयोगमाहात्म्य नाम गरेको तृतीय अध्यायमा ज्ञानयज्ञको महत्त्व दर्शाउँदै ज्ञानयज्ञलाई नै आन्तरिक र मोक्षदायक बताइएको छ र अरू यज्ञलाई गौण, बाह्य र भोगका साधन मात्र बताइएको छ-

ज्ञानयोगः प्रधानत्वादन्तरङ्गो विमुक्तिदः ।
बहिरङ्गमप्रधानं यज्ञाद्यं भोगसाधनम् ॥ (त्यहीं ३।७९)

चतुर्थ अध्यायमा सत्पात्रमा दान दिनुको महत्त्व बताइएको छ । दानका पात्रहरूमा सबैभन्दा ठूलो पात्र शिवयोगीलाई मानिएको छ । वेदका ज्ञाता एक करोड ब्राह्मणहरूलाई भोजन गराउँदा जुन फल पाइन्छ त्यो फल शिवयोगीलाई भिक्षा दिँदा मात्र प्राप्त गर्न सकिन्छ -

द्विजानां वेदविदुषां कोटिं सम्भोज्य यत् फलम् ।
भिक्षामात्रप्रदानेन तत्फलं शिवयोगिनाम् ॥ (त्यहीं ४।१०)

पीडित, दुःखी तथा गुणी व्यक्तिहरूलाई श्रद्धापूर्वक दिएको दानले सम्पूर्ण कामनाहरू पूरा गर्दछ । त्यसैले विद्वान्हरूले श्रद्धापूर्वक दिएको दानलाई नै दान मान्दछन् -

आर्तेषु दीनेषु गुणान्वितेषु यच्छ्रद्धया स्वल्पमपि प्रदत्तम् ।
तत्सर्वकामान् समुपैति लोके श्रद्धैव दानं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ (त्यहीं ४।९८)

शिवधर्मगति नामक पञ्चम अध्यायमा शिवधर्महरूलाई हिंसा आदि सम्पूर्ण दोषहरूबाट रहित, धेरै श्रम गर्न नपर्ने, सम्पूर्ण प्राणीहरूको हित गर्ने, शुद्ध, सूक्ष्म र महाफलदायक बताइएको छ -

हिंसादोषविनिर्मुक्ताः क्लेशायासविवर्जिताः ।
सर्वभूतहिताः शुद्धाः सुसूक्ष्माः सुमहाफलाः ॥ (त्यहीं ५।२)

शिवधर्मको परिभाषा गर्दै भनिएको छ, जुन धर्महरूले अकल्याणबाट तार्दछन्, शिवभावनाद्वारा अभिभूत हुन्छन् र संसाररूपी सागरबाट पार लगाउँदछन् ती धर्महरूलाई शिवधर्म भनिन्छ तथा अहिंसा, क्षमा, सत्य, लज्जा, श्रद्धा, इन्द्रिय-संयम, दान, पूजा, जप र ध्यान यी दश शिवधर्मका साधन हुन्-

तारयन्त्यशिवाद्यस्माद्धार्यन्ते शिवभावितैः ।
शिवधर्माः स्मृतास्तस्मात्संसारार्णवतारणाः ॥

अथाहिंसा क्षमा सत्यं ह्रीः श्रद्धेन्द्रियसंयमः ।
दानमिज्या जपो ध्यानं दशकं धर्मसाधनम् ॥ (त्यहीं ५।४,५)

यस ब्रह्माण्डमा सबभन्दा माथि क्रमशः ब्रह्मलोक, विष्णुलोक र रुद्रलोक छन् । त्यसभन्दा पनि माथि क्रमशः स्कन्दलोक, उमालोक र शिवलोक रहेका छन्-

ऊर्ध्वं शिवपुराज्ज्ञेयं स्थानत्रयमनुत्तमम् ।
नित्यं परं विशुद्धञ्च स्कन्दोमाशङ्करात्मकम् ॥ (त्यहीं ५।३३)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ज्ञानयोगद्वारा सबभन्दा माथि रहेको शिवलोकलाई प्राप्त गर्ने मानिसहरूले पुनः यो संसारमा जन्म लिन पर्दैन र उनीहरूले शिवत्व प्राप्त गर्दछन्-

ये सम्प्राप्ताः शिवस्थानं ज्ञानयोगरता नराः ।
न तेषां पुनरावृत्तिर्घोरे संसारसागरे ॥

सर्वज्ञाः सर्वगाः शुद्धाः परिपूर्णा महेश्वराः ।
शिवतुल्यबलाः सिद्धाः परं शिवपुरं गताः ॥ (त्यहीं ५।३९,४०)

यसै अध्यायमा भूलोकदेखि माथि रहेका लोकहरूको महत्त्वको बयानका साथ शिवलोक प्राप्तिका उपायहरू बताइएका छन् ।

पापभेद नाम गरेको छैटौं अध्यायमा पापका भेदहरू बताउँदै मानसिक, वाचिक र कायिक तीन किसिमका पापहरू बताइएका छन्-

तंत्र ये पापनिचयाः स्थूला नरकहेतवः ।
ते समासेन कथ्यन्ते मनोवाक्कायसाधनाः ॥ (त्यहीं ६।३)

विविध महापापहरूका प्रसङ्गमा गोठ, वन, गाउँ तथा शहरमा आगो लगाउने पापलाई घोर पाप मानिएको छ र यी पापहरूलाई मदिरा पान सरहका पापहरू मानिएको छ । यसको अर्थ मदिरा पान पनि महापातक नै मानिन्छ -

गवालये वने चाग्निं पुरे ग्रामे च दीपयेत् ।
इति पापानि घोराणि सुरापानसमानि तु ॥ (त्यहीं ६।३९)

पापगति नामक सातौं अध्यायमा विभिन्न पाप गरे बापत यमलोकमा भोग्नु पर्ने यातनाहरूको विस्तारपूर्वक वर्णन गरिएको छ । पापीहरूलाई यातना दिनका लागि घोर, सुघोर, अतिघोर, महाघोर आदि अट्ठाईस नरकका कोटिहरू रहेका छन् । प्रत्येक नरककोटिका रौरव, महारौव, तम, शीत तथा घोर आदि १४० नायकहरू बताइएका छन् । प्रत्येक नरककोटिका पाँच पाँच नायकहरू नरकमा क्रमैसँग पापीहरूलाई यातना दिने गर्दछन् -

रौरवाद्यमवीच्यन्तं नरकाणां शतं स्मृतम् ।
चत्वारिंशत्समधिकं महानरकमण्डलम् ॥

एषु पापाः प्रपच्यन्ते नराः कर्मानुरूपतः ।
यातनाभिर्विचित्राभिर्नराः कर्मक्षया भृशम् ॥ (त्यहीं ७।१३३,१३४)

यस अध्यायमा महापातक तथा उपपातकहरूका सुन्दैमा डरलाग्दा फलहरू बताउँदै जीवन अस्थिर भएकाले र पाप गर्दा नरकहरूमा भीषण यातनाहरू पाइने भएकाले पाप नगर्न परामर्श दिइएको छ -

तस्मात्पापं न कुर्वीत चञ्चले जीविते सति ।
पापेन हि ध्रुवं यान्ति नरकेषु नरः स्वयम् ॥२३०॥

संसारगति नाम गरेको आठौं अध्यायमा धर्म र अधर्मबाट हुने प्रेत शरीर र दिव्य शरीरका साथसाथै धर्माधर्मबाट उत्पन्न हुने उद्भिज, स्वेदज, अण्डज, जरायुज गरी चार किसिमका सांसारिक जीवहरूको उत्पत्तिका

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
साथै अन्न आदि ओषधिहरूको उत्पत्तिको र तिनीहरूका उपयोगको विधि बताइएको छ। अन्न आदि औषधिहरूको मधुर, अम्ल आदि छगुणहरूले युक्त खाद्यपदार्थको भक्ष्य, भोज्य, पेय, लेह्य, चोष्य र पिच्छिल छ अङ्गहरू बताइएका छन्। यी अन्नहरूको पाकक्रियाद्वारा जीवन धारणका साथै जीवनको परम्परागत उत्पत्ति हुने गर्दछ। अन्न नै पुरुषको वीर्य र स्त्रीरजको सम्मिश्रणबाट जीवको रूपमा विकसित हुन्छ -

ऋतुकाले सदा शुक्रं निर्दोषं योनिसंस्थितम्।
तदा तद्वायुना स्पृष्टं स्त्रीरक्तेनैकतां व्रजेत्॥

विसर्गकाले शुक्रस्य जीवः कारणसंयुतः।
वृत्त्या प्रविशते योनिं कर्मभिः स्वैर्नियोजितः॥ (त्यहीं ८।२६,२७)

यसरी माताका गर्भमा निक्षिप्त भएको मानवजीव उसका छ किसिमका आहारको बललाई नाभिको नालबाट प्राप्त गरी दिनदिनै बढ्दछ -

मातुराहारवीर्येण षड्विधेन रसेन तु।
नाभिसूत्रनिबन्धेन वर्द्धते स दिने दिने॥ (त्यहीं ८।३७)

यस अध्यायमा मानव शरीरका भित्री नाडी, नसा, बोसो, हाड, मासु, मासी आदि सबै तत्त्वका साथ मानव शरीरबाट निस्कने फोहोर आँसु, कानेगुजी, कफ, पसिना, शुक्र, रज, मल, मूत्र आदि तत्त्वहरूको विवेचना गरिएको छ। मलमूत्र आदि तत्त्वहरूद्वारा मानवशरीर अशुद्ध, दुर्गन्धयुक्त र अपवित्र छ। मानवशरीरको कुनै एउटा अङ्ग पनि शुद्ध छैन-

सर्वाशुचिनिधानस्य शरीरस्य न विद्यते।
शुचिरेकः प्रदेशोऽपि विण्मूत्रस्य दृतेरिव॥ (त्यहीं ८।७४)

त्यसैले भावद्वारा नै आन्तरिक शुद्धि हुन सक्दछ। भावद्वारा चित्तलाई शुद्ध पारेर स्वर्ग र मोक्षलाई प्राप्त गर्न सकिन्छ-

चित्तं शोधय यत्नेन किमन्यैर्बाह्यशोधनैः।
भावतः सुविशुद्धात्मा स्वर्गं मोक्षञ्च विन्दति॥ (त्यहीं ८।९०)

कुनै पनि प्राणीलाई सुख नरहेको कुराको उल्लेख गर्दै भोकलाई सबभन्दा ठूलो रोग मानिएको छ। भोकबाट हुने तीव्र पीडाले प्राणीका सम्पूर्ण बलहरू नष्ट हुन्छन् र अरू रोगबाट मरे झैं मानिसहरू भोकबाट पनि मर्दछन् -

क्षुद्व्याधिवेदना तीव्रा निःशेषबलकृन्तनी।
तयाभिभूतो म्रियते यथान्यैर्व्याधिभिर्नरः॥ (त्यहीं ८।१५७)

प्रत्येक प्राणीलाई प्रत्येक अवस्थामा दुःखै दुःख झेल्नु पर्दछ। कुनै पनि जीव सर्वातिशायी शक्तिसम्पन्न र सदा सुखी छैन। अतः यस दुःखमय संसारबाट निर्विण्ण भई वैराग्य प्राप्त गर्नु पर्दछ र यस वैराग्यबाट ज्ञान र ज्ञानबाट शिवसायुज्य प्राप्त गर्न तत्पर हुनुपर्दछ -

निर्वेदाच्च विरागः स्याद् विरागाज्ज्ञानसम्भवः।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ज्ञानेन तत्पदं ज्ञात्वा शिवमुक्तिमवाप्नुयात् ॥ (त्यहीं ८।२३)

स्वर्गनारक नाम गरेको नवौं अध्यायमा धर्मबाट स्वर्गसुख प्राप्त हुन्छ र त्यस स्वर्गसुखको भोगपछि धर्मावशेष भई पुनः यस लोकमा जन्म लिंदा राज्य, धन, नम्रता, सौन्दर्य, विद्या, बुद्धि र पूर्वकृत पापहरूका कारणले विभिन्न दुःख, कष्ट, रोग आदिले युक्त हुन्छ र विभिन्न तिर्यक् योनीमा जन्म लिन्छ। जस्तै ब्रह्महत्याको पापले क्षयरोगी, रक्सी पिउनाले खराब दाँत भएको, सुन चोर्नाले नङ नराम्रो भएको भएर जन्म लिन्छ भने गुरुको निन्दाको अनुवाद गर्ने मानिस गधा र स्वयं निन्दा गर्ने मानिस कुकुर भएर जन्मन्छ आदि। जसले जुन समय, जुन देश र जुन उमेरमा जस्तो किसिमको शुभ वा अशुभ काम गर्दछ त्यसले त्यसको शुभ वा अशुभ फल अवश्य भोग्नु पर्दछ-

यस्मिन् काले च देशे च वयसा यादृशेन च ॥
कृतं शुभाशुभं कर्म तत्तथा तेन भुज्यते ॥ (त्यहीं ९।१२)

ज्ञानयोग नाम गरेको दशौं अध्यायमा शिवको महत्ता दर्शाउनुका साथै प्रधानबाट जगत्‌को उत्पत्तिको वर्णन गरिएको छ। पञ्च तन्मात्राहरू, मनसहित एघार इन्द्रियहरू, पञ्चमहाभूतहरू, महत्, बुद्धि तथा अहङ्कार यी चौबीस तत्त्वका साथै पच्चीसौं पुरुष, छब्बीसौं रुद्रलाई जगद् सृष्टिको कारण बताउनुका साथै त्यसभन्दा माथि शिवलाई सत्ताईसौं तत्त्वका रूपमा निर्दिष्ट गरिएको छ र सत्ताइसौं शिवतत्त्व शान्त, सूक्ष्म र परम ईश्वरका रूपमा प्रतिष्ठित छन्। स्वर्ग तथा मुक्तिका प्रदाता यिनै शिवको ज्ञानपछि जीव मुक्त हुन्छ-

चतुर्विंशकमित्युक्तं पुरुषः पञ्चविंशकः।
रुद्रः षड्विंशकः प्रोक्तः शिवश्च परमस्ततः ॥

सप्तविंशतिमः शान्तः सुसूक्ष्मः परमेश्वरः।
स्वर्गापवर्गयोर्दाता तं विज्ञाय विमुच्यते ॥ (त्यहीं १०।४४,४५)

यसै अध्यायमा शिवयोगका अभ्यासका उपायहरू, प्राणायाम र समाधिको विधि निर्दिष्ट गर्नुका साथै यसबाट हुने लाभहरूको निर्देश गरिएको छ र ओम्कारका मात्राहरूको दुई किसिमको व्याख्या प्रस्तुत गरिएको छ। पहिलोमा अकारबाट अग्निगर्भ, कार्तिकेय, उकारबाट उमादेवी र मकारबाट शिवरूप अर्थ सन्निहित रहेको बताइएको छ भने दोस्रोमा अकारबाट ब्रह्मा, उकारबाट विष्णु र मकारबाट महादेवरूप अर्थ प्रस्तुत गरिएको छ -

अकारादग्निगर्भत्वात् कुमारः परिगृह्यते।

उकारादप्युमादेवी मकाराच्च महेश्वरः ॥

अथवान्यप्रकारेण ब्रह्माविष्णुमहेश्वराः।

क्रमान्मात्राः समुद्दिष्टास्तत्परश्चार्द्धमात्रया ॥ (त्यहीं १०।८८,८९)

प्रायश्चित्त नाम गरेको एघारौं अध्यायमा शरीरक्रिया शुद्धिका नित्यकृत्यका साथै विभिन्न अवस्थामा गरिएका विभिन्न पापहरूको प्रायश्चित्त र विभिन्न वस्त्र, अन्न, जल, भाँडा आदि वस्तुहरूको शुद्धिको उपायहरू बताइएका छन्। पञ्चगव्यबाट विशेष विधिद्वारा ब्रह्मकूर्च बनाउने तरिका बताइएको छ र यस ब्रह्मकूर्चको पानले मानिस सम्पूर्ण पापबाट मुक्त भई शिवलोकमा प्रतिष्ठित हुन्छ। त्यसैले प्रत्येक चार चार महिनामा ब्रह्मकूर्च पानको विधान गरिएको छ -

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पीत्वा च पातकैर्मुक्तः शिवलोके महीयते ।
तस्मात् प्रतिचतुर्मासं ब्रह्मकूर्चं पिबेद् बुधः ॥ (त्यहीं ११।८३)

शिवधर्मोत्तरको अन्तिम बाह्रौं अध्यायमा गोलोक र शिवलोकको माहात्म्य बताउने क्रममा अतल, वितल आदि पृथ्वीभन्दा तलका सात लोकहरूको र पृथ्वी र सोभन्दा माथिका भूर्लोक, भुवर्लोक आदि सात लोकहरूको प्रमाण, स्थिति र त्यहाँ बस्ने प्राणीहरूको वर्णन गरिएको छ। ब्रह्मलोकभन्दा माथि विष्णुलोक र विष्णुलोकभन्दा माथि स्कन्दलोक, उमालोक र सबैभन्दा माथि शिवलोकको स्थिति बताइएको छ। शिवलोकको वैभव अपरम्पार छ। भगवान् शिवको आवासभन्दा तल भगवान् शिवको धर्मवृषको स्थान रहेको छ र त्यहीं नै गोलोक पनि छ। वस्तुतः गोलोक र शिवलोक एउटै हुन् र यिनीहरूको महिमा पनि समान छ -

ईश्वरायतनस्याधः श्रीमान् धर्मवृषः स्थितः ।
यत्र वीरवृषस्तत्र नित्यं गोमातरः स्थिताः ॥८८॥

गोलोकः शिवलोकश्च एक एव ततः स्मृतः ।
ये गुणा रुद्रलोकस्य गोलोकस्यापि ते गुणाः ॥ (त्यहीं १२।८८, ८९)

मानवजीवनका लागि गोमाताको उपयोगिता र महत्त्वको विस्तारपूर्वक वर्णनका साथै जाडो तथा गर्मी याममा गाईको सेवा गर्ने तरिकाहरूको उल्लेख गरिएको छ। गोदान, वृषदान तथा अन्न पेय आदि दान, ज्ञानयोगविना पनि योगीहरूलाई भोजन तथा एकहजार दुहुना तथा ब्याउने गाईहरू र एघारवटा वहरहरूको दानबाट पनि मोक्ष प्राप्त हुन सक्ने कुराको उल्लेख छ-

अथ योगं विनाप्येतत् स्थानमेकेन लभ्यते ।
शिवप्रियेण विधिना नान्यैर्विधिशतैरपि ॥

शिवं सम्पूज्य विशुवे घृतस्नानादिविस्तरैः ।
सहस्रं शिवभक्तानां भोजयीत दशोत्तरम् ॥

ततः सहस्रदोग्ध्रीणां गवां श्वेतं शुसोभनम् ।
गर्भिण्यर्द्धेन सम्मिश्रं वृषैकादशसंयुतम् ॥ (त्यहीं १२।२४५-२४७)

अन्तमा शिवधर्मोत्तरको श्रवण र वाचनको विधि र महिमाको उल्लेखका साथ शिवधर्मोत्तर ग्रन्थको परिचय प्रस्तुत गरिएको छ।

शिवधर्मोत्तरका प्रवक्ता

पुराणहरूका स्रष्टाहरूका सन्दर्भमा इदमित्थं भनी किटान गर्न गाह्रो छ। सामान्यतया सत्यवती सुत व्यासलाई अठार महापुराणहरूका स्रष्टाका रूपमा उल्लेख गरेको पाइन्छ-

अष्टादश पुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः ।
पश्चाद् भारतमाख्यानं चक्रे तदुपबृंहितम् ॥ (*महाभारत* आदिपर्व)

यस अनुसार सत्यवतीपुत्र व्यासलाई अठारै पुराणका रचयिता भनिए पनि पुराणहरूलाई अनादि कालदेखि प्रवृत्त ज्ञानराशि मानिएको छ -

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

पुराणं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणा स्मृतम् ।
CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
अनन्तरं च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिर्गताः ॥ (*मत्स्यपुराण* ५२।३)

यस पुराणवचनका अनुसार वेदभन्दा पनि पहिले पुराणको रचना भएको थियो । जसरी पुराणहरूलाई ब्रह्मोक्त मानिएको छ, त्यसैगरी उपपुराणहरू पनि पुराणहरूकै अनुसार ब्रह्माद्वारा नै प्रतिपादित मानिएको देखिन्छ -

तथैवोपपुराणानि यानि चोक्तानि वेधसा । (*स्कन्दपुराण* रेवाखण्ड ५।३।१।४५)

यस अनुसार महापुराणहरू ब्रह्माबाट निस्सृत भए झैं उपपुराणहरू पनि ब्रह्मप्रोक्त मानिएका छन् । तर संक्षेपमा केलाएर हेर्दा प्रत्येक पुराणका मूल प्रवक्ता वा उपदेष्टा ती ती पुराणहरूका ब्रह्मा, विष्णु, शिव आदि देवताहरू नै रहेको देखिन्छ। शिवधर्मोत्तरको सन्दर्भलाई केलाउँदा स्वर्ग र मोक्ष प्रदान गर्ने यस शिवधर्मोत्तर खण्डका प्रथम प्रवक्ता स्वयं भगवान् शिव हुन् -

स्वर्गापवर्गफलदं नरकार्णवतारकम् ।
शिवधर्मोत्तरन्नाम शास्त्रमीश्वरभाषितम् ॥ (*शिवधर्मोत्तर* १।१६)

त्यसपछि मुनि अगस्तिको जिज्ञासामा स्कन्दले यसको पुनः उपदेश गरेका थिए । स्कन्दले अगस्तिलाई सुनाउँदा शिवधर्मोत्तरमा मात्रै बाह्र हजार श्लोक थिए । पछि ऋषि अगस्तिले स्वर्ग र मोक्ष प्रदायक कर्मयोग र ज्ञानयोगको तत्त्व निर्देशक यस शिवधर्मोत्तर शास्त्रलाई सङ्क्षेप गरी बाह्र अध्याय र लगभग सत्र सय चालीस श्लोकको बनाएका थिए -

उक्तं द्वादशसाहस्रं शिवधर्मोत्तरं महत् ।
अगस्तये मुनीन्द्राय कुमारेण महात्मना ।

इतीह कर्मयोगस्य ज्ञानयोगस्य तत्त्वतः ।
धर्माधर्मगतीनाञ्च स्वरूपमुपवर्णितम् ॥

इत्येतदखिलं बुध्वा संक्षिप्यागस्तिरब्रवीत् ।
द्वादशाध्यायसंयुक्तमिति सारं विमुक्तिदम् ॥ (त्यहीं १२।२६३-२६५।)

यसरी शिवधर्मोत्तर खण्डका द्वितीय प्रस्तोता स्कन्द हुन् भने यसको संक्षेपीकरणको सम्बन्धमा तेस्रो प्रवक्ता अगस्ति ऋषि सिद्ध हुन्छन् ।

यद्यपि पुराणहरूको प्रणयनको सन्दर्भ प्रायः महर्षि व्याससँग जोडिने गर्दछ तथापि हालसम्म शिवधर्म वा शिवधर्मोत्तरको कर्तृत्वसम्बन्धमा महर्षि व्यासका विषयमा आन्तरिक वा बाह्य कुनै साक्ष्य फेला परेको छैन। अत आन्तरिक साक्ष्यहरू अनुसार ऋषि अगस्ति नै शिवधर्मोत्तरका वर्तमान स्वरूपका स्रष्टा सिद्ध हुन्छन् ।

शिवधर्मोत्तरको रचनाकाल

शिवधर्मोत्तर प्राचीन ग्रन्थ भए पनि यसको यौटा समय किटान गर्न गाह्रो छ। वस्तुतः वेद, महापुराणहरू र उपपुराणहरू परस्पर गाँजिएकाले यिनीहरूको सामूहिक वा पृथक् पृथक् कालसीमा निर्धारण गर्न सम्भव छैन । किनभने -

पुराणं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणा स्मृतम् ।
अनन्तरं च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिर्गताः ॥ (*मत्स्यपुराण* ५२।३)

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

मत्स्यपुराणको यस भनाइ अनुसार वेदको रचनाभन्दा अगाडि नै महापुराणहरूको रचना भइसकेको थियो। अर्कोतर्फ ब्रह्माजीले नै उपपुराणहरूको पनि सृष्टि गरेका थिए-

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तथैवोपपुराणानि यानि चोक्तानि वेधसा। (*स्कन्दपुराण* रेवाखण्ड ५।३।१।४५)

यी दुबै कुराले महापुराण तथा उपपुराणहरूको अत्यन्त प्राचीनता सिद्ध हुन्छ। अर्को तर्फ अथर्ववेदमा अनेक स्थलहरूमा पुराणको उल्लेख छ-

ऋचः सामानि च्छन्दांसि पुराणं यजुषा सह।
उच्छिष्टाज्जज्ञिरे सर्वे दिवि देवा दिविश्रितः ॥ (*अथर्ववेद* ११।९।२४।)

तमितिहासश्च पुराणञ्च गाथाश्च नाराशंसीश्चानुव्य चलन्। (त्यहीं १५।६।११)

इतिहासस्य च वै स पुराणस्य च गाथानां च नाराशंसीनां च प्रियं धाम भवति य एवं वेद ॥ (त्यहीं १५।६।१२)

यसबाट न्यूनातिन्यून अथर्ववेदका अन्तिम ऋचाहरूको निर्माण कालसम्म पुराणहरू अस्तित्वमा रहेको कुरा स्पष्ट हुन्छ। त्यसै गरी वायुपुराण, पद्मपुराण, कूर्मपराण र स्कन्दपुराण लगायत अनेक महापुराणहरूमा उपपुराणहरूको उल्लेख भएकाले ती पुराणहरूको अन्तिम लिपिबद्धताको समयसम्म उपपुराणहरूको पनि रचना भइसकेको कुरा स्पष्ट हुन्छ। पुराणहरूको प्रतिपाद्य विषयको विविधताका कारणले कुनै विषयविशेषमा सीमित गर्न जति गाह्रो छ, त्यति नै यसको काल निर्णय गर्न पनि अत्यन्त कठिन छ। प्राचीन परम्परा र पौराणिक उल्लेखलाई मान्ने हो भने शिवधर्मोत्तर पाँच हजार वर्षभन्दा पनि पुरानो सिद्ध हुन्छ। किनभने वायुपुराण तथा कूर्मपुराणमा शिवधर्म उपपुराणहरूको उल्लेख भेटिन्छ। आधुनिक चिन्तन प्रणालीमा पनि फरक फरक मतहरू छन्। त्यसमा धेरैजसो भारतीय विद्वानूहरूले ईशाको प्रथम शताब्दीसम्म प्रायः सबै जसो महापुराणहरूको रचना भैसकेको मान्दछन्। त्यसैले यसको कतिपय अंश वायु तथा कूर्मपुराण भन्दा पहिले नै लिपिबद्ध भइसकेको हुनाले ईशाभन्दा पहिलेको सिद्ध हुन्छ।

शिवधर्मोत्तरको भाषा अत्यन्त प्राचीन प्रतीत हुन्छ। यसमा अन्य पौराणिक साहित्यमा पनि न देखिएका धेरै अपाणिनीय प्रयोगहरू फेला पर्दछन्। क्रियाहरूमा परस्मैपद र आत्मनेपदको कुनै नियम छैन। पाणिनीय व्याकरणका अनुसार जो धातुहरू केवल परस्मैपदी वा केवल आत्मनेपदी छन् ती प्रायः जसो यस शिवधर्मोत्तरमा परस्मैपद र आत्मनेपद दुबैमा प्रयुक्त भएका छन्। पाणिनि भन्दा पहिलेका मानिने पुराणहरूमा पनि पूर्वकालिक क्रियाका लागि सोपसर्ग धातुहरूमा क्त्वालाई ल्यपमा परिणत गरी प्रयोग भएको पाइन्छ भने उपसर्गविहीन धातुहरू मात्र क्त्वाको योगमा प्रयुक्त भएका देखिन्छन्। तर शिवधर्मोत्तरमा क्त्वा र ल्यप्को पनि कुनै नियम छैन। निरुपसर्ग धातुमा पनि पूर्वकालिक क्रियाका लागि ल्यप्को प्रयोग भएको पाइन्छ भने सोपसर्ग धातु पनि क्त्वाको योगमा प्रयुक्त भएका छन्। अनेक स्थलहरूमा पाणिनीय व्याकरण अनुसार पद सङ्गति पनि मिलेको देखिँदैन। कतै सन्धि समास आदिका नियमहरूको पनि अनुगमन सम्यक्तया भएको छैन।

पाणिनीय व्याकरण अनुसार युष्मद् शब्दबाट ङे प्रत्यय भएर बनेको चतुर्थी एक वचनको रूप 'तुभ्यम्' सम्प्रदान कारकका लागि प्रयोग गर्ने पाणिनीय नियमका साथै त्यसभन्दा प्राचीन ग्रन्थहरूमा पनि सोही सम्प्रदान अर्थका लागि त्यसको प्रयोग देखिन्छ तर शिवधर्मोत्तरमा यो पद सम्बन्ध जनाउनका लागि प्रयुक्त भएको देखिन्छ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

उदाहरणार्थ -

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भगवन् ! दर्शनात्तुभ्यमन्त्यजस्यापि सद्गतिः ।
सप्त जन्मानि विप्रस्तु स्वर्गाद् भ्रष्टः प्रजायते ॥ (*शिवधर्मोत्तर* १।३)

पश्यामस्तद्बलं तुभ्यं येन विध्वंसिताः प्रजाः ।
दूतैः प्रयात्यमानानामधुना कीदृशम्भवेत् ॥ (त्यहीं ७।९८)

यी दुबै पद्यहरूमा तुभ्यम्को प्रयोग तव अर्थका लागि भएको छ जो पाणिनीय व्याकरणका अनुसार देखिँदैन ।

तत्प्राप्तास्तद्गुणैर्युक्ता देवतारूपधारिणः ।
भवन्ति च शिवाः सिद्धाः स्वभोगा नाम ईश्वराः ॥ (त्यहीं १२।२३३)

यहाँ पाणिनीय व्याकरणका अनुसार नाम ईश्वरामा गुण सन्धि अपेक्षित थियो तर छन्द मिलानका लागि त्यसो गरिएको छैन ।

त्रपुचमरसीसहंसा अजा एडकाशेषविक्रयी मृगव्याधः । (त्यहीं ९। ८ गद्य ।)

यस गद्यमा सन्धि समास तथा पदसङ्गति समेत व्याकरण शास्त्रानुरूप देखिँदैन । त्यसैले शिवधर्मोत्तरका धेरैजसो अंशको रचनाकाल ५०० ई. पूर्वका मानिने पाणिनिभन्दा पनि पूर्व सिद्ध हुन्छ ।

तर शिवोधर्मोत्तरमा ग्रन्थ सार्ने विधिको उल्लेखका प्रसङ्गमा नान्दीनागरी लिपिको उल्लेख भएको पाइन्छ-

मात्रानुस्वारसंयोगह्रस्वदीर्घादिलक्षितैः ।
नन्दिनागरकैर्वर्णैर्लेखयेच्छिवपुस्तकम् ॥ (त्यहीं २।४२)

यसमा मात्रा अनुस्वार ह्रस्व दीर्घ आदि स्पष्ट बुझिने गरी शिवधर्मसँग सम्बद्ध ग्रन्थ नन्दिनागरक वर्णहरूद्वारा सार्न भनिएको छ । यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने शिवधर्मोत्तरको यो अंश लिपिबद्ध हुँदासम्म नन्दीनागरीलिपि प्रचलनमा आइसकेको थियो । विज्ञहरूका अनुसार विक्रमको सातौं शताब्दीतिर विकसित तमिललिपि संस्कृतभाषा लेखनका लागि उपयुक्त नभएपछि त्यसका लागि दक्षिणभारतमा ग्रन्थलिपि र नन्दीनागरीलिपिको विकास गरिएको थियो (रेग्मी, दिनेशचन्द्र, *पुरालेखन र अभिलेख* पृ.२०१) । यसबाट के अड्कल गर्न सकिन्छ भने नन्दीनागरीको विकास पनि तमिल लिपिसँगै वा त्यसभन्दा केही पछि सातौं शताब्दीको अन्त वा आठौं शताब्दीतिर भइसकेको हुनु पर्दछ र शिवधर्मोत्तरको अन्तिम समयसीमा पनि त्यहीसम्म पुग्दछ ।

यी सबै तथ्यहरूलाई केलाउँदा समग्रतामा यसको यही समय हो भनेर इदम् इत्थम्का रूपमा ठोकुवा गर्न नसकिए पनि निश्चित रूपमा के भन्न सकिन्छ भने अन्य पुराणहरूझैं शिवधर्मोत्तर पनि योटै समयमा निरन्तरतामा निर्माण गरिएको रचना होइन । यसका विभिन्न अंशहरूको रचना विभिन्न कालमा भएको थियो । त्यसैले कूर्ममहापुराण र वायुमहापुराणको रेवामाहात्म्यको रचना हुनुभन्दा अघि नै तर शिवमहापुराणभन्दा पछि विक्रमको आठौं शताब्दीसम्म विभिन्न समयमा शिवधर्मोत्तरको रचना भएको हुनु पर्दछ ।

From Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पाण्डुलिपि परिचय र सम्पादन विधि

शिवधर्मोत्तर ग्रन्थको सम्पादनका क्रममा शिवधर्मोत्तरका तीनवटा नेवारी लिपिमा उतारिएका र यौटा मैथिली लिपिमा उतारिएको गरी जम्मा चार पाण्डुलिपिहरू र यौटा प्रकाशित पशुपतिमत समेतको अध्ययन गरी पूर्ण र शुद्धपाठ प्रस्तुत गर्ने प्रयत्न गरिएको छ। हामीले हेरेका पाण्डुलिपिहरूमा पहिलो पाण्डुलिपि मूलरूपमा नेपाली कागजमा ३६X९ से.मी.को आकारमा राष्ट्रिय अभिलेखालयमा ल.सं. ५-५३६७ वि.सं. ३०६ माइक्रोफिल्म रिल नं A २९६/१२ मा पञ्जीकृत छ र पूर्ण छ। यसैलाई मूल मानेर पहिले नेवारीबाट देवनागरीमा लिप्यन्तर गरिएको हो । यस पाण्डुलिपिलाई हामीले 'क' नाम दिएका छौँ । हामीले हेरेको द्वितीय पाण्डुलिपि पनि नेवारी लिपिकै थियो । जुन मूलरूपमा नेपाली कागजमा ४६X१२ से.मी. आकारमा राष्ट्रिय अभिलेखालयमा लं. सं.५-५३७० वि. सं. ३०७ माइक्रोफिल्म रिल नं. A १३६३/७, B २१९/२ अङ्कमा पञ्जीकृत र सुरक्षित रहेको छ। यो पनि पूर्ण नै छ। यसलाई हामीले प्रकृत ग्रन्थको सम्पादनका क्रममा 'ख' नामबाट उल्लेख गरेका छौँ। यस अन्तरालमा शिवधर्म पुराण वा शिवधर्मोत्तर पुराणको सन्दर्भगत अध्ययनका लागि पुस्तकालयहरूमा ग्रन्थ अन्वेषणको क्रममा पशुपतिमत नाम गरेको प्रकाशित ग्रन्थ फेला पऱ्यो । यस ग्रन्थको आवरण पृष्ठमै ग्रन्थको दोस्रो नामको रूपमा शिवधर्म महाशास्त्र र तेस्रो नामको रूपमा पशुपतिनाथ दर्शन भनी छापिएको छ। यसलाई केलाउँदा यो पनि शिवधर्मपुराण नै रहेछ। यसलाई पनि पहिलो र दोस्रो पाण्डुलिपिबाट तयार गरिएको पाठसँग रुजु गरियो। यो ग्रन्थ अनेक ठाउँमा खण्डित र धेरै अशुद्धिहरूले युक्त छ।

यस ग्रन्थको सम्पादनको आधार तुलाराम उपाध्यायका छोरा पीताम्बर उपाध्यायले वि.सं.१८३५ मा सारेको प्रतिलिपि रहेको उल्लेख गरिएको छ (*पशुपतिमत* पृ.७३५) । यसलाई पनि शिवधर्मोत्तरको सही पाठ खोज्ने परिप्रेक्ष्यमा कतिपय अक्षर तथा पदहरूका लागि उपयोग गरिएको हुनाले यसलाई 'ग' पुस्तकको रूपमा प्रयोग गरिएको छ । यसको थोरै चर्चा माथि शिवधर्म र शिवधर्मोत्तर शीर्षकमा पनि गरिएको छ।

यसमा उपयोग गरिएको चौथो पाण्डुलिपि मैथिली लिपिमा लेखिएको छ। जो मूलरूपमा नेपाली कागजमा ५१x९ से.मी. आकारमा राष्ट्रिय अभिलेखालयमा लं. सं. ४-२५३७ वि.सं. पुराण ३१० माइक्रोफिल्म रिल नं. B २१९/३ रहेको छ। यसलाई 'घ' पुस्तकको नाम दिइएको छ र पूर्ण छ। यसमा प्रयुक्त पाँचौं पाण्डुलिपि पनि नेवारीमा छ। जुन मूलरूपमा नेपाली कागजमा ३४x९.५ से.मी. आकारमा राष्ट्रिय अभिलेखालयको ल. सं.४-१५६७ वि. सं. पुराण ३०८ माइक्रोफिल्म रिल नं. B २१९/८ रहेको छ। यो पाण्डुलिपि पनि पूर्ण नै छ। यसलाई प्रस्तुत ग्रन्थ सम्पादनमा 'ङ' पुस्तकको रूपमा उल्लेख गरिएको छ।

यी पाण्डुलिपिहरूमा कतै केही छुटेको छ भने कतै केही अक्षर, पद वा पद्यहरू कम बेसी पनि छन् । यहाँ कुनै पाण्डुलिपिमा बढी देखिएका पद्यहरूलाई मूलमा समावेश गरिएको छ लिपिको प्रकृति र लिपिकारका प्रमाद वा अज्ञानका कारणबाट हुन गएका ह्रस्व, दीर्घ, दन्त्य, तालव्य, सकार, श्लोकान्त र श्लोक मध्यमा अनुस्वार र शिरबिन्दुको प्रयोगलाई सच्याइएको छ। विसर्गको अभाव र आधिक्यजन्य दोषहरूलाई हटाइएको छ भने धेरै भद्दा र ग्रन्थको कलेवर वृद्धिका लागि मात्र हुने भएकाले यसको उल्लेख पादटिप्पणीमा गरिएन । साथै त्रुटिहरूलाई यथासम्भव सच्याइएको छ। तर प्रकृत ग्रन्थको मूल अर्थमा प्रभाव पर्ने गरी कुनै अक्षर वा पदहरू थप्ने काम गरिएको छैन । सम्पादनमा प्रयोग गरिएका पाँचैवटा पुस्तकहरूमध्ये पाठमा अन्तर देखिएका स्थलहरूमा जुन पाण्डुलिपिको अक्षर वा पद शुद्ध ठानियो त्यसलाई मूलमा राखिएको छ र त्यस स्थलमा रहेका अन्य पुस्तकका फरक अक्षर, पद वा वाक्यखण्डलाई पादटिप्पणीमा राखिएको छ। उदाहरणार्थ १।४४ मा क पाण्डुलिपिमा रागद्वेषानृतक्रोधैः तथा ग,

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
घ, ङ मा रागद्वेषावृतः क्रोधैः पाठ रहेको र ख मा रागद्वेषादिभिर्दोषैः पाठ रहेकोमा पूर्वापर पदहरूको अन्वय गर्दा सर्वाधिक सार्थक पूर्वापर पदहरूको अन्वय मिलेको ख को पाठ मूलमा राखेर क, ग, घ र ङ को पाठ पादटिप्पणीमा राखिएको छ। धेरै स्थानहरूमा देखिएका अपाणिनीय प्रयोगहरूलाई आर्ष प्रयोग मानेर यथावत् राखिएको छ। पाठान्तरहरूलाई पनि पादटिप्पणीमा दर्शाइएको छ।

यस सम्पादनमा प्रयुक्त भएका पुस्तकहरूमध्ये ग संज्ञक पशुपतिमत नामक पुस्तक बाहेक अन्य चारवटा पाण्डुलिपि कति प्राचीन हुन् भन्न गाह्रो छ । प्रायः मध्यकालमा नेपाल उपत्यकामा नेवारी लिपिको नै बढी प्रचलन थियो। यद्यपि यी पाण्डुलिपिहरूका पुष्पिकाहरूमा अहिलेसम्म केही नभेटिएकाले यी पाण्डुलिपिहरूको प्राचीनताका सन्दर्भमा यो यतिबेला सारिएको हो भनेर ठोकुवा गर्न नसकिए पनि यिनीहरूको उतारको समय मध्यकाल नै हुनु पर्दछ। मैथिली अक्षरको पाण्डुलिपिमा भने शिवधर्ममा संगृहीत अन्तिम आठौं ग्रन्थ धर्मपुत्रिकाको समाप्तिपछि ग्रन्थ उतारको समय शाके १५५७ ज्येष्ठ ११ शुक्ल एकादशी रविवार र नेपाली सम्वत् ७५५ रहेको छ। त्यसैले वि.सं. १६१३ मा यसमा प्रयुक्त मैथिली अक्षरको पाण्डुलिपिको उतारको समय सुनिश्चित हुन्छ। आचार्य बलदेव उपाध्यायका सम्पादनमा छापिएको संस्कृत वाङ्मयका बृहद् इतिहास नामक ग्रन्थको शिवसंकल्प भूमिकामा गङ्गाधर पण्डाको उल्लेख अनुसार यसको पहिलो मातृका नै नेवारी लिपिमा रहेको छ। जसको समय विक्रमको बाह्रौ शताब्दी तोकिएको छ। यी चारवटा पाण्डुलिपिहरूमध्ये कुनै केही पछि र कुनै त्यसैको सेरोफेरोमा सारिएका हुन सक्दछन्।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ षडङ्गविधिनाम प्रथमोऽध्यायः

ॐ नमः शिवाय[१]

नमोऽस्तु तस्मै शकलेन्दुधारिणे फणीन्द्ररत्नद्युतिकण्ठरागिणे ।
हराय शुभ्राभ्र[२]कपालमालिने विभिन्नदैत्यस्फुरितैकशूलिने ॥१॥

ज्ञानशक्तिधरं शान्तं कुमारं शङ्करात्मजम् ।
देवारिस्कन्दनं स्कन्दमगस्तिः परिपृच्छति ॥२॥

भगवन् ! दर्शनात्तुभ्यमन्त्यजस्यापि सद्गतिः[३] ।
सप्त जन्मानि विप्रस्तु स्वर्गाद् भ्रष्टः प्रजायते ॥३॥

तेनासि नाथ ! भूतानां सर्वेषामनुकम्पकः ।
अतः सर्वहितं धर्मं संक्षेपात् प्रब्रवीहि मे ॥४॥

भगवान् शिवलाई प्रणाम छ ।

अर्धचन्द्रलाई शिरमा धारण गर्ने, नागराजको मणिजस्तो नील कान्तिलाई कण्ठमा राख्न रुचाउने सेतो बादलको जस्तो स्वच्छ खप्परको माला लगाउने दैत्यहरूको विनाश गर्न एकमात्र देदीप्यमान शूलले युक्त ती हर (संसारको आवागमन हरण गर्ने, जन्म मृत्युबाट मुक्त गर्ने)लाई नमस्कार छ ।१।

ज्ञानसामर्थ्यले युक्त, देवताहरूका शत्रु दैत्यहरूको शोषण (विनाश) गर्ने भगवान् शङ्करका पुत्र शान्त कुमार स्कन्दलाई अगस्ति मुनि प्रश्न गर्दछन् ।२।

हे कुमारजी ! तपाईको दर्शनमात्रले शूद्रले पनि सद्गति (स्वर्ग) प्राप्त गर्दछ र स्वर्गको भोग समाप्त भएर झरेपछि पनि सात जन्मसम्म विप्र भएर जन्मन्छ ।३।

त्यसैले हे नाथ कुमार ! तपाईं सम्पूर्ण प्राणीहरूमा कृपालु हुनुहुन्छ । अतः मलाई सबैको हित गर्ने धर्म के हो ? छोटकरीमा भन्नुहोस् ।४।

धर्मा बहुविधा देव्या देवेन कथिताः किल ।
ते च श्रुतास्त्वया सर्वे पृच्छामि त्वामहन्ततः ॥५॥

---

१ घ. ॐ नमो भगवते सदाशिवाय ।

२ ख. शुभ्रांशु ।

३ ङ. सङ्गतिः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

किम्प्रधानाः शिवधर्माः शिववाक्यं च कीदृशम् ।
लिङ्गेऽर्चितः शिवः केन विधिना सम्प्रसीदति ॥६॥

विद्यादानञ्च दानानां सर्वेषामुत्तमं किल ।
तच्च श्रुतौ द्विजेन्द्राणान्नान्येषां समुदाहृतम् ॥७॥

तत्पुण्यं सर्ववर्णानां जायते केन कर्मणा ।
ज्ञेयं कतिविधं तच्च विद्यादानमनुत्तमम् ॥८॥

कानि पुण्यानि कृत्वेह गृहिणः स्वर्गिणः पुनः ।
मनुष्यलोकसम्भूता योगं विन्दन्ति शाङ्करम् ॥९॥

हे कुमारजी ! भगवान् शङ्करले देवी पार्वतीलाई धेरै किसिमका धर्महरू निश्चितरूपमा भन्नुभएको छ र ती सबै तपाईंले पनि सुन्नुभएको छ। त्यसैले नै म तपाईंलाई सोधिरहेको छु।५।

शिवधर्महरूमा के मुख्य छ ? त्यसमा शिवजीको कथन के छ ? अथवा कल्याणकारी भनाइ के हो ? कुन विधिले लिङ्गपूजन गर्नाले शिवजी खुशी हुनुहुन्छ ? ।६।

निश्चितरूपमा विद्यादान सबै दानहरूमा श्रेष्ठ छ र सुनिन्छ- त्यो केवल द्विजातिका लागि मात्र हो, अरूका लागि भनिएको छैन ।७।

त्यसो हो भने सबै जातका मान्छेले कुन काम गर्नाले त्यो पुण्य पाउँछन् ? अनि अत्युत्तम भनिएको त्यो विद्यादान कति किसिमको हुन्छ भनी बुझ्ने ? ।८।

कर्मयज्ञस्तपोयज्ञः स्वाध्यायो ध्यानमेव च ।
ज्ञानयज्ञश्च पञ्चैते महायज्ञाः प्रकीर्तिताः ॥१०॥

एषाञ्च पञ्चयज्ञानामुत्तमः कतमः स्मृतः ।
एतद्यज्ञरतानाञ्च प्रदाने कीदृशं फलम् ॥११॥

धर्माधर्मप्रभेदाश्च कियन्तः परिकीर्तिताः ।
तत्साधनाः कतिविधा गतयश्च तदात्मिकाः ॥१२॥

स्वर्गनारकिणां पुंसामायातानां पुनः क्षितौ ।
कानि चिह्नानि जायन्ते भुक्तशेषेण कर्मणा ॥१३॥

संसारसागराद् घोराद् धर्माधर्मोर्मिसङ्कुलात् ।
गर्भादिदुःखफेनाद्यान्मुच्यन्ते देहिनः कथम् ॥१४॥

Dr. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कुन धर्मको अनुसरण गर्नाले यस लोकका गृहस्थहरूले र स्वर्गका देवताहरूले यस मर्त्यलोकमा उत्पन्न भएर भगवान् शङ्करको सान्निध्य प्राप्त गर्न सक्दछन् ? ।९।

कर्मयज्ञ, तपोयज्ञ, स्वाध्याय, ध्यान र ज्ञानयज्ञ यी पाँच वटालाई महायज्ञ भनिएको छ ।१०।

उपर्युक्त पाँच महायज्ञहरूमा पनि कुन चाहिँ श्रेष्ठ मानिएको छ र यी यज्ञ गर्नेहरूले दान गर्दा के फल पाउँछन् । ११।

धर्म र पापका भेद प्रभेदहरू कति भनिएका छन् ? तिनका साधनहरू कति किसिमका छन् ? र, ती धर्म र अधर्मका गति बाटाहरू कति किसिमका हुन्छन् ? ।१२।

स्वर्ग गएका र नरक गएका भोग गरी बाँकी रहेको कर्मका कारणले फेरि मर्त्यलोकमा जन्मेका मान्छेहरूका के चिह्न हुने गर्दछन् ? ।१३।

इति सञ्चोदितः स्कन्दः सर्वप्रश्नार्थभाषकः ।
प्रत्युवाच महासेनो नमस्कृत्य[४] महेश्वरम् ॥१५॥

स्वर्गापवर्गफलदं नरकार्णवतारकम् ।
शिवधर्मोत्तरन्नाम शास्त्रमीश्वरभाषितम् ॥ १६॥

स्कन्द उवाच

श्रद्धापूर्वाः सर्वधर्माः श्रद्धामध्यान्तसंस्थिताः ।
श्रद्धा निष्ठा[५] प्रतिष्ठाश्च धर्माः श्रद्धैव कीर्तिताः ॥१७॥

श्रुतिमात्ररसाः सूक्ष्माः प्रधानपूरुषेश्वराः ।
श्रद्धामात्रेण गृह्यन्ते न करेण न चक्षुषा ॥१८॥

धर्म र पापरूपी तरङ्गहरूले व्याकुल तथा गर्भवासादिबाट उत्पन्न दुःखरूपी फिंजहरूले भरिएको घोर संसार (संसरण आवागमन जन्ममृत्यु) रूपी समुद्रबाट जीवहरू के गरी मुक्त हुन सक्दछन् ? ।१४।

यसरी अगस्तिमुनिका प्रश्नहरूद्वारा अभिप्रेरित, सबै प्रश्नहरूलाई उत्तरहरूले अर्थ्याउन सक्ने देवताहरूका सेनापति स्कन्दले भगवान् शङ्करलाई नमस्कार गरेर स्वर्ग र मोक्षरूप फल प्रदान गर्ने नरकरूपी सागरबाट पार लगाउने भगवान्द्वारा भनिएको शिवधर्मोत्तर शास्त्रलाई उत्तरका रूपमा भन्न थाले ।१५-१६।

स्कन्दले भने

सबै धर्महरू श्रद्धापूर्वक हुन्छन्, सबैको अन्तरालमा र अन्तमा श्रद्धा नै हुन्छ र श्रद्धा नै सबै धर्महरूको निष्ठा र प्रतिष्ठा पनि मानिएको छ ।१७।

---

४ ङ. नमस्कृत्वा ।

५ ङ. श्रद्धानिष्ठ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कायक्लेशैर्न बहुभिर्न चैवार्थस्य राशिभिः ।
धर्मः सम्प्राप्यते सूक्ष्मः श्रद्धाहीनैः सुरैरपि ।।१९।।

श्रद्धा धर्मः परः सूक्ष्मः श्रद्धा ज्ञानं हुतन्तपः ।
श्रद्धा स्वर्गश्च मोक्षश्च[६] श्रद्धा सर्वमिदं जगत् ।।२०।।

सर्वस्वं जीवितं वापि दद्यादश्रद्धया यदि ।
नाप्नुयात् स फलं किञ्चिच्छ्रद्दधानस्ततो भवेत् ।।२१।।

एवं श्रद्धामयाः सर्वे शिवधर्माः प्रकीर्तिताः ।
शिवश्च श्रद्धया गम्यः पूज्यो ध्येयश्च श्रद्धया ।।२२।।

वेदादिशास्त्रहरूद्वारा मात्र स्वाद लिन वा जान्न सकिने प्रकृति, जीव र ईश्वर अत्यन्त सूक्ष्म छन् र तिनलाई केवल श्रद्धाबाट मात्र जान्न, बुझ्न वा ग्रहण गर्न सकिन्छ तर तिनलाई हातले छुन र आँखाले देख्न सकिँदैन ।१८।

न धेरै शारीरिक श्रमद्वारा र न पर्याप्त धनराशिद्वारा धर्मलाई प्राप्त गर्न सकिन्छ। अत्यन्त सूक्ष्म यस धर्मलाई श्रद्धाहीन देवताहरूले पनि पाउन वा बुझ्न सक्दैनन् ।१९।

श्रद्धा नै अत्यन्त सूक्ष्म धर्म हो र त्यो नै ज्ञान, यज्ञ र तपस्या पनि हो। स्वर्ग पनि श्रद्धा हो, मोक्ष पनि श्रद्धा हो र यो सम्पूर्ण जगत् नै श्रद्धा हो ।२०।

यदि कसैले श्रद्धा विना सर्वस्व वा जीवन समेत पनि दिन्छ भने त्यसको कुनै फल पाउँदैन । त्यसैले श्रद्धायुक्त हुनु पर्दछ। २१।

यसरी सबै शिवधर्महरू श्रद्धापूर्ण मानिएका छन् र भगवान् शिवलाई पनि श्रद्धाद्वारा नै प्राप्त गर्न सकिन्छ र उनको पूजा र ध्यान पनि श्रद्धाले नै गर्नु पर्दछ ।२२।

अथाल्पाक्षरमर्थाढ्यं महासारं विमुक्तिदम् ।
आज्ञायुक्तमसन्दिग्धं वाक्यमेतच्छिवात्मकम् ।।२३।।

नानासिद्धियुतन्दिव्यं लोकचित्तानुरञ्जकम् ।
सुनिश्चितार्थगम्भीरं वाक्यं गाणेश्वरं स्मृतम् ।।२४।।

मन्त्रं [७]मुखसुखोच्चार्यमशेषार्थप्रसाधकम् ।
प्राहोन्नमः शिवायेति सर्वज्ञः सर्वदेहिनाम् ।।२५।।

---

६ ङ. श्रद्धातः स्वर्गमोक्षश्च ।
७ क, ख. मन्त्रमुख ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सद्बीजं सर्वविद्यानां मन्त्रमाद्यं षडक्षरम् ।
अतिसूक्ष्मं महार्थञ्च ज्ञेयं तद्वटबीजवत् ॥२६॥

देवत्रयगुणातीतः सर्वज्ञः सर्वकृत् प्रभुः ।
ओमित्येकाक्षरे मन्त्रे स्थितः सर्वगतः शिवः ॥२७॥

थोरै अक्षरहरू भएको तर धेरै अर्थले भरिभराउ, सारसम्पन्न, मोक्ष प्रदान गर्ने, विधिपरक अर्थात् आदेशयुक्त र सन्देहरहित यो शिववाक्य (शिवधर्मोत्तर) हो ।२३।

अनेक किसिमका अणिमा, गरिमा आदि सिद्धिहरूले युक्त, अलौकिक, सम्पूर्ण लोकहरूको मनलाई अनुरक्त गर्ने, सुनिश्चित अर्थात् सन्देहरहित र अत्यन्त गहिरो अर्थले युक्त गणेशजीको वाक्य मानिएको छ ।२४।

सर्वज्ञ भगवान् शिवले सम्पूर्ण प्राणीहरूका लागि मुखबाट सजिलैसँग उच्चारण हुने तथा सम्पूर्ण धर्म, अर्थ, काम तथा मोक्षरूप पुरुषार्थलाई सिद्ध गर्ने 'ॐ नमः शिवाय' (ॐकाररूप शिवलाई नमस्कार छ) यो मन्त्र बताउनु भएको छ ।२५।

छ अक्षर भएको 'ॐ नमः शिवाय' यो मन्त्र आदि मन्त्र हो र वेदादि सम्पूर्ण विद्याहरूको खेर नजाने राम्रो बीज हो । वटवृक्षको सानो बीजमा ठूलो वटवृक्ष विद्यमान रहेझैं यो मन्त्र पनि अत्यन्त सूक्ष्म भएर पनि महान् अर्थले परिपूर्ण र सबैले बुझ्न पर्ने मन्त्र हो ।२६।

ईशानाद्यानि सूक्ष्माणि ब्रह्माण्येकाक्षराणि तु ।
मन्त्रोन्नमः शिवायेति संस्थितानि यथाक्रमम् ॥२८॥

मन्त्रे षडक्षरे सूक्ष्मे पञ्चब्रह्मतनुः शिवः ।
वाच्यवाचकभावेन स्थितः साक्षात् स्वभावतः ॥२९॥

वाच्यः शिवोऽप्रमेयत्वा[८]न्मन्त्रस्तद्वाचकः स्मृतः ।
वाच्यवाचकभावोऽयमनादिः संस्थितस्तयोः ॥३०॥

यथाऽनादिप्रवृत्तोऽयं घोरसंसारसागरः ।
शिवोऽपि हि तथानादिः संसारान्मोचकः स्थितः ॥३१॥

व्याधीनाम्भेषजं यद्वत् प्रतिपक्षं स्वभावतः ।
तद्वत् संसारदोषाणां प्रतिपक्षः शिवः स्थितः ॥३२॥

---

८ ङ. शिवप्रमेयत्वात् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ब्रह्मा, विष्णु तथा महेश यी तीनैवटा देवता तथा सत्त्व, रज र तम यी तीनैवटा गुणहरूदेखि पर सम्पूर्ण कुराहरूलाई जान्ने, सम्पूर्ण काम गर्न सक्ने, समग्र सामर्थ्य युक्त, सम्पूर्ण प्राणीहरूमा रहने भगवान् शिव ॐ यो यौटा अक्षर भएको मन्त्रमा विद्यमान छन् ।२७।

ईशान, तत्पुरुष, अघोर, वामदेव तथा सद्योजात यी सूक्ष्म एकाक्षर ॐकार वाच्य ब्रह्महरू क्रमानुसार 'ॐ नमः शिवाय' यस मन्त्रमा विद्यमान रहेका छन् ।२८।

छ अक्षर भएको यस सूक्ष्म मन्त्रमा ईशानादि पाँच ब्रह्मशरीरले युक्त शिव वाच्य (अर्थ) र वाचक (शब्द) भावले स्वाभाविकरूपमा साक्षात् विद्यमान छन् ।२९।

अप्रमेय=यत्ति र यस्तै भनेर जाँच्न बुझ्न नसकिने भएकाले भगवान् शिव उपर्युक्त षडक्षरी मन्त्रका वाच्य (अर्थ) हुन् भने उपर्युक्त 'ॐ नमः शिवाय' मन्त्र त्यसको वाचक मानिएको छ। यी दुवै वाच्य अर्थ र वाचक मन्त्रको वाच्यवाचकभाव सम्बन्ध अनादि कालदेखि नै रहिआएको छ ।३०।

असत्यस्मिञ्जगन्नाथे तमोभूतमिदम्भवेत् ।
सूर्येणैव विहीनं हि निरालोकं जगद्यथा ॥३३॥

तस्मादनादिः सर्वज्ञः परिपूर्णः स्वभावतः ।
मुक्तिहेतुः शिवः सिद्धः सर्वज्ञो ज्ञानभावकः ॥३४॥

अस्याभिधानमन्त्रोऽयमभिधेयश्च स स्मृतः ।
अभिधानाभिधेयत्वान्मन्त्रः सिद्धः परः शिवः ॥३५॥

वेदे शिवागमे चायमुभयत्र षडक्षरः ।
मन्त्रः स्थितः सतां मुक्त्यै लोके पञ्चाक्षरः स्मृतः ॥३६॥

जसरी दारुण यो संसाररूपी सागर अनादि कालदेखि नै चलिआएको छ, त्यसै गरी यस संसारसागरबाट मुक्ति प्रदान गर्ने भगवान् शिव पनि अनादि कालदेखि नै विद्यमान रहेका छन् ।३१।

जसरी रोगहरूका लागि औषधिहरू स्वाभाविक रूपमै प्रतिपक्ष अर्थात् विरोधीका रूपमा रहेका हुन्छन्, ठीक त्यसै गरी भगवान् शिव पनि संसारका समस्त दोषहरूका विरुद्ध प्रतिपक्षका रूपमा उभिन्छन् ।३२।

यी संसारका मालिक भगवान् शिव नहुँदा यो दुनियाँ ठीक त्यसै गरी अन्धकारपूर्ण हुन्छ, जसरी सूर्यरहित दुनियाँ प्रकाशविहीन हुन्छ ।३३।

त्यसैले भगवान् शिव आफैमा नै अनादि, सर्वज्ञ तथा परिपूर्ण छन् र सर्वज्ञ शिव नै मोक्षका कारण र ज्ञानप्रदाता हुन् ।३४।

शिवको अभिधायक अर्थात् वाचक पहिले भनिएको 'ॐ नमः शिवाय' यही मन्त्र हो र यस मन्त्रको वाच्य

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अर्थात् अर्थ भगवान् शिव हुन् । अभिधानाभिधेयभावले अर्थात् वाच्यवाचकरूप शब्दार्थका सम्बन्धले मन्त्र नै सदाशिव र शिव नै उक्त मन्त्र सिद्ध हुन्छन् ।३५।

किन्तस्य बहुभिर्मन्त्रैः शास्त्रैर्वा बहुविस्तरैः ।
यस्यौन्नमः शिवायेति मन्त्रोऽयं हृदि संस्थितः ॥३७॥

तेनाधीतं श्रुतं ज्ञातं[९] तेन सर्वमनुष्ठितम् ।
येनौन्नमः शिवायेति मन्त्रोऽभ्यन्तः[१०] स्थिरीकृतः ॥३८॥

शिवज्ञानानि यावन्ति विद्यास्थानानि यानि च ।
षडक्षरस्य मन्त्रस्य तानि भाष्यं[११] समासतः ॥३९॥

एतावत्तच्छिवज्ञानमेतावत् परमं पदम् ।
येनौन्नमः शिवायेति शिववाक्यं षडक्षरम् ॥४०॥

वेद र शिवशास्त्र दुबैमा यो शिवमन्त्र छ र अक्षरका रूपमा विद्यमान छ तापनि सज्जनहरूको मुक्तिका लागि जपिने यस मन्त्रलाई लोकव्यवहारमा पाँच अक्षरको मन्त्र पनि भनिन्छ ।३६।

जुन मनुष्यको हृदयमा 'ॐ नमः शिवाय' यो मन्त्र विद्यमान रहन्छ, त्यसका लागि धेरै अन्य मन्त्रहरूको र विस्तारमा अर्थ्याइएका शास्त्रहरूको कुनै उपयोग रहँदैन ।३७।

जुन व्यक्तिले 'ॐ नमः शिवाय' यस मन्त्रलाई आफ्नो अन्तस्करणमा स्थिर गर्दछ, त्यसले सबै शास्त्रहरूको अध्ययन, श्रवण, बोध र अनुष्ठान चारै कार्यहरू सम्पन्न गर्दछ ।३८।

जति पनि शिव सम्बन्धी ज्ञान प्रदान गर्ने शास्त्रहरू छन् र जति पनि विद्याका स्थानहरू छन्, ती सबै छ अक्षर भएको 'ॐ नमः शिवाय' यस मन्त्रको संक्षिप्त यौटा भाष्य (सूत्र व्याख्यारूप ग्रन्थ) मात्र हुन् ।३९।

उपर्युक्त कारणले गर्दा 'ॐ नमः शिवाय' यो छ अक्षर भएको शिववाक्य नै सम्पूर्ण शिवज्ञान हो र यही नै परम प्राप्तव्य स्थान पनि हो ।४०।

विधिवाक्यमिदं शैवं नार्थवादः शिवात्मकः ।
लोकानुग्रहकर्ता यः स मृषार्थङ्कथं वदेत् ॥४१॥

सर्वज्ञः परिपूर्णत्वादन्यथा केन[१२] हेतुना ।
ब्रूयाद् वाक्यं शिवः शान्तः सर्वदोषविवर्जितः ॥४२॥

---

९ ग, घ. ज्ञानम् ।

१० ख, घ. मन्त्राभ्यास ।

११ क, घ. भाषेत् । ख. भाष्य ।

१२ ग. यथालोकेन ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यद्यथावस्थितं वस्तु गुणदोषैः स्वभावतः ।
यावत्फलञ्च पुण्यञ्च सर्वज्ञस्तत्तथा वदेत्[13] ॥४३॥

रागद्वेषादिभिर्दोषै[14]र्ग्रस्तत्वादनृतं वदेत् ।
ते चेश्वरे न विद्यन्ते ब्रूयात् स[15] कथमन्यथा ॥४४॥

अजाता[16]शेषदोषेण सर्वज्ञेन शिवेन यत् ।
प्रणीतममलं वाक्यं तत् प्रमाणन्न संशयः ॥४५॥

यो मन्त्र भगवान् शिवको कर्तव्यपरक आदेश हो र यो शिवात्मक वाक्य केवल प्रशंसामा भनिएको होइन। जो लोकहरू माथि कृपा गर्दछ ऊ झुठो कुरा कसरी भन्न सक्दछ।४१।

सर्वज्ञ, शान्त र सम्पूर्ण दोषहरूले रहित भएका भगवान् शिव परिपूर्ण छन् । अतः उनले कुन कारणले अन्यथा अर्थात् झूट कुरा बोल्थे र ? ।४२।

भगवान् शिव सर्वज्ञ भएकाले जो वस्तु स्वभाविकरूपमा जति गुण र दोषहरूले युक्त भएर जसरी रहेको हुन्छ र जसको जति फल र पुण्य हुन्छ त्यसको त्यत्ति नै यथार्थ बयान गर्दछन् ।४३।

प्रेम, रीस आदि दोषहरूले ग्रस्त भएको व्यक्तिले झुठो बोल्न सक्दछ तर भवगान् शिवमा ती दोषहरू छैनन् अतः उनले किन झुठ बोल्थे र ? ।४४।

तस्मादीश्वरवाक्यानि श्रद्धेयानि विपश्चिता ।
यथार्थम्पुण्यपापेषु तदश्रद्धो व्रजेदधः ॥४६॥

शिववाक्यप्रवक्तारं शिववत् पूजयेद् गुरुम् ।
नृपः परोपकाराय चात्मनश्च समृद्धये ॥४७॥

जगद्धिताय नृपतिः[17] शिवधर्मे नियोजयेत् ।
तन्नियोगादयं लोकः शुचिः स्याद्धर्मतत्परः ॥४८॥

यं यं धर्मन्नरः श्रेष्ठस्समाचरति भक्तितः ।
तत्तदाचरते लोकस्तत्प्रामाण्याद् भयेन च ॥४९॥

---

१३ ङ. भवेत् ।
१४ क. रागद्वेषानृतक्रोधैः । ग, घ, ङ. रागद्वेषावृतः क्रोधैः ।
१५ ख. प्रयात्य ।
१६ ग. अज्ञाता ।
१७ ङ. निपतिम् ।

Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कुनै पनि दोष नभएका सर्वज्ञ शिवले बनाएको निर्मल वाक्य नै प्रमाण हो, यसमा कुनै संशय छैन ।४५।

त्यसैले भगवान् शिवले भनेका वाक्यहरूमा विद्वान्ले श्रद्धा राख्नु पर्दछ। ती ईश्वरका वाक्यहरूमा धर्म र पापको वस्तुगत अर्थ रहेको हुन्छ । ती वाक्यहरूमा श्रद्धा नगर्नेको अधोगति हुन्छ ।४६।

राजाले परोकार तथा आत्मोन्नतिका लागि शिवका वचनहरूका व्याख्याता गुरुलाई शिवलाई झैं मान्नुपर्दछ ।४७।

राजाले लोककल्याणका लागि जनतालाई शिवधर्ममा लगाउनु पर्दछ। राजाकै निर्देशनबाट लोक पवित्र हुनुका साथै धर्ममार्गमा संलग्न हुन्छ ।४८।

श्रेष्ठ मनुष्यले जुन जुन धर्मको भक्तिपूर्वक पालना गर्दछ त्यसलाई प्रमाण मानेर अथवा डरले दुनियाँले ती ती धर्मको पालना गर्दछ ।४९।

धर्मनिष्ठः कृतो राजा धर्मपादैकह्रासतः ।
युगत्रयं स विज्ञेयस्तस्माद्राजा चतुर्युगः[१८] ॥५०॥

धर्मज्ञः सततं राजा प्रजा न्यायेन पालयेत् ।
न्यायतः पाल्यमानास्ता ध्यायन्ति स्वामिनः शिवम् ॥५१॥

धर्ममर्थञ्च कामञ्च यच्चान्यत् प्राप्तुमीहते ।
तत्तदाप्नोत्ययत्नेन प्रजा धर्मेण पालयन्[१९] ॥५२॥

प्रजासु धर्मयुक्तासु चतुर्थांशं भजेन्नृपः ॥
अधर्मिष्ठास्वधर्मस्य चतुर्थांशेन लिप्यते ॥५३॥

तस्मादधर्मे मज्जन्तं राजा लोकन्निवारयेत् ।
धर्मे नियोजयेन्नित्यमुभयार्थविचक्षणः ॥५४॥

धर्मको एक पाउलाई प्रयोग गरेर धर्ममा प्रवृत्त राजा बनाइन्छ। त्रेता, द्वापर र कलि यी तीन युग धर्मका तीन पाउ, दुई पाउ र एक पाउ हुन्। त्यसैले राजा पहिलेको धर्मको एक पाउले निर्मित भएकाले चारै युग राजामा प्रतिष्ठित छन् ।५०।

धर्मलाई बुझ्ने राजाले निरन्तर न्यायपूर्वक प्रजाको पालना गर्नुपर्दछ। न्यायपूर्वक पालना गरिएका प्रजाहरूले राजाको कल्याणमा ध्यान दिन्छन् ।५१।

---

१८ ङ. चतुर्युगम्।
१९ ग. पालयेत्।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

धर्मपूर्वक प्रजाको पालना गर्ने राजा धर्म, अर्थ र कामका साथै अन्य जे जे पाउने चाहना राख्दछ, ती ती सबै सजिलै प्राप्त गर्दछ ।५२।

प्रजा धर्ममार्गमा प्रवृत्त भएमा उनीहरूले गरेको धर्मको चार भागमा एक भाग धर्मको फल राजाले पाउँछ। यदि प्रजा पाप निरत छन् भने राजाले त्यो पापको चार भागमा एक भागको भागी हुन्छ ।५३।

धर्मशीले नृपे तस्मात् प्रजाः स्युर्धर्मतत्पराः ।
नृपतिं बोधयेत् तस्मात् सर्वलोकानुकम्पया ॥५५॥

उपायेन भयाल्लोभान्मूर्खान् सदाऽनुबोधयेत् ।
मन्त्रौषधिक्रियाद्यैर्वा लुब्धान् धर्मे निवेशयेत् ॥५६॥

मन्त्रौषधिनिधिक्षेत्रविल[20]मूलरसक्रियाः ।
धर्ममार्गावताराय वादोऽष्टाङ्गः प्रकीर्तितः ॥५७॥

प्रत्याय्याष्टा[21]ङ्गवादेन कामार्थाभिरतन्नृपम्[22] ।
शनैर्धर्मे नियुञ्जीत ज्ञानयोगे पुनः क्रमात् ॥५८॥

त्यसैले पाप र धर्म दुवैको तत्त्व बुझ्ने राजाले जनतालाई अधर्ममा डुब्नबाट बचाउनु पर्दछ र सधैँ धर्ममा लगाउनु पर्दछ ।५४।

राजा धर्मपरायण भएमा प्रजा पनि धर्मपरायण हुन्छन् त्यसैले सम्पूर्ण लोकमाथि कृपा गर्नका लागि राजालाई धर्मको बोध गराउनु पर्दछ ।५५।

डर, लोभ आदि उपायहरूद्वारा मूर्खहरूलाई सधैँ धर्मको बोध गराउनु पर्दछ र लोभीहरूलाई मन्त्र, औषधी वा अन्य क्रिया आदिद्वारा धर्ममा प्रवेश गराउनु पर्दछ ।५६।

लोकलाई धर्ममार्गमा अवतरण गराउनका लागि मन्त्र, औषधी, कोष, स्थान, प्रशंसा, प्रतिष्ठा, आस्वाद्य वस्तु अथवा प्रलोभन र क्रिया वादका यी आठ अङ्गहरू बताइएका छन् ।५७।

काम र अर्थमा लिप्त भएको राजालाई मन्त्र औषधि आदि अष्टाङ्गवादद्वारा सुस्तरी धर्ममार्गमा प्रवृत्त गराउँदै क्रमशः ज्ञानयोगमा संलग्न गराउँनु पर्दछ ।५८।

एवं यः सर्वयत्नेन राजानं बोधयेद् बुधः ।
जगद्गुरुः स विज्ञेयः सर्वलोकानुकम्पकः ॥५९॥

---

२० क. विस ।

२१ क. प्रत्यायूर्याष्टा । ग. प्रत्यार्यार्या ।

२२ ग. नृपः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

संसारपङ्कनिर्मग्नं यः समुद्धरते जनम् ।
शिवज्ञानात् सहस्तेन[२३] कस्तेन सदृशः पिता ॥६०॥

अज्ञानवह्निसन्तप्तं निर्वापयति यः शनैः ।
ज्ञानामृतेन नृपतिं कस्तन्न प्रतिपूजयेत् ॥६१॥

नैव राज्येन महता न चैवार्थस्य राशिभिः ।
प्राप्यमज्ञानशमनं परलोकसुभाषितम् ॥६२॥

स्वर्गापवर्गसिद्ध्यर्थं भाषितं यत् सुभाषितम् ।
वाक्यं मुनिवरैः शान्तैस्तद्विज्ञेयं सुभाषितम् ॥६३॥

यसरी जुन विद्वानूले सबै प्रयासहरूद्वारा राजालाई ज्ञान प्रदान गर्दछ, सम्पूर्ण लोकमाथि कृपा गर्ने त्यस विद्वानूलाई जगद्गुरु सम्झिनु पर्दछ ।५९

जुन व्यक्तिले संसाररूपी हिलोमा डुबेका मान्छेहरूको शिवज्ञानबाट उद्धार गर्दछ, बाहुशाली त्यस व्यक्ति तुल्य अर्को कुनै पिता हुँदैन ।६०।

जुन व्यक्तिले अज्ञानरूपी आगोबाट तातिएका राजालाई ज्ञानरूपी अमृतबाट सुस्तरी शान्त पार्दछ, त्यसको पूजा कसले गर्दैन ?।६१।

ठूलो राज्यबाट अथवा ठूलो धनराशिबाट अज्ञानलाई शान्त पार्ने र परलोकलाई सुधार्ने सुभाषित प्राप्त गर्न सकिदैन ।६२।

स्वर्ग, र मोक्षका लागि शान्त मुनिश्रेष्ठहरूद्वारा जुन राम्रो कुरा भनिएको हुन्छ, त्यस वाक्यलाई सुभाषित भनिन्छ ।६३।

रागद्वेषानृतक्रोधकामतृष्णानुसारि यत् ।
वाक्यन्निरयहेतुत्वात्तद् दुर्भाषितमुच्यते ॥६४॥

संस्कृतेनापि किन्तेन मृदुना ललितेन च ।
अविद्यारागवाक्येन संसारक्लेशहेतुना ॥६५॥

यच्छ्रुत्वा जायते पुण्यं रागादीनाञ्च संक्षयः ।
विरूपमपि तद् वाक्यं विज्ञेयमतिशोभनम् ॥६६॥

पुराणं भारतं वेदाः शास्त्राणि सुमहान्ति च ।
आयुषः क्षेपणाः सर्वे धर्मोऽल्पो ग्रन्थविस्तरः ॥६७॥

२३ ख. ध्यानात्महस्तेन । ग. ज्ञानात्महस्तेन ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पुत्रदारादिसम्भारः पुंसां सम्मूढचेतसाम् ।
विदुषां शास्त्रसम्भारः स योगाभ्यासविघ्नकृत् ॥६८॥

जुन वाक्य रीस, राग, झुट, क्रोध, काम र तृष्णाको अनुगमन गर्दछ, दुर्गतिको कारण भएकाले त्यस्तो वाक्यलाई दुर्भाषित भनिन्छ ।६४।

परिष्कृत, कोमल तथा सुन्दर भए पनि संसारको क्लेशको कारण भएको अज्ञान र रागयुक्त वाक्यको के प्रयोजन ? ।६५।

जसलाई सुनेर धर्म लाग्दछ र राग, द्वेष आदिको नाश हुन्छ त्यस्तो वाक्य असुन्दर भए पनि अत्यन्त सुन्दर छ भनी बुझ्नुपर्दछ । ।६६।

पुराणहरू, महाभारत, वेदहरू र अन्य ठूला ठूला शास्त्रहरू सबै काल यापन गर्ने कुरा हुन् । धर्म सानो हुन्छ तर ग्रन्थहरूमा विस्तारपूर्वक प्रस्तुत गरिन्छ ।६७।

मूर्खहरूलाई पत्नी, पुत्र आदिको समुदायले र विद्वान्‌हरूलाई शास्त्रसमुदायले योगाभ्यासमा विघ्न उपस्थित गर्दछन् ।६८।

इदं ज्ञेयमिदं ज्ञेयं[२४] यः सर्वं ज्ञातुमिच्छति ।
अपि वर्षसहस्रायुः शास्त्रान्तं नाधिगच्छति ॥६९॥

विज्ञायाक्षरतन्मात्रं जीवितञ्चातिचञ्चलम् ।
विहाय शास्त्रजालानि पारलौकिकमाचरेत् ॥७०॥

पण्डितेनापि किन्तेन समर्थेन च देहिना ।
यः पुण्यभारमुद्वोढुमशक्तः पारलौकिकम् ॥७१॥

पण्डितोऽपि स मूर्खः स्याच्छक्तियुक्तोऽप्यशक्तिमान् ।
यः संसारात् स्वमात्मानमुत्तारयितुमक्षमः ॥७२॥

तस्मात् स पण्डितः शक्तः स तपस्वी जितेन्द्रियः ।
यः शिवज्ञानसद्भावमालोकयितुमुद्यतः ॥७३॥

यो जान्नै पर्छ, यो जान्नै पर्छ भनेर जो मान्छे सबै जान्न खोज्दछ एक हजारवर्ष सम्मको आयु भए पनि उसले शास्त्रको पार पाउन सक्दैन ।६९।

त्यो षडक्षर शिवमन्त्रलाई मात्र अविनाशी र जीवनलाई अत्यन्त चञ्चल अर्थात् क्षणभङ्गुर ठानेर शास्त्रहरूको जाल त्यागेर परलोकलाई सुधार्ने काम गरोस् ।७०।

---

२४ ग. इदं ज्ञेयमिदं ज्ञेय । घ. इयं ज्ञेयमिदं ज्ञेयम् ।

Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सामर्थ्ययुक्त प्राणी विद्वान् छ भने पनि त्यसको कुनै प्रयोजन हुँदैन जो परलोकसँग सम्बद्ध धर्मको भारलाई थेग्न सक्दैन ।७१।

जो मान्छे संसारसागरबाट आफूलाई पार लगाउन सक्दैन त्यो पण्डित भए पनि मूर्ख हो, बलशाली भएर पनि निर्बल हो ।७२।

त्यसैले त्यो मानिस नै विद्वान्, शक्तिमान्, तपस्वी र जितेन्द्रिय हुन्छ जो शिवज्ञानको अस्तित्वबाट आलोकित हुन तत्पर रहन्छ ।७३।

यः प्रदद्यात् महीं कृत्स्नां महामेरुञ्च काञ्चनम् ।
स चेदन्यायतः पृच्छेन्न तस्योपदिशेद् गुरुः ।।७४।।

यः श्रृणोति शिवज्ञानं न्यायतस्तत् प्रवक्ति च ।
तौ गच्छतः शिवस्थानं नरकं तद्विपर्ययात् ।।७५।।

अथ गोदेहसम्भूतषडङ्गविधिना शिवः ।
लिङ्गे सम्पूजितः शीघ्रं नराणां सम्प्रसीदति ।।७६।।

सुरासुरैर्मथ्यमानात् क्षीरोदात् सागरोत्तमात् ।
पञ्च गावः समुत्पन्नाः सर्वलोकस्य मातरः ।।७७।।

नन्दा सुभद्रा सुरभिः सुशीला सुमनास्तथा ।।
गावः शिवपुरात् पञ्च क्षितिं प्राप्ताः शिवेच्छया ।।७८।।

जसले अन्यायपूर्वक अर्थात् श्रद्धाविहीन भएर उपदेश प्राप्त गर्न खोज्दछ, त्यस्ता व्यक्तिलाई गुरुले सम्पूर्ण पृथ्वी र सुनको पर्वत प्रदान गरे पनि उपदेश गर्नु हुँदैन ।७४।

जुन व्यक्तिले शिवको ज्ञानलाई युक्तिपूर्वक सुन्दछ वा जुन व्यक्तिले उपदेश गर्दछ ती दुई व्यक्ति नै शिवलोकलाई प्राप्त गर्दछन् । त्यसको विपरीत अयुक्तिपूर्वक शिवज्ञान सुन्ने र भन्ने दुबै नरकमा पुग्दछन् ।७५।

गाईको शरीरबाट उत्पन्न हुने गोमूत्र, गोबर, दूध, दही, घ्यू र गोरोचनाद्वारा षडङ्गविधिले शिवलिङ्गमा पूजा गरेमा भगवान् शिव तत्काल मान्छेहरूसँग प्रसन्न हुन्छन् ।७६।

देवता र दानवहरूद्वारा मथिएको समुद्रहरूमा श्रेष्ठ क्षीरोदसागरबाट सबै लोकका मातृरूप पाँच गाईहरू उत्पन्न भएका थिए । क्षीरोदसागरबाट उत्पन्न नन्दा, सुभद्रा, सुरभि, सुशीला र सुमना नाम गरेका पाँच गाईहरू भगवान् शिवजीका इच्छाले शिवलोकबाट पृथ्वीमा पुगेका हुन् ।७७,७८।

सर्वलोकोपकारार्थं देवानां तर्पणाय च ।
गोमातरः स्थिता भूमौ स्नानाच्चार्थं शिवस्य च ।।७९।।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गोमयं रोचना मूत्रं क्षीरं दधि घृतं गवाम् ।
षडङ्गानि पवित्राणि सर्वसिद्धिकराणि च ॥८०॥

गोमयादुत्थितः श्रीमान् बिल्ववृक्षः शिवप्रियः[२५] ।
तत्रास्ते पद्महस्ता श्रीः श्रीवृक्षस्तेन स स्मृतः ॥८१॥

बीजान्युत्पलपद्मानां पुनर्जातानि गोमयात् ।
गोरोचना च माङ्गल्या पवित्रा सर्वसाधिका ॥८२॥

गोर्मूत्राद् गुग्गुलुर्जातः सुगन्धिः प्रियदर्शनः ।
आहारः सर्वदेवानां शिवस्य च विशेषतः ॥८३॥

सबै लोकको उपकार गर्न, देवताहरूलाई तर्पण दिन र शिवको स्नान र पूजाका लागि मातृरूप पाँच गाईहरू पृथ्वीमा रहेका हुन् ।७९।

गाईको गोबर, रोचना, गहुँत, दूध, दही र घ्यू यी पूजाका सबै सिद्धिप्रदायक र पवित्र छ अङ्ग हुन् ।८०।

गोबरबाट लक्ष्मीयुक्त बेलको वृक्ष उत्पन्न भयो जो शिवलाई निकै प्यारो छ । त्यस बेलको वृक्षमा कमल हातमा लिएकी लक्ष्मी बस्दछिन्, त्यसैले त्यसलाई श्रीवृक्ष भनिन्छ ।८१।

नीलकमल र रक्तकमलका बीजहरू गोबरबाट उत्पन्न भए । सम्पूर्ण सिद्धि प्रदान गर्ने मङ्गलमय र पवित्र गोरोचना पनि गोबरबाट उत्पन्न भयो ।८२।

गोमूत्रबाट वासनाले युक्त देख्दा राम्रो लाग्ने गुग्गुलु नामक वृक्षविशेष उत्पन्न भयो, जो सम्पूर्ण देवताहरूको विशेष गरेर शिवको आहारा हो ।८३।

यद् बीजं जगतः किञ्चित् तज्ज्ञेयं क्षीरसम्भवम् ।
दध्नः सर्वाणि जातानि माङ्गल्यान्यर्थसिद्धये ॥८४॥

घृतादमृतमुत्पन्नममराणामतिप्रियम् ।
तस्माद् घृतेन पयसा दध्ना च स्नापयेच्छिवम् ॥८५॥

तदन्ते चोष्णतोयेन कषायैश्च विरुक्षयेत् ।
स्नाप्य शीताम्बुना पश्चाल्लिङ्गं रोचनमालभेत् ॥८६॥

पूजयेत् बिल्वपत्रैश्च पद्मैर्नीलोत्पलैरपि ।
अर्चयित्वा दहेद् भक्त्या घृतयुक्तन्तु गुग्गुलुम् ॥८७॥

पायसन्दधि भक्तञ्च घृतमध्वा परिप्लुतम् ।
निवेदयीत शर्वाय भक्तांश्च घृतपाचितान् ॥८८॥

---

२५ घ. शिवः प्रियः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जुन कुनै वस्तुतत्त्व संसारको बीज अर्थात् मूल कारण हो, त्यो दूधबाट उत्पन्न भएको हो भने कार्य सिद्धिका लागि मानिने जे जति मङ्गलसँग सम्बद्ध छन्, ती सबै गाईको दहीबाट उत्पन्न भएका हुन् ।८४।

घ्यूबाट देवताहरूलाई अत्यन्त मन पर्ने अमृत समुत्पन्न भएको हो । त्यसकारण घ्यू, दूध र दहीले शिवलाई स्नान गराउनू ।८५।

त्यस पछि तातो पानी र क्षारद्रव्यद्वारा सुक्खा बनाएर अर्थात् चिल्लो कम गरे पछि चिसो पानीले नुहाएर शिवलिङ्गलाई चम्काउनू ।८६।

बेलपत्र, श्वेत वा रक्त कमलद्वारा पूजा गरेर भक्तिपूर्वक घ्यू मिलाएको गोकुलधूप बाल्नू । ८७।

दूध, दही, घ्यू र महमा मुछिएको भात भगवान् शिवलाई चढाउनू र घ्यूमा पकाएका पकवानहरू निवेदन गर्नू ।८८।

कृत्वा प्रदक्षिणां चान्ते प्रणिपत्य क्षमापयेत् ।
अनेन विधिना देवः षडङ्गेन प्रसीदति ॥८९॥

इह लोके परे चैव सर्वान् कामान् प्रयच्छति ।
षडङ्गविधिना तस्मान्नृपतिः पूजयेच्छिवम् ॥९०॥

शिवभक्तः समुत्तार्य कुलानामेकविंशतिम् ।
स्वर्गे स्थाप्य स्वयं गच्छेदैश्वरं पदमव्ययम् ॥९१॥

अशठाः सर्वभृत्याश्च देवकार्ये नियोजिताः ।
प्रयान्ति स्वामिना सार्द्धं श्रीमच्छिवपुरं महत् ॥९२॥

भुक्त्वा भोगान् सुविपुलान् भृत्यवर्गसमन्वितः ।
कालात् पुनरिहायातः पृथिव्यामेकराड् भवेत् ॥९३॥

अन्तमा प्रदक्षिणा र प्रणाम गरेर क्षमा मागोस् । यसरी षडङ्ग विधिद्वारा पूजा गरेमा भगवान् शिव प्रसन्न हुन्छन् ।८९।

त्यस कारण यस षडङ्ग विधिद्वारा राजाले भगवान् शिवको पूजा गरोस् । भगवान् शिवले उसका यस लोकमा र परलोकमा सम्पूर्ण इच्छाहरू पूरा गर्नेछन् ।९०।

शिवभक्तले आफ्ना एक्काइस कुलहरूलाई तारेर स्वर्गमा स्थापित गर्दछ र आफूले अविनाशी शिव पदलाई प्राप्त गर्दछ ।९१।

देवकार्यमा लगाइएका सबै सेवकहरूले धुर्त्याइँ नगरी इमान्ददारीपूर्वक काम गरेका छन् भने उनले पनि

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
आफ्ना स्वामीसँगै सम्पूर्ण सम्पदाहरूले युक्त महान् शिवपुरलाई प्राप्त गर्दछन् ।९२।

शिवभक्तले सेवकहरूले युक्त भएर ठूलाठूला भोगहरूलाई भोग्दछ र समयवश फेरि यस लोकमा आएपछि पृथिवीको एकछत्र राज्य गर्दछ ।९३।

वृक्षा पुष्पाङ्गपत्राद्यैरुपयुक्ताः शिवार्चने ।
शिवगावश्च गच्छन्ति रुद्रलोकं न संशयः ॥९४॥

पूजितं पूज्यमानं वा यः पश्येद् भक्तितः शिवम् ।
श्रुत्वानुमोदयेद्यश्च स च[२६] यागफलं लभेत् ॥९५॥

अर्चितं शङ्करं दृष्ट्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
हर्षात् प्रणम्य तं भूमौ[२७] शिवलोके महीयते ॥९६॥

सम्पूज्यमानं विधिना यः पश्येच्छ्रद्धया शिवम् ।
सोऽपि यागफलं कृत्स्नं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ॥९७॥

श्रुत्वानुमोदयेत्पुण्यमैश्वरं यः समाधिना ।
तत्समं फलमाप्नोति शिवस्य वचनं यथा ॥९८॥

भगवान् शिवको पूजामा पुष्प, अन्य अङ्ग वा पत्र आदिद्वारा उपयोगमा आएका रूखहरू र शिवपूजामा गव्य प्रयुक्त भएका गाईहरूले शिवलोक प्राप्त गर्दछन्, यसमा कुनै सन्देह छैन ।९४।

जसले पूजिएका वा पूजा गरी राखिएका भगवान् शिवको भक्तिपूर्वक दर्शन गर्दछ र पूजा भएको सुनेर प्रसन्नता व्यक्त गर्दछ त्यसले यज्ञको फल प्राप्त गर्दछ ।९५।

भगवान् शिवको पूजा भएको देखेमा सम्पूर्ण पापहरूबाट छुटकारा पाउँछ र खुसीले भुइँमा झुकेर प्रणाम गर्दछ भने शिवलोकमा पूजित हुन्छ ।९६।

जसले श्रद्धापूर्वक विधिवत् पूजित भइरहेका शिवको दर्शन गर्दछ, उसले पनि यज्ञहरूको सम्पूर्ण फल प्राप्त गर्दछ, यसमा कुनै सन्देह छैन ।९७।

जसले शिवधर्म सुनेर अनुमोदन गर्दछ, त्यसले समाधिबाट प्राप्त हुने फल समान फल पाउँछ, यस्तो शिवको आदेश छ ।९८।

यदशेषैः शिवभक्तैर्ध्यानार्चनं कृतं[२८] तपः ।
भक्त्यानुमोदयेदीशं तत्सर्वं त्वत्प्रसादतः ॥९९॥

---

२६ ग. सर्व ।

२७ ङ. भूमिम्

२८ ग. ध्यानार्चनकृतम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शिवपुण्यमहिंसाद्यमशेषजनसम्भवम् ।
कालत्रयेऽपि निखिलं तच्चाहमनुमोदये[२९] ॥१००॥

इति त्रिसन्ध्यमखिलं यः पुण्यमनुमोदयेत्[३०] ।
असंशयमतिः श्राद्धस्तत्समं पुण्यमाप्नुयात् ॥१०१॥

शिवधर्माः शिवप्रोक्ताः सुसूक्ष्माः सुमहाफलाः[३१] ।
कीर्तितास्ते समासेन शिवार्चनविधिं प्रति ॥१०२॥

इति श्री शिवधर्मोत्तरे षडङ्गविधिर्नाम प्रथमोऽध्यायः ।

हे ईश ! समग्र शिव भक्तहरूले गरेको ध्यान, पूजा र तपस्या सबै तिम्रो कृपाबाट भएको हो भनेर भक्तिपूर्वक अनुमोदन गर्नू ।९९।

भूत, भविष्य र वर्तमान तिनै कालमा गरिएको अहिंसा आदि शिवधर्म सबैले सजिलै गर्न सम्भव भएकाले ती सबैको म अनुमोदन गर्दछु ।१००।

प्रातः मध्याह्न र सायं तिनैकालको सन्ध्यामा जसले शिवधर्मको अनुमोदन गर्दछ। सन्देहरहित र श्रद्धायुक्त त्यस व्यक्तिले शिवधर्मको आचरण गरे बराबरको पुण्य पाउँछ ।१०१।

अत्यन्त सूक्ष्म शिवले बताएका धेरै फल प्रदान गर्ने शिवधर्म र शिवपूजाविधि छोटकरीमा तिमीलाई बताइयो ।१०२ ।

शिवधर्मोत्तरमा षङ्गविधि नामक पहिलो अध्याय सकियो ।

---

२९ क, ख, ङ. तच्चाहमनुमोदयेत् । ग. यः पुण्यमनुमोदयेत् ।

३० ग. तण्याहमनुमोदयेत्

३१ ख. सुमहत्फलाः । ङ. सुमहत्फलाम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ विद्यादानो नाम द्वितीयोऽध्यायः

अथ विद्याविदां देयं विद्यादानं शिवात्मकम् ।
तस्य दानं महादानं सर्वदानोत्तमोत्तमम् ॥१॥

अध्यापयन् शनैः शिष्यान् शिवभक्तान् प्रबोधयेत् ।
शिवविद्यानुसारेण विद्यादानं तदुच्यते ॥२॥

संस्कृतैः प्राकृतैर्वाक्यैः यः शिष्याननुरूपतः ।
देशभाषाद्युपायैश्च बोधयेत् स गुरुः स्मृतः ॥३॥

यथा शिवस्य नैवान्तः सम्पूर्णस्य महात्मनः ।
तथा विद्याप्रदानस्य नान्तः सर्व॑गुणात्मकः ॥४॥

शिवाष्टगुणमैश्वर्यं विद्यादानफलं लभेत् ।
इह कीर्तिं शिवां ब्राह्मीं प्रज्ञां बृद्धिं धनं सुखम् ॥५॥

अब विद्यादाननामक दोस्रो अध्याय आरम्भ हुन्छ ।

विद्वानहरूले शिवतत्त्वसँग सम्बद्ध विद्यादान गर्नु पर्दछ । शिवात्मक विद्यादान नै महादान हो र सबै ठूला दानहरूमा पनि श्रेष्ठ छ ।१।

गुरुले शिवभक्त शिष्यहरूलाई सुस्तरी पढाउँदै शिवभक्तिका सन्दर्भमा जागरुक तुल्याउनू, किनभने शिवविद्याका अनुसार त्यही नै विद्यादान कहलाउँछ ।२।

जसले शिष्यहरूको योग्यता वा अधिकारिताका अनुसार संस्कृत वा प्राकृत भाषाका वाक्यहरूद्वारा तथा त्यस त्यस ठाउँका देशीय अर्थात् स्थानीय भाषा आदि उपायहरूद्वारा उनीहरूलाई शिवधर्मको ज्ञान प्रदान गर्दछ, त्यो गुरु कहलाउँछ ।३।

जसरी पूर्णात्मा महान् शिवको कहिल्यै अन्त हुँदैन, त्यसै गरी सबै गुणले युक्त विद्यादानको पनि अन्त हुँदैन ।४।

योऽशुद्धमात्मनाधीत्य ज्ञानमध्यापयेच्छिवम् ।
स याति नरकं घोरं पापीयान् ज्ञाननाशकः ॥६॥

शिवज्ञानस्य कालेन विनष्टस्य प्रमादतः ।
ऊनातिरिक्तवर्णस्य मूढैर्दुर्लिखितस्य च ॥७॥

---

१ ङ. सन्त ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रमादाधीतपाठस्य नाशितस्याल्पबुद्धिभिः ।
ज्ञानावलेपमानान्धैराचार्यैः शोधितस्य च ॥८॥

व्यस्तैः पदैरुपेतस्य पुनरुक्तस्य चार्थतः ।
पूर्वोत्तरविरुद्धस्य स्वसिद्धान्तविरोधिनः ॥९॥

छन्दसातीव नष्टस्य शब्दार्थरहितस्य च ।
इत्येवमादिभिर्दोषैरुपेतस्य क्वचित् क्वचित् ॥१०॥

अरू दानभन्दा कल्याणकारी विद्यादानको आठ गुणा बढी फल हुन्छ । त्यसबाट यस लोकमा कल्याणी कीर्ति, ब्रह्मज्ञानोन्मुखी सिर्जनशील बुद्धि, बृद्धि, धन र सुख प्राप्त हुन्छ ।५।

जसले आफूले अशुद्ध पढेर शिवज्ञान सिकाउँछ, त्यो ज्ञाननाशक पापिष्ठ घनघोर नरकमा पर्दछ ।६।

शिवज्ञानसम्बद्ध ग्रन्थहरूमा लामो समयको अन्तरालका कारण वा प्रमादका कारण पाठ लुप्त हुन सक्दछ र अज्ञहरूले सार्दा वर्णहरू कम वा ज्यादा हुन सक्दछन् । अज्ञहरूले (सार्दा) हेलचेक्राइमा पाठ छुटाउन सक्दछन् र ज्ञानको घमण्डले चूर मानान्ध आफूलाई आचार्य ठान्ने मूढहरूले संशोधन गर्दा पाठ गडबड गरेका हुन सक्छन् । पदविराममा त्रुटि भएको, अर्थ दोहोरिएको, परस्पर पूर्वापर प्रसङ्ग बाझेको र आफ्नो सिद्धान्त विरोधी पाठ हुन सक्दछ । कतै कतै छन्द बिग्रेकाले, आवश्यक शब्द वा अर्थमा न्यूनता रहेकाले वा यस्तै यस्तै अनेक दोषहरूले पाठ अशुद्ध हुन सक्दछ ।

यः करोति पुनः सम्यक् संस्कारं पूर्ववद् गुरुः ।
शिवतन्त्रार्थविद् धीमान् स विद्या[२]परमेश्वरः ॥११॥

न चास्य पुण्यमाहात्म्यं शक्यं वक्तुं हि केनचित् ।
यथा शिवस्तथैवायमस्मिन्नित्यं शिवः स्थितः ॥१२॥

विद्यादानं प्रवक्ष्यामि धनिनां[३] पुस्तकाश्रितम् ।
लिख्यते[४] दीयते येन विधिना तत्फलं च यत् ॥१३॥

शिवं सम्पूज्य विधिवत् तद्विद्यां पूजयेत्ततः ।
गुरुञ्च पूजयेत् भक्त्या तुल्यमेतत् त्रयं यतः ॥१४॥

---

२ ख. विद्यात् ।
३ ग. व्रतिनां ।
४ ग. नीयते ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यथा शिवस्तथा विद्या यथा विद्या तथा गुरुः ।
शिवविद्यागुरूणाञ्च पूजायाः सदृशं फलम् ॥१५॥

उपर्युक्त अशुद्धिहरूलाई ठम्याएर जसले शिवज्ञानसम्बद्ध ग्रन्थहरूलाई पहिलेको जस्तै शुद्ध पार्दछ त्यो शिवागमको वेत्ता बुद्धिमान् गुरु विद्याको अधिष्ठाता परमेश्वर हो ।११।

यस्ता गुरुको पुण्य माहात्म्यको कसले बखान गर्न सक्दछ ? यस्ता गुरु शिव जस्तै हुन्छन् र यिनमा सधैं शिवले वास गर्दछन् ।१२।

अब धनीहरूका लागि पुस्तकमा आश्रित विद्यादान एवं जुन विधिले पुस्तक लेखिन्छ (सारिन्छ) र दान दिइन्छ त्यसको फल बताइनेछ ।१३।

विधिपूर्वक भगवान् शिवको पूजा गरेर शिवविद्याको पूजा गर्नू र भक्तिपूर्वक गुरुको पूजा गर्नू, किनभने यी तीनै समान हुन्छन् ।१४।

शिवजस्तै विद्या र विद्याजस्तै गुरु हुन्छन् । त्यसैले शिव, विद्या र गुरु तीनैको पूजाको फल पनि समान हुन्छ ।१५।

भूमिभागे समे रम्ये सर्वबाधाविवर्जिते ।
विद्यामण्डलकं कृत्वा गन्धगोमयवारिणा ॥१६॥

अष्टहस्तं तदर्द्धं वा वृत्तं वा चतुरस्रकम् ।
तन्मध्ये सितचूर्णेन लिखेत् पद्मं सुशोभनम् ॥१७॥

तद्बहिर्वर्णकैश्चित्रैर्नानाशोभां[५] प्रकल्पयेत् ।
पञ्च वर्णैश्च कुसुमैर्यथाशोभमलङ्कृताम्[६] ॥१८॥

सितं वितानं चित्रं वा तदूर्द्ध्वमुपलेपयेत् ।
मुक्ताजाले परिक्षिप्तं किङ्किणीरवकान्वितम् ॥१९॥[७]

लम्बनैः[८] सूत्रदामैश्च मुक्ताहारैश्च कन्दुकैः ।
विचित्रपुष्पस्रग्दामैर्घण्टाचामरभूषितम्[९] ॥२०॥

---

५ ग. शोभाः ।

६ क, ख. यथाशोभामलङ्कृतम् । घ. यथाशोभमलङ्कृतम् ।

७ ग. १८ पद्यस्योत्तरार्द्धं १९ पद्यञ्च नास्ति ।

८ ख. लम्बकैः । ङ. कम्बलैः ।

९ ङ. भूषितैः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कुनै किसिमको बाधा व्यवधान न भएको टम्म मिलेको रमणीय भुइँमा सुगन्ध र गोबरले युक्त पानीले आठ हात वा चार हातको गोलाकार वा चार कुने विद्यामण्डप बनाएर त्यसको माझमा सेतो पिठोले सुन्दर कमलको चित्र बनाउनू ।१६-१७।

त्यस कमलका बाहिर विभिन्न रङ्गका बुकुवा र पाँच वर्णका फूलहरूले जति राम्रोसँग हुन सक्छ, त्यसरी साजसज्जाले अलङ्कृत गर्नू ।१८।

त्यस विद्यामण्डपका माथि मोतीजडित झालर र ससाना घण्टीहरूका मन्द शब्दले युक्त विचित्रको सेतो चँदुवा टङ्गाउनू ।१९।

चित्रवस्त्रपरिच्छन्नैश्चतुर्भिर्दण्डकैर्वृतम् ।
बुद्बुदैरर्द्धचन्द्रैश्च दर्पणाद्युपशोभितम् ॥ २१॥

सितपद्मसमाकीर्णैश्चतुर्भिः कलशैः शुभैः ।
शोभितं सितमृत्पात्रैर्यवशाल्यङ्कुरोद्भवैः ॥२२॥[१०]

विद्यासिंहासनं श्रीमन्नागदन्तादिनिर्मितम् ।
सुवर्णरत्ननिचितं[११] दुकूलास्तरणान्वितम्॥२३॥

दण्डासनं[१२] वा श्रीमन्तं[१३] हेमरत्नोपशोभितम् ।
नागेन्द्रदन्तनिचितं रक्तचन्दनदारुजम् ॥२४॥

धागाका डोरीहरूमा उनेका मोतीका मालाहरू र गेँदाहरू झुन्ड्याइएका विचित्र फूलका मालाका तोरण घण्ट र चामरहरूद्वारा सुसज्जित तुल्याउनू ।२०।

पानीका फोका र अर्धचन्द्रका जस्ता आकारका बुट्टा भएका विभिन्न वर्णका वस्त्रहरूद्वारा परिवेष्टित चारवटा थामहरूले युक्त विद्यामण्डपलाई ऐना आदिले सुसज्ज्जित तुल्याउनू ।२१।

सेतो कमल राखिएका चारवटा शुभ कलशहरूले र जौ र धानका अङ्कुरहरू उमारिएका सेता माटाका भाँडाहरूले सुशोभित पार्नू ।२२।

शोभाले परिपूर्ण, हात्तीहरूका दाँत आदिद्वारा बनाइएको सुन र रत्न जडित पछ्यौरा र बिछ्यौनाले युक्त विद्यासिंहासन बनाउनू ।२३।

अथवा शोभाले परिपूर्ण सुन र रत्नहरूले सुशोभित हात्तीका दाँतहरू जडित रक्तचन्दनको काठले बनाइएको

१० ख. २१ पद्यस्य द्वितीयचरणात् २२ पद्यं यावत् नास्ति ।

११ ग. खचितम् ।

१२ ग. दत्तासनम् ।

१३ ग. श्रीमत्तद् ।

Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

दण्डासन बनाउनू ।२४।

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्थाप्य पुष्पं गृहस्यान्ते गन्धपुष्पैः प्रपूज्य च[१४] ।
लेख्यञ्च लिखितञ्चैव विन्यसेत् पुस्तकद्वयम् ॥ २५।

रोचनाचन्दनाद्यैश्च पुष्पैर्धूपैश्च पूजयेत् ॥
घृतप्रदीपमालाभि[१५]र्भक्ष्यैर्वस्त्रैश्च शोभनैः ॥२६॥

तुरष्का[१६]गुरुकर्पूरसितचन्दनकौशिकैः ।
दद्यात् पञ्चविधं धूपं समुत्थाप्य पुनः पुनः ॥२७॥

ततः प्रदक्षिणं कृत्वा नमेत् सर्वाङ्गिकैर्बुधः[१७] ।
सम्पूज्यैवं शिवज्ञानं गुरुं सम्पूजयेत्ततः ॥ २८॥

द्वितीये पुष्पकगृहे[१८] श्रीमदासनसंस्थितम् ।
शिववत् पूजयेद् भक्त्या शिवज्ञानप्रकाशकम् ॥ २९॥

घरको अन्तमा पुष्प राखेर गन्ध र फूलद्वारा पूजा गरेर लेख्ने कापी र लेखेको किताबलाई राख्नू ।२५।

घ्यू, बत्ती, माला आदि नैवेद्य, राम्रा राम्रा वस्त्रहरू, गोरोचना, चन्दन, पुष्प तथा धूपहरूद्वारा पूजा गर्नू ।२६।

गन्धविशेष (श्रीवासवृक्षको खोटो), बास्नादार कालो धूपी, कपूर, श्रीखण्ड र गोकुलधूप यी पाँच किसिमका धूपहरू बारम्बार उठाएर प्रदान गर्नू (बाल्नू) ।२७।

त्यसपछि बुद्धिमान् मनुष्यले प्रदक्षिणा गरेर सबै अङ्गहरूद्वारा प्रणाम गर्नू । यसरी शिवज्ञानरूप पुस्तकको पूजा गरेर गुरुको पूजा गर्नू ।२८।

त्रिधा प्रदक्षिणीकृत्य दण्डवत् प्रणमेत् क्षितौ ।
विज्ञापयेत् समुत्थाय जानुभ्यां धरणीङ्गतः ॥ ३०॥

कृताञ्जलिपुटो[१९] भूत्वा प्रणिपत्य पुनर्गुरुम् ।३१।

---

१४ ङ. प्रपूजयेत् ।
१५ ग. मालाद्यैः ।
१६ ग. कस्तूर्य ।
१७ ख. सर्वाङ्गिकं बुधः ।
१८ ग. द्वितीये तु पुष्पगृहे ।
१९ घ. कृताञ्जलिः पुटौ ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भगवँस्त्वत्प्रसादेन शास्त्रं सञ्चारयाम्यहम् ।
तथेति समनुज्ञातः शास्त्रं पुण्याहमाचरेत् ।।३२।।

मङ्गलैस्तूर्यघोषैश्च[२०] कृतस्वस्त्ययनः शुचिः ।
स्नातः शुक्लाम्बरधरः स्रग्वी गन्धाद्यलङ्कृतः ।।३३।।

हेमाङ्गुलीयपाणिश्च कटकाद्यैरलङ्कृतः ।
लिखेत् प्रणम्य देवेशं लेखकः श्लोकपञ्चकम् ।।३४।।

दोस्रो फूलै फूलले सजाएको घरमा शोभायमान आसनमा बसेका शिवज्ञानका प्रकाशक गुरुको भक्तिपूर्वक शिवलाई पूजा गरे झैं पूजा गर्नू ।२९।

तीन पटक प्रदक्षिणा गरेर भुइँमा लट्ठीझैं लम्पसार भएर दण्डवत् गर्नू । उठेर दुबै घुँडा भुइँमा टेकेर गुरुलाई निवेदन गर्नू ।३०।

पुनः गुरुलाई प्रणाम गरेर, अञ्जलि बाँधेर भन्नू ।३१।

हे भगवन् ! तपाइँको कृपाले शास्त्रको प्रारम्भ गर्दछु । गुरुबाट हुन्छ भन्ने अनुमति पाएपछि शास्त्र लेख्न वा भन्न शुभ दिन गर्नू ।।३२।

माङ्गलिक बाजागाजाका ध्वनिका साथ मन्त्रद्वारा अनिष्टको नाश र इष्ट कार्य सम्पन्न गर्न स्नान गरेर शुद्ध हुनू र सेतो वस्त्र, माला र अत्तर आदि सुगन्धित द्रव्यले विभूषित भएर हातमा सुनको औंठी लगाएर कटक आदि आभूषणले विभूषित हुनू र शिवजीलाई प्रणाम गरेर लेखकले पाँचवटा पद्यहरू लेख्नू ।३३-३४।

ततो विविधभक्तान्नपानव्यञ्जनकादिभिः ।
भोजयेत गुरुं पूर्वं व्रतिनः[२१] सद्द्विजानपि ।।३५।।

दीनान्धकृपणानाथबालवृद्धकृशातुरान् ।
मातापितृसुहृद्बन्धूनन्ते[२२] सर्वांश्च भक्षयेत्[२३] ।।३६।।

क्षमाप्य च गुरुं पश्चाद् भुञ्जीयाद् भृत्यसंयुतः ।
दत्वा गणबलिं रात्रौ ब्रह्मचारी निशि स्वपेत् ।।३७।।

---

२० ग. घोषश्च ।
२१ ख. व्रतिनं ।
२२ ख. अतः ।
२३ ग. दक्षयेत् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अपरेऽहनि पूर्वाह्णे विद्यामण्डलकं बुधः ।
कृत्वा द्विहस्तमात्रन्तु नानावर्णकशोभितम्[२४] ॥३८॥

यवाङ्कुरशरावाद्यैश्चित्रपुष्पैरलङ्कृतम् ।
सधूपदीपसंयुक्तं वितानं विततताम्बरम् ॥३९॥

त्यसपछि अनेक किसिमका भात, अन्नका अन्य खाद्य, पिउने कुराहरू र तरकारी आदि पहिले गुरुलाई त्यसपछि व्रत लिएका श्रेष्ठ ब्राह्मणहरूलाई भोजन गराउनू ।३५।

अनि दुःखी, अन्धा, गरीब, अनाथ, बालक, बृद्ध, दुर्बल र रोगीहरूलाई खाना खुवाउनू । अन्तमा आमा, बुबा, मित्रहरू र बन्धु बान्धवहरू सबैलाई भोजन गराउनू ३६।

त्यस पछि गुरुसँग क्षमा मागेर सेवकहरूसहित आफूले भोजन गर्नू र रात्रिमा गणहरूको पूजा गरेर ब्रह्मचर्यको पालना गर्दै सुत्नू ।३७।

अर्को दिनको पूर्वार्द्धमा विद्वान् लेखक वा वाचकले अनेक वर्णहरूले सुशोभित, जमरा उमारिएका कलशहरू राखिएको, विविध वर्णका फूलहरूले सुसज्जित धूप र बत्तीहरूले युक्त ठूलो चदुवा टाँगेको दुई हातको विद्यामण्डप बनाउनू ।३८-३९।

शरयन्त्रासनासीनं तन्मध्ये पूज्य पुस्तकम् ।
एवं लिखेद् वाचयेद्वा कृत्वा पूजां दिने दिने ॥४०॥

चतुरस्रै[२५] सम[२६]शीर्षैर्नातिस्थूलैर्न वा कृशैः ।
सम्पूर्णावयवैः स्निग्धैर्नातिविच्छिन्नसंहतैः ॥४१॥

मात्रानुस्वारसंयोगह्रस्वदीर्घादिलक्षितैः ।
नन्दिनागरकैर्वर्णैर्लेखयेच्छिवपुस्तकम् ॥४२॥

सम्पूर्णं पूर्वविधिना पुनः पूजां प्रकल्पयेत् ।
शिवाग्निगुरुविद्यानां सोपवासः[२७] प्रयत्नवान् ॥४३॥

---

२४ ग. शोभिनम् ।

२५ ख. चतुरस्त्रै ।

२६ ग. सौम्य ।

२७ ग. सोपचारां ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

कल्पयेज्जागरं चात्र वादित्रैर्मधुरस्वनैः[२८] ।
In Public Domain. Digitization by eGangotri
गीतनृत्यैर्बहुविधैराख्यातैश्च शिवात्मकैः ॥४४॥

त्यस विद्यामण्डपका माझमा शरयन्त्रको आसनमा राखिएको पूजनीय पुस्तकको दिनदिनै पूजा गर्नू र वाचन गर्नू वा लेख्नू ।४०।

चारै कुना मिलेका, बराबर डीका भएका, न धेरै मोटा न धेरै मसीना, सम्पूर्ण अवयवहरूले युक्त भएका, चम्किला, एक अर्कासँग न धेरै समीप न धेरै टाढा रहेका, परस्पर नटाँसिएका, मात्रा अनुस्वार संयुक्त अक्षर तथा ह्रस्व दीर्घ आदि सबै स्पष्ट बुझिने गरी नन्दीनागरकलिपिका अक्षरहरूद्वारा शिवागमको पुस्तकलाई लेखाउनू वा लेख्नू ।४१-४२।

अन्तमा ग्रन्थ वाचन वा लेखनको प्रारम्भमा गरे जस्तै उपवासका साथ शिव, अग्नि, गुरु र शिवागमको यत्नपूर्वक पूजा गर्नू ।४३।

वेदघोषैश्च विविधैः प्रेक्षणकैश्च शोभनैः ।
क्रीडायन्त्रप्रयोगाद्यैरित्येवं क्षपयेन्निशाम् ॥४५॥

शिवविद्याविमानञ्च कुर्यात् प्रातः शुशोभनम् ।
पञ्चाण्डकं त्रिभूमञ्च दारुवंशादिनिर्मितम् ॥४६॥

विचित्रवस्त्रसञ्छन्नं सर्वशोभासमन्वितम् ।
विद्यासनस्थं तन्मध्ये शिवज्ञानस्य पुस्तकम् ॥४७॥

हेमरत्नचितं दिव्यमथवा दन्तशोभितम् ।
विचित्रचित्रयुक्तं वा बहिरूत्कीर्णकम्विकम्[२९] ॥४८॥

मीठो शब्द भएका बाजागाजाहरू, धेरै किसिमका नाचगानहरू, शिवसम्बन्धी विविध आख्यानहरू सुन्दै सुनाउँदै जागरण बस्नू । ४४।

वेदध्वनिहरू राम्रा भक्तिभावपूर्ण अनेक किसिमका दृश्य अवलोकनहरू र शिवागमको महत्ता झल्काउने खेलहरूको प्रयोगद्वारा जागरणको त्यो रात बिताउनू ।४५।

बिहान शोभायात्राका लागि पाँचवटा गजूर भएको, तीन तले र काठ, बाँस आदिले अत्यन्त मनोज्ञ शिवागम राख्ने विमान वा रथ बनाउनू ।४६।

---

२८ ख. स्वरैः ।

२९ ग. कम्विके ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अनेक रङका कपडाले बेरिएको र सम्पूर्ण किसिमका साजसज्जाले युक्त त्यस विमान वा रथमा विद्यासनको माझमा शिवज्ञानको पुस्तक राख्नू ।४७।

त्यो पुस्तकको खोल सुन र रत्नजडित दिव्य अथवा हात्तीका दाँत जडिएको हुनुपर्दछ। अनेक किसिमका रङ्गिबिरङ्गी चित्रहरूले युक्त र बाहिरतिर थोप्ला थोप्लाहरू कुँदिएको हुनुपर्दछ ।४८।

पार्श्वे चर्मसमायुक्तं दृढसूत्रनिबन्धनम् ।
सम्पूज्य गन्धपुष्पाद्यैः पूर्वोक्तविधिना बुधः ॥४९॥

समुत्क्षिप्यानयेद् भक्त्या तद्विमानं शिवाश्रमम् ।
सुस्थितं रथ[३०]मुख्येन पुरुषैर्वावलम्बितैः[३१] ॥५०॥

छत्रध्वजपताकाद्यैर्विमानैस्तुर्यनिस्वनैः ।
मङ्गलैर्वेदघोषाद्यैः सुधूपैः कलशैः सितैः ।५१॥

चारणैर्वन्दिभिर्वाद्यैः स्त्रीसङ्गीतैर्विभूषितम्[३२] ।
चारुचामरहस्ताभिश्चित्रदण्डैश्च दर्पणैः ॥५२॥

महता जनसङ्घेन पुरतश्च महीपतिः[३३] ।
धर्मवृद्ध्यै स्वयं गच्छेत्[३४] सर्वशोभासमन्वितः ॥५३॥

पार्श्व भाग अर्थात् किनारामा मृग अथवा व्याघ्र आदिको छाला गाँसिएको र बलियो धागाले बाँधिएको त्यस शिवागमको पुस्तकलाई विद्वान् वाचक वा लेखकले पहिले भनिएकै तरिकाअनुसार चन्दन पुष्प आदिले पूजा गर्नू ।४९।

भक्तिपूर्वक त्यो विमानलाई माथि उठाएर अथवा मानिसहरूले उठाएको मुख्य रथमा राम्रोसँग राखेर शिवाश्रममा ल्याउनू ।५०।

छत्र र ध्वजा-पताकाहरूले युक्त विमानहरू, बाजागाजाका ध्वनिहरू, माङ्गलिक वेदपाठहरू, धूपदीपहरू, सेता कलशहरू, भाट र गाईनेहरू, बाजाहरू र स्वास्नीमानिसहरूका गीतहरू, सुन्दर चमरहरू हातमा लिएका स्त्रीहरू र विचित्र दण्ड भएका ऐनाहरूले विभूषित त्यस शोभा यात्रामा ठूलो जनसमुदायका अघि अघि धर्मको अभिवृद्धिका लागि सम्पूर्ण साजसज्जाका साथ राजा स्वयं पनि जानू ।५१-५३।

अथवा हस्तियानस्थं कृत्वा पुस्तकमानयेत् ।

३० ग . रथ्य ।

३१ ग . अवलम्बितम् ।

३२ घ . विभूषितैः ।

३३ ग . महीयतेः ।

३४ ख . धर्मवृद्यैश्च सङ्गच्छेत् । ग. धर्मवृद्धै स्वयं गच्छेत् । घ. धर्मवृद्धैश्च स्वयं गच्छेत् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

राजमार्गेण महता नगरान्तं प्रदक्षिणम् ॥५४॥ CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सर्वायतनपूजाञ्च स्वधनैः कारयेन्नृपः ।
दशदिक्षु बलिन्दत्वा[३५] नगरस्य समन्ततः ॥५५॥

मार्गेऽपि पुरतो गच्छेद् बलिन्दद्या[३६]न्निरन्तरम् ।
गन्धपुष्पाक्षतोन्मिश्रमुदकञ्च तदानुगम् ॥५६॥

गच्छेत्पूर्वं ततः पश्चात्[३७] सर्वायतनवासिनः ।
पुरतः शिवविद्यायाः शिवमन्त्रमनुस्मरेत्[३८] ॥५७॥

अथवा हात्तीमा राखेर पुस्तक ल्याउनू र फराकिलो राजमार्गबाट नगरको अन्तिम सीमासम्म शोभा यात्रा गर्दै शहरका दशै दिशाहरूमा सबैतिर सम्पूर्ण पूजाहरू राजाले आफ्ना धनले गराउनू ।५४-५५।

बाटामा अघि अघि जानू र पछि पछि ल्याइएको गन्ध, पुष्प र अक्षता मिलाइएका पानीले युक्त बलि निरन्तर दिनू ।५६।

त्यसपछि सबैतिर छरिएर रहेका मानिसहरूसहित पहिले पूर्वदिशा र त्यसपछि पश्चिमदिशातिर जानू। शिवविद्याका अगाडि शिवमन्त्रको स्मरण गर्नू ।५७।

शुक्लाम्बरधराः सर्वे भवेयुः पुरवासिनः ।
उच्छ्रयेयुः[३९] पताकाश्च जनास्तद्देश[४०]वासिनः ॥५८॥

गृहदेवाँश्च सम्पूज्य[४१] कार्यश्चाप्युत्सवो गृहे ।
ब्राह्मणान् भोजयेयुश्च गृहेषु गृहमेधिनः ॥५९॥

अन्नपानैर्जनपदा[४२] यात्रां कुर्युः शिवाश्रमे ।
अच्छेद्यास्तरवः कार्याः सर्वां हिंसान्निवारयेत् ॥६०॥

---

३५ ख. दद्यात् ।
३६ क. दत्वा ।
३७ ग. अग्रे पश्चाश्च गच्छेयुः ।
३८ ग. मराः शुभाः ।
३९ ग. उच्छ्रेयेयुः
४० ग. ते देश ।
४१ ग. सम्पूज्याः ।
४२ क, घ. जनपद । ग. जानपदा ।

 Dr. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
बन्धनस्थाश्च मोक्तव्या बद्धाः क्रोधेन[४३] शत्रवः ।
अकालकौमुदीं कुर्याद् दिवसद्वयमीश्वरे ॥६१॥

शिवायतनमासाद्य विमानस्थन्तमर्पयेत्[४४] ।
पुण्याहजयशब्दैश्च महता तुमुलेन च[४५] ॥६२॥

सबै नगरवासीहरूले सेता लुगा लगाउनू र त्यो देशका बासिन्दाहरूले चारैतिर ध्वजा पताका फहराउनू ।५८।

गृहदेवताहरूको पूजा गरेर घरमा उत्सव मनाउनू र गृहस्थीहरूले ब्राह्मणहरूलाई घरमा खानपान गराउनू । नगरवासीहरूले शिवाश्रमसम्म यात्रा गर्नू । रूखहरू नकाट्नू र कुनै किसिमको हिंसा पनि नगर्नू ।५९-६०।

रीसले जेलमा हालिएका शत्रुहरूलाई पनि मुक्त गरिदिनू । दुई दिनसम्म भगवान् शिवजीमा असमयमै जूनको स्थिति पैदा गर्नू अर्थात् जून लागेको जस्तो चारैतिर प्रकाशको व्यवस्था गर्नू ।६१।

स्थाने सुसंस्कृते रम्ये शिवस्य पुरतः शनैः ।
स्थापयित्वा गुरुं भक्त्या तं प्रणम्य निवेदयेत् ॥६३॥

शान्त्यर्थमेकमध्यायं गोब्राह्मणमहीभृताम् ।
राष्ट्रिय[४६]नगराणाञ्च वाचयेद् वाचकोत्तमः ॥६४॥

छन्दोलक्षणतत्त्वज्ञः सत्कविर्मधुरस्वनः ।
गान्धर्वविद्विदग्धश्च श्रेष्ठः पुस्तकवाचकः ॥६५॥

शान्तितोयेन राजानं समुत्थाय गुरुस्ततः ।
शिरस्यभ्युक्षयेदीष[४७]त्तत्रस्थञ्च जनं[४८] ततः ॥६६॥

शिवाश्रममा पुगेर पुण्याहवाचन र जयजयकारको ठूलो खलबलका साथ विमानमा रहेको त्यो शिवागमलाई समर्पण गर्नू ।६२।

---

४३ ग. क्रोशेन ।
४४ क, ग, ङ. अर्घयेत् ।
४५ ग. वा ।
४६ घ . राष्ट्रीय ।
४७ क, ख. ईशम् ॥ ङ. दीपम् ।
४८ ग. जलम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0 in Public Domain. Digitization by eGangotri

शिवका अगाडि सफा गरिएको रमणीय ठाउँमा रथ राखेर गुरुलाई भक्तिपूर्वक प्रणाम गरेर निवेदन गर्नू ।६३।

गाई, ब्राह्मण, राजा, राष्ट्र र शहरको शान्तिका लागि उत्तम वाचकले एक अध्यायको वाचन गर्नू ।६४।

छन्दका लक्षणहरू र तत्त्वलाई राम्रोसँग बुझेका क्रान्तदर्शी अथवा राम्रो वर्णन गर्न सक्ने मीठो बोली भएका सङ्गीतज्ञ विद्वानूलाई श्रेष्ठ वक्ता भनिन्छ ।६५।

त्यसपछि गुरुले उठेर शान्तिजलले पहिले राजाको शिरमा अलिकति र त्यसपछि त्यहाँ भएका मानिसको शिरमा सेचन गर्नू ।६६।

अवधार्य जगच्छान्तिं पुनरन्ते नृपस्य च ।
आचार्यभोजनञ्चात्र नृपः कुर्यात् सदक्षिणम् ॥६७॥

स्वयमत्रैव भुञ्जीत सान्तः पुरपरिच्छदः ।
कार्या च विविधा प्रेक्षा[४९] भुक्तवत्सु जनेषु च ॥६८॥

एवं कृते महाशान्तिर्नृपस्य नगरस्य च ।
देशस्य च समस्तस्य जायते नात्र संशयः ॥६९॥

ईतयश्च प्रशाम्यन्ति न च मारी प्रवर्तते ।
शाम्यन्ति सर्वघोराणि प्रशमन्ति भयानि च ॥७०॥

उन्मूल्यन्ते ग्रहाः सर्वे प्रणश्यन्ति च शत्रवः ।
उपसर्गाः प्रलीयन्ते न दुर्भिक्षभयं भवेत् ॥७१॥

त्यसपछि संसारको शान्तिको कामना गरेर अन्तमा फेरि राजाको शिरमा जल सेचन गर्नू र राजाले समुचित दक्षिणाका साथ आचार्यलाई भोजन गराउनू । ६७।

स्वयं राजाले पनि आफ्ना रानीहरू र सेवकहरूसहित त्यहीं भोजन गर्नू र सबै मानिसहरूले भोजन गरिसकेपछि अनेक किसिमका नाटकादि दृश्य देखाउने व्यवस्था गर्नू ।६८।

यसो गर्नाले राजामा, त्यस शहरमा र सम्पूर्ण राष्ट्रमा समेत शान्ति छाउँछछ। यसमा कुनै सन्देह छैन ।६९।

यसो गर्दा अतिवृष्टि आदि उपद्रवहरू शान्त हुन्छन्, महामारी हुँदैन, सम्पूर्ण विपदाहरू शान्त हुन्छन् र कुनै किसिमको डर रहँदैन ।७०।

सबै ग्रहहरू शान्त हुन्छन्, शत्रुहरू नष्ट हुन्छन्, आइलाग्ने विपत्तिहरू नष्ट हुन्छन् र अनिकाल पर्दैन ।७१।

विनायकाश्च[५०] नश्यन्ति सौभाग्यं परमं भवेत् ।

---

४९ ग. प्रोक्ता ।

५० ख. शिनायका ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

राज्यवृद्धिश्च विपुला नित्यञ्च विजयी नृपः ॥७२॥

वर्द्धते पुत्रपौत्रैश्च मतिर्धर्मे च वर्द्धते[५१] ।
विद्यादानप्रसादेन नृपस्य च जनस्य च ॥७३॥

अनेन विधिना राजा यः शिवज्ञानपुस्तकम् ।
दद्यात्तदभियुक्ताय विद्यादानफलं लभेत् ॥७४॥

यो वाऽन्यः पुरुषः कश्चिच्छ्रद्धावित्तानुसारतः ।
कुर्याद् विधिमिमं स्त्री वा विद्यादानफलं लभेत् ॥७५॥

दरिद्रश्चानुसारेण वित्तशाठ्यविवर्जितः ।
कृत्वा विधिमिमम्भक्त्या विद्यादानफलं लभेत् ॥७६॥[५२]

विघ्न बाधाहरू नष्ट हुन्छन्, परम सौभाग्य फैलिन्छ, राज्यको ठूलो विस्तार हुन्छ र राजाको सधैं जित् हुन्छ ।७२।

विद्यादानको प्रसादले राजा र जनताका छोरा नातिहरूद्वारा कुल बढ्दछ र बुद्धि धर्ममा लाग्दछ ।७३।

यस किसिमले राजाले शिवागमको पुस्तकलाई त्यसका लागि उपयुक्त वा योग्य मानिस वा सत्पात्रलाई दिएर विद्यादानको फललाई प्राप्त गर्दछ ।७४।

राजा बाहेक अरू स्त्री वा पुरुषले पनि आफ्नो धन-सम्पत्तिअनुसार यस तरिकाले पुस्तक दिएर वा लेखाएर विद्यादानको फल प्राप्त गर्न सक्दछन् ।७५।

दरिद्रले पनि धन-सम्पदामा कत्ति धूर्त्याइँ नगरेर शक्तिअनुसार यो विधिको भक्तिपूर्वक अनुसरण गरेमा विद्यादान गरे सरह फल पाउँछ ।७६।

यस्य यावद् भवेद् वित्तं स तस्येहानुसारतः ।
अशाठ्येनाचरेत् पुण्यमाढ्यतुल्यफलं लभेत् ॥७७॥

यावदक्षरसंख्यानं शिवज्ञानस्य पुस्तके[५३] ।
तावद्वर्षसहस्राणि दाता शिवपुरे वसेत् ॥७८॥

---

५१ ग. प्रवर्त्तते ।

५२ ख. पद्यमिदं नास्ति ।

५३ घ. पुस्तकम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

दश पूर्वान् समुद्धृत्य दश वंश्यांश्च पश्चिमगान् । CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
मातापितृधर्मपत्नीः स्वर्गे स्थाप्य शिवं व्रजेत् ॥७९॥

सान्तः पुरपरिवारः सर्वभृत्यसमन्वितः ।
राजा शिवपुरङ्गच्छेद् विद्यादानप्रभावतः ॥८०॥

विमानयानैः श्रीमद्भिः सर्वकामसमन्वितैः[५४] ।
मनोरम्यैरसंख्यातैः क्रीडते कालमक्षयम् ॥८१॥

जससँग जति सम्पत्ति हुन्छ, कत्ति धूर्त्याइँ नगरी शक्तिअनुसार पुण्य गर्छ भने उसले धनी व्यक्तिले धुमधामसँग गरेको पुण्य सरह नै फल पाउँछ ।७७।

शिवागममा जति अक्षरहरू छन्, शिवशास्त्रको दाता त्यतिहजार वर्षसम्म शिवलोकमा बस्न पाउँछ ।७८।

शिवागमको दाता आफ्ना पूर्वका दश र आफूभन्दा पछिका दश कुल र आमा, बुबा एवं धर्मपत्नीलाई स्वर्गलोकमा प्रतिष्ठित गरी आफू शिवलोक जान्छ ।७९।

विद्यादानका प्रभावले रानी, परिवार, सम्पूर्ण सेवकहरूसहित राजा शिवलोकमा जान्छ ।८०।

शोभाले सम्पन्न, मनोरम, असंख्य विमानहरूद्वारा सम्पूर्ण चाहनाहरू पूरा गरेर अनन्त समयसम्म शिवलोकमा रमाउँछ ।८१।

परमाष्टगुणैश्वर्येरुपेतः सर्वतः प्रभुः ।
सर्वज्ञः परिपूर्णात्मा द्वितीय इव शङ्करः ॥८२॥

यथाऽमराणां सर्वेषां परमः परमेश्वरः ।
तथैव सर्वदानानां विद्यादानं परं स्मृतम् ॥८३॥

अनेनैव विधानेन यः शिवज्ञानपुस्तकम् ।
कुसुमगृहके स्थाप्य पूजयीत शिवाश्रमे ॥८४॥

आषाढ्यां पौर्णमास्यां[५५] तु दीपमालाविबोधनैः ।
वैशाख्याञ्चापि सम्पूज्य विद्यादानफलं लभेत् ॥८५॥

यः श्रीमत्पुस्तकवरमालेख्य विनिवेदयेत् ।
<u>शिवज्ञानाभियुक्ताय</u> तस्य पुण्यफलं श्रृणु ॥८६॥

५४ ग. समन्वितः ।
५५ ग. पूर्णिमास्याम् ।

Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शिवशास्त्रको दाता अणिमादि आठ ऐश्वर्यहरूले हरप्रकारले युक्त भएर सर्वसमर्थ सबै कुरा जान्ने र परिपूर्ण भई अर्का शिवझैं सुशोभित हुन्छ।८२।

जसरी सम्पूर्ण देवताहरूमा भगवान् शिव सबभन्दा पर अर्थात् माथि हुनुहुन्छ, त्यसैगरी सम्पूर्ण दानहरूमा विद्यादान सबभन्दा माथि मानिएको छ।८३।

यसै विधिद्वारा जसले शिवाश्रममा फूलको घरमा राखेर असारको पूर्णिमा वा वैशाखको पूर्णिमामा दीपमाला बालेर शिवागमको पूजा गर्दछ, उसले विद्यादान बराबर फल पाउँछ।८४-८५।

जसले शोभासम्पन्न शिवशास्त्रको पुस्तक सारेर शिवशास्त्रका ज्ञातालाई दान दिन्छ, त्यस पुण्यको फल सुन।८६।

यावत् तत्पत्रसंख्यानं [५६]सञ्चकेऽतीवशोभनम्।
तावद्युगसहस्राणि शिवलोके महीयते ॥८७॥

यत्पत्रं यन्त्र[५७] सूत्राद्यं मषीभाजनलेखनी।
शरयन्त्रासनाभ्यङ्गशय्यूर्या[५८]सद्भक्तवेतनम् ॥८८॥

इत्येवमादि यच्चान्यत्तदर्थमुपयुज्यते।
यद्वा तद्वा महत् सूक्ष्मं विधानेन तु पूजयेत्[५९] ॥८९॥

तदेकमपि विद्याङ्गं श्रद्धावित्तानुसारतः।
निवेद्य स महाभोगैः शिवलोके महीयते ॥९०॥

पुस्तकास्तरणन्दत्वा सद्वस्त्रञ्च प्रमाणतः।
तद्वासनवितानं वा शिवलोके महीयते ॥९१॥

शिवागम लेखिएका पत्रहरूको खातमा अत्यन्त शोभनीय जति पत्रहरूको संख्या रहन्छ, त्यति हजार युगसम्म शिवागमको दाता शिवलोकमा प्रतिष्ठित हुन्छ।८७।

लेख्ने कागज, तिनलाई सिउने यन्त्र (सियो, पञ्चिङ आदि), तिनीहरूलाई जोड्ने धागो आदि, मसीको भाँडो, कलम, शरयन्त्र अर्थात् कलम ताछ्ने छुरा आदि यन्त्रहरू, लेख्दा बस्ने आसन, अक्षर ज्यादा हुँदा मेट्ने वा पोत्ने वस्तुहरू, लेख्न प्रयुक्त हुने हातका औंलाहरू, सेवा पुर्याउने भक्तको वेतन ज्याला आदि, यी र शिवागम लेख्दा ठूला-साना अन्य जे जे वस्तुहरूको प्रयोग हुन्छ, ती सबैको विधिपूर्वक पूजा गर्नू।८८-८९।

---

५६ ग. मञ्चके।
५७ क. यत्र।
५८ ङ. शय्या।
५९ ग. यद् भवेत्।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

त्यसमा शिवागमको यौटा अङ्ग पनि श्रद्धा र शक्तिअनुसार लेखी शिवजीलाई चढाउने मानिस ठूला ठूला सुखभोगहरूका साथ शिवलोकमा प्रतिष्ठित हुन्छ ।९०।

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यावत्तद्वस्त्रतन्तूनां परिसंख्या समन्ततः ।
तावद्युगसहस्त्राणि महाभोगानवाप्नुयात् ॥९२॥

शिवज्ञानाभियुक्ताय भक्ताच्छादं ददाति यः ।
आसमाप्तेरविच्छिन्नं विद्यादानफलं लभेत् ॥९३॥[६०]

उपानच्छत्रकौपीनं शयूया[६१] प्रावरणासनम् ।
पादस्नेहाञ्जनाभ्यङ्गं स्नानभोजनभैषजम् ॥९४॥

यतिमात्रोपकरणं मठसम्मार्जनाञ्जनम् ।
दीपाग्नितोयपुष्पाद्यं शिवपुस्तकवाचनम् ॥९५॥

यः कुर्यादेतदखिलं शिवज्ञानरतात्मनाम् ।[६२]
पञ्चानां पञ्च वर्षाणि विद्यादानफलं लभेत् ॥९६॥

पुस्तक राख्ने चौकी वा आसन आदि, लम्बाइ चौडाइ अनुसारको पुस्तक बाँध्ने राम्रो कपडा र बेठन वा चँदुवा दान गरेर शिवलोकमा प्रतिष्ठा पाइन्छ ।९१।

दान गरिएका कपडा वा बेठनहरूमा चारैतिरबाट गन्दा जति त्यसको धागाहरूको संख्या हुन्छ, त्यति हजार युगसम्म शिवलोकमा ठूला ठूला सुखभोगलाई दाताले प्राप्त गर्दछ ।९२।

शिवज्ञान राख्ने योगीलाई जसले भोजन तथा लत्ताकपडा दान गर्दछ, उसले सृष्टिको समाप्तिसम्म निरन्तर विद्यादानको फल पाउँछ ।९३।

जुत्ता, छाता, कौपीनवस्त्र, खाट, ओड्ना, बिछ्यौना, खुट्टामा र शरीरमा तेलको लेपन, नुहाउने र खानेकुरा, औषधोपचार, योगीहरूका कमण्डलु आदि उपकरणहरू, शिवाश्रमलाई सफा गर्ने र

त्रिःसप्तकुलमुत्तार्य स्थापयेदैष्वरे[६३] पुरे ।

तत्र[६४] तद्विपुलैर्भोगैः क्रीडन्त्याचन्द्रतारकम् ॥९७॥

---

६० ख. ८५ पद्यस्योत्तरार्द्धादारभ्य ९३ पद्यस्य पूर्वार्द्धं यावत् नास्ति ।
६१ क. शय्या ।
६२ क, ग, घ. रतात्मकम् ।
६३ क, ख. वेष्णवे ।
६४ ग. तेत्र ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

कलत्रपुत्रसद्भृत्यैर्युक्तः शिवपुरे नरः।
CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
अक्षयं मोदते कालं विमानैः सार्वकामिकैः ॥९८॥

विद्यामण्डलकं वृत्तं यदि वा चतुरस्रकम्।
द्विहस्तमधिकं वापि कृत्वा सद्गोमयाम्भसा[६५] ॥९९॥

सितरक्तादिभिश्चूर्णैः समन्तादुप[६६]शोभितम्।
सितपद्मयुतं मध्ये सद्वितान[६७]विभूषितम् ॥ १००॥

र पोत्ने सामग्री, बत्ती, आगो, पानी, फूल आदि र शिवागमको पाठ यी सबैको व्यवस्था शिवज्ञानमा संलग्न पाँचजना योगीहरूका लागि पाँचवर्षसम्म जसले गर्दछ, त्यसले विद्यादान बराबरको फल प्राप्त गर्दछ।९४-९६।

उसले आफ्ना एक्काइसकुललाई तारेर शिवलोकमा स्थापित गर्दछ र उनीहरू चन्द्र र ताराहरू रहँदासम्म ठूला ठूला सुखभोगहरू भोग गरी रमाउँछन्।९७।

ऊ आफू पनि पत्नी, पुत्र र असल सेवकहरूसहित सम्पूर्ण कामनाहरू पूरा गर्ने विमानहरूद्वारा अनन्त कालसम्म शिवलोकमा रमाउँदछ।९८।

गोलाकार अथवा चारकुने विद्यामण्डल बनाइन्छ भने दुईहातभन्दा बढी लामो र चाक्लो विद्यामण्डल बनाएर राम्रो गोबर र पानीले लिप्नू।९९।

विचित्रकुसुमाकीर्णं प्रदीपाक्षत[६८]संयुतम्।
सम्पूज्यैवं शिवज्ञानं श्रद्धया वाचयीत यः ॥१०१॥

आद्यन्ततः[६९] क्रमात्सर्वमेकरूपं शनैः शनैः।
सर्वलोकोपकारार्थमात्मनश्च समृद्धये ॥ १०२॥

तत्समाप्तौ शिवं विद्यामाचार्यञ्च प्रपूजयेत्।
कल्पयेद् भोजनं पश्चात् सर्वेषां शिवयोगिनाम् ॥१०३॥

य एवं भक्तितः[७०] कुर्याच्छिवज्ञानस्य वाचनम्।

---

६५ ङ. सद्गोमयाम्भसा।
६६ ङ. विप।
६७ ङ. सवितान।
६८ ङ. कृत।
६९ ग. आद्यन्तन्तत्।
७० ङ. उक्तितः।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

मूल्येन[७१] कारयेद् वापि विद्यादानफलं लभेत् ॥१०४॥ CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

विद्यामण्डलको चारैतिर सेतो, रातो, पहेंलो आदि रङ मिसिएको पीठोले रेखाहरू बनाई सुशोभित ठाउँमा माझमा श्वेत कमलको चित्र बनाउनू। राम्रो अखण्डित तथा सफा चँदुवा टाँगूनू ।१००।

धूप, दीप, अक्षता आदिले र अनेक थरी फूलहरूले पूजा गरेर श्रद्धापूर्वक शिवज्ञानको वाचन गर्नू ।१०१।

जसले शिवागमको श्रद्धापूर्वक वाचन गराउँछ वा गर्छ, उसले सम्पूर्ण लोकको उपकारका लागि र आफ्नो समृद्धिका लागि शुरुदेखि अन्तिमसम्म क्रमैसँग एकरूपताका साथ कत्ति हतार नगरेर सुस्त सुस्त वाचन गर्नू गराउनू ।१०२।

त्यसको समाप्तिमा शिव, शिवशास्त्र तथा आचार्यको पूजा गर्नू र त्यसपछि शिवयोगीहरू लगायत सबैको भोजनको व्यवस्था गर्नू ।१०३।

अपि श्लोकं तदर्द्धं वा शिवज्ञानस्य यः पठेत् ।[७२]
वाचयेच्चिन्तयेद्वापि लेखयेल्लिखयीत[७३] वा ॥१०५॥

श्रृणुयादेकचित्तश्च तदर्थञ्च विचारयेत् ।
जनेभ्यः श्रावयेद्यश्च तस्य पुण्यफलं श्रृणु ॥१०६॥

यः प्रदद्यान्महीं पूर्णां सर्वरत्नैस्तु यत्फलम् ।
श्लोकार्द्धं शिवज्ञानस्य पाठात्तत्फलमाप्नुयात् ॥१०७॥

यः श्रीपर्णीसमुद्भूतं निम्नखातं सुसञ्चयम् ।
दद्यात् सम्पुटकं कृत्वा चर्मणा वापि निर्मितम् ॥१०८॥

शिवज्ञानाभियुक्ताय तदध्ययनहेतुना ।
सुश्लक्षणफलकं वापि विद्यादानफलं लभेत् ॥१०९॥

यसरी जसले भक्तिपूर्वक शिवज्ञानको वाचन गर्दछ अथवा मूल्य दिएर शिवज्ञानको वाचनको व्यवस्था मिलाउँछ, उसले विद्यादानको फल प्राप्त गर्दछ ।१०४।

शिवज्ञानको एउटा श्लोक अथवा आधा श्लोक श्रद्धापूर्वक जसले पढ्दछ, वाचन गर्न लगाउँछ, त्यसबारे चिन्तन गर्छ, लेख्दछ अथवा लेखाउँछ, मन लगाएर सुन्दछ, त्यसको अर्थको विषयमा चिन्तन गर्दछ र अरूलाई सुनाउँदछ, त्यसको पुण्यको फलका सन्दर्भमा सुन ।१०५-१०६।

७१ ख. मूलेन।

७२ ग. १०३ र १०४ पद्ये न स्तः।

७३ ग. लिपयीत।

 Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जसले शिवशास्त्रको आधा श्लोकमात्रको पनि पाठ गर्दछ उसले सम्पूर्ण रत्नहरूले भरिभराउ पृथ्वीको दान गर्दा जो फल पाइन्छ, त्यही फल प्राप्त गर्दछ।१०७।

जसले कमलहरू उम्रेको पूर्णरूपमा पानी सञ्चित हुने गहिरो पोखरी अथवा छालाले बनाएको धेरै पानी अट्ने थैलो अथवा राम्रा फलहरूले युक्त सुपारीको बोट शिवागमको अध्ययनका लागि शिवज्ञानीलाई प्रदान गर्दछ, उसले विद्यादान बराबरको फल प्राप्त गर्दछ।१०८-१०९

महाविमानैः श्रीमद्भिः सर्वकामसमन्वितैः ।
क्रीडते परमं कालं रुद्रलोके व्यवस्थितः ॥११०॥

ततः कालात् क्षितिं प्राप्य राजा भवति धार्मिकः ।
सुरूपः सद्द्विजो[७४] वापि सर्वविद्यार्थपारगः ॥१११॥

यः सौवर्णं सुसम्पूर्णं सर्वरत्नोपशोभितम् ।
सपिधानं समञ्जूषं[७५] विद्याकोषसमाश्रयम् ॥११२॥

कारयेद्वापि रौप्येण ताम्रेण चतुरस्रकम् ।
कांस्यारकूटलोहैर्वा दारुवंशादिनिर्मितम् ॥११३॥

तत्कषायानुरक्तेन चर्मणाभिनवेन च ।
अन्तर्बहिश्च मथये[७६]द्विद्यावासगृहं नवम् ॥११४॥

उपर्युक्त दान गर्ने मानिस सम्पूर्ण मनोरथहरूलाई पूरा गर्न सक्ने सम्पदाहरूले परिपूर्ण विमानहरूद्वारा शिवलोकमा सुव्यवस्थित भएर अत्यधिक लामो समयसम्म रमाउँछ।११०।

त्यसपछि समयअनुसार पृथ्वीमा आएर धार्मिक राजा हुन्छ अथवा सौन्दर्यले युक्त सम्पूर्ण विद्यामा पारङ्गत राम्रो ब्राह्मणका रूपमा जन्म लिन्छ।१११।

जसले सुन, चाँदी, तामा, काँस, पित्तल, फलाम अथवा काठ अथवा बाँस आदिले बनाएको, सबै अङ्गले परिपूर्ण तथा सम्पूर्ण रत्नहरू जडित बिर्को भएको बाकसले युक्त शिवागमको ग्रन्थ राख्ने सानो चारकुने मन्दिर बनाउँछ, उसले त्यसलाई गेरु मिसिएको पदार्थ अथवा नयाँ छालाले बाहिर भित्र त्यो नयाँ ग्रन्थ राख्ने गृहलाई घोटेर टल्काउनु पर्दछ।११२-११४।

सर्वाश्मकटकोपेतं दृढसूत्रनिबन्धनम् ।

७४ क, घ, ङ. सुद्विजः । ख. सद्विजः ।
७५ घ. समञ्जीषम् ।
७६ ग, घ, ङ. मठयेत् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

कुर्यात्तालकसंयुक्तं विद्यारत्नकरण्डकम् ।।११५।।

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एवं वित्तानुसारेण कारयित्वानुरूपतः ।
प्रक्षाल्य गन्धतोयेन विद्यावासगृहं परम्[७७] ।।११६।।

कृत्वा वस्त्रवरं दिव्यमन्तः पुष्पं गृहान्वितम्[७८] ।
विद्यासिंहासनन्तत्र सम्पूज्य विधिवद् बुधः ।।११७।।

तस्मिन् पुण्याहशब्देन विद्याकोषगृहन्न्यसेत् ।
ततश्चन्दनकर्पूरैः कुङ्कुमाद्यैः प्रलेपयेत् ।।११८।।

अन्तर्वस्त्रयुतं धूपैः[७९] सत्पुष्पैरभिपूजयेत्[८०] ।
ततो वादित्रनिर्घोषैर्विद्याकोषं प्रपूरयेत्[८१] ।। ११९।।

सबै किसिमका मणिहरू तथा कटक आदि आभूषणहरूले युक्त बलिया तार, धागा आदिले जोडिएको ताला लगाउने व्यवस्था समेत भएको शिवागमरूप रत्न राख्ने पेटारो बनाउनू ।११५।

विद्वान् मानिसले यसरी आफ्नो सम्पत्तिअनुसार शिवशास्त्रलाई राख्न अनुकूल हुने उत्कृष्ट विद्यावासगृह बनाएर त्यसलाई सुगन्धित पानीले धोएर राम्रो दिव्य कपडा र भित्र फूलले युक्त भएको सानो मन्दिरले युक्त विद्यासिंहासनको विधिवद् पूजा गरेर पुण्याह वाचनका साथ किताब राख्ने पहिले भनेअनुसार बनाइएको पेटारोलाई राख्ने र त्यसपछि चन्दन, कपूर, कुङ्कुम आदिद्वारा त्यसलाई सिँगार्नू ।११६-११८।

ततः सम्पूजयेद् विद्यां महाविभवविस्तरैः ।
कृत्वा प्रदक्षिणञ्चान्ते नमेत् सर्वाङ्गिकं बुधः ।।१२०।।

विद्याकोषगृहस्यापि विद्यायतनमुत्तमम् ।
भवेत् सुशोभनन्तस्य चाष्टहस्तप्रमाणतः ।।१२१।।

शिलेष्टकामृण्मयं वा सद्दारुकृतमेव वा ।
कपाटार्गलसंयुक्तं प्राकाराराम[८२]शोभितम् ।।१२२।।

---

७७ ग. गृहस्य दः ।
७८ ख. इयं पङ्क्तिर्नास्ति ।
७९ क, ख, ग, घ. धूपम् ।
८० ङ. अपिपूजयेत् ।
८१ ख, ग, ङ. प्रपूजयेत् ।
८२ ग. प्राकारासन ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पताकाध्वजसंयुक्तं सद्वितानसुशोभनम्[८३] ।
घण्टाचामरसंयुक्तं किङ्किणीरवकान्वितम् ॥१२३॥

त्यसपछि धूप तथा राम्रा राम्रा फूलहरूले भित्र वस्त्रले युक्त भएको विद्याकोषको पूजा गर्नु र बाजा-गाजा आदिको ध्वनिले त्यसलाई गुञ्जायमान गर्नू ।११९।

त्यसपछि अनेक किसिमका सम्पदाहरूद्वारा विस्तारपूर्वक शिवविद्याको पूजा गर्नू र अन्तमा प्रदक्षिणा गरेर सबै अङ्गहरूले प्रणाम गर्नू ।१२०।

विद्यालाई राख्ने त्यस सानो मन्दिरका बाहिर पनि आठ हात लामो र चाक्लो सबै किसिमका सुविधाले युक्त विद्यामण्डप बनाउनू ।१२१।

त्यो विद्यामण्डप ढुङ्गा, ईट्टा, माटो अथवा राम्रो काठले बनाइएको, ढोका, आग्लोले युक्त र पर्खाल तथा बगैंचाले समेत शोभायमान हुनुपर्दछ ।१२२।

त्यो विद्यामण्डप ध्वजा-पतकाहरूले युक्त, अखण्डित तथा सुन्दर चँदुवाले सुशोभित, घण्ट तथा चामर हरूले युक्त तथा घुँघुराका शब्दहरूले मनोरम हुनुपर्दछ ।१२३।

चन्दनागुरुगन्धाद्यैरनुलिप्तं समन्ततः ।
नित्यं सुगन्धकैर्धूपैः पुष्पैश्चैवापि वासयेत्[८४] ॥१२४॥

तत्र तं तूर्यघोषेण मङ्गलैर्विविधैरपि ।
आनीय स्थापयेद् भक्त्या विद्यारत्नकरण्डकम् ॥१२५॥

ततः सुगन्धपुष्पाद्यैः शिववत् प्रतिपूजयेत् ।
शिवविद्यां सदाकालं त्रिसन्ध्यमुपचारतः ॥१२६॥

ततः समागतान् सर्वान् भोजयेच्छिवयोगिनः ।
दीनान्धकृपणाद्यांश्च भक्षयित्वा[८५] क्षमापयेत् ॥१२७॥

एवं यः शिवविद्यायाः कुर्यादायतनं शुभम् ।
स मुक्तः पातकैः सर्वैर्विद्यादानफलं लभेत् ॥१२८॥

चन्दन, वृक्षविशेषको खोटो तथा यस्तै अन्य सुगन्धित द्रव्यहरूद्वारा चारैतिर लेप गर्नू र सधैं सुगन्धित धूपहरू र फूलहरूले समेत सुगन्धमय बनाउनू ।१२४।

---

८३ ख. विभूषितम् ।
८४ ग ङ. अधिवासयेत् ।
८५ क, ग, घ, ङ. दक्षयित्वा ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

त्यस विद्यामण्डपमा बाजा-गाजा, अनेक किसिमका मङ्गल ध्वनिका साथ विद्यारूपी रत्न शिवशास्त्रको पेटारो भक्तिपूर्वक स्थापना गर्नू ।१२५।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्यसपछि सुगन्धित चन्दन आदि र फूल आदिद्वारा त्यस शिवविद्याको शिवको पूजा गरे झैं निरन्तर प्रातः मध्याह्न र साँझको सन्ध्यामा उपचारका साथ पूजा गर्नू ।१२६।

त्यसपछि त्यहाँ आएका सबै शिवयोगीहरूलाई र दुःखी, अन्धा तथा गरीब आदिलाई समेत भोजन गराएर उनीहरूसँग क्षमा माग्नू ।१२७।

कुलैकविंशदुत्तार्य सभृत्यपरिबारितः ।
प्राप्याष्टगुणमैश्वर्यं शिवलोके महीयते ॥१२९॥

यस्तत्र ज्ञानमासाद्य विषयान् विषवत् त्यजेत् ।
स प्राप्नोति पराम्मुक्तिं रागी भोगानवाप्नुयात् ॥१३०॥

सृष्ट्यन्तरे पुनः प्राप्ते पृथिव्यामेकराड् भवेत् ।
सर्वैश्वर्यगुणोपेतः सर्वज्ञानार्थपारगः ॥१३१॥

यः कारयेन्महारम्यं सुवेदी[८६]संस्थितं पुरम् ।
पञ्चभौमं त्रिभौमं वा शिवज्ञानरतात्मनाम् ॥१३२॥

यसरी जसले शिवविद्याको कल्याणकारी मण्डप बनाउँछ उसले सबै पापहरूबाट मुक्त भएर विद्यादान सरहको फल पाउँछ ।१२८।

ऊ आफ्ना एक्काइस कुलहरूलाई तारेर सेवक तथा परिवारसहित आठवटा गुणहरूले युक्त अणिमादि ऐश्वर्य प्राप्त गरेर शिवलोकमा प्रतिष्ठित हुन्छ ।१२९।

त्यस शिवलोकमा जसले ज्ञानलाई प्राप्त गरेर भोगका साधनहरूलाई विष त्यागेझैं त्याग्दछ, उसले अन्तिम मुक्ति पाउँछ भने विषयमा आसक्त व्यक्तिले सुखभोगहरूलाई प्राप्त गर्दछ ।१३०।

पुनः अर्को सृष्टि प्रारम्भ भएपछि सम्पूर्ण सम्पदाहरू र गुणहरूले युक्त समस्त ज्ञान र शास्त्रार्थमा पारङ्गत पृथ्वीको एक मात्र सम्राट बन्दछ ।१३१।

जसले शिवज्ञानमा संलग्न योगीहरूलाई बस्नका लागि घर बनाउँछ उसले अधो निर्दिष्ट प्रकारले घर बनाउनु पर्दछ - त्यो घर अत्यन्त रमणीय राम्रो भूँइ (फर्स भएको) पाँचतले अथवा तीनतले हुनु पर्दछ ।१३२।

गुहा[८७]प्रवरकैर्युक्तं मैत्रस्थानसमन्वितम् ।
वास्तुविद्याविभक्तञ्च प्राकारपरिवारितम् ॥१३३॥

८६ घ. सवेदीम् । ङ. स्ववेदीम् ।
८७ ख. गृहा ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

तस्य वेदी द्विहस्तोच्चा पर्यन्तस्तम्भसंयुता[८८] ।
Public Domain. Digitization by eGangotri
पक्वेष्टकापरिच्छन्ना तत्सुरम्यं समन्तकम्[८९] ॥१३४॥

सुवीथ्यः[९०] पुरतः कार्यं दिश्याग्नेयां महानसम् ।
धूमनिर्गमनोपेतं पूर्वतः सत्रमण्डपम् ॥१३५॥

गन्धपुष्पगृहं कार्यमैशान्यां पटसंयुतम् ।
भाण्डागारञ्च कौवेर्यां कोष्ठागारञ्च वायवे ॥१३६॥

उदकाश्रयश्च वारूण्यां वातायनसमन्वितम् ।
समित्कुशेन्धनस्थानमायुधानाञ्च नैर्ऋते ॥१३७॥

श्रेष्ठ गुफाहरू तथा भेटघाट गर्ने वा बैठक गर्ने ठाउँले युक्त, वास्तुशास्त्रअनुसार सबै कुराको लागि अलग अलग विभाग भएको र चारैतिरबाट पर्खालले युक्त त्यो भवन हुनुपर्दछ ।१३३।

त्यस भवनको भूँइ दुई हात अग्लो र किनारहरूमा खम्बाहरू भएको, पाको ईट्टा बिछ्याइएको र त्यसका किनाराहरू आकर्षक हुनुपर्दछ ।१३४।

अगाडि राम्रा बाटाहरू र आग्नेय कोणमा भान्सा बनाउनू । भान्सामा धुवाँ जानका लागि स्थान र भवनको पूर्वपट्टि यज्ञमण्डप बनाउनु पर्दछ ।१३५।

ऐशान्य कोणमा पर्दाले युक्त सुगन्धित द्रव्य तथा फूलहरूको घर वा पूजाकोठा बनाउनू र उत्तरदिशामा भण्डार र वायव्य कोणमा भित्री बस्ने कोठा बनाउनू ।१३६।

अभ्यागतालयं रम्यं शय्यासनसपादुकम् ।
तोयाग्निदीपसद्भृत्यैर्युक्तं दक्षिणतो भवेत् ॥१३८॥

गृहान्तराणि सर्वाणि जलजैः कदलीगृहैः ।
पञ्चवर्णैश्च कुसुमैः शोभितानि प्रकल्पयेत् ॥ १३९॥

प्राकारान्तर्बहिर्दद्यात्पञ्चहस्तप्रमाणतः ।
प्राकाराच्च बहिः कुर्यात्सर्वदिक्षु समन्ततः ॥१४०॥

दिव्यं शिवाश्रमारामं नानापुष्पोपशोभितम् ।
सर्वर्तुकगुणोपेतं नानावृक्षसमन्वितम् ॥१४१॥

---

८८ ग. संयुतम् । ङ. संयुताम् ।
८९ ग. मन्तरम् । क, घ, ङ. सुरम्यं त्रमन्तकम् ।
९० क, घ. सुवीथ्याः । ख. स्ववीथ्याः। ग. सविध्याः । ङ. सुवीष्याः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

पश्चिमदिशामा पानीटङ्की, कुवा वा पानी संग्रह गर्ने ठाउँ बनाउनू र नैऋत्यकोणमा हावाको प्रवेश मार्ग झ्याल आदि तथा दाउरा, कुश तथा अन्य इन्धनहरू र हतियारहरू राख्ने ठाउँ बनाउनू ।१३७।

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दक्षिण दिशातर्फ सुन्दर पाहुना कोठा बनाउनू, जसमा सुत्नलाई शय्या, बस्नलाई आसन कुर्सी आदि र बाहिर भित्र गर्दा लगाउनका लागि पादुका या चप्पल आदि, पानी, आगो, प्रकाश र सेवकहरूको व्यवस्था गर्नू ।१३८।

यस्तै अन्य सबै घरहरू पनि कमल, केराका झाडीहरू र पाँच वर्णका फूलहरूले सुशोभित तुल्याउनू ।१३९।

पर्खालभन्दा भित्र पाँच हात र बाहिर पाँच हात चाक्लो फूलबारी बनाउनू । भित्र ठाउँअनुसार बनाए पनि बाहिरतिर पर्खालका चारैतिर सबैदिशामा फूलबारी बनाउनू ।१४०

शिवाश्रमको बगैंचा दिव्य र अनेक किसिमका फूलहरूले सुशोभित, सबै ऋतुहरूका गुणहरूले युक्त र अनेक थरी वृक्षहरूले सुसज्जित हुनुपर्दछ ।१४१।

प्रियङ्गुशिरीषाशोकपुत्रञ्जीवक[९१]रञ्जकैः ।
पुन्नागनागबकुलैः पाटलाबिल्वचम्पकैः ॥१४२॥

श्वेतमन्दारविजयैर्जातीतगर[९२]कुञ्जकैः ।
सुवर्णश्वेतयूथीभिर्बाणाम्रातकुरण्टकैः[९३] ॥१४३॥

करवीरकर्णिकारैर्नानावर्णैरनेकशः ।
स्थानविन्यासरचितैस्सन्मार्गाधारसंयुतैः ॥१४४॥

पुष्पैर्बहुविधैर्युक्तं दिग्विदिक्षु जलान्वितम् ।
सितरक्तार्ककुसुमैर्नीलरक्तोत्पलैर्युतम् ॥१४५॥

लतावितानगृहकैः क्वचिद् क्वचिदवस्थितैः ।
कदलीस्तम्भषण्डैश्च[९४] दाडिमाद्यैर्विराजितम् ॥१४६॥

दहिगुहेंलो, शिरीष, अशोक, पुत्रजीवी नाम गरेको फूल विशेष, मेहदी, जाइफल, नागकेशर, मौलसिरी, रातो गुलाफ, बेल, चाँप, सेतो धतुरो, विजयसाल, जाई, पाँचपाते र दशपाते फूल हुने तगर वृक्षका कुञ्जहरूले तथा पहेंलो श्रीखण्ड, सहिजन, जुही, कण्टकारी, अमारो, पहेंलो कटसरैयाहरूले युक्त शिवाश्रमको बगैंचा हुनुपर्दछ ।१४२-१४३।

---

९१ क, घ . पत्रञ्जीवक । ग. पुञ्जीव ।

९२ ख. तमाल ।

९३ क, ङ. कुरुण्ठकैः । ख . कुरुठकै । ग. कुरुण्टकैः । घ. कुरुण्डकैः ।

९४ ख, घ, ङ. खण्डैश्च ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यसैगरी त्यस बगैंचामा करवीर, अनेक रङ्का सयपत्रीहरू अनेक ठाउँमा विशेष विन्यासका साथ बाटाहरू र क्यारीहरू हुनुपर्दछ।१४४।

त्यस्तै सबै दिशा र कोणहरूमा धेरै किसिमका फूलहरूले युक्त पानीको व्यवस्था भएको र सेता राता आदि सूर्यमुखीका फूलहरू, नीला र राता कमलहरूले युक्त त्यो बगैंचा हुनुपर्दछ।१४५।

इति कृत्वा बहिस्तस्य प्राकारं कल्पयेन्महत् ।
कपाटगोपुरोपेतं परिखावंशसंयुतम् ॥१४७॥

तृतीयाच्च[९५] पुरादूर्ध्वं विद्याव्याख्यानमण्डपम् ।
गवाक्षनिर्गमोपेतं विचित्रं परिकल्पयेत् ॥१४८॥

पुरार्द्धं[९६] पञ्चमं कार्यं शिवस्य वडभीगृहम् ।
षड्ढस्तमष्टदीर्घं[९७] वा चारुपट्टविनिर्मितम् ॥१४९॥

तत्र मृद्दारुशैलं वा स्थापयेद्विधिवच्छिवम् ।
सर्वविद्याविधातारं सर्वज्ञं लकुलीश्वरम् ॥१५०॥

त्यो बगैंचा कतै लताकुञ्जहरूले, कतै केराका थामका झाडीहरू र कतै दाडिमका बोटहरूले पनि सुशोभित हुनुपर्दछ।१४६।

यसरी शिवाश्रमको बगैंचा बनाएर त्यसको बाहिर पल्लाहरूसहितको मूल द्वारले युक्त अग्लो पर्खाल तथा गहिरा खाइहरू र कतै बाँसका बारहरू बनाउनु पर्दछ।१४७।

तेस्रो तलाभन्दा माथि झ्याल तथा ढोकाहरूले युक्त भएको शिवशास्त्रको प्रवचनका लागि विचित्र प्रकारको मण्डप बनाउनू।१४८।

घरको पाँचौ तलामा माथिल्लो आधा भागमा छ हात चाक्लो र आठ हात लामो सुन्दर मुकुट भएको भगवान् शिवको माथिल्लो आवास बनाउनू।१४९।

त्यहाँ माटो, काठ वा ढुङ्गाबाट निर्मित सम्पूर्ण विद्याहरूका प्रतिष्ठान सर्वज्ञ लकुली (पाशुपत) दर्शनका प्रतिपादक भगवान् शिवको (प्रतिमा)को विधिवत् स्थापना गर्नू।१५०।

---

९५ ग. तृतीयाच्च।

९६ ग. परार्द्धम्।

९७ ख. षड्यष्टमं सुदीर्घम्। ग. षड्ढतमष्ठपट्टम्।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वृतं शिष्यैः प्रशिष्यैश्च[९८] व्याख्यानोद्यतपाणिकम् ।
पद्मासनस्थं सुश्वेतं प्रसन्नवदनं गुरुम्[९९] ॥१५१॥

एवं शिवाश्रमं कृत्वा भक्त्या वित्तानुसारतः ।
तत्प्रतिष्ठान्ततः कुर्यात्पूजासंस्कारलक्षणम् ॥१५२॥

विद्यादानोक्तविभवैः शोभां कृत्वा तथाग्रतः ।
पञ्चभिः पञ्चगव्येन स्नाप्यै[१००]शान्यां शिवं[१०१] क्रमात् ॥१५३॥

स्नापयेद् गन्धतोयाद्यैः स्नानवस्त्रेण संयुतम् ।
तूर्यघोषैस्तमानीय स्थापयेत्पुष्पमण्डपे ॥१५४॥

ततश्चन्दनपुष्पाद्यैः पूजयित्वाऽधिवासयेत् ।
जप्त्वा पञ्चविधं स्तोत्रं शिवं विज्ञापयेत्ततः ॥१५५॥

यसैगरी शिष्यप्रशिष्यहरूद्वारा घेरिएका शास्त्रीयप्रवचनका लागि हातमाथि उठाएका, पद्मासनमा बसेका, श्वेतवस्त्रधारी, हँसिलो मुहार भएका गुरुको स्थापना गर्नू ।१५१।

यसरी आफूसँग भएको धनअनुसार भक्तिपूर्वक शिवाश्रम बनाएर पूजा तथा संस्कारका लक्षणहरूले युक्त त्यस शिवाश्रमको प्रतिष्ठा गर्नू ।१५२।

विद्यादान प्रकरणमा भनिएका सामग्रीहरूद्वारा पहिले सबै शोभा प्रकल्प तयार गरेर ऐशान्य दिशामा पञ्चगव्यद्वारा क्रमैसँग पाँचपटक स्नान गराएर स्नानवस्त्रले युक्त शिवलाई सुगन्धित जल आदिले स्नान गराउँनू र बाजा-गाजाका साथ शिवलाई ल्याएर पुष्पमण्डपमा राख्नू ।१५३-१५४।

अद्याधिवासनं देव ! श्वः प्रतिष्ठाविधिस्तव ।
भक्तानामनुकम्पायै सान्निध्यमुपकल्पये[१०२] ॥१५६॥

प्रातः स्नाप्य पुनर्देवं पूजयित्वा प्रकल्पयेत् ।
पवित्रैः स्थापयेद् वेद्यां पादादारभ्य पञ्चभिः ॥१५७॥

ततः सुगन्धगन्धाद्यैर्नित्यं भाव्यं शिवालये ।

---

९८ क, घ. शिष्यप्रशिष्यैश्च । ङ. वृत्तशिष्यप्रशिष्यञ्च ।
९९ ग. शुभम् ।
१०० ग. स्थाप्य ।
१०१ ग. शिवाम् ।
१०२ ग. उपकल्पये ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शिवञ्च पूजयेत् पुष्पैः स्नानमघूर्य[१०३] सुगन्धिभिः ॥१५८॥

सशिष्यस्तं प्रणम्येशं गुरुर्व्याख्यां प्रवर्तयेत् ।
प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि पुण्याहार्थं शिवाग्रतः ॥१५९॥

चन्दन, फूल आदिले पूजा गरेर धूप आदिद्वारा संस्कार गर्नू र द्रव्य, कर्म, विधि, अभिजन र ब्रह्म यी पाँच स्तोत्रहरूको जप गरी भगवान् शिवलाई निवेदन गर्नू ।१५५।

हे भगवन् सदाशिव ! आज तपाईंको अधिवासनसंस्कार गरें, भोलि तपाईंको प्रतिष्ठाको कार्य सम्पन्न हुनेछ। भक्तहरू माथि कृपा गर्नका लागि तपाईंको सान्निध्यको तयारी गरेको छु ।१५६।

अर्को दिन बिहान स्नान गराएर विधिवत् पूजा गरेर पाँचवटा कुशका पवित्रहरूद्वारा खुट्टादेखि लिएर शिरसम्म वेदीमा भगवान् शिवलाई प्रतिष्ठित गर्नू ।१५७।

त्यसपछि शिवालयमा सधैं सुगन्धित द्रव्यहरूद्वारा स्नान तथा अघूर्यका साथ सुगन्धित पुष्पहरूद्वारा शिवको पूजा गर्नू ।१५८।

शिवका अगाडि शिष्यहरूसहित पूर्व अथवा उत्तर फर्केका गुरुले पुण्याह वाचनका साथ परमेश्वर शिवलाई प्रणाम गरेर शिवशास्त्रको प्रवचन गर्नू ।१५९।

ततः सम्पूजयेद् भक्त्या यजमानः स्वयं गुरुम् ।
दक्षिणाभिर्विचित्राभिर्भोजनाद्यैश्च पूर्ववत् ॥१६०॥

निवेदयेत्ततः स्थानं सर्वेषां शिवयोगिनाम् ।
सर्वोपकरणोपेतं प्रणिपत्य पुनः पुनः ॥१६१॥

एवं यः कारयेदाद्यः श्रीमच्छिवपुरम्महत् ।
स सर्वपापनिर्मुक्तः[१०४] शिवलोके महीयते ॥१६२॥

स गोत्रत्रिंशकोपेतः सभृत्यपरिवारितः ।
पुत्रमित्रादिसंयुक्तः सान्तःपुरपरिच्छदः ॥१६३॥

सुविचित्रैर्महायानैरसंख्यैः सार्वकामिकैः ।
शिववत् क्रीडते भोगैरणिमादिगुणान्वितः ॥१६४॥

---

१०३ क, ग, ङ. वर्ज्यम् ।
१०४ क, ख, ग, घ. सर्वपापविनिर्मूक्तः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्यसपछि यजमानले स्वयं विभिन्न प्रकारका वस्त्र, आभूषणसहितका दक्षिणाहरू तथा पहिले झैं भोजन आदिद्वारा गुरुको पूजा गर्नू ।१६०।

त्यसपछि सम्पूर्ण शिवयोगीलाई आफूले बनाएको सबै उपकरणहरूले युक्त भएको वासस्थान बार बार प्रणाम गरेर निवेदन गरोस् ।१६१।

यसरी जसले समग्र शोभाहरूले सम्पन्न ठूलो शिवगृह बनाउँदछ, ऊ सम्पूर्ण पापहरूबाट मुक्त र पहिलो भएर शिवलोकमा प्रतिष्ठित हुन्छ ।१६२।

यसरी शिवभवन बनाउने मानिस तीस पुस्ताहरूसहित सेवक, पुत्र, मित्र आदि र स्त्री एवं उनका परिचारकहरूसहित विचित्रका असंख्य सम्पूर्ण चाहनाहरू पूरा गर्ने ठूला ठूला विमानहरूद्वारा अणिमा आदि गुणले युक्त भई विविध सुखभोगहरूद्वारा शिव झैं रमाउँछ ।१६३-१६४।

ततः कालेन महता विद्यादानप्रभावतः ।
ज्ञानयोगं समासाद्य तत्रैव परिमुच्यते ॥१६५॥

स्थपतिः स्थापका वृक्षावलीवर्दाः सुकर्मिणः ।
यान्ति रुद्रपुरं सर्वे तदध्यक्षाश्च ये नराः ॥१६६॥

ये चापि वृत्तिभृतकाः शिवायतनकर्मणा ।
तेऽपि यान्ति मृताः स्वर्गं[१०५] शिवकर्मानुभावतः ॥१६७॥

शिवदासत्वमापन्ना नरनारीनपुंसकाः ।
तेऽपि तन्नामसंयोगाद्यान्ति रुद्रपुरं महत् ॥१६८॥

दत्ताः क्रीताः प्रविष्टाश्च दण्डोत्पन्ना बलाहृताः ।
विज्ञेया रुद्रगणिकाः शिवायतनयोषितः[१०६] ॥१६९॥

समयको ठूलो अन्तरालपछि विद्यादानका प्रभावले ज्ञानयोगलाई प्राप्त गरेर त्यहीं नै मुक्त हुन्छ ।१६५।

शिवभवन बनाउने कर्मी, शिवप्रासादका संस्थापकहरू, त्यहाँ रहेका रूखहरू, साँढेहरू र त्यहाँका राम्रो काम गर्ने सेवकहरू र ती सबै मानिसहरू जो त्यस शिवभक्तको अधीनमा रहेका हुन्छन्, ती सबै शिवलोक जान्छन् ।१६६।

जुन वेतनभोगीहरू वेतन लिएर शिवाश्रमको काम गर्दछन्, ती पनि शिवकार्यको प्रभावले मरेपछि स्वर्ग जान्छन् ।१६७।

---

१०५ ग. स्वर्गा ।
१०६ ख ग. योगतः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शिवको दासत्व प्राप्त गरेका पुरुष, स्त्री र नपुंसकहरू ती सबै शिवको नाममात्रको संयोगले पनि महान् रुद्रलोकलाई प्राप्त गर्दछन् ।१६८।

या रुद्रगणिकोत्पन्ना पुत्रपौत्रादिसन्ततिः[१०७] ।
सापि याति मृता स्वर्गं मातुरेवानुभावतः ॥१७०॥[१०८]

शिवायतनपर्यन्ते म्रियन्ते येऽपि जन्तवः ।
तेऽपि यान्ति शिवं लोकं किं पुनस्तत्समाश्रिताः ॥१७१॥

अत्यल्पमपि यः कुर्यादतिरम्यं[१०९] शिवाश्रमम् ।
द्विरेकवसतिमात्रं सोऽपि याति शिवं पुरम् ॥१७२॥

कृत्वा सुकुट्टिमां भूमिमीश्वरायतनाग्रतः[११०] ।
तत्र मण्डलकं कुर्यात् सुवृत्तं गोमयाम्भसा ॥१७३॥

शिवालयमा चढाइएका, किनिएका, कुनै प्रकारले शिवालयमा प्रवेश भएका, दण्डाबाट उत्पन्न र बलपूर्वक ल्याइएका शिवाश्रममा बस्ने स्वास्नी मानिसहरूलाई रुद्र गणिका भनिन्छ ।१६९।

रुद्रगणिकाबाट जुन छोरा, नाति आदि सन्तान पैदा हुन्छन्, ती सन्तानहरू पनि आमाको प्रभावले मरेपछि स्वर्ग जान्छन् ।१७०।

शिवाश्रमको परिसरमा जुनसुकै प्राणीहरू प्राण त्याग्दछन्, ती पनि सबै शिवलोक जान्छन् भने शिवमा नै आश्रित भएका मानिसहरूको के कुरा गर्नु ।१७१।

अत्यन्त सानो भए पनि जसले अत्यन्त मनोज्ञ शिवाश्रम र एउटा दुईटाको मात्र पनि बस्ने कोठा बनाउँछ उसले पनि शिवलोकलाई प्राप्त गर्दछ ।१७२।

सूत्रेण सुमितङ्कृत्वा नानावर्णकशोभितम् ।
विचित्रं कुसुमाकीर्णं मध्ये पङ्कजशोभितम् ॥१७४॥

प्रदीपाक्षतसंयुक्तमुदकं भ्राम्य पाणिना ।
मूर्ध्ना प्रणम्य मेदिन्यां शिवाय विनिवेदयेत् ॥१७५॥

---

१०७ ग. सर्वतः ।

१०८ ख. १६९ पद्यस्योत्तरार्द्धं १७० पद्यञ्च नास्ति । घ १६८ पद्यादारभ्य १७० पद्यं यावत् नास्ति ।

१०९ क, ग. रम्यैः ।

११० ङ. आयतनं गतः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

यः कुर्यात् सकृदप्येवं शिवमण्डलकं नरः ।
CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
स सर्वकामसंयुक्तः शिवलोके महीयते ॥१७६॥[१११]

कालात्पुनरिहायातः श्रीमानर्थपतिर्भवेत् ।
ज्ञानवान् रूपवान् भोगी[११२] सुप्रियः सुद्विजः सुखी ॥१७७॥

विद्यामण्डलकं कृत्वा विद्याव्याख्यानमण्डपे ।
तत्राभ्यर्च्य शिवज्ञानं तद्व्याख्यां श्रृणुयात्ततः ॥१७८॥

शिवमन्दिरका अगाडि फर्श वा राम्रो भुँइ बनाएर त्यसमा गोबर र पानीले गोलाकार मण्डल बनाउनू र धागाले नापेर अनेक वर्णहरूले शोभायमान विभिन्न खाले फूलहरूले सजाइएको र बीचमा कमलद्वारा सुशोभित बनाइएको त्यस मण्डलमा बत्ती र अक्षताले युक्त पानीलाई हातले घुमाएर भूमिमा शिर राखेर ढोग्नू र शिवलाई चढाउनू ।१७३-१७५।

यसरी जसले एकपटक पनि शिवमण्डल बनाएर शिवलाई चढाउछ उसले सम्पूर्ण चाहनाहरू पूर्ण गरी शिवलोकमा प्रतिष्ठा पाउँछ ।१७६।

समयवश पुनः यस पृथ्वीमा झरेपछि शोभाले सम्पन्न, धनी, ज्ञानी, सुन्दर, सबै चिज भोग गर्ने क्षमता राख्ने, सबैको प्यारो, सुखसम्पन्न, ब्राह्मण बन्दछ ।१७७।

शिवमण्डलकाद्येन विधिनातीव शोभनम् ।
गुरुमण्डलकं कृत्वा शिवलोके महीयते ॥१७९॥

शिवविद्यागुरूणाञ्च कृत्वा मण्डलकं त्रयम् ।
यः श्रृणोति शिवज्ञानं तस्य विद्या प्रसीदति ॥१८०॥

अनेन विधिना ज्ञानं यः श्रृणोति प्रवक्ति च ।
स सम्प्राप्य श्रियं सौख्यं देहान्ते मुक्ति[११३]माप्नुयात् ॥१८१॥

आरोग्यशालां यः कुर्यान्महावैद्यपुरस्कृताम् ।
सर्वोपकरणोपेतां तस्य पुण्यफलं श्रृणु ॥१८२॥

शिवशास्त्रको व्याख्यान गरिने मन्दिरमा विद्यामण्डल बनाएर शिवज्ञानको पूजा गरी त्यसको व्याख्या वा प्रवचन सुन्नू ।१७८।

पहिलो शिवमण्डलका साथमा विधिपूर्वक अत्यन्त मनोज्ञ गुरुमण्डल बनाएमा शिवलोकमा प्रतिष्ठा

१११ ख. १७५,१७६ पद्ये न स्तः ।
११२ घ. भोगवान् ।
११३ घ. मोक्ष ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पाइन्छ ।१७९।

शिवमण्डल, विद्यामण्डल र गुरुमण्डल यी तीनै मण्डल बनाएर जसले शिवशास्त्र सुन्दछ, त्योसँग विद्याकी देवी प्रसन्न हुन्छिन् । १८०।

यस विधिद्वारा जसले शिवशास्त्र सुन्दछ अथवा जसले त्यसको प्रवचन गर्दछ, उसले लक्ष्मी र सुख प्राप्त गर्नुका साथै देहत्याग गरेपछि मोक्ष प्राप्त गर्दछ ।१८१।

जसले अत्यन्त राम्रा चिकित्सकहरूलाई अघि सारेर सम्पूर्ण उपकरणहरूले युक्त चिकित्सालय या अस्पताल बनाउँदछ, त्यस पुण्यको फल सुन ।१८२।

धर्मार्थ[११४]काममोक्षाणामारोग्यं साधनं यतः[११५] ।
तस्मादारोग्यदानेन दत्तं स्यात्तच्चतुष्टयम्[११६] ॥१८३॥

अप्येकमार्त्तं विद्वांसं स्वस्थीकृत्य[११७] प्रयत्नतः ।
प्राप्नोति सुमहत्पुण्यमनन्तं क्षयवर्जितम् ॥१८४॥

ज्ञानयोगरतं शान्तं रोगार्तं शिवयोगिनम् ।
यः करोति नरः स्वस्थं सर्वदानफलं लभेत् ॥१८५॥

ब्रह्मविष्णुसुराः सर्वे व्याधयः स्वजना नृपाः ।
योगस्यैते महाविघ्ना व्याधयस्तेन योगिनाम् ॥१८६॥

ब्रह्मक्षत्रविशः शूद्रान् रोगार्तान् यान् प्रयत्नतः ।
यत्पुण्यं महदाप्नोति न तत्सर्वैर्महामखैः ॥१८७॥

आरोग्य धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष यी चारै पुरुषार्थहरूको साधन हो, त्यसैले आरोग्य दान गर्दा चारै पुरुषार्थ दान गरेको ठहरिन्छ ।१८३।

एउटा पनि रोगले पीडित विद्वान्लाई स्वस्थ बनाएर अनन्त अविनाशी ठूलो पुण्य प्राप्त हुन्छ ।१८४।

ज्ञानयोगमा संलग्न शान्त रोगार्त शिवयोगीलाई जुन मानिसले स्वस्थ बनाउँदछ उसले सबैप्रकारका दानको फल प्राप्त गर्दछ ।१८५।

ब्रह्मा, विष्णु, देवताहरू, सबै रोगहरू, आफन्तहरू र राजाहरू यी सबै योगका लागि ठूला विघ्न हुन् ।

११४ घ. सर्वार्थ ।
११५ क, घ. मति ।
११६ ङ. चतुर्गुणम् ।
११७ ख. स्वस्थकृत्य । ग . सुस्थीकृत्य ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

त्यसैले यी सबै योगीहरूका रोग हुन् ।१८६।

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आकाशस्य यथा नान्तः सुरैरप्युपलभ्यते ।
तद्वदारोग्यदानस्य नान्तः संविद्यते तथा ॥१८८॥

पुण्येनानेन[११८] महता गत्वा शिवपुरं नरः ।
मोदते विविधैर्भोगैर्विमानैः सार्वकामिकैः ॥१८९॥

एकविंशकुलोपेतः सभृत्यपरिवारितः ।
आस्ते शिवपुरे तावद्यावदाभूतसम्प्लवम् ॥१९०॥

ततस्तत्कर्मशेषेण सम्प्राप्ते प्रलये तथा ।
ज्ञानमुत्पद्यते तस्य रुद्रेभ्यः परिवारितः ॥१९१॥

ज्ञानाद् विरक्तः संसारे शिवध्यानमुपाश्रितम् ।
स्वदेहं तृणवत् त्यक्त्वा सर्वदुःखान्तमाप्नुयात् ॥१९२॥

रोगग्रस्त ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य र शूद्रहरूलाई यत्नपूर्वक स्वस्थ गर्दा जुन ठूलो फल पाइन्छ, त्यो फल ठूला ठूला सबै यज्ञहरूद्वारा पनि पाइँदैन ।१८७।

देवताहरूले पनि जसरी आकाशको अन्तलाई प्राप्त गर्न सक्दैनन्, त्यसै गरी आरोग्य दानबाट प्राप्त हुने पुण्यको पनि अन्त्य भेटिँदैन ।१८८।

यस आरोग्यदानरूपी ठूलो पुण्यद्वारा मानिस सम्पूर्ण कामनाहरू पूरा गर्ने विमानहरूद्वारा शिवलोक गएर नानाथरी सुखभोगहरूबाट रमाउँछ ।१८९।

एक्काइस कुलहरूसहित सेवक तथा परिवारले युक्त भई तबसम्म शिवलोकमा रहन्छ, जबसम्म महाभूतहरू पानीमा विलीन हुँदैनन् ।१९०।

समस्तदुःखनिर्मुक्तः शुद्धः स्वात्मव्यवस्थितः ।
सर्वज्ञः परिपूर्णश्च मुक्त इत्यभिधीयते ॥१९३॥

तस्माद् भोगापवर्गार्थी रोगार्तं समुपाचरेत् ।
विशेषेण च योगीन्द्रमात्मना च धनेन च ॥१९४॥

---

११८ ग. पुण्मानेन । ङ . पुण्यदानेन ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

रोगिणो[११९] नोद्विजेत् प्राज्ञस्तन्मलानाञ्च सर्वतः ।
सम्पश्येद् गुरुवन्नित्यमेवं धर्मः प्रवर्तते ॥१९५॥

योऽनुगृहीतमात्मानं मन्यमानो दिने दिने ।
उपसर्पति रोगार्तं तीर्णस्तेन भवार्णवः ॥१९६॥

एवमेतद् बहुविधं विद्यादानं प्रकीर्तितम् ।
सर्वेषामेव वर्णानां विधिनानेन तद्भवेत् ॥१९७॥

त्यसपछि प्रलयकाल आउँदा बाँकी रहेका कर्महरूका कारण उसलाई ज्ञान प्राप्त हुन्छ र रुद्रहरूबाट परिवृत भएर ज्ञानबाट वैराग्य प्राप्त गर्दै संसारमा शिवध्यानको आश्रय लिएर आफ्नो देहलाई सिन्को झैं त्यागेर सम्पूर्ण दुःखहरूबाट मुक्त हुन्छ ।१९१-१९२।

सम्पूर्ण दुःखबाट मुक्त भएको शुद्ध आफ्नै आत्मामा व्यवस्थित सर्वज्ञ र परिपूर्ण नै मुक्त कहलाउँछ ।१९३।

त्यसैले भोग तथा मोक्षका लागि रोगले पीडित मानिसहरूको सेवा गर्नू, विशेष गरेर आफूले र धनले रोगी योगिराजहरूको सेवा गर्नू ।१९४।

बुद्धिमान् मानिस रोगी तथा रोगीका फोहोरहरूका कारणले कुनै किसिमले उद्विग्न हुनुहुँदैन। सधैं रोगीलाई गुरुझैं हेर्नु पर्दछ। यसरी नै धर्म प्रवृत्त हुन्छ ।१९५।

जसले दिनदिनै आफूलाई कृतार्थ ठानेर रोगीको सेवा गर्दछ, त्यसले संसार सागर सजिलै तर्दछ ।१९६।

यसरी धेरै प्रकारको विद्यादान बताइएको छ। यसै विधिअनुसार ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य र शूद्र सबै वर्णहरूका लागि विद्यादानद्वारा त्यो पुण्यफल प्राप्त हुन्छ ।१९७।

इति श्रीशिवधर्मोत्तरे विद्यादानो नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

शिवधर्मोत्तरमा विद्यादान नामक दोस्रो अध्याय सकियो ।

---

११९ घ. योगिनः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ ज्ञानयोगमाहात्म्यवर्णनं नाम तृतीयोऽध्यायः

अथ ये सततं भक्ता भवन्ति शिवयोगिनाम् ।
ते विन्दन्ति महाभोगानन्ते योगञ्च शाङ्करम् ॥ १॥

भोगयोगार्थिभिस्तस्मात् सम्पूज्याः शिवयोगिनः ।
प्रतिश्रयान्नपानेन शयूयावस्त्रासनादिभिः ॥२॥

यः स्थानगात्रशुश्रूषां प्रकुर्याच्छिवयोगिनाम् ।
दरिद्रः सततं भक्त्या तस्य पुण्यफलं श्रृणु ॥३॥

सूर्यतेजः प्रतीकाशैर्विमानैः सार्वकामिकैः ।
मृतः शिवपुरं गच्छेत् त्रिसप्तकुलसंयुतः ॥४॥

तत्र दिव्यैर्महाभोगैः स्त्रीसहस्रैर्मनोरमैः ।
कल्पकोटिशतं दिव्यं सेव्यमानः स तिष्ठति ॥५॥

अब ज्ञानयोगमाहात्म्यवर्णन नाम गरेको तृतीय अध्याय प्रारम्भ हुन्छ ।

जो शिवयोगीहरूका निरन्तर भक्त हुन्छन्, तिनीहरूले ठूला ठूला सुखभोगहरू प्राप्त गर्दछन् र अन्तमा शिवयोग प्राप्त गर्दछन् ।१।

त्यसैले भोग विलास तथा योगको चाहना राख्नेहरूले आवास, अन्नपान, शयूया, लत्ताकपडा तथा आसनादिद्वारा शिवयोगीको पूजा गर्नु पर्दछ ।२।

जसले शिवयोगीहरूको आश्रम तथा शरीरको निरन्तर भक्तिपूर्वक सेवा गर्दछ त्यो दरिद्र भए पनि त्यसको पुण्यफल सुन ।३।

त्यसले सूर्यको जस्तो तेज भएको सम्पूर्ण इच्छाहरूलाई पूरा गर्ने विमानहरूद्वारा २१ कुलहरूसहित मरेपछि शिवलोकलाई प्राप्त गर्दछ ।४।

त्यस शिवलोकमा ऊ दिव्य ठूला ठूला भोग, विलासहरू र हजारौं सुन्दर स्त्रीहरूद्वारा सुसेवित भएर दिव्य अरबौं कल्पसम्म रहन्छ ।५।

तदन्ते विष्णुभवने तावत्कालं वसेत् पुनः ।
वैष्णवैर्विविधैर्भोगैः स्त्रीसहस्रैश्च पूजितः ॥६॥

विष्णुलोकाद् ब्रह्मलोकं सम्प्राप्य क्रीडते पुनः ।[१]
भोगैः सुविपुलैः सूक्ष्मैस्तावत्कालमनुत्तमैः ॥७॥

---

१ घ. ६ पद्यस्योत्तरार्द्धं ७ पद्यस्य पूर्वार्द्धं नास्ति ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
प्रजापतीन्द्रगन्धर्वयक्षलोकेष्वनुक्रमात् ।
भोगान्नानाविधान् भुक्त्वा पृथिव्यां जायते क्रमात् ॥८॥

कुले महति विप्राणां प्रज्ञाशीलगुणान्वितः ।
ततः स पूर्वभावेन योगीन्द्रान् पर्युपासते ॥९॥

तत्सम्पर्काच्छिवज्ञानं प्राप्य योगं निषेवते ।
योगाद् विरक्तः संसारात् प्राप्नोति परमं पदम् ॥१०॥

इति यः कुरुते भक्तिं सततं शिवयोगिनाम् ।
स द्वितीये तृतीये वा देहे योगमवाप्नुयात् ॥११॥

त्यसपछि त्यत्तिनै समयसम्म विष्णुलोकमा प्राप्त हुने विविध भोग-विलासका साथ हजारौं स्त्रीहरूद्वारा पूजित भएर रहन्छ ।६।

विष्णुलोकको भोगपछि ब्रह्मलोकलाई प्राप्त गरेर ठूला ठूला, अत्यन्त सूक्ष्म र अत्यन्त श्रेष्ठ भोग-विलासहरूलाई त्यत्तिनै समयसम्म प्राप्त गरी रमाउँछ ।७।

त्यसपछि क्रमशः प्रजापति, इन्द्र, गन्धर्व र यक्षलोकहरूमा नानाथरी भोग-विलासहरूलाई भोग गरेर पृथ्वीमा जन्म लिन्छ ।८।

त्यसपछि ब्राह्मणहरूको उच्चकुलमा जन्मेर बुद्धि, राम्रो बानी र विविध गुणहरूले युक्त हुँदै पहिलेकै संस्कारका कारण योगिराजहरूको सेवा गर्दछ ।९।

शिवयोगीहरूको सान्निध्यको संस्कारबाट शिवज्ञान प्राप्त गरेर योगको सेवन गर्दछ। योग गर्नाले संसारदेखि विरक्त भएर शिवको परम पदलाई प्राप्त गर्दछ ।१०।

अथ पूजादिकार्याद्यैर्भेदैर्बहुविधैः स्थितः ।
कर्मयोगः समाख्यातस्तपश्चान्द्रायणादिकः ॥१२॥

स्वाध्यायश्च जपः प्रोक्तः शिवमन्त्रश्च स द्विधा ।
ध्यानयज्ञः समाख्यातः शिवचिन्ता मुहुर्मुहुः ॥१३॥

अध्यापनमध्ययनं व्याख्याश्रवणचिन्तनम् ।
इति पञ्चप्रकारोऽयं ज्ञानयज्ञः प्रकीर्तितः ॥१४॥

उत्तरोत्तरवैशिष्ट्यं सर्वेषां परिकीर्तितम् ।
पञ्चानामपि यज्ञानां ध्यानयज्ञो विमुक्तिदः ॥१५॥

नास्ति ज्ञानं विना ध्यानं नास्ति ज्ञानमयोगिनः ।
ज्ञानं ध्यानञ्च यस्यास्ति तीर्णस्तेन भवार्णवः ॥१६॥

ज्ञानं प्रसन्नमेकाग्रमशेषोपाधिवर्जितम् ।
योगाभ्यासेन सततं विरक्तस्योपजायते ॥ १७॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यसरी जसले निरन्तर शिवयोगीहरूको भक्ति गर्दछ, ऊ दोस्रो वा तेस्रो जन्ममा योगलाई प्राप्त गर्दछ ।११।

पूजा आदि अनेक किसिमका कार्यहरू कर्मयज्ञ र चान्द्रायणादि व्रत तपोयज्ञ कहलाउँछन् ।१२।

स्वाध्याय जपयज्ञ हो भने जप शिवमन्त्रात्मक हुन्छ। एकाक्षर र षडक्षर दुई किसिमको शिवमन्त्र बताइएको छ। पटक पटक शिवको चिन्तन गर्नुलाई ध्यानयज्ञ भनिन्छ ।१३।

पढ्नु, पढाउनु, व्याख्या गर्नु, सुन्नु र चिन्तन गर्नु पाँच किसिमको ज्ञानयज्ञ कहलाउँछ ।१४।

कर्म, जप, तप, ध्यान र ज्ञान यी पाँच यज्ञहरूमा अघिल्लो अघिल्लोको अपेक्षा पछिल्लो पछिल्लो विशेष मानिएको छ। यी पाँच यज्ञहरूमा ध्यानयज्ञ मोक्षदायक मानिन्छ ।१५।

ज्ञान विना ध्यान हुन सक्दैन र अयोगीलाई ज्ञान हुन सक्दैन। जसले ज्ञान र ध्यान दुबै प्राप्त गर्न सक्दछ त्यसले संसारसागर तर्दछ ।१६।

श्रुतञ्चिन्तामयं ज्ञानं विकल्पबहुलं यतः ।
तस्मात्तदप्रसन्नत्वाच्चञ्चलन्न विमुक्तिदम् ॥१८॥

श्रुताद् विवर्द्धते प्रज्ञा प्रज्ञातश्चिन्तयेत् पुनः ।
विमलन्तत् प्रसन्नञ्च चिन्त्यमानं भवेच्छनैः ॥१९॥

आरम्भकालः श्रवणं क्रियाकालश्च चिन्तनम् ।
चिन्तया भावना तस्य निष्ठा काले प्रसन्नता ॥२०॥

ज्ञानं विकल्पबहुलं रागाद्यैः कलुषीकृतम् ।
नाज्ञानमलशुद्ध्यर्थं कलुषोदकवद् भवेत् ॥२१॥

निःसारमतिकष्टञ्च भवं भावयतः शनैः ।
अम्भसीव शरत्काले तत्प्रसन्नं क्रमाद् भवेत् ॥२२॥

स्वच्छ, एकाग्र र सम्पूर्ण उपाधिहरू रहित ज्ञान निरन्तर योगाभ्यासद्वारा वैराग्ययुक्त व्यक्तिले प्राप्त गर्न सक्दछ ।१७।

चिन्तायुक्त तथा धेरै विकल्प भएको जो ज्ञान हो, त्यो अस्वच्छ र चञ्चल भएकाले मोक्षदायक छैन भनेर शास्त्रहरूले भनेका छन् ।१८।

शास्त्रश्रवणबाट बुद्धि बढ्दछ, बुद्धिबाट चिन्तन गर्नु पर्दछ, चिन्तनबाट सुस्त सुस्त ध्यान निर्मल र स्वच्छ हुन्छ ।१९।

श्रवण प्रारम्भिक अवस्था हो, चिन्तन क्रिया काल हो, चिन्तनद्वारा भावना, निष्ठा र समय बित्दै जाँदा प्रसन्नता प्राप्त हुन्छ ।२०।

धेरै विकल्पहरू भएको र रागद्वेषहरूद्वारा कलुषित ज्ञान कलुषित पानीले कुनै वस्तुलाई सफा गर्न नसके झैं अज्ञानरूपी मैलोलाई पखाल्न सक्दैन ।२१।

संसारलाई सारहीन र अत्यन्त कष्टयुक्त भएको भावनाबाट सुस्तरी शरद् ऋतुमा पानी सङ्लेझैं ज्ञान

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

सङ्लिदै जान्छ।२२।

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यदा प्रसन्नमेकाग्रं स्तिमितोदकवत्[२] स्थितम्।
तदा ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानमिति चेतरत्॥ २३॥

इति प्रसन्नं यज्ज्ञानं भावनामयमुत्तमम्।
रागाद्यैरपरामृष्टन्तद् विज्ञेयं विमुक्तिदम्॥२४॥

अज्ञानपाशबद्धत्वादमुक्तः पुरुषः स्मृतः।
तस्माज्ज्ञानेन मुक्तिः स्यादज्ञानस्य परिक्षयात्॥२५॥

संसारबीजमज्ञानं संसारज्ञः पुमान् यतः।
ज्ञानात्तस्य निवृत्तिः स्यात् प्रकाशात्तमसो यथा॥२६॥

अज्ञाने सति रोगाद्या धर्माधर्मौ च तद्वशौ।
धर्माधर्मवशात्पुंसः शरीरमुपजायते॥२७॥

शरीरे सति संक्लेशैः सर्वैः संयुज्यते यतः।
ततः क्लेशप्रहाणार्थं पुनर्देहन्न कामयेत्॥२८॥

जब ज्ञान स्वच्छ र जमिरहेको पानी झैं एकाग्र रूपमा स्थिर रहन्छ, तब त्यो ज्ञान कहलाउँछ। त्यसभन्दा भिन्न अर्थात् अस्वच्छ र अस्थिर अज्ञान कहलाउँछ।२३।

यसरी जो ज्ञान स्वच्छ भावनाले परिपूर्ण, श्रेष्ठ र रिसरागहरूद्वारा अस्पृष्ट रहन्छ, त्यसले नै मुक्ति प्रदान गर्दछ भनी जान्नू।२४।

अज्ञानरूपी पाशोले जेलिएको मानिस मुक्त हुँदैन। त्यसैले अज्ञानको नाशबाट ज्ञान प्राप्त हुन्छ र ज्ञानद्वारा मुक्तिप्राप्त हुन्छ।२५।

अज्ञान संसारको बीज हो, त्यसकारण मानिसले संसारलाई बुझ्नु पर्दछ। जसरी प्रकाशबाट अन्धकारको नाश हुन्छ, त्यसै गरी ज्ञानबाट अज्ञानको नाश हुन्छ।२६।

अज्ञानले रोगादि हुन्छन्। धर्म र पाप अज्ञानका अधीन हुन्छन्। धर्म र पापकै कारणबाट मानिसको शरीर उत्पन्न हुन्छ।२७।

जगतस्तत्त्वसम्बोधादज्ञानं विनिवर्तते।
अज्ञानविनिवृत्तौ च रागादीनामसम्भवः॥२९॥

रागाद्युपशमात्पुंसः पुण्यपापपरिक्षयः।
तत्क्षयाच्च शरीरेण न पुनः सम्प्रयुज्यते॥३०॥

अशरीरश्च संक्लेशैः सर्वैरेव न बाध्यते।
क्लेशमुक्तः प्रसन्नत्वान्मुक्त इत्यभिधीयते॥३१॥

---

२ ग. दधिवत्।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तस्मादज्ञानमूलानि सर्वदुःखानि देहिनाम् ।
ज्ञानेन च तदज्ञानन्निवर्तेत न कर्मभिः ॥३२॥

नास्ति ज्ञानादृते पुंसां पुण्यपापपरिक्षयः ।
मोक्षार्थी पुरुषस्तस्माज्ज्ञानमेव सदाभ्यसेत् ॥३३॥

मार्ज्यमानः सदा यद्वद् दर्पणो निर्मलो भवेत् ।
ज्ञानाभ्यासात्तथा पुंसां बुद्धिर्भवति निर्मला ॥३४॥

शरीर रहँदा सबै किसिमका क्लेशहरूले युक्त भइन्छ त्यसैले क्लेशहरूको विनाशका लागि फेरि शरीरको चाहना गर्नु हुँदैन ।२८।

संसारको तत्त्वज्ञानबाट अज्ञान हट्दछ । अज्ञान हटेमा रागद्वेष आदिको सम्भावना हुँदैन ।२९।

रिस, राग आदिको शमनबाट धर्म र पाप नष्ट हुन्छन् । धर्म र पाप दुबै नष्ट भएपछि पुनः शरीर प्राप्त हुँदैन ।३०।

शरीररहित हुँदा सबै क्लेशहरूको बाधा रहँदैन । क्लेशरहित हुँदा प्रसन्नता प्राप्त हुन्छ र त्यसैलाई मुक्ति भनिन्छ ।३१।

त्यसकारण शरीरीहरूका सबै दुःखहरू अज्ञानबाट उत्पन्न हुन्छन् । ज्ञानबाट अज्ञानको निवृत्ति हुन्छ, कर्मबाट होइन ।३२।

मानिसहरूका धर्म र अधर्महरूको नाश ज्ञानविना हुन सक्दैन । यदि मानिस मोक्षको चाहना राख्छ भने सधैं ज्ञानार्जनमा अभ्यस्त रहोस् ।३३।

ज्ञानामृतरसो येन सकृदास्वादितो भवेत् ।
स सर्वकार्याण्युत्सृज्य तत्रैव परिधावति ॥३५॥

ज्ञानामृतरसः[३] प्रायस्तेन नास्वादितो भवेत् ।
येनान्यत्राभिरमते तद् विहायैव दुर्मतिः ॥३६॥

ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः ।
नैवास्ति किञ्चित् कर्तव्यमस्ति चेन्न स तत्त्ववित् ॥३७॥

लोकद्वयेऽपि कर्तव्यं किञ्चित्तस्य न विद्यते ।
इहैव स विमुक्तः स्यात् सम्पूर्णप्रियदर्शनः ॥३८॥

नास्ति ज्ञानात्परं किञ्चित् पवित्रं पापनाशनम् ।
तत् सदाऽभ्यासयोगेन शनैरात्मनि विन्दति ॥३९॥

जसरी सधैं पुछिएको ऐना निर्मल हुन्छ, त्यसै गरी ज्ञानको अभ्यासबाट मानिसको बुद्धि निर्मल हुन्छ ।३४।

जुन मानिसले ज्ञानरूपी अमृतरसको एक पटक आस्वादन गर्दछ, त्यो सबै कामहरू त्यागी त्यसैमा

---

३ क, घ, ङ. रसम् ।

दौडिरहन्छ ।३५।

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जसले ज्ञानरूपी अमृतरस पान गरेको छैन त्यो दुर्बुद्धि ज्ञानामृतरसलाई छोडेर अन्यत्र रमाउँछ ।३६।

ज्ञानरूपी अमृतरसपानले तृप्त भएको कृतार्थ योगीका लागि कुनै पनि कर्तव्य बाँकी रहँदैन । यदि कुनै कर्तव्य बाँकी रहन्छ भने त्यो मानिस तत्त्व ज्ञाता हुन सक्दैन ।३७।

यस लोक र परलोक दुबैमा पनि योगीका लागि कुनै कर्तव्य शेष रहँदैन । यसलोकमा नै ऊ मुक्त हुन्छ र सम्पूर्ण व्यक्तिहरूले उसलाई प्रिय व्यक्तिका रूपमा हेर्दछन् ।३८।

ज्ञानभन्दा ठूलो अरू कुनै पनि वस्तु पवित्र र पापनाशक हुँदैन । सधैं योगाभ्यासद्वारा त्यस ज्ञानलाई आफै आत्माभित्र प्राप्त गर्न सकिन्छ ।३९।

व्रतानि दानानि तपांसि यज्ञाः सन्यासतीर्थाश्रमकर्मयोगम् ।
स्वर्गीयमेतच्छुभमध्वरञ्च ज्ञानं ध्रुवं शान्तिकरं मनोज्ञम्[४] ॥४०॥[५]

यज्ञेन देवानाप्नोति तपोभिर्ब्रह्मणः पदम् ।
दानेन विविधान् भोगान् ज्ञानान्मोक्षमवाप्नुयात् ॥४१॥

धर्मरज्वा व्रजेदूर्ध्वं पापरज्वा व्रजत्यधः ।
द्वयं ज्ञानासिना छित्त्वा विदेहः शान्तिमृच्छति[६] ॥४२॥

ज्ञानिनां यद्यधर्मेण भवेद् बन्धः शुभेन वा ।
व्रूत[७] मुक्तिः कथन्तेषां निबद्धानां शुभाशुभैः ॥४३॥

न हि देहभृता शक्यं कर्म त्यक्तुं शुभाशुभम् ।
गच्छतस्तिष्ठतो वापि तदवश्यम्भवेद्यतः ॥४४॥

व्रत, दान, तप, यज्ञ, सन्यास, तीर्थ, आश्रम र कर्मयोग यी सबै मार्गहरू स्वर्गका लागि हुन् भने ज्ञानयज्ञ शुभ, शान्तिकर र मनोज्ञ अर्थात् मोक्षप्रद छ ।४०।

यज्ञद्वारा देवतालाई प्राप्त गर्न सकिन्छ भने तपद्वारा ब्रह्माको स्थानलाई हासिल गर्न सकिन्छ । दानद्वारा अनेक किसिमका भोगहरू र ज्ञानद्वारा मोक्षप्राप्त हुन्छ ।४१।

धर्मको डोरीद्वारा माथि (स्वर्ग) जान्छ भने पापको डोरीद्वारा तल (नरक) झर्छ । यी दुबैलाई ज्ञानरूपी तरबारद्वारा काटेर शरीर त्यागेपछि शान्ति (मोक्ष) प्राप्त गर्दछ ।४२।

ज्ञानीहरू यदि अधर्मद्वारा वा शुभ (धर्म) द्वारा बन्धनमा पर्छन् भने भन शुभाशुभ अर्थात् धर्माधर्मद्वारा बाँधिएकाहरूको मुक्ति कसरी हुन सक्दछ ? ४३।

४ ङ. महार्थम् ।
५ ग. पद्यमिदं नास्ति ।
६ क, ख, ङ. मर्छीति ।
७ क. व्रत । ग. हुहुतः । ङ. ध्रुव ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शरीरधारीहरूले शुभ र अशुभ कर्मलाई सर्वथा त्याग्न सक्दैनन्, किनभने हिँड्दा वा बस्दा पनि केही न केही क्रिया अवश्य भइरहन्छ ।४४।

अधर्मविनिवृत्तौ च भवेत्पुण्यमकुर्वतः ।
धर्मत्यागादधर्मश्च स तिष्ठेन्निश्चलः कथम् ॥४५॥

तस्माज्ज्ञानासिना तूर्णमशेषं कर्मबन्धनम् ।
कामाकामकृतं छित्त्वा शुद्धः स्वात्मनि तिष्ठति ॥४६॥

यथा वह्निर्महान् दीप्तः शुष्कमार्द्रञ्च निर्दहेत् ।
तथा शुभाशुभं कर्म ज्ञानाग्निर्दहति क्षणात् ॥४७॥

पद्मपत्रं यथा तोयैः स्वकैरपि न लिप्यते ।
शब्दादिविषयाम्भोभिस्तद्वज्ज्ञानी न लिप्यते ॥४८॥

यद्वन्मन्त्रबलोपेतः क्रीडन् सर्पैर्न दंश्यते ।
क्रीडन्न दंश्यते ज्ञानी तद्वदिन्द्रियपन्नगैः ॥४९॥

मन्त्रौषधिबलैर्यद्वज्जीर्यते भक्षितं विषम् ।
तद्वत्पापानि कर्माणि जीर्यन्ते ज्ञानिनां क्षणात् ॥५०॥

अधर्मको निवृत्ति हुँदा केही नगर्दा पनि धर्म भइहाल्छ । धर्मलाई त्यागगर्दा अधर्म हुन्छ । त्यसैले मानिस कसरी धर्माधर्म विहीन भएर स्थिर हुन सक्छ ? ४५।

त्यसैले ज्ञानरूपी तरबारद्वारा तत्काल सम्पूर्ण इच्छा र अनिच्छाजन्य कर्मबन्धनहरूलाई काटेर शुद्ध भएको मानिस आत्मलीन हुन्छ ।४६।

जसरी बेसरी दन्किरहेको ठूलो आगोले सुकेका तथा चिसा सबै वस्तुहरूलाई जलाउँछ त्यसै गरी ज्ञानरूपी आगोले एकछिनमै सबै शुभ र अशुभ कर्मलाई जलाउँछ ।४७।

जसरी कमलको पात आफ्नै आश्रयभूत पानीले भिज्दैन, त्यसै गरी ज्ञानी शब्दादि विषयरूपी पानीहरूले लिप्त हुँदैन ।४८।

जसरी मन्त्रबलले युक्त भएको व्यक्ति सर्पहरूसँग खेल्दा पनि उसलाई तिनीहरूले डस्दैनन्, त्यसै गरी इन्द्रियरूपी सर्पहरूसँग खेलिरहेको ज्ञानीलाई पनि तिनीहरूले डस्दैनन् ।४९।

नास्ति ज्ञानसमं तीर्थं नास्ति ज्ञानसमन्तपः ।
नास्ति ज्ञानसमो यज्ञस्तस्माज्ज्ञानं सदाभ्यसेत्[८] ॥५१॥

यथा ज्ञानं तथा ध्यानं ज्ञानं ध्यानं समं स्मृतम् ।
ज्ञानध्यानरतः सौख्यं पुनर्मोक्षञ्च विन्दति ॥५२॥

---

८ ग. समभ्यसेत् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

ज्ञानादैश्वर्यमतुलमैश्वर्यात्सौख्यमुत्तमम् । CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
ज्ञानेन तत्परित्यज्य वितनुर्मोक्षमाप्नुयात् ॥ ५३॥

सर्वेषामेव यज्ञानां ज्ञानयज्ञः परः स्मृतः ।
नित्यं शुद्धः प्रसन्नश्च सर्वदोषविवर्जितः ॥५४॥

शुक्लकृष्णपरः सूक्ष्मः सुविशुद्धः समाधिजः ।
ज्ञानयज्ञः परो ज्ञेयः स्थूलोऽशुद्धश्च कर्मिणाम् ॥५५॥

जसरी मन्त्र र औषधिहरूले खाएको विषलाई पनि नष्ट पारिन्छ, त्यसैगरी ज्ञानीहरूका पापकर्महरू पनि ज्ञानबाट छिनभरमै नष्ट हुन्छन् ।५०।

ज्ञान समान फल दिने कुनै तीर्थ छैन, ज्ञान समान कुनै तप छैन, ज्ञान समान कुनै यज्ञ छैन, त्यसैले मोक्षार्थीले ज्ञानको अभ्यास गरोस् ।५१।

जस्तो ज्ञान त्यस्तै ध्यान हुन्छ, त्यसैले ज्ञान र ध्यानलाई समान मानिएको छ । ज्ञान र ध्यानमा संलग्न व्यक्तिले भोग र मोक्ष दुबै प्राप्त गर्दछ ।५२।

ज्ञानबाट अत्यधिक ऐश्वर्य र ऐश्वर्यबाट उत्तम सुख प्राप्त हुन्छ । ज्ञानद्वारा नै त्यो सुख त्यागेर देहहीन भएपछि मोक्ष प्राप्त हुन्छ ।५३।

सम्पूर्ण यज्ञहरूमा ज्ञानयज्ञ नै उत्तम मानिएको छ, ज्ञानयज्ञ सधैं शुद्ध, स्वच्छ र सम्पूर्ण दोषहरूले मुक्त हुन्छ ।५४।

सेतो र कालो भन्दा पर सूक्ष्म, पवित्र र समाधिबाट उत्पन्न ज्ञानयज्ञ हो भने त्यसभन्दा भिन्न स्थूल र अशुद्ध कर्मपरायण मानिसहरूका लागि अज्ञान हो ।५५।

विशुद्धः साधनैः सूक्ष्मैर्ध्यानयज्ञः प्रसाध्यते ।
यस्मात्तस्माद्विशुद्धोऽयमपवर्गफलप्रदः ॥५६॥

[९]बहिर्योगोपचारेण यः पूजयति शङ्करम् ।
ध्यानयज्ञेन सततं स याति परमाङ्गतिम् ॥५७॥

पुष्पैर्यमनियमार्थैरात्मैकादशभिः परैः ।
दशदिक्षु तथा मध्ये यजेत परमेश्वरम् ॥५८॥

कर्मयज्ञात्तपोयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।
जपयज्ञस्तपोयज्ञाज्ज्ञेयः[१०] शतगुणाधिकः ॥५९॥

ज्ञानध्यानात्मकः सूक्ष्मः शिवयोगमहामखः ।
विशिष्टः सर्वयज्ञानामसंख्यातैर्महागुणैः ॥६०॥

सूक्ष्म साधनहरूद्वारा विशुद्ध ध्यानयज्ञ सिद्ध गरिन्छ । त्यसैले विशुद्ध यो ध्यानयज्ञले मोक्ष प्राप्त गर्दछ ।५६।

९ ग. अन्त=बहिर्येगो.. । घ. महस् ।
१० ख. यज्ञः । ग. जपः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बाह्य योगोपचारयुक्त ध्याननियज्ञद्वारा जो शङ्करको निरन्तर पूजा गर्दछ, त्यसले उत्तम गति प्राप्त गर्दछ ।५७।

यम= अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य र अपरिग्रह यी पाँच र नियम = शौच, सन्तोष, तप, स्वाध्याय र प्रणिधान यी पाँच गरी दश र आफूसहित एघार यी फूलहरूद्वारा दश दिशाहरूमा र माझमा सदाशिवको पूजा गर्नू ।५८।

कर्मयज्ञभन्दा तपयज्ञको फल दशगुणा बढी हुन्छ भने तपयज्ञभन्दा जपयज्ञको सयगुणा बढी फल हुन्छ भनी जान्नू ।५९।

ज्ञान र ध्यान दुबैले युक्त सूक्ष्म शिव महायज्ञ हुन्छ जो असंख्य ठूला ठूला गुणहरूले सबै यज्ञभन्दा विशेष मानिन्छ ।६०।

पूजया विपुलं राज्यमग्निकार्येण सम्पदः[११] ।
जपेन पापशुद्धिः स्याज्ज्ञानध्यानेन मुच्यते ॥६१॥

प्रक्षीणाशेषपापस्य ज्ञानध्याने भवेन्मतिः ।
पापापहतबुद्धीनां तद्वार्तापि सुदुर्लभा ॥६२॥

धनुषां कोटिभिर्योगः समन्तात् परिरक्ष्यते ।
सहस्रैः षष्टिभिर्गङ्गा धर्मतीर्थानि चार्द्धतः ॥६३॥

तीर्थानि तोयपूर्णानि देवाः पाषाणमृण्मयाः ।
योगिनो न प्रपद्यन्ते स्वात्मप्रत्ययकारिणः ॥६४॥

अग्नौ क्रियावतां देवा दिवि देवा मनीषिणाम् ।
प्रतिमास्वप्रबुद्धानां योगिनामात्मनि स्थिताः ॥६५॥

पूजाद्वारा ठूलो राज्य र अग्निकार्यद्वारा सम्पदाहरू प्राप्त हुन्छन् भने जपद्वारा पापमुक्त भई शुद्ध हुन्छ र ज्ञान तथा ध्यानयज्ञद्वारा मुक्त भइन्छ ।६१।

सम्पूर्ण पापहरू नष्ट भएपछि उसको ज्ञान र ध्यानमा मन लाग्दछ तर जसको बुद्धि पापहरूद्वारा नाश हुन्छ, त्यसका लागि ज्ञान र ध्यानको चर्चा पनि अत्यन्त दुर्लभ हुन्छ ।६२।

करोडौं धनुहरूद्वारा योगको रक्षा गरिन्छ भने साठीहजार धनुहरूद्वारा गङ्गाको र त्यसको आधा अर्थात् तीसहजार धनुहरूद्वारा धर्मतीर्थहरूको रक्षा गरिन्छ ।६३।

तीर्थहरू पानीले मात्र पूर्ण हुन्छन् भने देवताहरू ढुङ्गा र माटोले बनेका हुन्छन् । त्यसैले आत्मामा विश्वास गर्ने योगीहरू तिनको शरणमा जाँदैनन् ।६४।

याज्ञिकहरूका लागि देवताहरू आगोमा हुन्छन् भने बुद्धिमान्हरूका लागि देवताहरू स्वर्गमा हुन्छन् । मूर्खहरूका लागि देवताहरू मूर्तिमा हुन्छन् भने योगीहरूका लागि देवताहरू उनीहरूको आत्मामा रहन्छन् ।६५।

---

११ घ. सम्पदम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

शिवमात्मनि पश्यन्ति प्रतिमासु न योगिनः। CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
अज्ञानां भावनार्थाय प्रतिमा परिकल्पिता ॥६६॥

आत्मस्थं यः शिवं त्यक्त्वा बहिःस्थं यजते शिवम् ।
हस्ते पिण्डं समुत्सृज्य लिहेत् कूर्परमात्मनः ॥६७॥

सर्वत्रावस्थितं ये तु न प्रपश्यन्ति शङ्करम् ।
ज्ञानचक्षुर्विहीनत्वादन्धाः सूर्यं यथोदितम् ॥६८॥

यः पश्येत् सर्वगं शान्तं तस्यात्मस्थः शिवः सदा ।
आत्मस्थं ये न पश्यन्ति तीर्थे मार्गन्ति ते शिवम् ॥६९॥

आत्मस्थं तीर्थमुत्सृज्य बहिस्तीर्थानि यो जपेत् ।
करस्थं स महारत्नं त्यक्त्वा काचं हि मार्गीति ॥७०॥

ज्ञानध्यानरतैः शान्तैर्यद्यत्तोय[१२] निषेवितम् ।
पापशुद्ध्यर्थमज्ञानात्तत्तीर्थन्न तु योगिनाम् ॥७१॥

योगीहरूले शिवलाई आत्मामा देख्दछन् प्रतिमामा होइन । प्रतिमा त केवल अज्ञानीहरूको भावनाका लागि परिकल्पित मात्र हो ।६६।

जसले आफ्नो आत्मामा रहेको शिवलाई त्यागेर बाहिर मूर्तिमा रहेको शिवको पूजा गर्दछ, त्यसले हातमा राखेको खानेकुरालाई छोडेर आफ्नो घुडा चाट्दछ ।६७।

सर्वत्र विद्यमान भगवान् शिवलाई जुन व्यक्तिहरूले देख्दैनन् तिनीहरू ज्ञानचक्षु विहीन भएको हुनाले अन्धाले अरूले वर्णन गरेको सूर्यलाई बुझे झैं स्वल्पमात्रामा मात्र बुझ्दछन् ।६८।

जसले सर्वत्र विद्यमान शान्त शिवको साक्षात्कार गर्दछ, त्यसको आत्मामा सधैं शिव निवास गर्दछन् । जुन व्यक्तिहरूले आफूमा रहेको शिवलाई देख्दैनन्, तिनीहरूले शिवलाई तीर्थ आदिमा खोज्दछन् ।६९।

जसले आफूमा रहेको तीर्थलाई छोडेर बाह्य तीर्थहरूको रटना गर्दछ, त्यसले आफ्नै हातमा रहेको महारत्नलाई त्यागेर काँच खोज्दछ ।७०।

दिवसं दिवसार्द्धं वा यत्र तिष्ठन्ति योगिनः ।
तन्मङ्गल्यं[१३] पवित्रं तत्तत्तीर्थं तत्तपोवनम्[१४] ॥७२॥

जिज्ञासुरपि योगस्य यां गतिं लभते मुनिः ।
न तां गतिमवाप्नोति सर्वैरपि महामखैः ॥ ७३॥

सत्यामागमवार्तायामप्रत्यक्षे च तत्फले ।
अध्येयमैश्वरं ज्ञानमल्पक्लेशं महाफलम् ॥७४॥

---

१२ ग. यद्यस्तोयम् ।
१३ ग. तन्मङ्गल्यम् ।
१४ ग, घ. तपोधनम् ।

 Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यदि क्लेशेन महता भवेत् पुण्यं महाफलम् ।
स्यान्महारत्नवाहिभ्यः फलं पाषाणवाहिनाम् ॥७५॥

पाषाणं शतसाहस्रं यः स्कन्धेनाभिवाञ्छति ।
वोढुं श्रमविनाशं वा नैव तत्फलमाप्नुयात् ॥७६॥

ज्ञान र ध्यानमा संलग्न शान्त पुरुषहरूले पापशुद्धिका लागि जुन जुन जलको उपयोग गरे, अज्ञानवश त्यसलाई तीर्थ मानियो तर योगीहरूका लागि त्यो तीर्थ होइन ।७१।

एक दिनभर अथवा आधा दिन पनि जहाँ योगीहरू बस्दछन्, त्यो मङ्गलमय पवित्र तीर्थस्थल हो र त्यो नै तपोवन हो ।७२।

योगलाई जान्ने इच्छा मात्र राख्ने मुनिले जे गति पाउँदछ त्यो सम्पूर्ण ठूला ठूला यज्ञहरूद्वारा पनि पाउन सकिँदैन ।७३।

शास्त्रहरूको व्यवहार विद्यमान रहँदा पनि त्यसको फल प्रत्यक्ष न भएकाले भगवान् शिवको ज्ञानको अध्ययन गर्नु पर्दछ, किनभने त्यसमा थोरै श्रमद्वारा धेरै फल पाईन्छ ।७४।

यदि धेरै श्रम गरेर मात्र धेरै पुण्यफल पाइन्थ्यो भने बहुमूल्य सूक्ष्मरत्नवाहकहरू भन्दा ठूला ठूला ढुङ्गा बोक्नेले बढी मूल्य पाउँथ्यो होला ।७५।

हजारौं लाखौं ढुङ्गाहरू जसले काँधमा बोक्न चाहन्छ, त्यसको श्रमको नाश मात्र हुन्छ त्यसले कुनै फल पाउँदैन ।७६।

अङ्गुष्ठोदरमात्रेऽपि सुखं संवाह्य यत्फलम् ।
न तत्फलमवाप्नोति हितं पाषाणवाहिनः ॥७७॥

एवं हि कष्टानि तपांसि यज्ञान् क्लेशात्मकानल्पफलप्रदांश्च ।
सन्त्यज्य सर्वान् शिवयोगमेकं ध्यायेत्परं मुक्तिकरं विशुद्धम् ॥७८॥

ज्ञानयोगः प्रधानत्वादन्तरङ्गो विमुक्तिदः ।
बहिरङ्गमप्रधानं यज्ञाद्यं भोगसाधनम् ॥७९॥[१५]

यथेहान्तश्चरा राज्ञां प्रियाः स्युर्न बहिश्चराः[१६] ।
तथान्तर्ध्याननिरताः प्रियाः शम्भोर्न कर्मिणः ॥८०॥

बहिः कर्मकरा यद्वन्नातीव फलभागिनः ।
दृष्ट्वा नरेन्द्रभवने तद्वदत्रापि कर्मिणः ॥८१॥

एक बूढीऔंला बराबरको बहुमूल्य रत्न आदिका धारकले रत्न बोके बापत जो फल वा सुख पाउँछ, त्यो फल वा सुख ढुङ्गा बोक्नेले पाउँदैन ।७७।

त्यसैले यस किसिमका कष्टदायक तपस्याहरू र अत्यधिक श्रमले युक्त तथा थोरै फल दिने यज्ञहरूलाई

१५ क. बहिरङ्गप्रधानं यज्ञाद्यं सम्भोगसाधनम् ।
१६ ग. शम्भोर्न्न कर्मिणः ।

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
त्यागेर एउटै परम मुक्तिदायक विशुद्ध शिवयोगको ध्याउन्न गर्नुपर्दछ ।७८।

ज्ञानयोग प्रधान भएकाले आन्तरिक र मोक्षदायक हो भने यज्ञ आदि अप्रधान, बाह्य र भोगका साधन मात्र हुन् ।७९।

जसरी अन्तरङ्ग व्यक्तिहरू राजाका प्रिय हुन्छन्, बाहिर बाहिर काम गर्नेहरू त्यति प्रिय हुँदैनन् । त्यसै गरी आन्तरिक ध्यानमा संलग्न व्यक्तिहरू भगवान् शिवका प्रिय हुन्छन्, बाह्य पूजा, पाठ, यज्ञ आदि गर्ने व्यक्तिहरू त्यति प्रिय हुँदैनन् ।८०।

जसरी बाहिरको काम गर्ने व्यक्तिहरू राजाबाट भित्रीयाहरू भन्दा धेरै फल प्राप्त गर्दैनन्, त्यसै गरी यहाँ पनि बाह्य पूजा, पाठ, यज्ञ आदि गर्ने व्यक्तिहरूले ध्यानरत व्यक्तिको जस्तो फल पाउँदैनन् ।८१।

यथान्तःपुरचारेण नरः स्त्रीषु प्रसीदति ।
तथान्तर्ध्यानविधिना प्रसीदति महेश्वरः ॥८२॥

यथान्तर्दन्तिनां दन्ताः सुखिनो न बहिः स्थिताः ।
तथान्तर्ध्याननिरताः सफला न बहिः स्थिताः ॥८३॥

अत्यल्पोऽपि यथा दीपः सुमहन्नाशयेत्तमः ।
योगाभ्यासस्तथाल्पोऽपि महापापं विनाशयेत् ॥८४॥

अर्द्धयामं मुहूर्तं वा ध्यायतः परमं शिवम् ।
यद्भवेत्सुमहत्पुण्यमन्तस्तस्य न विद्यते ॥८५॥

यद्यन्तरा विपद्येत ज्ञानयोगार्थमुद्यतः ।
श्रद्धया गुरुभक्त्या वा रुद्रलोकं स गच्छति ॥८६॥

अनुभूय सुखं तत्र कुलनाथेन योगिनाम् ।
ज्ञानयोगं ततः प्राप्य संसाराद्विनिवर्तते ॥८७॥

जसरी पुरुष खोपीमा विचरण गर्नाले स्त्रीहरूमा प्रसन्न हुन्छ, त्यसै गरी आन्तरिक ध्यानविधिद्वारा भगवान् शिव प्रसन्न हुन्छन् ।८२।

जसरी हात्तीका भित्री दाँतहरू सुखपूर्वक रहेका हुन्छन् बाह्य देखाउने दाँत त्यस्ता हुँदैनन्, त्यसै गरी आन्तरिक ध्यानमा संलग्न व्यक्तिहरूले फल पाउँछन् तर बाह्य पूजा, पाठ आदि गर्नेले त्यत्ति फल पाउँदैनन् ।८३।

जसरी अत्यन्त सूक्ष्म भए पनि बत्तीले महान् अन्धकारलाई नाश गर्दछ, त्यसै गरी अत्यन्त थोरै भए पनि योगाभ्यासले ठूला ठूला पापलाई नाश गर्दछ ।८४।

आधा याम=साढे एक घण्टा अथवा मुहूर्त=दुई घडी अर्थात् अड्चालीस मिनेट मात्र पनि परम शिवको ध्यान गर्दछ भने त्यसले जति धेरै पुण्य कमाउँदछ, त्यसको अन्त्य छैन ।८५।

योगका लागि तत्पर भएको बेलामा बीचमा विपत्ति आइपर्दछ भने पनि त्यस व्यक्तिले श्रद्धा र गुरुभक्तिद्वारा शिवलोकलाई प्राप्त गर्दछ ।८६।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मृदुमध्याधिमात्रत्वाच्छ्रद्धा पुंसां त्रिधा स्थिता ।
जन्मत्रयाद् ध्रुवं ज्ञानं मन्दश्रद्धोऽपि विन्दति ॥८८॥

तस्मात्स्वर्गीयमुत्सृज्य कर्मयोगमशाश्वतम् ।
ध्यायेन्नित्यं विशुद्धञ्च ज्ञानयोगमनुत्तमम् ॥८९॥

इत्येतज्ज्ञानयोगस्य महाभाग्यमुदाहृतम् ।
तदभ्यासरतानाञ्च मुनीनां शान्तचेतसाम् ॥९०॥

इति श्री शिवधर्मोत्तरे ज्ञानयोगमाहात्म्यवर्णनं नाम तृतीयोऽध्यायः।

त्यहाँ योगीहरूका अधिपति भगवान् शिवको साक्षात्कारको सुखको अनुभवद्वारा ज्ञानयोगलाई प्राप्त गरेर संसारबाट मुक्त हुन्छ ।८७।

मानिसहरूमा मृदु अर्थात् कोमल, मध्य र अधिक तीन किसिमको श्रद्धा विद्यमान हुन्छ । त्यसमा मन्द अर्थात् मृदु श्रद्धा भएको व्यक्तिले पनि तीन जन्ममा निश्चितरूपमा ज्ञान प्राप्त गर्दछ ।८८।

त्यसैले स्वर्गसँग सम्बद्ध विनाशी कर्मयोगलाई त्यागेर नित्य विशुद्ध र अत्यन्त उत्तम ज्ञानयोगको ध्याउन्न गर्नु पर्दछ ।८९।

यसरी यहाँ ज्ञानयोगको अभ्यासमा संलग्न शान्तचित्त भएका मुनिहरूको ज्ञानयोगबाट प्राप्त हुने महाभाग्यको व्याख्या गरियो ।९०।

शिवधर्मोत्तरमा ज्ञानयोगमाहात्म्यवर्णन नाम गरेको तेस्रो अध्याय समाप्त भयो ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ सत्पात्रप्रदानो नाम चतुर्थोऽध्यायः

अथैकभविकं दानं कर्मयोगरतात्मनाम् ।
शतजन्म भवेद्दानं तपोनिष्ठप्रतिष्ठितम् ।।१।।

जपयज्ञाभियुक्तेभ्यः सहस्रभविकं स्मृतम् ।
आभूत[१]संप्लवस्थायि प्रदानं शिवयोगिनाम् ।।२।।

अत्यल्पमपि यद्दत्तं शिवज्ञानार्थवेदिनाम् ।
तन्महाप्रलयं यावद्दातुर्भोगाई कल्पते ।।३।।

न दानमल्पं बहु वा[२] किञ्चिदस्ति विजानतः ।
देशकालविधिश्रद्धापात्रयुक्तन्तदक्षयम् ।।४।।

पात्रे देशे च काले च विधिना श्रद्धया च यत् ।
दत्तं हुतं कृतं[३] चेष्टं तदनन्तं फलं भवेत् ।।५।।

अब सत्पात्रप्रदान नाम गरेको चतुर्थ अध्याय प्रारम्भ हुन्छ ।

कर्मयोगीलाई दिइएको दान एक मात्र समृद्धिका लागि हुन्छ भने तपस्यामा निरत व्यक्तिहरूमा अर्थात् तपयज्ञ गर्ने व्यक्तिहरूमा प्रतिष्ठित दान सयौं जन्मसम्म समृद्धिदायी हुन्छ ।१।

जपयज्ञमा संलग्न व्यक्तिहरूलाई दिएको दान हजारौं गुणा अधिक समृद्धिदायी हुन्छ भने शिवयोगीहरूका लागि दिएको दान पृथ्वी आदि पञ्चमहाभूत रहँदासम्म स्थिर रहन्छ ।२।

शिवयोगीहरूलाई दिएको थोरै पनि दान दाताको कल्पान्तसम्म भोगका लागि हुन्छ ।३।

दान विज्ञहरूका लागि थोरै वा धेरै केही हुँदैन तर देश, काल, विधि, श्रद्धा र सत्पात्रले युक्त दान कहिल्यै नष्ट हुँदैन ।४।

उपयुक्त ठाउँमा, उपयुक्त समयमा र सत्पात्रमा श्रद्धापूर्वक जो दिइन्छ, चढाइन्छ, र यज्ञ गरिन्छ वा अन्य कुनै शुभकाम गरिन्छ, त्यसको फल अनन्त हुन्छ ।५।

तिलार्द्धमात्रकेणापि यत्प्रमाणेन दीयते ।
सत्पात्रे श्रद्धया किञ्चित् तद्भवेत् सार्वकामिकम् ।।६।।

यद्धौतं ज्ञानसलिलैः शीलभस्मप्रमार्जितम् ।
तत्पात्रं सर्वपात्राणामुत्तमं सार्वकामिकम् ।।७।।

ज्ञानोडुपेन यः पुंसां त्राता संसारसागरात् ।

१ ग. आहूभूतः ।
२ घ. बहुधा ।
३ क, घ. हुहुकृतम् ।

अज्ञानां पालनात् त्राणात्[४] तत्पात्रं परमं स्मृतम् ॥८॥[५]
CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ज्ञानप्लवबलोपेतस्त्राति पापमहार्णवात् ।
नाज्ञानस्तारयेदज्ञं[६] किं शिला तारयेच्छिलाम् ॥९॥

द्विजानां वेदविदुषां कोटिं सम्भोज्य यत् फलम् ।
भिक्षामात्रप्रदानेन तत्फलं शिवयोगिनाम् ॥१०॥

तिलको आधादाना सरह वा जे जति पनि दान यदि सत्पात्रमा श्रद्धापूर्वक दिइन्छ भने त्यसले सम्पूर्ण मनोरथ पूरा गर्दछ ।६।

ज्ञानरूपी जलद्वारा धोइएको र शीलरूपी खरानीद्वारा सफा गरिएको जुन पात्र छ त्यही पात्र सत्पात्र हो र त्यसले सम्पूर्ण चाहनाहरू पूरा गर्दछ ।७।

ज्ञानरूपी डुङ्गाद्वारा संसाररूपी सागरबाट पार लगाउने अज्ञहरूको भरणपोषण र संरक्षण गर्न सक्ने भएकाले त्यो पात्र नै असल पात्र हो ।८।

ज्ञानीले ज्ञानरूपी डुङ्गाको बलले युक्त भएकाले पापरूपी महासागरबाट संरक्षण गर्दछ । अज्ञानीले अज्ञानीलाई तार्न सक्दैन किनभने ढुङ्गाले ढुङ्गालाई तार्न सक्दैन ।९।

एक करोड वेदविज्ञ ब्राह्मणहरूलाई भोजन गराउँदा जुन फल मिल्दछ, त्यो फल शिवयोगीलाई भिक्षा दिंदा मात्र पाइन्छ ।१०।

शिवयोगी गृहे यस्य भिक्षां गृह्णाति संस्कृताम् ।
कुलमुत्तारयेत्तस्य नरकार्णवसंस्थितम् ॥११।

यज्ञाग्निहोमतीर्थेषु यत्फलं परिकीर्तितम् ।
योगिनामन्नदानेन तत्समग्रफलं लभेत् ॥१२॥

ज्ञानिने शान्तचित्ताय शिवध्यानरताय च ।
श्रद्धयान्नं सकृद्दत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥१३॥

एवं[७] मुनिवरं शान्तमीश्वरार्पितमानसम् ।
भोजयित्वा सकृद् भक्त्या सर्वकामानवाप्नुयात् ॥१४॥

ध्यायमानः शिवं योगी भुङ्क्तेऽन्नं सततं यतः ।
ततः साक्षाच्छिवेनैव तद्भुक्तमशनं भवेत् ॥१५॥

पितृनुद्दिश्य यः श्राद्धं भोजयेच्छिवयोगिनम् ।

४ ख. अज्ञानां पालनां त्राणाम् ।
५ घ. ६,७,८ पद्यानि न सन्ति ।
६ ग. अव्यम् ।
७ ग, ङ. एकम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
स गच्छेदीश्वरस्थानमेकविंशकुलान्वितः ॥१६॥

शिवयोगीले जसको घरबाट सुसंस्कृत भिक्षा लिन्छ त्यसले नरकरूपी समुद्रमा रहेको कुललाई पनि तार्दछ ।११।

यज्ञ, अग्निहोम, तीर्थ आदिबाट जुन फल पाइन्छ भनिएको छ त्यो सम्पूर्ण फल शिवयोगीलाई गरिएको अन्नदानबाट मात्र प्राप्त गर्न सकिन्छ ।१२।

ज्ञानी, शान्तचित्त र शिवको ध्यानमा लीन भएका योगीलाई श्रद्धापूर्वक एकपटक अन्नदान गर्नाले सम्पूर्ण पापबाट मुक्त भइन्छ ।१३।

यसरी भगवान् शिवमा चित्तलाई अर्पित गरेका शान्त मुनिलाई भक्तिपूर्वक एकपटक भोजन गराएर सम्पूर्ण मनोरथहरूलाई प्राप्त गर्न सकिन्छ ।१४।

निरन्तर भगवान् शिवको ध्यानमा मग्न भएको योगीले जुन अन्नको भोजन गर्दछ, त्यो भोजन साक्षात् शिवले नै खाएको जस्तो हुन्छ ।१५।

शिवाय सर्वपाकाग्रं निवेद्याग्नौ च होमयेत् ।
कल्पयेच्च गुरोर्भागमित्येष सततं विधिः ॥१७॥

शिवाग्निगुरुविप्रेभ्यः सर्वपाकाग्रमन्वहम् ।
योऽनिवेद्यात्मना भुङ्क्ते स भुङ्क्ते किल्विषं नरः ॥१८॥

कृषिवृद्ध्यादिवाणिज्यक्रोधासत्यार्जनादिभिः ।
पुंसां पापानि वर्द्धन्ते सूनादोषैश्च पञ्चभिः ॥१९॥

सम्मार्जनाञ्जनं तोयमग्निकण्डनपेषणी ।
सूनाः पञ्चगृहस्थानां नित्यं पापाभिवृद्धये ॥२०॥

शिवाग्निगुरुपूजाभिः पापैरेतैर्न लिप्यते ।
अन्यैश्च पातकैर्घोरैस्तस्मात् सम्पूजयेत् त्रयम् ॥२१॥

पितृलाई तृप्त गर्ने उद्देश्यले जसले श्राद्धमा शिवयोगीलाई भोजन गराउँछ, ऊ एक्काइस कुलसहित शिवलोक जान्छ ।१६।

सबै पकाएका भोजनसामग्री भगवान् शिवलाई निवेदन गरेर अग्निमा चढाओस् र सधैं गुरुको भाग पनि छुट्याओस् यो विधि निरन्तर गरोस् ।१७।

शिव, अग्नि, गुरु र ब्राह्मणहरूलाई सबै पकाएका वस्तुहरूको अग्रगास जसले प्रत्येक दिन नचढाएर खान्छ, त्यस मानिसले पाप खान्छ ।१८।

खेती गर्नु, ब्याजमा पैसा लगाउनु, व्यापार गर्नु, रिसाउनु, मिथ्या बोल्नु र आम्दानी गर्नु आदि कार्यहरूबाट तथा चूह्लो, ढिकी, जाँतो, कुचो र गाग्रो आदिको प्रयोगबाट हुने हत्याहरूबाट मानिसका पापहरू बढ्दछन् ।१९।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बढार्नु वा लिप्नु, पानी प्रयोग गर्नु, आगो बाल्नु, कुट्नु, पिस्नु, यी पाँच सूनादोषहरू गृहस्थीहरूको पापवृद्धिका लागि हुन्छन् ।२०।

शिव, अग्नि र गुरुको पूजाद्वारा यी पाँच सूनाहरूको प्रयोगबाट हुने पापहरू र अन्य घोर पापहरूबाट समेत मानिस लिप्त हुँदैन, त्यसैले यी तीनैको पूजा गर्नू ।२१।

शिवाग्निगुरुनैवेद्ये यावत् सिक्थानि संख्यया ।
तावद्वर्षसहस्राणि दाता शिवपुरे वसेत् ॥२२॥

घृतसूपयुतैः सिक्थैः पुण्यं दशगुणोत्तरम् ।
अवदंश[८] युतैर्ज्ञेयं पुण्यं शतगुणोत्तरम् ॥२३॥

षष्टिकोदननैवेद्यैः सहस्रगुणितं फलम् ।
सुगन्धशालिनैवेद्यैर्विज्ञेयमयुताधिकम् ॥२४॥

रक्तशाल्यन्ननैवेद्यैः[९] फलं स्यान्नियुताधिकम् ।
कलमैः शालिनैवेद्यैर्दशलक्षाधिकं फलम् ॥२५॥

एवं शालिविशेषेण फलं स्यादुत्तरोत्तरम् ।
सद्व्यञ्जनयुजां भूयस्तत्पुण्यमभिवर्द्धते ॥२६॥

शिव, अग्नि र गुरुको नैवेद्यमा जति गाँस हुन्छन् त्यत्तिहजार वर्षसम्म दाता शिवपुरमा बस्दछ ।२२।

घ्यू र दालले युक्त गाँसहरूले दशगुणा बढी पुण्य प्रदान गर्दछन् भने रुचिवर्द्धक सितन आदिले युक्त गाँसहरूबाट सयगुणा बढी पुण्य प्राप्त हुन्छ ।२३।

साठीदिने धानको चामलको भातको नैवेद्यबाट हजारगुणा बढी फल पाइन्छ र बासमती चामलको नैवेद्यबाट दशहजार गुणा बढी फल पाइन्छ ।२४।

रातो मार्सीधानको नैवेद्यले लाखगुणा बढी फल पाइन्छ। अगहनी मसिनो चामलको नैवेद्यबाट दशलाखगुणा अधिक फल पाइन्छ ।२५।

यसरी जति विशेष धानको नैवेद्य चढाइन्छ उत्तरोत्तर त्यत्ति नै बढी फल पाइन्छ । त्यसमा पनि राम्रो तरकारीको योग भयो भने त्यसले थप पुण्य बढाउँछ ।२६।

व्यञ्जनानि विचित्राणि स्वादूनि सुरभीणि च ।
कोटिफलाधिकान्याहुः स्निग्धानि मधुराणि च ॥२७॥

क्षीरभक्तेन नैवेद्यं दशकोटिगुणाधिकम् ।

---

८ ग. अवदत्स ।

९ क, ग. नैवेद्यः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पानकानां सुगन्धानां फलं तुल्यं रसालया ॥२८॥

तथा फलविशेषैश्च स्वादुभिः सदृशं फलम् ।
गुडखण्डकृतैर्भक्ष्यैर्घृतेन परिपाचितैः ॥ २९॥

कोटिसहस्रगुणितं ज्ञेयं पुण्यं सुगन्धिभिः ।
मांसप्रकारैर्विविधैर्मधुरैर्घृतपाचितैः ॥३०॥

कोटिकोटिगुणं पूण्यं शिवाग्निगुरुकल्पितैः ।[१०]
दधिशर्करया युक्तं तत्पुण्यं स्याद्दशाधिकम् ॥३१॥

व्यञ्जनहरू जतिका विचित्र स्वादिला र सुगन्धले युक्त हुन्छन् त्यत्तिनै बढी फलदायी हुन्छन् । त्यसमा पनि चिल्ला र गुलिया व्यञ्जनहरूको करोडगुणा बढी फल भएको बताइन्छ ।२७।

दूध र भातको नैवेद्यको दशकरोडगुणा फल हुन्छ भने सुगन्धित सर्वतको सिकर्नीको नैवेद्यको फल बराबरको फल हुन्छ ।२८।

गुड र चिनी आदिले बनाइएका र घ्यूमा पकाइएका नैवेद्यको माथि भनिएका विशेष स्वादिला पदार्थहरू बराबरको फल हुन्छ ।२९।

विभिन्न वासनाहरूले युक्त विभिन्न प्रकारका मीठा र घ्यूमा पकाएका मासुका प्रकारहरूको हजारौं करोडगुणा बढी पुण्यफलको रूपमा पाइन्छ भनी जान्नू ।३०।

शिव, अग्नि र गुरुका लागि बनाइएका नैवेद्यहरूद्वारा करोडौं करोड बढी फल पाइन्छ, दही र चिनीले युक्त नैवेद्यको पुण्य दशगुणा बढी हुन्छ ।३१।

रसालां[११] सुघनां[१२] सितां[१३] कर्पूरसुरभीकृताम् ।
निवेद्य पुण्यमाप्नोति कोटिकोटिगुणाधिकम् ॥३२॥

घृताशनेन विज्ञेयं मांसतुल्यफलं[१४] बुधैः ।
शर्कराखण्डयुक्तेन मांसादभ्यधिकं[१५] फलम् ॥३३॥

यथा यथा हि स्वादूनि स्निग्धानि सुरभीणि च ।
भक्तान्न[१६]पानमांसानि[१७] तत्फलानि तथा तथा ॥३४॥

---

१० ग. ३० पद्यस्योत्तरार्द्धात् ३१ पद्यस्य पूर्वार्द्धं यावत् नास्ति ।

११ क, ख. रसानाम् ।

१२ ख. सघनाम् ।

१३ क, ख, ग, घ, ङ. सीताम् ।

१४ ग. रसालातुलितं फलम् । घ. मान्सतुल्यफलम् ।

१५ ग. रसालाभ्यधिकम् ।

१६ क, ग. भक्त्यन्न । ख. भक्त्यान्न ।

१७ ग. मात्राणि ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यद्वा तद्वा[१८] शिवायान्नं लिङ्गाग्निगुरुमूर्त्तये ।
भक्त्या निवेद्य भुञ्जानः फलमक्षयमाप्नुयात् ॥३५॥

एवं यः कुरुते श्राद्धं भक्तितः शिवयोगिनाम् ।
स पितॄन् सर्वपापेभ्यः समुद्धृत्य दिवन्नयेत् ॥३६॥

बाक्लो, मिश्रीयुक्त, कपूरले वासनादार बनाएको सिकर्नीको नैवेद्य चढाएर करोडौं करोडगुणा बढी फल पाइन्छ ।३२।

घ्यूमा पाकेको खानाको र मासुको परिकारको बराबर फल हुन्छ भने मिश्री मिसाइएको परिकारको त्यसभन्दा पनि बढी फल हुन्छ भनी विद्वानूहरूले जान्नू ।३३।

जति जति भात आदि अन्नहरू, पेय पदार्थहरू र मासुहरू स्वादिला, चिल्ला र सुगन्धयुक्त हुन्छन्, त्यति त्यति नै तिनीहरूको फल बढी हुन्छ ।३४।

जुनसुकै अन्न भए पनि भगवान् शिव, शिवलिङ्ग, अग्नि तथा गुरुको मूर्तिमा भक्तिपूर्वक नैवेद्य चढाएर भोजन गरेमा भोक्ताले अविनाशी फल प्राप्त गर्दछ ।३५।

गङ्गास्नानसमं पुण्यं दर्शनं शिवयोगिनाम् ।
सर्वतीर्थाभिषेकश्च तत्सम्भाषणमुत्तमम् ॥३७॥

मुच्यते सर्वपापेभ्यः प्रणम्य शिवयोगिनम् ।
शुश्रूषयित्वा भक्त्या तु शिवलोके महीयते ॥३८॥

युगपत्[१९] पूजितास्तेन ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
पितरः सर्वदेवाश्च योऽर्चयेच्छिवयोगिनम्[२०] ॥३९॥

तुष्यन्ति पितरस्तस्य सुवृष्टेनेव[२१] कर्षकाः ।
यः श्राद्धे पूजयेद्[२२] भक्त्या विशेषाच्छिवयोगिनः ॥४०॥

अपि नः स कुले कश्चिज्जनयेत्पुत्रमीदृशम्[२३] ।
यः सम्पूज्य शिवं श्राद्धे भोजयेच्छिवयोगिनम् ॥४१॥

यसरी जसले भक्तिपूर्वक शिवयोगीका सान्निध्यमा श्राद्ध गर्दछ, उसले पितृहरूलाई सम्पूर्ण पापहरूबाट उद्धार गरेर स्वर्ग लैजान्छ ।३६।

---

१८ ग. यद्वा यद्वा ।
१९ ग. युगवत् ।
२० ख, ङ. शिवयोगिनम् ।
२१ ख. सुवृष्टेनैव । ग. सुवृष्टचैव च ।
२२ ख. भोजेयेत् ।
२३ ग. मीहशम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शिवयोगीहरूको दर्शनबाट गङ्गास्नान समान पुण्य पाइन्छ भने उनीहरूसँग गरिएको उत्तम वार्तालाप सम्पूर्ण तीर्थहरूको अभिषेक समान हुन्छ ।३७।

शिवयोगीलाई प्रणाम गरेमा सम्पूर्ण पापबाट मुक्त भइन्छ भने भक्तिपूर्वक सेवाशुश्रूषा गरेमा शिवलोकमा सम्मानित भइन्छ ।३८।

जसले शिवयोगीको पूजा गर्दछ, त्यसले ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र, पितृ र सम्पूर्ण देवताहरूको एक साथ पूजा गर्दछ ।३९।

जसले भक्तिपूर्वक विशेष गरेर शिवयोगीहरूको पूजा गर्दछ, त्यसका लागि राम्रो वर्षाबाट कृषकहरू प्रसन्न भए झैं पितृहरू प्रसन्न हुन्छन् ।४०।

नृत्यन्ति पितरस्तुष्टा गाईन्ति च पितामहाः ।
अद्य नः पुत्रः पौत्रो वा योगीन्द्रं भोजयिष्यति ।।४२।।

शिवयोगिनमायान्तं दृष्ट्वैव गृहसंस्थितम् ।
क्रीडन्त्योषधयः सर्वा यास्यामः स्वर्गमक्षयम् ।।४३।।

अनुग्रहाय लोकानां श्रद्धायाश्च परीक्षणे ।
चरन्त्यतिथिरूपेण देवा योगी च भूतले ।।४४।।

तस्मादतिथिमायान्तमनुगच्छेत्कृताञ्जलिः ।
स्वागतासनपाद्यार्घस्नानान्नशयनादिभिः ।।४५।।

रूपान्वितं विरूपं वा मलिनं मलिनाम्बरम् ।
योगीन्द्राशङ्क्या नित्यमतिथिन्न विचारयेत् ।।४६।।

जसले श्राद्धमा शिवको पूजा गरेर शिवयोगीलाई भोजन गराउँदछ, त्यस्तो किसिमको कुनै मान्छे हाम्रो कुलमा पनि उत्पन्न होस् भन्ने चाहना पितृहरूले राख्दछन् ।४१।

आज हाम्रो छोरा वा नातिले योगिराजलाई भोजन गराउने छ भन्ने जानेर प्रसन्न भएका पितृहरू नाच्दछन् भने पितामहहरू गाउँदछन् ।४२।

घरमा आउँदै गरेको वा घरमा आएर बसेको शिवयोगीलाई देखेर मात्र सम्पूर्ण ओषधिहरू अविनाशी स्वर्गमा जाने भयौं भनेर रमाउँदै खेल्दछन् ।४३।

लोकलाई कृपा गर्न र कसको कति श्रद्धा छ भनेर परीक्षा लिन देवताहरू र योगी पृथ्वीलोकमा अतिथिका रूपमा घुम्ने गर्दछन् ।४४।

त्यसैले आइरहेको अतिथिलाई प्रणाम गर्दै स्वागत, बस्नका लागि आसन, पाद्य, अर्घ्य, स्नान, भोजन र शयनादिद्वारा अनुगमन गर्नू ।४५।

सुन्दर होस् अथवा कुरूप, मलिन होस् अथवा मैला लुगा लगाएको होस् योगीन्द्र आएका हुन् कि भन्ने धारणाले सधैं अतिथिका बारेमा विचार नगर्नू अथवा कुनै विकल्प मनमा नलिई आतिथ्य गर्नू ।४६।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शिवयोगिशरीरे तु नित्यं सन्निहितः शिवः ।
योगीन्द्रं पूजयेत् तस्मात् तत्[२४] साक्षात् पूजितः शिवः ॥४७॥

योगिनं ये द्विषन्त्यज्ञाः सर्वपापव्यवस्थिताः ।
अधोमुखोर्ध्वपादास्ते पतन्ति नरकाग्निषु ॥४८॥

कृमिभिर्भिन्नवदनास्ताप्यमानाश्च वह्निना ।
प्रपीड्यन्ते वधैर्घोरैर्यावदाचन्द्रतारकम् ॥४९॥

ये शिवज्ञाननिरतान् प्रद्विषन्ति मनागपि ।
पश्चाद् बाहुकबद्धास्ते नीयन्ते यमसादनम् ॥५०॥

तत्राग्नितप्तैः सन्दंशैः प्रपीड्योरश्च पादतः ।
तेषामुत्पाट्यते जिह्वा शतशोऽथ सहस्रशः ॥५१॥

विकत्थन्ते महात्मानं ये मूढाः शिवयोगिनम् ।
ते यान्ति श्रोतृभिः सार्द्धं नरकेषु न संशयः ॥५२॥

शिवयोगीका शरीरमा सधैं शिव विद्यमान रहन्छन्, त्यसैले तिनको पूजा गरेमा साक्षात् शिवको पूजा गरे सरह हुन्छ ।४७।

जुन मूर्ख व्यक्तिहरू शिवयोगीप्रति विद्वेष गर्दछन्, ती सम्पूर्ण पापहरूले अभिभूत भै टाउको तल र खुट्टामाथि पारिएर नरकरूपी अग्निमा पर्दछन् ४८।

त्यस्ता व्यक्तिहरूको मुख किराहरूले विदीर्ण पार्दछन् । आगोले पिल्सिएका ती चन्द्रमा र ताराहरू रहँदासम्म घोर यातनाहरूद्वारा पीडित हुन्छन् । ४९।

जुन व्यक्तिले शिवज्ञानमा संलग्न योगीहरूको थोरै पनि रीस गर्दछन्, त्यस्ता व्यक्तिहरूलाई हात पछाडि बाँधेर यमलोक पुऱ्याइन्छ ।५०।

त्यहाँ आगोमा तताइएका सनासाहरूले खुट्टादेखि छातीसम्म च्याँपेर पीडा दिइन्छ र तिनीहरूको जीब्रो सयौं हजारौं पटक थुतिन्छ ।५१।

ये चापवादं श्रृण्वन्ति विमूढाः शिवयोगिनाम् ।
ते विशेषेण पच्यन्ते नरकेष्वामहीक्षयात् ॥५३॥

सति श्रोतरि वक्ता स्यादपवादस्य योगिनाम् ।
तस्माच्छ्रोता तु पापीयांस्तद्दण्डः सुमहानतः ॥५४॥

वक्ता श्रोताऽनुमन्ता च प्रयोक्ता दूषणस्य च ।
एतैः संयुज्यते पञ्च पञ्चैते नारकाः स्मृताः ॥५५॥

इति योगीन्द्रपात्रस्य महाभाग्यमुदाहृतम् ।

---

२४ ग. स ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पूजापवादविषयमपात्रं श्रृणुताधुना ॥५६॥

अज्ञानपङ्कनिर्मग्नमात्मत्राणविवर्जितम् ।
अपुण्यगिरिणाक्रान्तमपात्रं गुणवर्जितम् ॥५७॥

आमपात्रे रसो यद्वन्नश्यते तच्च भाजनम् ।
दानमज्ञे तथा न्यस्तं सह पात्रेण नश्यति ॥५८॥

जुन मूर्ख व्यक्तिहरूले महात्मा शिवयोगीहरूको निन्दा गर्दछन्, ती सुन्ने व्यक्तिहरूसँगै नरकमा पर्दछन् यसमा कुनै सन्देह छैन ।५२।

जुन मूर्ख व्यक्तिहरूले शिवयोगीहरूको निन्दा गरेको सुन्दछन्, तिनीहरू पृथ्वी रहँदासम्म नरकहरूमा विशेष पीडाका भागी हुन्छन् ।५३।

योगीहरूको निन्दा सुन्ने मान्छे भएमात्र निन्दा गर्ने मान्छे हुन्छ, त्यसैले श्रोता पनि अत्यधिक पापको भागी हुन्छ र त्यसैले त्यसको दण्ड पनि धेरै हुन्छ ।५४।

शिवयोगीका दोषहरू भन्ने, सुन्ने, त्यसको अनुमति दिने, दोष भन्न उक्साउने र सुन्न उक्साउने यी पाँचवटा एकै हुन् र यी सबै नरकका भागी हुछन् ।५५।

अहिलेसम्म दान र पूजाका पात्र योगीन्द्रको महान् भाग्य बताइयो । अब पूजाको अपवादसँग सम्बद्ध विषय र कुपात्रका बारेमा सुन ।५६।

अज्ञानरूपी हिलोमा डुबेको, आफ्नोसम्म पनि संरक्षण गर्न नसक्ने, पापका पर्वतहरूद्वारा आक्रान्त र गुणहीन व्यक्ति श्राद्ध आदिमा भोजनादिका लागि कुपात्र हो ।५७।

सद्बीजमुषरे यद्वद्वापितन्निष्फलं भवेत् ।
दानं तद्वदपात्रेषु विन्यस्तं निष्फलं भवेत् ॥५९॥

भस्मनीव हुतं हव्यं यथा होतुः सुनिष्फलम् ।
ज्ञानाग्निरहिते विप्रे[२५] तथा दानमनर्थकम् ॥६०॥

यथा षण्ढोऽफलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला ।
ब्राह्मणस्य[२६] तथा जन्म ज्ञानहीनस्य निष्फलम् ॥६१॥

लोहोडुपेन प्रतरन्निमज्जत्युदके यथा ।
तथा दाता ग्रहीता च पतत्यज्ञस्तमस्यधः[२७] ॥६२॥

कारुण्यात्सर्वभूतेभ्यः श्रद्धया यत्प्रदीयते ।
दानन्तदपि विज्ञेयं सार्वकामिकमुत्तमम् ॥६३॥

नपकाएको काँचो माटाको भाँडामा पानी आदि तरलपदार्थ राख्दा जसरी त्यो पानी र काँचो भाँडो दुबै

२५ ग. पात्रे ।
२६ ग. मानवस्य ।
२७ ग. तथाल्पधीः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
नष्ट हुन्छन्, त्यसै गरी मूर्खमा गरिएको दान पनि दान लिने कुपात्रसँगै नष्ट हुन्छ ।५८।

जसरी बाँजो जमिनमा छरिएको राम्रै बीउ पनि फलहीन हुन्छ, त्यसरी नै कुपात्रमा दिइएको दान पनि निष्फल हुन्छ ।५९।

जसरी खरानीमा होमिएको हवन सामग्री हवन कर्ताका लागि फलदायी हुँदैन, त्यसरी नै ज्ञानरूपी अग्निबाट विरहित ब्राह्मणलाई दिइएको दान निरर्थक हुन्छ ।६०।

जसरी नपुंसक स्वास्नी मानिसका सन्दर्भमा विफल हुन्छ र जसरी गाई गाईका विषयमा निष्फल हुन्छ त्यसरी नै ज्ञानहीन ब्राह्मणको जन्म पनि विफल हुन्छ ।६१।

जसरी फलामको डुङ्गाद्वारा नदी तर्न खोज्दा पानीमा डुब्दछ, त्यसरी नै मूर्ख दाता र ग्रहणकर्ता अन्धकारमा अधोगति प्राप्त गर्दछन् ।६२।

दीनान्धकृपणानाथबालवृद्धकृशातुरान् ।
एताननुकम्पयामीत्यर्थी गृह्णाति निस्पृहः ॥६४॥

अर्हत्वाद् ज्ञानिनः पात्रं निस्पृहत्वान्न तेऽर्थिनः ।
अल्पिकापि हि तत्पूजा पर्याप्तं जन्मनः[२८] फलम् ॥६५॥

न हि स्वार्थं समुद्दिश्य प्रतिगृह्णन्ति साधवः ।
दातुरेवोपकाराय यस्माद् गृह्णन्ति निस्पृहाः ॥६६॥

दरिद्रः साधुभिर्यत्नात्प्रार्थनीयोऽनुकम्पया ।
अदानादस्य दारिद्र्यं दानादैश्वर्यमाप्नुयात् ॥६७॥

दातुरेवोपकाराय वदत्यर्थी ददस्व मे ।
यस्माद्दाता प्रयात्यूर्ध्वमधस्तिष्ठेत् प्रतिग्रहात् ॥६८॥

करुणाले अभिभूत भएर श्रद्धापूर्वक सम्पूर्ण प्राणीहरूलाई जो दान गरिन्छ, त्यो दान पनि सम्पूर्ण चाहनाहरूलाई पूरा गर्ने र उत्तम हुन्छ भनी जान्नू ।६३।

दीन, अन्धा, गरीब, अनाथ, बालक, बूढा, निर्बल र रोगीहरू माथि कृपा गर्दछु भनी याचकले निरीह भई दान ग्रहण गर्दछ ।६४।

योग्य भएकाले ज्ञानीहरू दानका पात्र हुन् तर ती निस्पृह भएकाले याचक होइनन्, तिनीहरूको थोरै पूजा पनि जन्मनुको फल प्रदान गर्न पर्याप्त हुन्छ ।६५।

स्वार्थबाट प्रेरित भएर सज्जनहरूले दान ग्रहण गर्दैनन् । दाताकै उपकारका लागि उनीहरू दान लिन्छन्, त्यसैले तिनीहरू निस्पृह हुन्छन् ।६६।

---

२८ ख. यन्मनः । ग. ह्यात्मनः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सज्जनहरूले करुणाका साथ दरिद्रलाई दान लिनका लागि प्रार्थना गर्नु पर्दछ, किनभने दान नगरेकै कारणबाट यसमा दरिद्रता आएको हो। दान दिइन्छ भने ऐश्वर्य प्राप्त हुन्छ।६७।

दाताकै उपकारका लागि याचकले मलाई देऊ भन्दछ। त्यसैले दाता उत्तम गति प्राप्त गर्दछ भने दान लिनेले अधोगति पाउँछ।६८।

देहीत्येवं वदन्नर्थी जनं बोधयतीव सः ।
यदिदं कष्टमर्थित्वं प्रागदानफलं हि तत् ॥६९॥

बोधयन्ति न याचन्ते[२९] देहीति कृपणाञ्जनाः ।
अवस्थेयमदानस्य माभूदेवं भवानपि ॥७०॥

कल्याणमित्रमायान्तमर्थिनं को न पूजयेत् ।
दानात्स्वर्गमवाप्नोति कोऽन्यो बन्धुरिहार्थिनः ॥७१॥

इहामुत्रफलेनापि दातारमनुयोजयन् ।
आयात्यर्थी गृहं दातुः[३०] कस्तन्न प्रतिपूजयेत् ॥७२॥

नार्थिनः स्युः कथं पूज्या याचमाना[३१] दिने दिने ।
ये बलादप्यनिच्छन्तं योजयन्ति नरं श्रिया ॥७३॥

देऊ भनी मागिरहेको याचकले मानौ लोकलाई के बुझाइरहेको छ भने माग्नु अत्यन्त कष्टप्रद र पहिले नदिएको फल हो।६९।

याचकहरूले देऊ भनी मागिरहेका हुँदैनन् प्रत्युत लोभीहरूलाई बुझाइरहेका हुन्छन्, नदिँदा मेरो यस्तो अवस्था भयो अर्थात् मगन्ते भएँ। तपाईंको पनि यस्तो अवस्था नहोस्। त्यसैले दान दिनुहोस्।७०।

आइरहेको कल्याणकर मित्र मगन्तेको कसले पूजा गर्दैन ? उसलाई दिनाले स्वर्ग प्राप्त हुन्छ। त्यसैले याचक भन्दा अर्को को आफन्त हुन सक्छ ? ।७१।

यस लोक र परलोकको फलले दातालाई जोड्दै याचक दाताका घर आउँछ। त्यस्तो उपकारी याचकको कसले पूजा गर्दैन र ? ७२।

दिनदिनै माग्न हिडेका याचकहरू किन पूजनीय न होऊन् ?, जो बलपूर्वक न चाहने व्यक्तिलाई पनि लक्ष्मीसँग जोड्दछन्।७३।

अहन्यहनि मार्गन्तं को न मन्येद् गुरुं यथा ।
मार्जनं दर्पणस्येव यः करोति दिने दिने ॥७४॥

करमुत्तानकं कृत्वा दानं गृह्णाति यो द्विजः ।

२९ ग. न यावत्ते ।
३० ग. दातुम् ।
३१ ग. पचमाना ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दानादूर्ध्वगतिस्तेन दातुर्दर्शयतीव सः ॥७५॥

एकेन तिष्ठत्यधस्तादन्येनोपरि तिष्ठति ।
दातृयाचकयोर्भेदः कराभ्यामेव सूचितः ॥७६॥

यः प्राप्तमर्थिनन्दीनं त्यक्त्वा[३२] पात्रमुदीक्षते ।
स वणिग्धर्मयुक्तत्वान्न दाता परमार्थतः ॥७७॥

यद्यर्थिनो नरा न स्युर्दानकर्म कथं भवेत् ।
सत्स्वर्थिषु भवेद्दानं सति[३३] दाने च तत्फलम् ॥७८॥

दिनदिनै खोजीगर्दै आएको याचकलाई कसले गुरु जस्तो न मानोस् ,? जसले दिनदिनै ऐनाको जस्तो दाताको मनलाई सफा गर्दछ ।७४।

जुन ब्राह्मणले हातमाथि फर्काएर दान ग्रहण गर्दछ, मानौं त्यसले दानबाट दाताको ऊर्ध्वगति हुन्छ भन्ने कुरा देखाइरहेको हुन्छ ।७५।

एउटा हातद्वारा याचक तल रहेको हुन्छ भने अर्को हातद्वारा दाता माथि रहेको हुन्छ । याचकको माथि फर्केको तर तल रहेको र दाताको तल फर्केको तर माथि रहेको हातहरूद्वारा नै दाता र याचकका बीचको अन्तर सूचित भएको हुन्छ ।७६।

जसले घर आएको दुःखी याचकलाई छोडेर दानका लागि अन्य पात्र खोज्दछ, त्यो व्यापारीको धर्मले युक्त भएकाले वास्तविक दाता होइन, व्यापारी मात्र हो ।७७।

यदि याचक हुँदैनथे भने दान कसरी हुन्थ्यो होला ? याचकहरू छँदा दान सम्भव छ भने दान भएमा मात्र त्यसको फल प्राप्त हुन्छ ।७८।

यदि लुब्धाः[३४] शठा दीना न स्युरप्रियवादिनः ।
क्व नु दानं दया क्षान्तिर्भाव्यते साधुभिस्तदा ॥७९॥

यदि नाम न देयं स्यात् सम्प्राप्तायार्थिने गेहे ।
किं वाक्यान्यपि नष्टानि प्रियाण्यनुगतानि च ॥८०॥

प्रत्युत्थानाभिगमनं स्वागतं स्वासनं प्रियम् ।
पादोदकमनुव्रज्या स्वर्गसोपानसप्तकम्[३५] ॥८१॥

वित्तं चित्तानुसारेण कदा कस्य भविष्यति ।
ग्रासादर्द्धमपिग्रासं युक्तं दातुं सदार्थिनाम् ॥८२॥

---

३२ ख. दानं कृत्वा ।

३३ ग. स हि ।

३४ ग. स्तब्धाः ।

३५ ग. पुस्तकम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दानं प्रियविनिर्मुक्तं नष्टमाहुर्मनीषिणः ।
तस्मात्सत्कृत्य दातव्य[३६]मनन्तं फलमिच्छता ॥८३॥

यदि लोभी, धूर्त र नमीठो बोल्ने मान्छे हुँदैनथे भने सज्जनहरूले दान, क्षमा र दया कहाँ पोख्थे होलान् ? ७९।

यदि घरमा आएका याचकलाई केही दिने वस्तु हुँदैन भने पनि के मीठो बोली पनि नष्ट भइसकेको छ ? अर्थात् दान दिने वस्तु नभए पनि मीठो बोलीद्वारा याचकलाई सान्त्वना दिनु पर्दछ ।८०।

आएका याचक अतिथिहरूको स्वागतका लागि उठ्नु, लिन जानु, स्वागत गर्नु, मीठो बोल्नु, बस्नलाई राम्रो आसन दिनु, खुट्टा धुने पानी दिनु तथा पछ्याउनु यी स्वर्गका सात सिँढी हुन् ।८१।

मनमा लागे जति धन कहिले कोसँग हुन्छ र ? गास, आधा गास भए पनि सधैं याचकहरूलाई दिनु उचित हुन्छ ।८२।

मीठो बोली विनाको दान नष्ट हुन्छ भनेर विद्वान्हरूले भन्दछन् । त्यसैले अनन्त फल चाहने मानिसले सत्कारपूर्वक दान दिनु पर्दछ ।८३।

प्रत्याख्यानमपि श्रेयः प्रियानुनयपेशलम् ।
न तु दानमसत्कारपारुष्यमलिनीकृतम् ॥८४॥

वरन्न दत्तमर्थिभ्यः संक्रुद्धेनान्तरात्मना[३७] ।
न तद्धनं न च प्रीतिर्न धर्मः प्रियवर्जितः ॥८५॥

दानं व्रतानि नियमो यज्ञा ध्यानं हुतं तपः ।
यत्नेनापि कृतं सर्वं क्रोधनस्य वृथा भवेत् ॥८६॥

यः श्रद्धयार्चितं दद्यात् प्रतिगृह्णाति चार्चितः ।
तावुभौ गच्छतः स्वर्गं नरकन्तद्विपर्ययात् ॥८७॥

औदार्यं स्वागतं मैत्रीमनुकम्पाममत्सरम् ।
गुणानावहते पञ्च दातुर्दानं महाफलम् ॥८८॥

वाराणसी कुरुक्षेत्रं प्रयागः पुष्कराणि च ।
गङ्गा समुद्रतीरञ्च नैमिषामरकण्टकाः ॥८९॥

मीठास, अनुनय र कोमलताले युक्त निषेध पनि कल्याणकर हुन्छ । परन्तु तिरस्कार र कठोरताले मलिन भएको दान उचित हुँदैन ।८४।

रिसाएको अन्तरात्माद्वारा याचकहरूलाई दिनु भन्दा न दिनु वेश हुन्छ । त्यो धन, त्यो प्रेम वा त्यो धर्म मिठासरहित छ भने अर्थहीन हुन्छ ।८५।

दान, व्रतहरू, नियम, यज्ञहरू, ध्यान, हवन र तपस्या यत्नपूर्वक गरिएता पनि कर्ता रीसयुक्त छ भने सबै

३६ ग, घ, ङ. सकृत्प्रदातव्यम् ।
३७ ग. सक्रोधेनान्तरात्मना ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

व्यर्थ हुन्छ ।८६।

जसले श्रद्धाले पूजितलाई दान गर्दछ र पूजा गरिएको दान लिने मानिसले पनि श्रद्धापूर्वक दान लिन्छ भने ती दुबै स्वर्ग जान्छन् । यसको उल्टो श्रद्धाविहीन भएर दिन्छन् वा लिन्छन् भने दुबै नरक जान्छन् । ८७।

उदारता, स्वागत, मैत्री, करुणा र ईर्ष्याविहीनता यी पाँचै गुणहरूले युक्त दाता दानको ठूलो फलको भागी हुन्छ ।८८।

श्रीपर्वतो मानसञ्च गोकर्णो वेदपर्वतः[३८] ।
इत्याद्याः कीर्तिता देशाः सुरसिद्धनिषेविताः ।।९०।।

सर्वे शिवाश्रमाः पुण्याः सर्वा नद्यः सपर्वताः ।
गोसिद्धमुनिवासाश्च[३९] देशाः पुण्याः प्रकीर्तिताः ।।९१।।

शिवायतनसंस्थानां यदल्पमपि दीयते ।
तदनन्तफलं ज्ञेयं शिवक्षेत्रानुभावतः ।।९२।

ग्रहणञ्चन्द्रसूर्याभ्यां दक्षिणायनमुत्तरम्[४०] ।
विषुवत्सव्यतीपातं षडशीतिमुखन्तथा ।।९३।।

दिनक्षयाणि संक्रान्तिर्ज्ञेयं विष्णुपदं पुनः ।
इति कालः समाख्यातः पुंसां पुण्यविवर्द्धनः ।।९४।।

वनारस, कुरुक्षेत्र, प्रयाग, पुष्कर, गङ्गा, समुद्रको तीर, नैमिषारण्य र नर्मदा तथा सोम नदीको मुहान रहेको विन्ध्यपर्वतको भाग यी सबै पुण्यस्थल हुन् ।८९।

श्रीपर्वत, मानसरोवर, गोकर्ण, वेदगिरि आदि ठाउँहरू तथा देवता र सिद्धहरूद्वारा सेवन गरिएका ठाउँहरू ती सबै पुण्यस्थलहरू हुन् ।९०।

सबै शिवाश्रमहरू, सबै पुण्यनदीहरू, सबै पर्वतहरू, सबै गाईका गोठहरू, सबै सिद्धका आवासहरू र मुनिका निवासहरू पुण्यस्थल मानिएका छन् ।९१।

शिवालयमा बसेका मानिसहरूलाई थोरै पनि दान दिइन्छ भने शिवक्षेत्रको प्रभावले त्यसको अनन्त फल हुन्छ भनी बुझ्नु पर्दछ ।९२।

सूर्यग्रहण, चन्द्रग्रहण, उत्तरायण र दक्षिणायणका दिनरात समान हुने दुई सङ्क्रान्तिहरू व्यतीपात योगसहित तुलाराशिबाट प्रारम्भ भएका छयासी दिनहरूको अन्तराल पुण्यदायक दिनहरू हुन् ।९३।

भक्तिर्भावः परा प्रीतिः शिवधर्मैकतानता ।
प्रतिपत्तिरिति ज्ञेयं श्रद्धापर्यायपञ्चकम् ।।९५।।

३८ क, ख, घ, ङ. श्रीपर्वतं महापुण्यं गोकर्णं वेदपर्वतम् ।
३९ ग. गोसिद्धर्षिनिवासाश्च ।
४० ख, ङ. उत्तमम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

श्रद्धा मातेव[४१] जननी ज्ञानस्य सुकृतस्य च[४२] ।
तस्माच्छ्रद्धां समुत्पाद्य देयमक्षयमिच्छता ॥९६॥

यद्दानं श्रद्धया पात्रे विधिवत् प्रतिपादितम् ।
तदनन्तफलं ज्ञेयमपि बालाग्रमात्रकम् ॥९७॥

आर्तेषु दीनेषु गुणान्वितेषु यच्छ्रद्धया स्वल्पमपि प्रदत्तम् ।
तत्सर्वकामान् समुपैति लोके श्रद्धैव दानं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥९८॥

त्यसै गरी दिनक्षय, सक्रान्ति र विष्णुपद यी सबै समयहरू मानिसहरूको लागि पुण्यवर्द्धक छन् ।९४।

भक्ति, भावना, अत्यधिक प्रेम, शिवधर्ममा एकाग्रता र प्रवृत्ति यी पाँचवटा श्रद्धाका पर्याय हुन् ।९५।

श्रद्धा आमा झैं ज्ञान र धर्मकी जननी हुन् । त्यसैले अक्षय पुण्य चाहने मानिसले श्रद्धा जगाएर दान गर्नू ।९६।

सत्पात्रमा विधिवत् श्रद्धाका साथ जुन दान गरिन्छ त्यो रौंको टुप्पो जति अत्यन्त सानो भए पनि फलदायी हुन्छ ।९७।

पीडित, दुःखी तर गुणयुक्त मानिसहरूमा श्रद्धापूर्वक गरिएको थोरै दान पनि सम्पूर्ण चाहनाहरूलाई पूरा गर्दछ । त्यसैले विज्ञहरूले श्रद्धालाई नै दान भन्दछन् ।९८।

श्रद्धाप्रधानं विज्ञेयं सत्पात्रादिचतुष्टयम् ।
श्रद्धातः कीर्तिता तस्मान्नाश्रद्धातः फलं भवेत् ॥९९॥

इति श्री शिवधर्मोत्तरे सत्पात्रप्रदानो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥

देश, काल, दाता र सत्पात्र चारै तत्त्वहरू श्रद्धाप्रधान छन्, त्यसैले श्रद्धायुक्त भई गरिएको दान फलदायी हुन्छ र श्रद्धाविहीन भएमा दानको कुनै फल हुँदैन ।९९।

शिवधर्मोत्तरको सत्पात्रप्रदान नाम गरेको चौथो अध्याय समाप्त भयो ।

---

४१ ग. श्रद्धामात्रं च ।
४२ ख. तत् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ शिवपुरधर्मगतिर्नाम पञ्चमोऽध्यायः

अथ धर्माः शिवेनोक्ताः शिवधर्मागमोत्तरे ।
ज्ञेया बहुविधास्ते च कर्मयोगप्रभेदतः[१] ॥१॥

हिंसादोषविनिर्मुक्ताः क्लेशायासविवर्जिताः ।
[२]सर्वभूतहिताः शुद्धाः सुसूक्ष्माः सुमहाफलाः ॥२॥

अनन्तशाखाकलिताः[३] शिवमूले च संस्थिताः ।
सर्वे सर्वगुणोपेताः शिवधर्माः सनातनाः ॥३॥

तारयन्त्यशिवाद्यस्माद्धार्यन्ते शिवभावितैः ।
शिवधर्माः स्मृतास्तस्मात्संसारार्णवतारणाः ॥४॥

अथाहिंसा क्षमा सत्यं ह्रीः श्रद्धेन्द्रियसंयमः ।
दानमिज्या जपो ध्यानं दशकं धर्मसाधनम् ॥५॥

अब शिवधर्मोत्तरमा शिवपुरधर्मगति नाम गरेको पाँचौं अध्याय प्रारम्भ हुन्छ ।

शिवधर्मशास्त्रको उत्तरभागमा शिवद्वारा प्रतिपादित कर्मयोगका उपभेदले धेरै किसिमका धर्महरूलाई बुझ ।१।

ती शिवधर्महरू हिंसादोषले मुक्त, कष्ट र श्रमले रहित, सम्पूर्ण प्राणीहरूको हित गर्ने, शुद्ध, अत्यन्त सूक्ष्म र धेरै फल प्रदान गर्ने छन् ।२।

अनन्त शाखाहरूले युक्त, शिवलाई आधार बनाएर व्यवस्थित भएका र सबै गुणहरूले युक्त सबै शिवधर्महरू अनादिकालदेखि चलिआएका छन् ।३।

अकल्याणबाट पार लगाउँछन् र शिवप्रतिको भक्ति भावनाले अभिभूत व्यक्तिहरूद्वारा धारण गरिन्छन्, त्यसैले शिवधर्महरूलाई संसाररूपी सागरबाट तार्ने मानिएको छ ।४।

अथ व्यस्तैः[४] समस्तैर्वा शिवधर्मैष्वनुष्ठितैः[५] ।
शिवैकस्थानसम्प्राप्तैर्गतिश्चैकैव कीर्तिता ॥६॥

यथा भूः सर्वभूतानां स्थानं साधारणं स्मृतम् ।
तथा तच्छिवभक्तानां तुल्यं शिवपुरं स्मृतम् ॥७॥

---

१ ग. कर्मयोगोपभेदतः ।
२ ग. धर्मा भूत ।
३ ग. शावावलिताः । घ. कलिनाः ।
४ ग. असमस्तैः ।
५ ग. धर्मैरनुष्ठितैः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यथेह[६] सर्वभूतानां भोगाः साधारणाः स्मृताः ।
नानापुण्यविशेषेण भोगाः शिवपुरे तथा ॥८॥

शुभाशुभफलञ्चात्र भुज्यते कर्मदेहिभिः[७] ।
शिवधर्मस्य चैकस्य फलं तत्रोपभुज्यते ॥९॥

अहिंसा, क्षमा, सत्य, लज्जा, श्रद्धा, इन्द्रियलाई नियमित गर्नु, दान, यज्ञ, जप र ध्यान यी दश धर्मका साधन हुन् ।५।

छुट्टाछुट्टै अथवा समग्ररूपमा अनुष्ठान गरिएका र शिवकै स्थानबाट प्राप्त भएका शिवधर्महरूको एउटै गति वा मार्ग बताइएको छ ।६।

जसरी पृथ्वीलाई सम्पूर्ण प्राणीहरूको एक मात्र सामान्य स्थान मानिन्छ, त्यसै गरी सबै शिवभक्तहरूका लागि शिवलोक साधारण हुन्छ ।७।

जसरी यसलोकमा भोगका विषयहरू सम्पूर्ण प्राणीहरूका लागि समान हुन्छन्, त्यसै गरी शिवपुरमा पनि अनेक किसिमका भिन्न भिन्न पुण्यविशेषद्वारा प्राप्त हुने भोगहरू समान हुन्छन् ।८।

यसलोकमा प्राणीहरूले शुभ तथा अशुभकर्महरूको भोग गर्दछन् तर शिवलोकमा भने एक मात्र शिवधर्मको फलको उपभोग गरिन्छ ।९।

यस्य यादृग्[८] भवेत्पुण्यं श्रद्धामात्रविशेषतः[९] ।
भोगास्तादृग्विधास्तस्य ज्ञेयाः सातिशयाः पुरे ॥१०॥

स्थानप्राप्तिः पुरे तुल्या[१०] भोगाः सातिशयाः स्थिताः ।
कुर्यात् पुण्यं महत् तस्मान्महाभोगजिगीषया ॥११॥

सर्वाधिपत्यमेवैकन्तत्र नास्ति पुरोत्तमे[११] ।
स्वात्मभोगाधिपत्यं स्याच्छिवः सर्वजगत्पतिः ॥१२॥

केचित्तत्रैव मुच्यन्ते ज्ञानयोगरता नराः ।
आवर्तन्ते पुनश्चान्ये संसारे भोगतत्पराः ॥१३॥

तस्माद्धि मोक्षमन्विच्छेद् भोगासक्तिं विवर्जयेत् ।
विरक्तः शान्तचित्तात्मा शिवज्ञानमवाप्नुयात् ॥१४॥

---

६ घ. अथेह ।
७ घ. कर्मदेहिनः ।
८ ग. यापादृग् ।
९ ग. विशेषणम् ।
१० ग. स्थानप्राप्तिफले तुल्ये ।
११ क, घ. पुरोत्तमम्

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

श्रद्धामात्रको वैशिष्ट्यले जसको जति पुण्य हुन्छ, त्यसले शिवलोकमा त्यस्तै किसिमको अत्यधिक फल पाउँछ ।१०।

शिवलोकमा यद्यपि स्थानप्राप्तिरूपी फल बराबरै हुन्छ तथापि भोगहरूको तीव्रतामा अन्तर हुने गर्दछ । त्यसैले धेरै भोगको इच्छा छ भने धेरै पुण्य गर्नु पर्दछ ।११।

त्यस श्रेष्ठ शिवपुरमा एउटा सम्पूर्ण लोकको आधिपत्य पाइँदैन । केवल आफ्ना भोगहरूको आधिपत्य मात्र पाइन्छ किनभने सम्पूर्ण लोकका अधिपति भगवान् शिवमात्र हुन् ।१२।

केही मानिसहरू जो ज्ञानयोगमा संलग्न रहन्छन् त्यस शिवलोकमा नै मुक्त हुन्छन् । अर्काथरी मानिसहरू जो भोगमा संलग्न रहन्छन् तिनीहरू फर्केर संसारमा आउँछन् ।१३।

त्यसैले भोगको आसक्तिलाई त्यागेर मोक्षको चाहना राख्नु पर्दछ । वैराग्ययुक्त शान्तचेताले शिवज्ञानलाई प्राप्त गर्न सक्दछ ।१४।

ये चान्यासक्तहृदया यजन्तीशं प्रसङ्गतः ।
तेषामपि ददातीशः स्थानं भावानुरूपतः ॥१५॥

तत्रार्चयन्ति ये रुद्रं सकृदुच्छिष्टकल्मषाः[१२] ।
तेषां पिशाचलोकेषु भोगानीशः प्रयच्छति[१३] ॥१६॥

द्विरर्चयन्ति ये रुद्रं क्रूराः संक्रुद्धलोचनाः ।
रक्षोलोके शिवस्तेषां महाभोगान् प्रयच्छति ॥१७॥

त्रिरर्चयन्ति ये रुद्रं मद्यमांसातुरा नराः ।
यक्षलोके शिवस्तेषां दिव्यान् भोगान् प्रयच्छति ॥१८॥

ये गीतनृत्यं कुर्वन्ति त्रिश्चतुर्वा यदृच्छया ।
शिवाग्रतस्तु ते यान्ति गन्धर्वभवनन्नराः ॥१९॥

जुन व्यक्तिहरूको मन अन्यत्र नै लागेको हुन्छ तापनि प्रसङ्गवश शिवको पूजा गर्दछन्, तिनीहरूलाई पनि ठाउँ र भावनाका अनुरूप शिवले फल दिन्छन् ।१५।

पापले युक्त भएका जुन मानिसहरूले एक पटकमात्र शिवको पूजा गर्दछन्, तिनीहरूलाई भगवान् शिवले पिशाच लोकमा नानाथरी भोगहरू प्रदान गर्दछन् ।१६।

जुन क्रूर व्यक्तिहरूले रिसाएका आँखाहरूले भगवान् शिवको दुई पटक पूजा गर्दछन्, तिनीहरूलाई भगवान् शिवले राक्षसलोकमा थुप्रै भोगहरू प्रदान गर्दछन् ।१७।

जुन मदिरा र मांसको सेवनबाट आतुर भएका मानिसहरूले तीन पटक भगवान् शिवको पूजा गर्दछन् तिनलाई प्रभु शिवले यक्षलोकमा दिव्यभोगहरू प्रदान गर्दछन् ।१८।

१२ ग. कर्मणा ।
१३ ङ. प्रयच्छतु ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जुन व्यक्तिहरूले स्वेच्छापूर्वक तीन वा चारपटक शिवका अगाडि नाचगान गर्दछन्, तिनीहरूले गन्धर्वको लोकलाई प्राप्त गर्दछन् ।१९।

लोके ख्यातिं समुद्दिश्य पञ्चार्चयति यः शिवम् ।
तस्येन्द्रभवने रुद्रः कामान् दिव्यान् प्रयच्छति ॥२०॥

कामासक्तेन चित्तेन यः षडर्च्चयते शिवम् ।
प्राजापत्ये शिवस्तस्य लोके भोगान् प्रयच्छति ॥२१॥[१४]

दारिद्र्यमुक्तिहेतुत्वात् सप्तार्चयत्युपोषितः ।
सोमलोके शिवस्तस्य कामान् दिव्यान् प्रयच्छति ॥२२॥

अष्टार्चयति गाईत्र्या यश्शिवं व्रततत्परः ।
सद्भावतः शिवस्तस्य ब्रह्मलोकं प्रयच्छति ॥२३॥

नवार्चयन्ति ये रुद्रमेकत्वं समुपाश्रिताः ।
ते यान्ति विष्णुभवनं दिव्यैर्भोगै रमन्ति च ॥२४॥[१५]

ज्ञेयं विष्णुपुरादूर्ध्वं दिव्यं शिवपुरं महत् ।
तद्भोगस्थानमतुलं कर्मयोगरतात्मनाम् ॥२५॥

जुन व्यक्तिले प्रसिद्धिको उद्देश्य राखेर पाँचपटक शिवको पूजा गर्दछ, त्यसलाई शिवले इन्द्रको भवनमा दिव्य भोगहरू प्रदान गर्दछन् ।२०।

कामासक्त भएर जुन व्यक्तिले छपटक शिवको पूजा गर्दछ, त्यसलाई भगवान् शिवले प्रजापति लोकमा विविधभोगहरू प्रदान गर्दछन् ।२१।

दरिद्रताबाट मुक्ति पाउनका लागि व्रत राखेर जसले सातपटक शिवको पूजा गर्दछ, त्यसलाई भगवान् शिवले चन्द्रलोकमा दिव्यभोगहरू प्रदान गर्दछन् ।२२।

जसले नियमपूर्वक भावपूर्ण हृदयले गायत्रीमन्त्रद्वारा आठपटक शिवको पूजा गर्दछ, भगवान् शिवले त्यसलाई ब्रह्मलोक प्रदान गर्दछन् ।२३।

जुन मानिसहरूले शिवलाई मात्र आश्रय बनाएर नौपटक पूजा गर्दछन्, तिनीहरू विष्णुलोकलाई प्राप्त गरेर दिव्य भोगहरूद्वारा रमाउँछन् ।२४।

अप्रमेयगुणैर्दिव्यैर्विमानैः सार्वकामिकैः ।
असंख्यैस्तत्पुरं व्याप्तं सर्वप्राण्युपकारकैः ॥२६॥

सहस्रभौमविस्तीर्णः सूर्यकोटिसमप्रभः ।
रुद्रलोक इति प्रोक्तश्चाशेषगुणसंयुतः[१६] ॥२७॥

---

१४ घ. १९,२०, २१ पद्यानि न सन्ति ।

१५ ग. २३,२४ पद्ये न स्तः ।

१६ क, ख, घ, ङ. सहस्रभौमविस्तीर्णं सूर्यकोटिसमप्रभम् । रुद्रलोक इति प्रोक्तमशेषगुणसंयुतम् ॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सर्वेषां शिवभक्तानां तत्पुरं[१७] परिकीर्तितम् ।
रुद्रक्षेत्रमृतानाञ्च जङ्गमस्थावरात्मनाम् ॥२८॥

अप्येकदिवसं भक्त्या यः पूजयति शङ्करम् ।
सोऽपि याति शिवस्थानं किं पुनर्बहुशोऽर्चयेत् ॥२९॥

तस्मादीशे सदा भक्तिम्भावयेदात्मनात्मनि ।
तन्माहात्म्यविचारेण भवदोषः[१८] विरागतः ॥३०॥

विष्णुलोक भन्दा माथि दिव्य र ठूलो शिवलोक छ । कर्मयोगमा संलग्न व्यक्तिहरूका लागि शिवलोक अतुलनीय भोगहरूको स्थान हो ।२५।

नाप्न नसकिने गुणहरूले युक्त, सम्पूर्ण चाहनाहरूलाई पूरा गर्ने र सम्पूर्ण प्राणीहरूको उपकार गर्ने असंख्य दिव्य विमानहरूले शिवलोक व्याप्त छ ।२६।

हजारौं मङ्गलग्रह वा पृथ्वी जति फैलिएको र करोडौं सूर्यहरूको जस्तो प्रकाशले युक्त भएको रुद्रलोक नामबाट विख्यात त्यो शिवपुर सम्पूर्ण गुणहरूले युक्त छ ।२७।

सम्पूर्ण शिवभक्तहरूका लागि र शिवक्षेत्रमा प्राण त्यागने चल अचल जीवहरूका लागि त्यो शिवलोक परम पद हो ।२८।

एक दिन पनि जसले भक्तिपूर्वक शिवको पूजा गर्दछ, त्यसले पनि शिवलोकलाई प्राप्त गर्दछ भने जसले धेरैपटक पूजा गर्दछ त्यसको त के कुरा ? २९।

एवं शिवानुभावेन निकृष्टेनापि कर्मणा[१९] ।
नरैः स्थानान्यवाप्यन्ते देशे भावानुरूपतः ॥३१॥

इत्येतदपरं प्रोक्तं श्रीमच्छिवपुरं महत् ।
देहिनां कर्मनिष्ठानां पुनरावर्तकं स्मृतम् ॥३२॥

ऊर्ध्वं शिवपुराज्ज्ञेयं स्थानत्रयमनुत्तमम् ।
नित्यं परं विशुद्धञ्च स्कन्दोमाशङ्करात्मकम् ॥३३॥

स्कन्दं शक्तिधरं शान्तं षण्मुखं शिखिवाहनम् ।
तप्तचामीकरप्रख्यं त्रिशिखं बालरूपिणम् ॥३४॥

प्रभाभिर्भासिततनुं[२०] सर्वलोकानुकम्पकम् ।
ध्यायमानः प्रसन्नात्मा गुहस्थानमवाप्नुयात् ॥३५॥

---

१७ क, ग. तत्परम् ।
१८ ग. भवरोग ।
१९ घ. निकृष्टेनान्तरात्मना ।
२० ग. देवम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्यस कारण हृदयदेखि नै आफैमा भगवान् शिवको माहात्म्यको चिन्तन र संसारका दोषहरूबाट विरक्त भएर सधैं भक्तिभावले ओतप्रोत रहनू ।३०।

यसरी शिवको अनुकम्पाले निकृष्ट कर्महरूद्धारा पनि मानिसहरूले आफ्नो भावनाको अनुकूल शिवलोकमा ठाउँ प्राप्त गर्दछन् ।३१।

यो शोभाले परिपूर्ण र ठूलो अर्कै शिवपुरका बारेमा बताइयो, जो कर्मयोगमा संलग्न प्राणीहरूका लागि पुण्य क्षीण भएपछि पुनः पृथ्वीतलमा फर्काउने भनी सम्झिइन्छ ।३२।

यस शिवपुरभन्दा पनि माथि तीनवटा अन्य अत्यन्त उत्तम नित्य र परम शुद्ध स्कन्द, उमा र शङ्करका स्थानहरू छन् ।३३।

शक्तिधारी, शान्त, छमुख भएका, मयूर वाहन भएका, खारेको सुनको जस्तो कान्ति भएका र तीनवटा शिखा भएका बालरूपी स्कन्दको ध्यानद्वारा स्कन्दलोक प्राप्त हुन्छ ।३४।

कान्तिले देदीप्यमान शरीर भएका र सम्पूर्ण लोकमाथि दया गर्ने स्कन्दको प्रसन्न चित्तले ध्यान गरिरहँदा स्कन्दलोक प्राप्त हुन्छ ।३५।

कन्यारूपामुमां शान्तां सूर्यकोटिसमप्रभाम् ।
ध्यायमानः सदा भक्त्या देव्याः स्थानमवाप्नुयात् ।।३६।।

शुद्धस्फटिकसंङ्काशं जटामुकुटधारिणम् ।
त्र्यक्षं चतुर्भुजं शान्तमक्षमालाधरं हरम् ।। ३७।।

वरदाभयहस्तञ्च त्रिशूलासक्त[२१]पाणिकम् ।
ध्यायमानः शिवं नित्यं शिवस्थानमवाप्नुयात् ।।३८।।

ये सम्प्राप्ताः शिवस्थानं ज्ञानयोगरता नराः ।
न तेषां पुनरावृत्तिर्घोरे संसारसागरे ।।३९।।

सर्वज्ञाः सर्वगाः शुद्धाः परिपूर्णा महेश्वराः ।
शिवतुल्यबलाः सिद्धाः परं शिवपुरं गताः ।।४०।।

कन्यारूपिणी, शान्त स्वभाव भएकी र करोडौं सूर्यको जस्तो कान्ति भएकी उमाको भक्तिपूर्वक ध्यान गर्दा उमालोक प्राप्त हुन्छ ।३६।

शुद्ध स्फटिक मणिको जस्तो सेतो कान्ति भएका, जटाको मुकुट धारण गरेका, तीनवटा आँखा र चारवटा हात भएका, शान्त र रुद्राक्षमाला धारण गरेका शिवको ध्यान गर्दा शिवलोक प्राप्त हुन्छ ।३७।

वरद र अभय शक्तिहरू हातमा भएका र एक हातमा त्रिशूललाई धारण गरेका शिवको नित्य ध्यान गर्दा शिवस्थान प्राप्त हुन्छ ।३८।

---

२१ ख. शक्ति ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ज्ञानयोगमा संलग्न जुन मानिसहरूले शिवस्थानलाई प्राप्त गर्दछन्, तिनीहरूले फेरि यस घनघोर संसारसागरमा जन्म लिनु पर्दैन ।३९।

माथिल्लो शिवलोक गएका मानिसहरू सबै कुरा जान्ने, सबै ठाउँमा जान सक्ने, शुद्ध, परिपूर्ण, ठूलो सामर्थ्यले युक्त भएका र शिवको जस्तो बल भएका सिद्ध बन्दछन् ।४०।

योगं प्रवेदयिष्यामि पृथगध्यायसम्मितम् ।
उपरिष्टाच्च लोकानां स्वरूपं चाप्यनुक्रमात् ॥४१॥

तत्राष्टगुणमैश्वर्यं पार्थिवं पिशिताशिनाम् ।
तत्सायुज्यगतानाञ्च नराणां तत्समं स्मृतम् ॥४२॥

रक्षस्सु षोडशकलं पार्थिवानाञ्च तद् द्विधा ।
एतच्च निरवशेषं यक्षेष्वन्यच्च तैजसम् ॥४३॥

गान्धर्वाणाञ्च वायव्यं याक्षञ्च सकलं स्मृतम् ।
पाञ्चभौतिकमिन्द्रस्य चत्वारिंशद्गुणं महत् ॥४४॥

सोमस्य मानसं दिव्यं यच्चाधः पाञ्चभौतिकम् ।
सौम्यं प्रजापतिस्थानमहङ्कारगुणान्वितम् ॥४५॥

छुट्टै अध्यायमा समावेश गरेर योगको बारेमा बताउने छु । त्यसभन्दा पहिले क्रमशः लोकहरूको स्वरूप बताउँछु ।४१।

ती लोकहरूमा मांसाहारी पिशाचहरूको पार्थिव लोक हो जो आठगुणा ऐश्वर्यले युक्त हुन्छ । पिशाचको समान आहार विहार भएका मानिसहरूका लागि पनि त्यही पार्थिव लोक समानरूपमा भोगभूमि मानिएको छ ।४२।

राक्षसहरूको पार्थिव लोक सोह्रगुणा ऐश्वर्यले बढी हुन्छ । त्यो पनि दुई किसिमको छ राक्षसहरूका लागि सामान्य र यक्षहरूका लागि तैजस मानिएको छ ।४३।

गन्धर्वहरूको र यक्षहरूको वायुनिर्मित लोक बताइएको छ भने इन्द्रलोक पृथ्वी, जल, तेज, वायु र आकाश यी पञ्चमहाभूतले बनेको छ र चालीस गुणा ठूलो छ ।४४।

चन्द्रलोक मानस र अलौकिक छ, त्यसको तल्लो भाग पञ्चभूतले बनेको छ । प्रजापतिको स्थान सौम्य र अहङ्कारले युक्त छ ।४५।

चतुष्षष्टिगुणं ब्राह्मं बौद्धमैश्वर्यमुत्तमम् ।
विष्णोः प्राधानिकं सूक्ष्ममैश्वर्यं ब्रह्मणः पदम्[२२] ॥४६॥

श्रीमच्छिवपुरे नित्यमैश्वर्यं सार्वकामिकम् ।

---

२२ ख, ग. परम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शिवेन शिवभक्तानां कल्पितं वैष्णवात्परम् ॥४७॥

स्कन्दस्य भगवत्याश्च वैष्णवात् परमम्महत् ।
सूक्ष्ममव्यक्तिकं दिव्यमैश्वर्यं सार्वकामिकम् ॥४८॥

अनन्तगुणमैश्वर्यं[२३] शिवस्यात्मगतं महत् ।
आदिमध्यान्तरहितं विशुद्धं तत्त्वलक्षणम् ॥४९॥

सर्वाभिभासकं सूक्ष्ममनौपम्यं परात्परम् ।
सुसम्पूर्णं जगद्धेतुः पशुपाशविमोक्षणम् ॥५०॥

चौसट्ठीगुणा ठूलो बुद्धितत्त्वसँग सम्बद्ध ऐश्वर्यपूर्ण र उत्तम ब्रमलोक छ। विष्णुको लोक प्रधानतत्त्वले युक्त, सूक्ष्म र ब्रह्माको लोकभन्दा माथि र ऐश्वर्ययुक्त छ।४६।

शोभायमान शिवलोकमा सधैं सम्पूर्ण कामनाहरूलाई पूरा गर्ने सबै ऐश्वर्य रहन्छन्। यो शिवद्वारा आफ्ना भक्तहरूका लागि निर्मित र विष्णुलोक भन्दा माथि छ।४७।

स्कन्दलोक र उमालोक विष्णुलोक भन्दा पर र ठूला छन्। यिनीहरू सूक्ष्म, अव्यक्त र दिव्य ऐश्वर्यले युक्त र सम्पूर्ण चाहनाहरू पूरा गर्न सक्षम छन्।४८।

त्यसमाथिको शिवलोक अनन्तगुण तथा ऐश्वर्यले युक्त र ठूलो छ। यसको आदि, मध्य र अन्त्य छैन। विशुद्ध र तत्त्वस्वरूपले युक्त छ।४९।

सम्पूर्ण लोकहरूलाई प्रकाशित गर्ने सूक्ष्म, अनुपम, सबैभन्दा माथि, पूर्ण, संसारको कारणभूत र अज्ञानरूपी जालबाट मोक्ष दिने शिवलोक छ।५०।

यो यं स्थानमनुप्राप्तस्तस्य भोगास्तदात्मकाः ।
ऐश्वर्यं तत्प्रमाणञ्च भवेदीशप्रसादतः ॥५१॥

तारारूपविमानानां भीमा दृश्यन्ति कोटयः ।
अष्टाविंशतिरेवोर्ध्वं सुदीप्ताः सुहृदात्मनाम् ॥५२॥

ये कुर्वन्ति नमस्कारमीश्वराय क्वचित् क्वचित् ।
सम्पर्कात्कौतुकाल्लोभात्तद्विमानं लभन्ति ते ॥५३॥

नामसङ्कीर्तनाद्वापि प्रसङ्गेन शिवस्य यः ।
कुर्याद्वापि नमस्कारं तत्तस्यापि फलं भवेत् ॥५४॥

इत्येता गतयः प्रोक्ता महत्यः शिवकर्मणाम् ।
अत्यल्पाल्पतरेणापि पुंसामीशानुभावतः ॥५५॥

२३ ख, ग. मैश्वरम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इति श्री शिवधर्मोत्तरे शिवपुरधर्मगतिर्नाम पञ्चमोऽध्यायः।

जसले जुन संस्था वा लोकलाई प्राप्त गर्दछ त्यसले त्यसमा रहेका भोगहरूलाई प्राप्त गर्दछ। यी लोकहरूको ऐश्वर्य र इयत्ता शिवको कृपाले निर्धारित हुन्छ।५१।

भयङ्कर अट्ठाइस करोड ताराारूपी विमानहरू देखिन्छन्। जो माथि प्रकाशमान र सौहार्दले युक्त छन्। ।५२।

जस-जसले कहिले काँही कसैको सम्पर्कले, औत्सुक्यले वा लोभले भगवान् शिवलाई नमस्कार गर्दछ तिनीहरूले ती विमानहरूलाई प्राप्त गर्दछन् ।५३।

कसैले प्रसङ्गवश शिवको नामोच्चारण गर्दछ वा नमस्कार गर्दछ भने पनि उसले त्यसको फल अवश्य पाउँछ ।५४।

भगवान् शिवको कृपाले मानिसहरूले सानो भन्दा सानो शिवकर्मबाट प्राप्त गर्ने महान् गतिहरूलाई यहाँसम्म बताइयो ।५५।

शिवधर्मोत्तरमा शिवपुरधर्मगति नाम गरेको पाँचौं अध्याय समाप्त भयो ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ पापभेदनिरूपणं नाम षष्ठोऽध्यायः

अथाधः पतनात् पुंसामधर्मः परिकीर्तितः ।
नरकादौ महाघोरे पापानां यातनाः स्मृताः ॥१॥

अधर्मभेदा विज्ञेयाश्चित्तवृत्तिप्रभेदतः ।
स्थूलाः सूक्ष्माः सुसूक्ष्माश्च कोटिभेदैरनेकधा ॥२॥

तत्र ये पापनिचयाः स्थूला नरकहेतवः ।
ते समासेन कथ्यन्ते मनोवाक्कायसाधनाः ॥३॥

परस्त्रीद्रव्य[१]सङ्कल्पश्चेतसोऽनिष्टचिन्तनम् ।
अकार्या[२]भिनिवेशश्च चतुर्द्धा कर्म मानसम् ॥४॥

अनिबद्धप्रलापित्वमसत्यञ्चाप्रियञ्च यत् ।
परापवादः पैशुन्यं चतुर्द्धा कर्म वाचिकम् ॥५॥

अब पापभेद नाम गरेको छैटौं अध्याय प्रारम्भ हुन्छ ।

अधोगतिबाट मानिसहरूमा अधर्म छाउँछ र ती अधर्महरूबाट अत्यधिक घोर नरकहरूमा यातनाहरू प्राप्त हुन्छन् ।१।

चित्तवृत्तिका प्रभेदहरूबाट स्थूल, सूक्ष्म, अतिसूक्ष्म आदि अनेक किसिमले अधर्मका करोडौं भेदहरू हुन्छन् ।२।

ती अधर्मका भेदहरूमा जुन पापराशिहरू स्थूल र नरकका कारण हुन्छन् ती मानसिक, वाचिक र कायिक साधनहरूद्वारा उत्पन्न पापहरूलाई संक्षेपमा कहिन्छ ।३।

परस्त्रीका लागि चाहना राख्नु, परधनमा चाहना राख्नु, अर्काको अहित चिताउनु र कुकार्यमा मन लगाउनु यी चार किसिमका मानसिक पाप कर्महरू हुन् ।४।

असम्बद्ध कुरा गर्नु, झुठो र अप्रिय बोल्नु, अर्काको निन्दा गर्नु र अर्काको कुरा लाउनु यी चार प्रकारका वाचिक पापकर्म हुन् ।५।

अभक्ष्यभक्षणं हिंसा मिथ्याकामनिषेवणम्[३] ।
परस्वानामुपादानं चतुर्द्धा कर्म कायिकम् ॥६॥

इत्येतद् द्वादशविधं कर्म प्रोक्तं त्रिसाधनम् ।

---

१ ग. परस्त्रीद्रव्य ।

२ ग. अकाव्या ।

३ ग. निवेदनम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

अस्य भेदान् पुनर्वक्ष्ये येषां फलमनुत्तरम्[४] ॥७॥

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ये द्विषन्ति महादेवं संसारार्णवतारणम्[५] ।
सुमहत्पातकोपेतास्ते यान्ति नरकाग्निषु ॥८॥

दूषयन्ति शिवज्ञानं ये सर्वार्थप्रसाधकम् ।
सुमहत् पातकन्तेषां निरयार्णवगामिनाम् ॥९॥

ये शिवज्ञानवक्तारं विद्विषन्ति गुरुन्नराः ।
सुमहत्पातकोपेतास्ते यान्ति नरकार्णवम् ॥१०॥

नखाने कुरा खानु, हिंसा गर्नु, असत्य भोग गर्नु र अरूको धन लिनु यी चारप्रकारका कायिक पापकर्महरू हुन् ।६।

मन, वचन र शरीरले गरिने यी बाह्र प्रकारका कर्महरू बताइएका छन् । यिनका भेदहरू र फेरि तुरुन्तै तिनका फलहरू बताउने छु ।७।

जुन मानिसहरूले संसाररूपी सागरका तारक भगवान् शिवप्रति द्वेष राख्दछन्, तिनीहरू महापापले युक्त भएर नरकरूपी अग्निहरूमा पर्दछन् ।८।

जुन मानिसहरूले सम्पूर्ण पुरुषार्थलाई सिद्ध गर्ने शिवज्ञानलाई दूषित गर्दछन्, ती व्यक्तिहरूलाई ठूलो पाप लाग्दछ र तिनीहरू नरकरूपी सागरमा पर्दछन् ।९।

जुन मानिसहरूले शिवज्ञानको व्याख्या गर्ने गुरुप्रति द्वेष राख्दछन्, ती महापापले युक्त भएर नरकरूपी सागरमा पर्दछन् ।१०।

शिवनिन्दा गुरुनिन्दा शिवज्ञानस्य दूषणम्[६] ।
देवद्रव्यापहरणं गुरुद्रव्यविनाशनम् ॥११॥

हरन्ति ये च सम्मूढाः शिवज्ञानस्य पुस्तकम् ।
सुमहत्[७]पातकान्याहुरनन्तानि फलानि षट्[८] ॥१२॥

नाभिनन्दन्ति ये दृष्ट्वा शिवपूजां प्रकल्पिताम् ।
न नमन्त्यर्चितं दृष्ट्वा पूजितन्न स्तुवन्ति च ॥१३॥

यथेष्टचेष्टा निःशङ्काः सन्तिष्ठन्ति रमन्ति च ।
उपचारविनिर्मुक्ताः शिवाग्निगुरुसन्निधौ ॥१४॥

---

४ घ. अनुत्तमम् ।

५ घ. तारकम् ।

६ क. शिवनिन्दा गुरुदूषणम् ।

७ ग. सुमहा ।

८ ग. च ।

Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्थानसंस्कारपूजाञ्च ये न कुर्वन्ति पर्वसु ।
शिवविद्यागुरूणाञ्च कर्मयोगव्यवस्थिताः ॥१५॥

ये त्यजन्ति शिवाचारं शिवभक्तान् द्विषन्ति च ।
शिवनिन्दासमा ह्येते[९] महान्तः[१०] पातकोत्तमाः[११] ॥१६॥

जुन मानिसहरूले शिवको निन्दा गर्दछन्, गुरुको निन्दा गर्दछन्, शिवज्ञानमा दोष देखाउँछन्, देवालय आदिको धन ग्रहण गर्दछन्, गुरुको सम्पत्ति हिनामिना गर्दछन् र जुन मूर्ख व्यक्तिहरूले शिवज्ञानको पुस्तक चोर्दछन्, यी छवटा महापातकहरू बताइएका छन्, जसको तिनले अनन्त फल भोग्नु पर्दछ ।११,१२।

जुन मानिसहरूले शिवको पूजा भैरहेको देखेर त्यसको सम्मान गर्दैनन्, पूजित शिवजीलाई देखेर प्रणाम र स्तुति गर्दैनन्, शिव, अग्नि तथा गुरुका समीपमा आफ्नो रुचिअनुसारको चेष्टा देखाउँछन्, संकोच विना नै व्यवहार गर्दछन्, रमाउँछन् र कुनै पनि शिष्टाचारको निर्वाह गर्दैनन्,

असंपूज्य शिवज्ञानं येऽधीयन्ते लिखन्ति च[१२] ।
अन्यायतः प्रयच्छन्ति श्रृण्वन्त्युच्चारयन्ति च ॥१७॥

विक्रीणन्ते[१३] च लोभेन कुज्ञाननियमेन च ।
असंस्कृतप्रदेशेषु यथेष्टं स्थापयन्ति च ॥१८॥

शिवज्ञानकथाक्षेपं यः कृत्वाऽन्यत् प्रभाषते ।
नाधीयीत समर्थश्च यः प्रमादं करोति च ॥१९॥

अशुचिश्चाशुचौ स्थाने यः प्रवक्ति श्रृणोति च ।
इति सर्वं समासेन ज्ञाननिन्दासमं स्मृतम् ॥२०।

गुरुपूजामकृत्वैव यः शास्त्रं श्रोतुमिच्छति ।
न करोति च शुश्रूषामाज्ञां भक्तिञ्च भावतः ॥२१॥

नाभिनन्दति तद्वाक्यमुत्तरञ्च प्रयच्छति ।
गुरुकर्मणि शाठ्यञ्च तदुपेक्षां करोति च ॥२२॥

जुन कर्मयोगमा रहेका व्यक्तिहरूले चाडपर्वहरूमा शिव, शिवविद्या र गुरुहरूका स्थानहरूको सरसफाइ र पूजा गर्दैनन्, शिवशास्त्रअनुसारको आचरणलाई त्याग्दछन् र शिवभक्तहरूको डाह गर्दछन्, ती सबै कार्यहरू शिवनिन्दातुल्य महापातक हुन् । १३-१६।

९ ग. न्येव ।

१० ग. महान्ति ।

११ ग. पातकानि हि ।

१२ ख. वा ।

१३ ग. विक्रीयन्ति ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

जुन मानिसहरूले शिवशास्त्रको पूजा नगरेरै पाठ गर्दछन्, लेख्दछन्, अनुचित तरिकाले उपदेश गर्दछन् र उच्चारण गर्दछन्, लोभले अथवा गलत तरिकाले शिवशास्त्रलाई बिक्री गर्दछन् वा आफ्नो इच्छाअनुसार अपरिष्कृत ठाउँमा राख्दछन्, अनि जसले शिवशास्त्रको पाठ गर्दागर्दै त्यसलाई रोकेर अरू कुरा गर्दछ अथवा अध्ययन गर्ने क्षमता हुँदाहुँदै पनि शिवशास्त्रको अध्ययन गर्दैन अर्थात् त्यसमा प्रमाद गर्दछ, एवं जुन अपवित्र मानिसले अपवित्र ठाउँमा शिवशास्त्रको प्रवचन वा श्रवण गर्दछ, संक्षेपमा भन्नुपर्दा यो सबै शिवनिन्दा तुल्य मानिएको छ ।१७-२०।

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गुरुं शान्तमशक्तं वा विदेशप्रस्थितन्तथा ।
अरिभिः परिभूतं वा यः सन्त्यजति पापकृत् ।।२३।।

तद्भार्यापुत्रमित्रेषु यश्चावज्ञाङ्करोति च ।
इत्येतत् पातकं ज्ञेयं गुरुनिन्दासमं महत् ।।२४।।

ब्रह्मघ्नश्च सुरापश्च स्तेयी च गुरुतल्पगः ।
महापातकिनस्त्वेते[१४] तत्संयोगी[१५] च पञ्चमः ।।२५।।

क्रोधाद् द्वेषाद् भयाल्लोभाद् ब्राह्मणस्य वदेत्तु[१६] यः ।
मर्मान्तिकं महादोषं ब्रह्मघ्नः स प्रकीर्तितः ।।२६।।

ब्राह्मणं यः समाहूय याचमान[१७]मकिञ्चनम् ।
पश्चान्नास्तीति च ब्रूयात्स वै ब्रह्महणः स्मृतः ।।२७।।

जसले भावनाका साथ गुरुको आदेश पालन गर्दैन, र उनीप्रति भक्ति राख्दैन, जसले गुरुका वचनको सम्मान गर्दैन र जवाफ लगाउँछ, गुरुको काममा धूर्त्याइँ र त्यसको उपेक्षा गर्दछ, जुन पापीले शान्त, असमर्थ अथवा परदेश गएका वा शत्रुहरूबाट तिरस्कृत भइरहेका गुरुको साथ छोड्दछ र जसले गुरुपत्नी, पुत्र वा मित्रहरूको तिरस्कार गर्दछ त्यो पापी हो, किनभने यी सबै गुरुनिन्दा समान महापाप हुन् ।२१-२४।

ब्रह्महत्या गर्ने, मदिरा पान गर्ने, चोरी गर्ने र गुरुको बिछ्यौनामा बस्ने यी चारै महापातकी हुन् भने यिनीहरूको संसर्गमा रहने पाँचौ पातकी हो ।२५।

रीसले, द्वेषले, भयले र लोभले जसले ब्राह्मणलाई मर्म पुग्ने गरी दोष लाउँछ त्यो ब्रह्मघ्न हो ।२६।

जसले मागिरहेको गरीब ब्राह्मणलाई बोलाएर छैन भन्दछ त्यो पनि ब्रह्महत्यारो मानिएको छ ।२७।

यश्च विद्याभिमानेन निस्तेजयति[१८] सद्द्विजम् ।
उदासीनं सभामध्ये ब्रह्महा स प्रकीर्तितः ।।२८।।

१४ ग. त्वेति ।
१५ ग, घ. तत्संसर्गी ।
१६ ग. वदेच्च ।
१७ ग, ङ. याच्यमानं
१८ ख, ग, ङ. उद्वेजयति ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मिथ्यागुणैः स्वमात्मानं नयत्युत्कर्षणं बलात् ।
गुरूणाञ्च विरुद्धो यः स वै ब्रह्महणः स्मृतः ॥२९॥

क्षुत्तृट्सन्तप्तदेहानां द्विजानां भोक्तुमिच्छताम् ।
यः समाचरते विघ्नं तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥३०॥

पिशुनः सर्वलोकानां रन्ध्रान्वेषणतत्परः ।
उद्वेगजननः क्रूरः स वै ब्रह्महणः स्मृतः ॥३१॥

गवां तृष्णा[१९]भिभूतानां जलार्थमुपसर्पताम् ।
यः समाचरते विघ्नं तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥३२॥

जसले विद्वत्ताको घमण्डले सभामा बीचमा तटस्थ सद्ब्राह्मणलाई निस्तेज तुल्याउने प्रयास गर्दछ, त्यो ब्रह्महत्यारा हो ।२८।

आफ्नो मिथ्या गुण देखाएर बलपूर्वक आफूलाई उत्कृष्ट घोषित गर्ने र गुरुहरूको विरोध गर्ने पनि ब्रह्महत्यारा मानिएको छ ।२९।

भोक र प्यासले पीडित खाना खान उद्यत भएका ब्राह्मणहरूका सामु जसले विघ्न उपस्थित गर्दछ त्यसलाई पनि ब्रह्महत्यारा भन्दछन् ।३०।

सम्पूर्ण व्यक्तिहरूका कुरा गर्दै हिंड्ने, सबैका छिद्रहरू खोज्ने र सबैलाई उद्विग्न गर्ने मानिस पनि ब्रह्महत्यारो मानिएको छ ।३१।

तीर्खाले पीडित पानीका लागि जलाशयतिर जाँदै गरेका गाईहरूको बाटोमा जसले बाधा पुर्याउँछ त्यसलाई ब्रह्महत्यारा भन्दछन् ।३२।

परदोषं परिज्ञाय नृपकर्णे जपेत्तु यः ।
पापीयान् पिशुनः क्षुद्रः स वै ब्रह्महणः स्मृतः ॥३३॥

देवद्विजगतां भूमिं पूर्वभुक्तां हरेत्तु यः ।
प्रणष्टामपि कालेन तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥३४॥

द्विजवृत्त्यपहरणे न्यायतः समुपार्जिते[२०] ।
ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयं पातकं नात्र संशयः ॥३५॥

अधीत्य[२१] यः शिवज्ञानं परित्यजति मूढधीः ।
सुरापानसमं ज्ञेयं तस्य पातकमुत्तमम्[२२] ॥३६॥

---

१९ ख, ग. तृषा ।
२० ग. समुपार्जतम् ।
२१ ग. अधीश ।
२२ ग. मुल्वणम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

अग्निहोत्रपरित्यागी पञ्चयज्ञी च[२३] कर्मणाम् ।
मातापितृपरित्यागी कूटसाक्षी सुहृद्वधः[२४] ॥३७॥

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जसले अर्काको दोष थाहा पाएर राजाको कान फुक्दछ अर्थात् राजालाई सुनाउँछ, त्यो कुरा लाउने पापिष्ठ नीच मानिस पनि ब्रह्महत्यारा कहलाउँछ ।३३।

देवाश्रमहरू र ब्राह्मणहरूले पहिले उपभोग गरेको भूमिलाई समयवश नष्ट भइसकेको भएता पनि जसले हरण गर्दछ, त्यसलाई ब्रह्महत्यारा भनिन्छ ।३४।

जसले न्यायपूर्वक आर्जन गरेको ब्राह्मणवृत्तिलाई हरण गर्दछ, त्यसलाई पनि ब्रह्महत्या समान पाप लाग्दछ । यसमा कुनै सन्देह छैन ।३५।

जुन मूर्ख मानिसले शिवज्ञानको अध्ययन गरेर त्याग गर्दछ, त्यसलाई मदिरापान गरे तुल्य धेरै पाप लाग्दछ ।३६।

अप्रियः शिवभक्तानामभक्ष्यस्य च भक्षणम् ।
वने निरपराधानां प्राणिनाञ्च निपातनम् ॥३८॥

गवालये वने चाग्निं पुरे ग्रामे च दीपयेत् ।
इति पापानि घोराणि सुरापानसमानि तु[२५] ॥३९॥

दीनसर्वस्वहरणं नरस्त्रीगजवाजिनाम् ।
गोभूरत्नरजतानामोषधीनां रसस्य च ॥४०॥

चन्दनागुरुकर्पूरकस्तूरीपटवाससाम् ।
हस्तन्यासापहरणं रुक्मस्तेयसमं स्मृतम् ॥४१॥

कन्यानां वरयोग्यानामदानं सदृशे वरे ।
पुत्रमित्रकलत्रेषु गमनं भगिनीषु च ॥४२॥

कुमारीसाहसं घोरमन्त्यजस्त्रीनिषेवणम् ।
स्ववर्णायाञ्च[२६] गमनं गुरुतल्पसमं स्मृतम् ॥४३॥

भूत, पितृ, देव, ब्रह्म र मनुष्य यी पाँच महायज्ञहरूसँग संबद्ध अग्निहोत्रको परित्याग गर्ने, आमा बाबुको परित्याग गर्ने, झुटो गवाही दिने, मित्रको वध गर्ने, शिवभक्तहरूसँग रुखो बोल्ने, अखाद्य कुराहरू खाने, वनमा विचरण गर्ने निर्दोष प्राणीहरूलाई मार्ने तथा गोठ, वन, नगर र गाउँमा आगो लगाउने यी सबै कार्यहरू मदिरा पान गरे तुल्य घोर पापहरू हुन् ।३७- ३९।

---

२३ ग. य ।

२४ ग. सुकृद्वधः।

२५ ग. च ।

२६ क, घ. स्ववर्णानाञ्च ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

दुःखीको सर्वस्व हरण गर्नु, नरनारी, हात्ती, घोडा, गाई, भूमि, रत्न, चाँदी, ओषधिहरू र रस आदिको अपहरण गर्नु, चन्दन, कालोधूपी, कपूर, कस्तूरी, अत्तर र हातमा रहेको धितो अपहरण गर्नु यी सबै सुनको चोरी समान पापकर मानिएका छन् ।४०-४१।

वरयोग्य कन्याहरूलाई उपयुक्त वर भेटिँदा पनि नदिनु, छोरा र साथीका स्त्रीहरू र बैनीहरूसँग गमन गर्नु, कुमारीत्व लुट्नु, शूद्रस्त्रीको सेवन गर्नु र सवर्णा स्त्रीमा गमन गर्नु गुरुको बिछ्यौनामा (मान्य स्त्री समागम) गए समान पाप मानिएका छन् ।४३।

महापातकतुल्यानि पापान्युक्तानि तानि च ।
तानि पातकसंज्ञानि तद्भूतान्युपपातकम् ॥४४॥

द्विजायार्थं प्रतिज्ञाय न प्रयच्छति यः पुनः ।
न च स्मारयते विप्रस्तुल्यं तदुपपातकम् ॥४५॥

द्विजद्रव्यापहरणं मर्यादाया व्यतिक्रमः ।
अतिमानोऽतिकोपश्च दाम्भिकत्वं कृतघ्नता ॥४६॥

अत्यन्तविषयासक्तिः कार्पण्यं शाठ्यमत्सरम् ।
परदाराभिगमनं साध्वीकन्यार्थदूषणम्[२७] ॥४७।

परिवित्तिः परिवेत्ता यया च परिविद्यते ।
तयोर्दानञ्च कन्यायास्तयोरेव च याचनम् ॥४८॥

माथिका महापातक बराबरका पापहरू हुन् जसलाई पातक पनि भनिन्छ र यिनीहरूबाट उत्पन्न उपपातकहरू पनि हुन्छन् ।४४।

ब्राह्मणलाई यो वस्तु वा धन दिन्छु भनेर वाचा गरी नदिनु उपपातक हो भने जुन ब्राह्मणलाई दिन्छु भनिएको थियो त्यस ब्राह्मणले दिन्छु भनेका थियौ बिर्सियौ कि ? भनेर नसम्झाउनु पनि त्यसै समानको उपपातक हो ।४५।

ब्राह्मणको धन खोस्नु, मर्यादाको अतिक्रमण गर्नु, अत्यन्त मान खोज्नु, अत्यन्त रीस गर्नु, घमण्ड गर्नु र कृतघ्नता यी सबै उपपातक हुन् ।४६।

विषयहरूमा अत्यन्त आसक्त हुनु, अत्यन्त लोभी हुनु, धुर्त्याइँ, अरूको ईर्ष्या, अर्काकी स्त्रीसँग संसर्ग र साध्वी कन्यालाई दूषित गर्नु यी सबै उपपातक हुन् ।४७।

भाइको विवाह हुँदा पनि विवाह नभएको दाजु र दाजुको विवाह नहुँदै विवाह गर्ने भाइ यी दुबैसँग विवाह गर्ने कन्या उपपातकी हुन् भने दुबैका लागि कन्या दिनु र कन्या माग्नु पनि उपपातक हो ।४८।

पुत्रमित्रकलत्राणामदोषे स्वामिनस्तथा ।

---

२७ ग. कन्याप्रदूषणम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

सहायानाञ्च सन्त्यागः[२८] साधुबन्धुतपस्विनाम् ।।४९।।

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गवां क्षत्रियवैश्यानां स्त्रीशूद्राणां च घातनम्[२९] ।
शिवाश्रमतरूणाञ्च पुष्पारामविनाशनम् ।।५०।।

यः पीडामाश्रमस्थानामाचरेदल्पिकामपि ।
तद्भृत्यपरिवर्गस्य पशुधान्यधनस्य च ।।५१।।

कुप्यधान्यपशुस्तेयमयाच्यानाञ्च याचनम् ।
यज्ञारामतडागानां दारापत्यस्य विक्रयः ।।५२।।

तीर्थयात्रोपवासानां व्रतायतनकर्मणाम् ।
स्त्रीधनान्युपजीवन्ति स्त्रीभिरत्यन्तनिर्जिताः ।।५३।।

अरक्षणञ्च नारीणां मद्यपस्त्रीनिषेवणम् ।
ऋणानामप्रदानञ्च धान्यवृद्ध्युपसेवनम् ।।५४।।

पुत्र, मित्र, पत्नी, स्वामी, सहयोगी, साधु, बान्धव र तपस्वीहरूलाई दोष विना नै परित्याग गर्नु उपपातक हो ।४९।

गाई, क्षत्रिय, वैश्य, स्त्री र शूद्रहरूलाई मार्नु र शिवाश्रममा रहेका रूखहरू, फूलहरू र बगैँचाहरूलाई नष्ट गर्नु उपपातक हो ।५०।

जसले आश्रममा रहेका व्यक्तिहरू, उनका नोकर-चाकरहरू, परिवारजन, पशु र धनधान्य आदिलाई थोरै पनि नोक्सान पुऱ्याउँछ, त्यो उपपातकी हो ।५१।

पित्तल, तामो आदि सुन-चाँदी बाहेकका धातुहरू, धनधान्य तथा पशुहरूलाई चोर्नु, माग्न नहुने ठाउँ वा व्यक्तिबाट माग्न नहुने वस्तु माग्नु, यज्ञ, बगैँचा, जलाशय, पत्नी तथा सन्तानहरूलाई बिक्री गर्नु यी सबै उपपातक हुन् ।५२।

तीर्थयात्रा, उपवास तथा व्रत आदि कार्यहरूको र स्त्रीहरूको धनमा निर्भर हुने र स्त्रीहरूको वशमा रहने मानिसहरू उपपातकी हुन् ।५३।

निन्दिताच्च धनादानमवश्यानाञ्च विक्रयः ।
विषमारणमन्त्राणां प्रयोगो मूलकर्मणाम् ।।५५।।

उच्चाटनाभिचारश्च गरविद्वेषणक्रिया ।
जिह्वाकामोपभोगार्थं यस्यारम्भः स्वकर्मसु ।।५६।।

मूल्येना[३०]ध्यापयेद्यस्तु मूल्येना[३१]प्यधीते च यः ।

---

२८ ग. सहायानं परित्यागः ।

२९ ग. घातने ।

३० ख. मूलेना ।

३१ ख. मूलेना ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

व्रात्यता व्रतसन्त्यागः[३२] सर्वाकार्यनिषेवणम्[३३] ॥५७॥

असच्छास्त्राधिगमनं शुष्कतर्कावलम्बनम् ।
देवाग्निसाधुसाध्वीनान्निन्दा गोब्राह्मणस्य च ॥५८॥

प्रत्यक्षं वा परोक्षं वा राज्ञां मण्डलिनामपि ।
कुत्सनं पितृदेवेज्यास्वकर्मत्यागिनश्च ये ॥५९॥

नारीहरूको रक्षा नगर्नु, मद्यपान गर्ने व्यक्तिकी स्त्रीसँग संसर्ग गर्नु, ऋण लिएर न फर्काउँनु, ब्याजको उपभोग गर्नु यी सबै उपपातक हुन् ।५४।

निन्दित व्यक्तिबाट धन लिनु, आफ्नो अधीनमा नभएको कुरालाई बेच्नु, विष, मारक मन्त्र र जादु टुनाको प्रयोग गर्नु उपपातक हुन् ।५५।

उच्चाटन, मारण, विष तथा शत्रुता बढाउन तान्त्रिक क्रियाको प्रयोग गर्नु र जिब्राको स्वाद र इच्छापूर्वक उपभोगका लागि मात्र आफ्ना कामहरू आरम्भ गर्नु उपपातक हुन् ।५६।

शुल्क लिएर पढाउनु वा शुल्क तिरेर पढ्नु, निर्दिष्ट समयमा उपनयन संस्कार नहुनु, आफूले गर्न लागेको व्रतलाई पूरा नगरेरै त्याग्नु र सबै खाले अनुचित काम गर्नु पनि उपपातक हो ।५७।

असत् शास्त्रहरू पढ्नु, शुष्क तर्कहरूको आश्रय लिनु तथा देवता, अग्नि, साधु, साध्वी, गाई र ब्राह्मणहरूको निन्दा गर्नु उपपातक हो ।५८।

दुःशीला नास्तिकाः पापास्तदसच्छून्यवादिनः ।
पर्वकाले दिवा वाप्सु वियोनौ पशुयोनिषु ॥६०॥

रजस्वलाया योनौ च मैथुनं यः समाचरेत् ।
स्त्रीपुत्रमित्रसम्प्रीतेराशायाश्छेदकाश्च ये ॥६१॥[३४]

जनस्याप्रियवक्तारः क्रूराः समयभेदिनः ।
भेत्ता तडागवप्राणां संक्रमाणां रथस्य च ॥६२॥

एकपङ्क्तिस्थितानाञ्च पाकभेदं करोति यः ।
इत्येतैः स्त्रीनराः पापैरुपपातकिनः स्मृताः ॥६३॥

युक्तास्तद्भूतकैः क्षुद्रैः[३५] पापैः पापकराः स्मृताः ॥६४॥

प्रत्यक्ष वा परोक्षरूपमा राजाहरू वा शासकवर्गको निन्दा गर्ने मानिस र पितृकार्य, देवकार्य, यज्ञयागादिकार्य र आफ्नो कर्तव्यलाई त्याग्ने मानिसहरू उपपातकी हुन् । ५९।

३२ ङ. व्रतसंस्कारः ।
३३ ग. सर्वकार्यनिषेवणम् ।
३४ ग. ६० पद्यं ६१ पद्यञ्च न स्तः ।
३५ ग. क्षदैः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नराम्रो स्वभाव भएका, नास्तिक, ईश्वरको अस्तित्व स्वीकार नगर्ने र शून्यवादीहरू पापी हुन्छन् । पर्वमा, दिउँस, पानीमा, निम्न योनिमा, रजस्वला भएका स्त्रीको योनिमा सम्भोग गर्ने र पशुयोनिमा करणी गर्ने मानिसहरू पापी कहलाउँछन् ।६०।

रजस्वला स्त्रीसँग जसले सम्भोग गर्दछ त्यो तथा जसले पत्नी, पुत्र र मित्र आदिको प्रसन्नता र आशामा कुठाराघात गर्दछन् ती सबै उपपातकी हुन् ।६१।

मान्छेहरूसँग नमीठो बोल्ने, क्रूर, स्वीकृत शर्तहरूको उल्लङ्घन गर्ने, जलाशय, खेतहरू, पुलहरू र रथ तथा यातायातका साधनहरूलाई नष्ट गर्ने उपपातकी हुन् ।६२।

एउटै पङ्क्तिमा रहेका मानिसहरूमा खानेकुरा कम ज्यादा गरेर जसले पस्कन्छ, त्यो पनि उपपातकी हो र यी उपर्युक्त पापहरूद्वारा युक्त भएका सबै नरनारीहरू उपपातकी कहलाउँछन् । यी उपपातकहरूबाट उत्पन्न भएका साना साना पापहरूद्वारा युक्त मानिसहरू पापी कहलाउँछन् ।६३ -६४।

ये गोब्राह्मणकन्यानां स्वामिमित्रतपस्विनाम् ।
अन्तरं यान्त्यकार्येषु ते[३६] स्मृता नारका नराः ॥६५॥

परश्रि[३७]याभितप्यन्ते ये परद्रव्यसूचकाः ।
परव्यापारनिरताः परस्त्रीनरदूषकाः ॥६६॥

द्विजाय दुःखं यः कुर्यात् प्रहारमुद्गिरेच्च यः ।
यः सेवते द्विजः शूद्रं सुरामाघ्राति कामतः ॥६७॥

ये पापाभिरताः क्रूरा ये च हिंसाप्रिया नराः ।
पङ्क्त्यर्थं[३८] ये च कुर्वन्ति दानयज्ञादिकां क्रियाम् ॥६८॥

गोष्ठाग्निजलरथ्यासु तरुच्छायानगेषु च ।
त्यजन्ति ये पुरीषादीनारामायतनेषु च ॥६९॥

जुन मानिसहरू गाई, ब्राह्मण, कन्या, स्वाामी, मित्र र तपस्वीहरूको काम बिगार्नमा सहयोगी बन्दछन्, ती नरकका भागी मानिन्छन् ।६५।

जुन मानिसहरू अर्काको सम्पत्तिमा डाह गर्दछन्, अर्काको धनको सूचना दिन्छन्, अर्काको व्यापारमा हस्तक्षेप गर्दछन् र अन्य स्त्री र पुरुषहरूलाई वृथा दोष लगाउँछन्, ती पनि नरकका भागी हुन्छन् ।६६।

जसले ब्राह्मणलाई दुःख दिन्छ, जसले ब्राह्मणमा प्रहार गर्दछ, जुन ब्राह्मणले शूद्रको सेवा गर्दछ वा स्वेच्छापूर्वक मदिरा पान गर्दछ ती सबै नरकका भागी हुन्छन् ।६७।

---

३६ ग. ते इति पदं नास्ति ।

३७ ग. परस्त्रि ।

३८ ग. प्रव्यर्थां ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जुन मानिसहरू पापकर्ममा संलग्न क्रूर र हिंसाप्रिय हुन्छन्, जुन मानिसहरूले दान, यज्ञादि कार्यहरू प्रसिद्धिका लागि मात्र गर्दछन्, ती सबै नरकका भागी हुन्छन् ।६८।

जुन मानिसहरूले गोठ, अग्नि, पानी, बाटो, रूखको छाँया, पर्वतहरू, बगैँचा र चैत्यपरिसरहरूमा मल-मूत्रादि त्याग गर्दछन्, ती सबै नरकका भागी हुन्छन ।६९।

मद्यमांसरता नित्यं गीतवाद्यरता नराः ।
केलिकीला भुजङ्गाश्च रन्ध्रान्वेषणतत्पराः ॥७०॥

वंशेष्टकाशिलाकाष्ठैः श्वभ्रैः[३९] शङ्कुभिरेव वा ।
ये मार्गमुपरुन्धन्ति परसीम्नो हरन्ति च ॥७१॥

कूटशासनकर्तारः कूटकर्मक्रियारताः ।
कूटयुद्धाः कुशस्त्राणि कूटसंव्यवहारिणः ॥७२॥

धनुषः शल्यशस्त्राणां यः कर्ता यश्च विक्रयी ।
निर्दयोऽतीव भृत्येषु[४०] पशूनान्दमकाश्च ये ॥७३॥

मिथ्या प्रवदतो वाचमाकर्णयति यः शनैः ।
स्वामिमित्रगुरुद्रोही मायावी चपलः शठः ॥७४॥

जो मदिरा तथा मासुको सेवन गर्दछन्, र सधैं गाउन बजाउनमा व्यस्त रहन्छन्, कामक्रीडामा लम्पट रहन्छन् एवं अरूको दोष खोज्नमा सदा संलग्न रहन्छन्, ती मानिसहरू पनि नरकका भागी हुन्छन् ।७०।

जो बाँस, इट्टा, ढुङ्गा, काठहरू, धाँजोहरू र किलाहरूद्वारा बाटामा अवरोध पुर्‍याउँछन् वा अरूको सीमा मिच्दछन्, छलपूर्वक शासन गर्दछन्, छलपूर्वक काम गर्दछन्, छलपूर्वक युद्ध गर्दछन्, गलत हतियार बनाउँछन् र छलपूर्वक व्यवहार गर्दछन् , धनुष वा काट्मार् गर्ने हतियार बनाउँछन् अथवा बिक्री गर्दछन् र जो नोकर चाकरहरूमा अत्यन्त निर्दयी छन् र पशुको दमन गर्दछन्, ती सबै नारकी हुन् ।७१-७३।

जो झुठो बोल्दछन् र जो सुस्तरी लुकेर अरूको कुरा सुन्दछन्, जसले स्वामी, मित्र र गुरुको द्रोह गर्दछन्, जसले छलकपट गर्दछन्, जो चञ्चल र धूर्त छन्, ती सबै नरकका भागी हुन्छन् ।७४।

ये भार्यापुत्रमित्राणि[४१] बालवृद्धकृशातुरान् ।
भृत्यानतिथिबन्धूंश्च त्यक्त्वाऽश्नन्ति बुभुक्षितान्॥७५॥

यः स्वयं मृष्ट[४२]मश्नाति विप्रायान्यत् प्रयच्छति ।

---

३९ ग. स्व(ख)भ्रैः ।

४० ग. नृत्येषु ।

४१ क. ७० पद्यस्य अन्तिमचरणात् ७५ पद्यस्य प्रथम चरणपर्यन्तं नास्ति ।

४२ ख. मिष्ट ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0 In Public Domain. Digitization by eGangotri
वृथापाकः स विज्ञेयो ब्रह्मवादिषु गर्हितः॥७६॥

नियमान् स्वयमादाय ये त्यजन्ति जितेन्द्रियाः ।
प्रव्रज्या[४३] वसिता ये च रहस्यानाञ्च भेदकाः ॥७७॥

ये ताडयन्ति गाश्चैव त्रासयन्ति मुहुर्मुहुः ।
दुर्बलान् न च पुष्णन्ति प्रणष्टान्नान्विषन्ति च ॥७८॥

पीडयन्त्यतिभारेण सक्षतान् वाहयन्ति च ।
सार्द्धयामाच्च परत अभुक्ते[४४] ये च भुञ्जते ॥७९॥

ये भग्नक्षतरोगार्तान् गोरूपांश्च क्षुधातुरान् ।
न पालयन्ति यत्नेन ते गोघ्ना नारकाः स्मृताः[४५] ॥८०॥

जुन मानिसहरू भोकाएका पत्नी, पुत्र, मित्र, बालक, वृद्ध, दुर्बल, रोगी, नोकरहरू र बन्धुबान्धवहरूको बेवास्ता गरी आफूले मात्र खान्छन्, ती पनि नरकका भागी हुन्छन् ।७५।

जो आफूले शुद्ध खाएर आएका ब्राह्मणहरूलाई अशुद्ध खान दिन्छ, व्यर्थमा भान्साको चाँजो गर्ने त्यो व्यक्ति ब्रह्मवादीहरूको माझमा निन्दित हुन्छ ।७६।

जुन जितेन्द्रिय व्यक्तिहरूले स्वयं नियम बनाएर त्याग्दछन्, जसले सन्न्यास लिएर त्यसलाई छोड्दछन्, जसले गोपनीयता भङ्ग गर्दछन् र जसले गाईहरूलाई कुट्दछन् वा पटक पटक डराउन दिन्छन्, दुर्बल गाईहरूलाई पोषिलो घाँस आदि दिँदैनन्, हराएका गाईहरू खोज्दैनन्, गोरुहरूलाई अत्यन्त धेरै भार बोकाएर दुःख दिन्छन् र चोट लागेका गोरुहरूलाई भारी बोकाउँछन्, दिनको साढे एक प्रहर पछि पनि गाईहरूलाई न खुवाएर खान्छन् तथा खुट्टा भाँचिएका, चोट लागेका, रोग लागेका वा

वृषाणां वृषणौ ये च पापिष्ठा गालयन्ति च ।
वाहयन्ति च गां बन्ध्यां महानारकिणो नराः ॥८१॥

आशया समनुप्राप्तान् क्षुत्तृष्णाश्रमपीडितान् ।
येऽतिथीं[४६]श्चावमन्यन्ते ते वै निरयगामिनः ॥८२॥

अनाथं विकलं दीनं बालवृद्धकृशातुरान् ।
नानुकम्पन्ति ये मूढास्ते यान्ति निरयार्णवम् ॥८३॥

अजाविको माहिषिकः सामुद्री वृषलीपतिः ।
शूद्रविट्क्षत्रियवृत्तिर्नारकी[४७] स्याद् द्विजाधमः ॥८४॥

शिल्पिनः कारुका वेश्या हेमकारा नृपाध्वजाः ।

४३ ख. प्रव्रद्य । ग. प्रवक्ष्या (व्रज्या) ।
४४ ख. अभुक्ते ।
४५ ग. न पालयन्ति ते गोघ्ना नारकाः पापिनः स्मृताः ।
४६ ग. येऽतिर्थान् । घ. ये तिथिम् ।
४७ ग. शूद्रविट्क्षत्रवृत्तिश्च नारकी ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भृतकाः शाठ्यसंयुक्तास्तथान्त्या नारकाः स्मृताः ॥८५॥

जो भोकले पीडित गाईगोरुहरूको यत्नपूर्वक संरक्षण गर्दैनन्, ती गाईका हत्यारा नरकका भागी हुन्छन् ।७७-८०।

जुन पापीहरूले वृषभहरूका अण्डकोशहरूलाई गलाउँछन् र जसले बाँझो गाईलाई भार बोकाउँछन् वा जोत्दछन्, ती मानिसहरू महानरकका भागी हुन्छन् ।८१।

जुन मानिसहरूले भोक, प्यास र थकानले पीडित तथा आशापूर्वक आएका अतिथिहरूको तिरस्कार गर्दछन्, ती निश्चित रूपमा नरकमा पर्दछन् ।८२।

अनाथ, बेचैन, दुःखी, बालक, बूढो, निर्बल, रोगी व्यक्तिहरूलाई जुन मूर्खहरूले कृपा गर्दैनन्, तिनी नरकरूपी सागरमा पर्दछन् ।८३।

भेंडा, बाखा र भैंसीबाट जीविकोपार्जन गर्ने, समुद्रबाट जीविकोपार्जन गर्ने, शूद्रजातिकी स्त्रीसँग विवाह गर्ने, शूद्र, वैश्य र क्षत्रियको व्यवहार अपनाउने ब्राह्मण नरकको भागी हुन्छ ।८४।

कालिगड, सिकर्मी, वेश्या र सुनको काम गर्ने, क्षत्रियहरू र नोकरको काम गर्ने एवं धूर्त्याइँका साथ काम गर्ने वैश्य र शूद्रहरू नारकी हुन् ।८५।

यश्चोचितमतिक्रम्य स्वेच्छयावाहयेत्करम्[४८] ।
नरकेषु स पच्येत यश्च दण्डरुचिर्नृपः ॥८६॥

उत्कोचकैरधिकृतैस्तस्करैश्च प्रपीड्यते ।
यस्य राज्ञः प्रजा राष्ट्रे पच्यते नरकेषु सः ॥८७॥

ये द्विजाः प्रतिगृह्णन्ति नृपस्यान्यायवर्तिनः ।
प्रयान्ति तेऽपि घोरेषु नरकेषु न संशयः ॥८८॥

पारदारिकचौराणां यत्पापं पार्थिवस्य तत् ।
भवेदरक्षतः सर्वं घोरं तस्य प्रतिग्रहः[४९] ॥८९॥

अचौरं चौरवत् पश्येच्चौरान् वाऽचौररूपिणः ।
अविचार्य नृपस्तस्माद् घातयन्नरकं व्रजेत् ॥९०॥

जुन राजाले औचित्य विना नै आफ्नो इच्छाअनुसार कर उठाउँछ र जो राजा दण्डनीतिमा मात्र बढी रुचि राख्दछ, त्यसले नरकहरूमा यातना भोग्दछ ।८६।

जुन राजाको राज्यमा घुसखोर अधिकारीहरू र चोरहरूद्वारा प्रजा पीडित हुन्छन्, त्यस राजाले नरकमा यातना भोग्दछ ।८७।

जुन ब्राह्मणहरू न्याय नगर्ने राजाबाट दान लिन्छन्, ती पनि घोर नरकमा पर्दछन् यसमा कुनै सन्देह छैन ।८८।

---

४८ ग. स्वच्छाया बाह्येत्करम् ।
४९ ग. प्रतिग्रहात् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अर्काकी स्त्रीसँग लाग्ने र चोरहरूले जुन पाप भोग्दछन् त्यही पाप प्रजाको रक्षा नगर्ने राजालाई पनि र त्यस राजाबाट दान लिने ब्राह्मणलाई पनि लाग्दछ ।८९।

साधुलाई चोर ठान्ने र चोरहरूलाई साधु ठानेर विचारै नगरी साधुलाई चोरको दण्ड दिने राजा नरक जान्छ ।९०।

घृततैलान्नपानानि मधुमांससुरासवम् ।
गुडेक्षुक्षीरशाकानि दधि मूलफलानि च ॥९१॥

तृणकाष्ठपत्रपुष्पमौषधं कांस्यभाजनम् ।
उपानच्छत्रशकटमासनं शयनं गृहम्[५०] ॥९२॥

ताम्रसीसत्रपुकांस्यशंखाद्यञ्च जलोद्भवम् ।
वार्क्ष्यं वा वेणकाद्य[५१] वा गृहेषु पुष्कराणि च ॥९३॥

ऊर्णाकर्पासकौशेयभङ्गपट्टोद्भवानि च ।
स्थूलसूक्ष्माणि वस्त्राणि ये लोभेन हरन्ति च ॥९४॥

एवमादीनि चान्यानि द्रव्याणि विविधानि च ।
नरकेषु ध्रुवं गच्छेदपहृत्याल्पकान्यपि ॥९५॥

यद्वा तद्वा परद्रव्यमपि सर्षपमात्रकम् ।
अपहृत्य नरो याति नरकन्नात्र संशयः ॥९६॥

एवमाद्यैर्नरः पापैर्व्युत्क्रान्तैः[५२] समनन्तरम् ।
शरीरं यातनार्थीयं पूर्वाकारमवाप्नुयात् ॥९७॥

घ्यू, तेल, अन्न, पेयपदार्थ, मह, मासु, मदिरा, आसव, गुड, उखु, दूध, साग, दही, कन्दमूल, फलहरू, घाँस, दाउरा, पात, पुष्प, औषधिहरू, काँसका भाँडा, जुत्ता, छाता, गाडी, आसन, बिछ्यौना, घर, तामा, सीसा, राङ्ग, काँस, पानीमा उत्पन्न हुने शंख आदि, काठबाट बनेको सामग्री, मुरली आदि, घरमा रहेका पोखरीहरू, ऊन, कपास, रेशम, पाट, मसिनो रङ्गीन कपडाहरूबाट बनेका मोटा मसिना लुगाहरू जो लोभवश चोर्दछन् वा हरण गर्दछन् र यस्तै यस्तै विविध अन्य द्रव्यहरू थोरै मात्रामा पनि चोर्दछन् वा हरण गर्दछन्, तिनीहरू निश्चित रूपमा नरक जान्छन् ।९१-९५।

जेसुकै पनि सर्सिउँको दाना जत्रो पनि अर्काको धन अपहरण गर्छ भने नरक जान्छ, त्यसमा कुनै सन्देह छैन ।९६।

यमलोकं व्रजंस्तेन शरीरेण यमाज्ञया ।

---

५० ग. उपानच्छत्रशकटायेतयेत्मासनं गृहम् ।
५१ ग. वैणवाद्यम् ।
५२ ग. व्याक्रान्तैः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यमदूतैर्महाघोरैर्नीयमानः सुदुःखितः ॥९८॥

देवमानुषतिर्याणामधर्मनिरतात्मनाम् ।
धर्मराजः स्मृतः शास्ता सुघोरैर्विविधैर्वधैः ॥९९॥

विनयाचारयुक्तानां प्रमादात्[५३]स्खलितात्मनाम् ।
प्रायश्चित्तैर्गुरुः शास्ता न वधैरिष्यते यमः ॥१००॥

पारदारिकचौराणामन्यायव्यवहारिणाम् ।
नृपतिः शासकः प्रोक्तः प्रच्छन्नानाञ्च धर्मराट् ॥१०१॥

तस्मात् कृतस्य पापस्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
नाभुक्तस्यान्यथा नाशः कल्पकोटिशतैरपि ॥१०२॥

यस किसिमले आफूले गरेका उपर्युक्त पापहरूको लगत्तै पछि मनुष्य पहिलेकै यातनापूर्ण शरीरलाई प्राप्त गर्दछ ।९७।

यमको आदेशअनुसार त्यही यातनीय शरीरद्वारा डरलाग्दा यमदूतहरूबाट अत्यन्त दुःखयुक्त अवस्थामा यमलोकतिर लगिन्छ ।९८।

देवता, मनुष्य र तिर्यक्‌योनिमा रहेका प्राणीहरू जो अधर्ममा सलग्न रहन्छन्, तिनीहरूलाई यमराजले डरलाग्दा विविध यातनाहरूले दण्ड दिन्छन् ।९९।

विनय र आचारले युक्त भएका प्रमादवश स्खलित भएका व्यक्तिहरूलाई प्रायश्चित्तहरूद्वारा गुरुले दण्ड दिन्छन् । यमले यातनाहरूद्वारा दण्ड दिँदैनन् ।१००।

पारदारिक अर्काकी स्त्रीसँग बस्ने, चोर र अनैतिक व्यवहार गर्ने व्यक्तिहरूलाई राजाले दण्ड प्रदान गर्दछ, तर छिपेको त्यस्ता व्यक्तिहरूलाई यमराजले दण्ड दिन्छन् ।१०१।

त्यसैले गरेका पापहरूको प्रायश्चित्त गरिहाल्नु पर्दछ । उपभोग नगरिएका पुण्य-पापहरू करोडौं कल्पसम्म पनि अरू तरिकाले नष्ट हुँदैनन् ।१०२।

यः करोति स्वयं कर्म कारयेद्वानुमोदयेत् ।
कायेन मनसा वाचा तस्योर्द्धाधोगतेः फलम्[५४] ॥१०३॥

इति संक्षेपतः प्रोक्तः पापभेदास्त्रिसाधनाः ।
कथ्यन्ते गतयश्चित्रा नराणां पापकारिणाम् ॥१०४॥

---

५३ ग. प्रमोदः ।
५४ ख. गतफलम् । ग. गोतते फलम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

इति श्री शिवधर्मोत्तरे पापभेदनिरूपणं नाम षष्ठोऽध्यायः ।

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जसले शरीर, मन र वचनले शुभ वा अशुभ कर्म गर्छ वा जसले गर्न लगाउँछ वा जसले त्यो कर्मको अनुमोदन गर्दछ, त्यसका उद्धर्व र अधोगतिरूप फल क्रमैसँग हुन्छन् ।१०३।

यसरी सङ्क्षेपमा मन, वचन र शरीरले हुने पापहरूका भेद बताइए । अब पापकारी मानिसहरूका विचित्र गतिहरू बताइनेछन् ।१०४।

यस शिवधर्मोत्तरमा पापभेदनिरूपण नाम गरेको छैठौं अध्याय समाप्त भयो ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ पापगतिविशेषो नाम सप्तमोऽध्यायः

अथ पापैरिमे यान्ति यमलोकं चतुर्विधैः ।
सन्त्रासजननं घोरं विवशाः सर्वदेहिनः ॥१॥

गर्भस्थैर्जायमानैश्च बालैस्तरुणमध्यमैः ।
पुंस्त्री[१]नपुंसकैर्वृद्धैर्यातव्यं सर्वजन्तुभिः ॥२॥

शुभाशुभफलं तत्र देहिनां प्रविचार्यते ।
चित्रगुप्तादिभिः षड्भि[२]र्मध्यस्थैः सर्वदर्शिभिः ॥३॥

न तेऽत्र प्राणिनः सन्ति ये न यान्ति यमालयम् ।
अवश्यं हि कृतं कर्म भोक्तव्यं तद्विचारितम् ॥४॥

तत्र ये शुभकर्माणः सौम्यचित्ता दयान्विताः ।
ते नरा यान्ति सौम्येन पथा यमनिकेतनम् ॥५॥

अब पापगति विशेष नाम गरेको सातौं अध्याय प्रारम्भ हुन्छ ।

चार किसिमका पापहरूद्वारा विवश भएका यी सम्पूर्ण प्राणीहरू डरलाग्दो घनघोर यमलोक जान्छन् ।१।

गर्भमा रहेका, पैदा हुँदै गरेका, बालकहरू, जवान, प्रौढ, बूढाहरू, स्त्री, पुरुष वा नपुंसक सबै प्राणीहरूले यमलोक जानु पर्दछ ।२।

त्यहाँ सम्पूर्ण कुराको साक्षात्कार गर्ने मध्यस्थ चित्रगुप्त आदि छ यमदूतहरूद्वारा ती प्राणीहरूको शुभ तथा अशुभ फलको निरूपण गरिन्छ ।३।

यस लोकमा त्यस्ता कुनै प्राणीहरू छैनन् जसलाई यमलोक जानु पर्दैन । सबैले आफूले गरेको कामको फल शुभ वा अशुभ जे हो, विचार गरिएअनुसार अवश्य भोग्नु पर्दछ ।४।

त्यसमा जुन व्यक्तिहरू शुभ काम गर्दछन्, राम्रो मन र दयाले युक्त हुन्छन्, ती मानिसहरू सौम्य मार्गबाट यमलोक जान्छन् ।५।

यः प्रदद्यात् द्विजेन्द्राणामुपानत्काष्ठपादुके ।
स वराश्वेन महता सुखं याति यमालयम् ॥६॥

छत्रदानेन गच्छन्ति यथा साभ्रेण देहिनः ।
दिव्यवस्त्रपरीधाना यान्ति वस्त्रप्रदायिनः ॥७॥

शिविकाश्वप्रदानेन तद्रथेन सुखं व्रजेत् ।

---

१ ग. स्त्रीपुं ।
२ ग. षद्भि ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

शयूयासन[३]प्रदानेन स्वपन् याति च विश्रामम् ।।८।।
CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आरामकर्ता छायासु शीतलासु सुखं व्रजत्[४] ।
यान्ति पुष्पकयानेन पुष्पारामप्रदायिनः ।।९।।

देवायतनकर्ता च यतीनामाश्रयस्य[५] च ।
अनाथमण्डपानाञ्च क्रीडन् याति गृहोत्तमैः ।।१०।।

जसले श्रेष्ठ ब्राह्मणहरूलाई जुत्ता वा काठका खराउ दान गर्दछ, त्यो ठूलो असल घोडामा चढेर सुखपूर्वक यमलोक जान्छ ।६।

छाता दान गर्नाले प्राणीहरू बादलले युक्त भएको जस्तो शीतल अवस्थामा र वस्त्र दान दिने मानिसहरू दिव्यवस्त्रहरूको पहिरनले युक्त भएर यमलोक जाने गर्दछन् ।७।

पालकी तथा घोडा दान गर्नाले रथद्वारा र बिछ्यौना तथा आसन दान गर्नाले सुतिसुती र विश्राम गर्दै यमलोक जान्छन् ।८।

बगैंचा बनाउने मानिस शीतल छायाहरूमा सुखपूर्वक र फूलको बगैंचा दान गर्ने मानिसहरू पुष्पक विमानद्वारा यमलोक जान्छन् ।९।

देवताका मन्दिर हरू बनाउने, योगीहरूको आश्रय र अनाथालय बनाउने मानिस उत्तम घरहरूमा खेल्दै यमलोक जान्छन् ।१०।

देवाग्निगुरुविप्राणां मातापित्रोश्च[६] पूजकाः ।
पूज्यमाना नरा यान्ति कामिकेन यथासुखम् ।।११।।

उद्योतयन्दिशः सर्वा यान्ति दीपप्रदायिनः[७] ।
प्रतिश्रयप्रदानेन सुखं यान्ति गृहे स्वयम् ।। १२।

सर्वकामसमृद्धेन पथा गच्छन्ति गोप्रदाः ।
ये निपानानि[८] कुर्वन्ति ते तृप्ता[९] यान्ति तत्पथा ।।१३।।

आर्तौषधप्रदातारः[१०] सुखं यान्ति निरामयाः ।
विश्राम्यमाना गच्छन्ति गुरुशुश्रूषणे रताः ।।१४।।

---

३ क, ङ. शयूर्यासन ।ख.शैयूयासन । ग. शैयाशन ।
४ क, घ. भवेत् ।
५ ग, ङ. आश्रमस्य ।
६ ग. मातु पितुश्च ।
७ ग. याति दीपप्रदायकः ।
८ ग. येऽन्नपानानि ।
९ ग. तप्ता ।
१० ग. अन्नौषधप्रदातारः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पादशौचप्रदानेन शीतलेन पथा व्रजेत् ।
हेमरत्नप्रदानेन याति दुर्गाणि निस्तरन् ॥१५॥

देवता, अग्नि, गुरु, ब्राह्मण तथा आमाबुवाको पूजा गर्ने मानिसहरू पूजित भएर आफ्नो इच्छाअनुसार सुखपूर्वक यमलोक जान्छन् ।११।

बत्ती दान गर्ने मानिस सम्पूर्ण दिशाहरूलाई प्रकाशित गर्दै यमलोक जान्छ भने यज्ञमण्डप वा सभागृह दान गर्ने मानिसहरू आफ्नै घरमा रहेर यमलोक सुखपूर्वक जान्छन् ।१२।

गाई दान गर्ने मानिसहरू सम्पूर्ण इच्छाहरू पूर्ण गर्ने मार्गबाट यमलोक जान्छन् भने जसले पोखरी, कुवा आदि जलाशय बनाउँदछन्, तिनीहरू तृप्त भएर त्यही बाटोबाट यमलोक जान्छन् ।१३।

बिरामीहरूलाई ओखती प्रदान गर्ने मानिसहरू निरोगी भएर तथा गुरुको सेवामा संलग्न मानिसहरू आराम गर्दै यमलोक जान्छन् ।१४।

रोगीहरूका, गुरुहरूका वा योगीका गोडा धुनाले शीतल बाटोबाट तथा सुन र रत्न दान गर्नाले दुर्गहरूलाई सजिलैसँग पार गर्दै यमलोक गइन्छ ।१५।

पादाभ्यङ्गञ्च यः कुर्यादश्वपृष्ठेन स व्रजेत् ।
रुप्या[११]नड्वाहदानेन नरयानेन[१२] गच्छति ॥१६॥

सर्वकामसमृद्धात्मा भूमिदानेन गच्छति ।
अन्नपानप्रदानेन खादन् पिबंश्च गच्छति ॥ १७॥

इत्येवमादिभिर्दानैः सुखं यान्ति यमालयम् ।
स्वर्गे च विपुलान् भोगान् प्राप्नोति विविधान्नरः ॥१८॥

सर्वेषामेव दानानामन्नदानं परं स्मृतम् ।
सद्यः प्रीतिकरन्दिव्यं बलबुद्धिविवर्द्धनम् ॥१९॥

नान्नपानसमं[१३] दानं त्रिषु लोकेषु विद्यते ।
अन्नाद् भवन्ति भूतानि तदभावे म्रियन्ति च ॥२०॥

रोगी, गुरु वा योगीहरूको खुट्टामा तेल लगाउनाले घोडामा चढेर तथा चाँदीको साँढे दान गर्नाले पालकीबाट यमलोक गइन्छ ।१६।

भूमि दान गर्नाले सम्पूर्ण कामनाहरूको पूर्तिद्वारा समृद्ध भएर तथा खाने पिउने वस्तु दान गर्नाले खाँदै पिउँदै यमलोक गइन्छ ।१७।

११ ग. रुप्या ।

१२ ग. नरो यानेन ।

१३ ग. नान्नदानसमम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यस किसिमका दानहरूद्वारा सजिलैसँग यमलोक गइन्छ र त्यसपछि मानिसले स्वर्गमा धेरै किसिमका ठूला ठूला भोगहरू प्राप्त गर्दछ ।१८।

सम्पूर्ण दानहरूमा अन्नदान प्रमुख मानिन्छ । त्यसबाट तत्काल आनन्दप्राप्ति हुनुका साथै बल र बुद्धिमा वृद्धि हुन्छ ।१९।

अन्न र पानीको दान समान अरू कुनै दान त्रिभुवनमा छैन । अन्नबाट नै सम्पूर्ण प्राणीहरू जीवित रहन्छन् भने अन्न विना सबै मर्दछन् ।२०।

रक्तं मांसं वसा शुक्रं क्रमादन्नात् प्रवर्द्धते ।
शुक्राद् भवन्ति भूतानि तस्मादन्नमिदं जगत् ॥२१॥

हेमरत्नाश्व[१४]नागेन्द्रनारीस्रक्चन्दनादिभिः ।
समस्तैरपि सम्प्राप्तैर्न रमन्ते बुभुक्षिताः ॥२२॥

गर्भस्था जायमानाश्च बालवृद्धाश्च मध्यमाः ।
आहारमभिकांक्षन्ति देवदानवतापसाः ॥२३॥

क्षुधा हि सर्वरोगाणां व्याधिः श्रेष्ठतमः स्मृतः ।
तस्यान्नौषधि[१५]लेपेन प्रतिकारः प्रकीर्तितः ॥२४॥

नास्ति क्षुधासमं दुःखं नास्ति रोगः क्षुधा समः ।
नास्त्याहारसमं सौख्यं नास्ति क्रोधसमो रिपुः ॥२५॥

अन्नबाट रगत, मासु, बोसो र वीर्यको क्रमैसँग वृद्धि हुन्छ भने वीर्यबाट सम्पूर्ण प्राणीहरू जन्मन्छन्, त्यसैले अन्न नै संसार हो ।२१।

सुन, हीरा, मोती, घोडा, हात्ती, नारी, माला तथा चन्दन आदि समस्त कुराहरू पाएर पनि भोकाएका मानिसहरू रमाउँदैनन् ।२२।

गर्भमा रहेका, जन्मदै गरेका, बालक, वृद्ध, युवा, देवता, दानव र तपस्वी सबैले आहारको आकाङ्क्षा राख्दछन् ।२३।

भोकजन्य रोग सबै रोगहरूमा ठूलो रोग हो । त्यसैले अन्नरूपी औषधीको लेपद्वारा त्यसको प्रतिकार गर्नु पर्दछ ।२४।

भोक समान अरू कुनै दुःख हुँदैन र भोक समान अरू कुनै रोग हुँदैन । आहार समान सुख अरू छैन भने क्रोध समान शत्रु अरू कुनै छैन ।२५।

अत एव महत् पुण्यमन्नदानप्रभावतः ।
यतः क्षुधाग्निसन्तप्ता म्रियन्ते सर्वदेहिनः ॥२६॥

१४ ग, ङ. अस्व ।
१५ ग. तस्मान्नौषधि ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अन्नदः प्राणदः प्रोक्तः प्राणदश्चापि सर्वदः ।
तस्मादन्नप्रदानेन सर्वदानफलं लभेत् ॥२७॥

त्रैलोक्ये यानि रत्नानि भोगाः स्त्रीवाहनानि च ।
अन्नपानप्रदः सर्वानिहामुत्र च ताँल्लभेत् ॥२८॥

यस्यान्नपानपुष्टाङ्गः कुरुते धर्मसञ्चयम् ।
अन्नप्रदातुस्तस्यार्द्धं कर्त्तुश्चार्द्धं न संशयः ॥२९॥

धर्मार्थकाममोक्षाणां देहः परमसाधनम् ।
स्थितिस्तस्यान्नपानाभ्यामतस्तत्[१६]सर्वसाधनम् ॥३०॥[१७]

त्यसैले अन्नदानको प्रभावबाट ठूलो पुण्य प्राप्त हुन्छ किनभने भोकरूपी अग्निले जलेका सबै देहधारीहरू मर्दछन् ।२६।

अन्ददान गर्नु प्राणदान गर्नु हो भने प्राणदान गर्नु भनेको सम्पूर्ण दान गर्नु हो । त्यसैले अन्न दान गरेर सबै दानबाट हुने फल प्राप्त गर्न सकिन्छ ।२७।

अन्नदाताले तीनै लोकमा जति रत्नहरू छन्, भोगहरू छन् र स्त्री वाहनादि छन्, ती सबै यस लोकमा र परलोकमा पाउँछ ।२८

जसको अन्नपानादिबाट शरीर पुष्ट भएको मानिसले जे जति धर्मको सञ्चय गर्दछ, त्यसमा आधा त्यसका अन्नदाताको र आधा त्यसको हुने गर्दछ । यसमा कुनै सन्देह छैन ।२९।

शरीर धर्म, अर्थ, काम र मोक्ष चारवटै पुरुषार्थहरूको ठूलो साधन हो र शरीरको स्थिति अन्नपानहरूबाट नै हुन सक्दछ । त्यसैले अन्नपान नै सबैको साधन हो ।३०।

अन्नं प्रजापतिः साक्षादन्नं विष्णुः शिवः स्वयम् ।
तस्मादन्नसमं दानं न भूतन्न भविष्यति ॥३१॥

त्रयाणामपि लोकानामुदकं जीवितं स्मृतम् ।
पवित्रममृतं दिव्यं शुद्धं सर्वरसाश्रयम् ॥३२॥

अन्नपानाश्वगोवस्त्रशय्याछत्रासनानि च ।
प्रेतलोके प्रशस्तानि दानान्यष्टौ विशेषतः ॥३३॥

एवन्दानविशेषेण धर्मराजपुरन्नराः ।
यस्माद्यान्ति सुखेनैव तस्माद्धर्मं समाचरेत् ॥३४॥

---

१६ ख. मनन्तम् ।
१७ घ. पद्यस्यास्योत्तरार्द्धं नास्ति ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
ये पुनः क्रूरकर्माणो नरा दानविवर्जिताः ।
ते घोरेण पथा यान्ति दक्षिणेन यमालयम् ॥३५॥

अन्न ब्रह्मा हो, साक्षात् विष्णु हो र अन्न स्वयं शिव पनि हो । त्यसैले अन्नदानको बराबरी गर्ने दान न पहिले कहिले भएको थियो, न पछि कहिल्यै हुनेछ ।३१।

स्वर्ग, मर्त्य तथा पाताल तीनै लोकको जीवन पानी हो र त्यो पानी चोखो अमृततुल्य दिव्य, शुद्ध र सम्पूर्ण रसायन पदार्थहरूको आश्रय हो ।३२।

अन्न, पानी, घोडा, गाई, लुगा, शय्या, छाता र आसनहरू यी आठवटाको दान विशेष गरेर प्रेतलोकका लागि प्रशस्त मानिन्छ ।३३।

यसरी दानविशेषका कारणले मानिसहरू सजिलैसँग यमलोक जान्छन् । त्यसैले मानिसले धर्मको आचरण गर्नु पर्दछ ।३४।

किन्तु जुन मानिसहरू क्रूर कर्म गर्दछन् र दान गर्दैनन्, ती डरलाग्दो दक्षिणी बाटोबाट यमलोक जान्छन् ।३५।

षडशीतिसहस्राणि योजनानां व्यतीत्य तत् ।
वैवस्वतपुरं ज्ञेयं[१८] नानारूपमवस्थितम् ॥३६॥

तत्समीपमिवाभाति नराणां शुभकर्मणाम् ।
पापानामपि[१९]दूरस्थं पथा[२०] रौद्रेण गच्छताम् ॥३७॥

तीव्रकण्टकयुक्तेन शर्करानिचितेन च ।
क्षुरधारानिभैस्तीव्रैः पाषाणैर्निचितेन च ॥३८॥

क्वचित्पङ्केन महता दुरुत्तारैश्च खातकैः ।
लोहसूचीनिभैर्दर्भैः सञ्छन्नेन पथा क्वचित् ॥३९॥

ततः प्रयान्ति विषमैः पर्वतैर्वृक्षसंयुतैः ।
प्रतप्ताङ्गारयुक्तेन यान्ति मार्गेण दुःखिताः ॥४०॥

छ्यासी हजार योजन (३ लाख ४४ हजार कोस) को बाटो पार गरेर त्यो अनेक रूपमा व्यवस्थित यमपुरी रहेको छ भनी जान्नु ।३६।

राम्रो काम गर्ने मानिसहरूका लागि ३ लाख ४४ हजार कोसको बाटो सानो जस्तो लाग्दछ भने डरलाग्दो

---

१८ ग. तयम् ।

१९ ग, घ. मति ।

२० ग. यथा ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बाटोबाट गइरहेका पापीहरूका लागि अत्यन्त टाढा जस्तो हुन्छ ।३७।

तीखा काँडाहरू युक्त तथा बग्रेटोले बनेको छुराको धार जस्तै तीखा ढुङ्गाहरू भएको बाटो हुन्छ । ३८।

कहीं अत्यधिक हिलो र तर्नै नसकिने खाडलहरूले युक्त हुन्छ भने कहीं त्यो बाटो फलामका सुइरा जस्ता तीखा झारपातहरूले व्याप्त हुन्छ ।३९।

त्यस पछि हिँड्न गाह्रो हुने पर्वतहरू र रूखहरूले युक्त भएको र बलिरहेका आगाका फिलिङ्गाहरूले युक्त भएको बाटोबाट पापीहरू दुःखका साथ यमलोक जान्छन् ।४०।

क्वचिद् विषमगर्ताभिः क्वचिल्लोष्ठैः सुपिच्छिलैः ।
सुतप्तबालुकाभिश्च तथा तीक्ष्णैश्च शङ्कुभिः ॥४१॥

अनेकशाखाविततैर्व्याप्तं वंशवनैः क्वचित् ।
कष्टेन तमसा मार्गमनालम्भेन कुत्रचित् ॥४२॥

अयः शृङ्गाटकै[२१]स्तप्तैः क्वचिद्दावाग्निना पुनः ।
क्वचित्तप्तशिलाभिश्च क्वचित् व्याप्तं हिमेन च ॥४३॥

क्वचिद् बालुकया व्याप्तमाकण्ठान्ते[२२] प्रवेशया ।
क्वचिदुष्णाम्बुना व्याप्तं क्वचिच्च करीषाग्निना[२३] ॥४४॥

क्वचित् सिंहैर्वृकैर्व्याघ्रैर्दंशैः कीटैश्च दारुणैः ।
क्वचिन्महाजलौकाभिः क्वचिच्चाजगरैः पुनः ॥४५॥

कतै विषम पानी न बग्ने नदीहरू, कतै चिप्ला माटाका डल्लाहरू, कतै तातिएका बालुवाहरू र कतै तीखा तीखा किलाहरूले युक्त बाटोबाट पापीहरू यमलोक जान्छन् ।४१।

कतै अनेक हाँगाहरूमा फैलिएका बाँसका रूखहरूले व्याप्त र कतै निराश्रय कष्टकर अन्धकारले आच्छन्न बाटोबाट पापीहरू यमलोक जान्छन् ।४२।

कतै त्यो बाटो फलामका तातेका चौबाटाहरूले, कतै डढेलोले, कतै तातेका ढुङ्गाहरू र कतै हिउँले व्याप्त हुन्छ ।४३।

त्यो बाटो कतै घाँटी घाँटीसम्म आउने गरी राखिएको बालुवाले, कतै तातो पानीले र कतै गुइँठाको आगोले व्याप्त हुन्छ ।४४।

त्यो बाटो कतै सिंह, ब्वाँसा, बाघ, डाँस र अन्य डरलाग्दा कीराहरूले र कतै ठूला ठूला पानी जूका र कतै अजिङ्गरहरूले व्याप्त हुन्छ ।४५।

---

२१ ग. सङ्कटकै ।

२२ ग. कण्ठान्न । घ. कण्ठान्त ।

२३ क. अन्तिमचरणं नास्ति । ग, घ, ङ . करिषाग्निना ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

मक्षिकाभिश्च रौद्राभिः क्वचित्सर्पैर्विषोल्वणैः ।
महागजेन्द्रयूथैश्च बलोन्मत्तैः प्रमाथिभिः ॥४६॥

पन्थानमुल्लिखद्भिश्च तीक्ष्णशृङ्गैर्महावृषैः ।
महाशृङ्गैश्च महिषैरुष्ट्रैर्मत्तैश्च खादनैः ॥४७॥

डाकिनीभिर्विकरालै राक्षसैर्भीमरूपिभिः ।
व्याधिभिश्च महाघोरैः पीड्यमाना ब्रजन्ति च ॥४८॥

महाधूलिविमिश्रेण महाचण्डेन वायुना ।
महापाषाणवर्षेण हन्यमाना निराश्रयाः ॥४९॥

क्वचिद् विद्युत्प्रपातेन दार्यमाणा व्रजन्ति च ।
महता बाणवर्षेण भिद्यमानाश्च सर्वतः ॥५०॥

पतद्भिर्वज्रनिर्घातैरुल्कापातैश्च दारुणैः ।
प्रदीप्ताङ्गारवर्षेण दह्यमाना व्रजन्ति[२४] च ॥५१॥

त्यो बाटो कतै डरलाग्दा माखाहरू, विषले व्याप्त सर्पहरू, विध्वंसक प्रवृत्तिका र बलले मात्तिएका ठूला ठूला हात्तीहरूका समूहहरूले युक्त हुन्छ ।४६।

त्यो बाटो तीखा सीङले बाटोमा खनिरहेका ठूला ठूला साँढेहरू, लामा लामा सीङ भएका राँगाहरू र मताएका र ठूला ठूला दाँतहरूले युक्त ऊँटहरूले व्याप्त छ ।४७।

त्यो बाटोबाट पापी मानिसहरू डाइनी, विकराल र डरलाग्दो स्वरूप भएका राक्षसहरूद्वारा र असाध्य रोगहरूद्वारा सताइँदै यमलोक जान्छन् ।४८।

उनीहरू अत्यधिक धूलोले र ठूला ठूला ढुङ्गाहरू वर्षाइरहेको उग्र हावाहरूद्वारा सताइएका आश्रयहीन भएर यमलोक जान्छन् ।४९।

कतै चट्याङ्गद्वारा विदीर्ण हुँदै र कतै चारैतिर भएको ठूलो बाणको वर्षाद्वारा विदीर्ण हुँदै यमलोक जान्छन् ।५०।

महता पांशुवर्षेण घूर्यमाणा रुदन्ति च ।
महामेघरवैर्घोरैः सन्त्रास्यन्ते मुहुर्मुहुः ॥५२॥

निशितायुधवर्षेण चूर्णमानाश्च[२५] सर्वतः ।
महाक्षाराम्बुधाराभिः सिच्यमाना द्रवन्ति च ॥५३॥

महाशीतेन मरुता रुक्षेण परुषेण च ।

---

२४ ग, घ. नशन्ति ।

२५ ग. चूर्णीकृताश्च ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

समन्ताद्वास्यमानाश्च शुष्यन्ते सङ्कुचन्ति[२६] च ॥५४॥

इत्थं मार्गेण रौद्रेण पाथेयरहितेन च ।
निरालम्बेन दुर्गेण निर्जलेन समन्ततः[२७] ॥५५॥

अविश्रामेण महता निर्गतापाश्रयेण च ।
तमोरूपेण कष्टेन सर्वदुःखाश्रयेण च ॥ ५६॥

उधुमसँग खसिरहेका वज्रतुल्य कठोर उल्कापातहरूद्वारा र जलिरहेका फिलिङ्गाहरूको वर्षाद्वारा पोलिँदै यमलोक जान्छन् ।५१।

अत्यधिक धूलोको वर्षाले रिँगाइएका पापी मानिसहरू रुन्छन् र डरलाग्दा बादलका ठूला ठूला गर्जनहरूद्वारा पटक पटक डराइन्छन् ।५२।

तीखा तीखा हतियारहरूको वर्षाले चारैतिरबाट धूलोपीठो बनाइएका र ठूला ठूला नूनिलो पानीका धाराहरूद्वारा सिञ्चिएका यताउता दौड्दछन् ।५३।

अत्यन्त चीसो रुखा कठोर हावाद्वारा चारैतिरबाट सताइएका पापीहरू सुक्छन् र खुम्चिन्छन् ।५४।

यसरी सामलविनाको आश्रयहीन दुर्ग र पानीविनाको चारैतिर डरलाग्दो बाटोबाट पापीहरू यमलोक जान्छन् ।५५।

विश्रामरहित, आश्रयरहित गहिरो अन्धकार र सबै दुःखहरूले युक्त भएको बाटोबाट पापीहरू यमलोक लगिन्छन् ।५६।

नीयन्ते देहिनः सर्वे ये मूढाः पापकारिणः ।
यमदूतैर्महाघोरैस्तदाज्ञाकारिभिर्बलात् ॥५७॥

एकाकिनः पराधीना मित्रबन्धुविवर्जिताः ।
शोचन्तः स्वानि कर्माणि रुदन्तश्च मुहुर्मुहुः ॥५८॥

प्रेतीभूता विवस्त्राश्च शुष्ककण्ठोष्ठतालुकाः ।
कृशाङ्गा भीतभीताश्च दह्यमानाः क्षुधाग्निना ॥५९॥

वद्धाः[२८] शृंखलया केचिदुत्तानाः पादयोर्नराः ।
आकृष्यन्ते घृष्यमाणा[२९] यमदूतैर्बलोत्कटैः ॥६०॥

उरसाऽधोमुखाश्चान्ये घृष्यमाणा सुदुःखिताः ।
केशपाशनिबद्धेन समाकृष्यन्ति रज्जुना ॥६१॥

ललाटे चाङ्कुशेनान्ये भिन्नाः कृष्यन्ति देहिनः ।

२६ ग. सद्वचन्ति ।
२७ ग. समन्नतः ।
२८ ग. बृद्धा ।
२९ ख. कृष्यमाणा ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उत्तानाः कण्टकपथा केचिदङ्गारवर्त्मना ॥६२॥

मूर्ख पापी मानिसहरू यमराजको आज्ञा पालना गर्ने डरलाग्दा दूतहरूद्वारा यमलोक हठपूर्वक लगिन्छन् ।५७।

एक्लै र पराधीन मित्र तथा बन्धुहरूरहित आफ्ना पाप कर्महरूलाई सम्झदै पटक पटक रुँदै गरेका पापी मानिसहरू यमलोक लगिन्छन् ।५८।

प्रेत भएका, वस्त्रहीन, तथा घाँटी, ओठ र तालु सुकेका, दुर्बल, अत्यन्त डराएका र भोकको आगोमा जलिरहेका पापीहरू यमलोक लगिन्छन् ।५९।

केही साङ्लोले बाँधिएका र खुट्टा माथितिर फर्काइएका पापी मानिसहरू अत्यन्त बलशाली यमदूतहरूद्वारा घिसार्दै तानिन्छन् ।६०।

छातीको बलमा मुख तलतिर बनाइएका अत्यन्त दुःखी अर्काथरी पापी मानिसहरू घिसार्दै डोरीहरूले कपाल बाँधेर लतारिन्छन् ।६१।

पश्चाद् बाहुकबद्धाश्च जठरे च प्रपीडिताः[30] ।
पूरिताः श्रृंखलाभिश्च हस्तयोश्च सुकीलिताः[31] ॥६३॥

ग्रीवापाशेन कृष्यन्ते प्रयान्ति च सुदुःखिताः ।
जिह्वाशङ्कुप्रबद्धेन कृष्टा नीयन्ति रज्जुना ॥६४॥

कृकद्या[32]मर्द्धचन्द्रेण क्षिप्यमाणा इतस्ततः ।[33]
शिश्ने सवृषणे बद्धा नीयन्तेऽन्ये च रज्जुना ॥६५॥

नासाविद्धाश्च रज्ज्वा च समाकृष्यन्ति चापरे ।
भिन्नाः कपोलयो रज्ज्वा कृष्यन्तेऽन्ये तथोष्ठयोः ॥६६।

विभिन्नाश्चोदरे चान्ये तप्तश्रृखलया नराः ।
कृष्यन्ते कर्णयोश्चान्ये भिन्नाश्च चिवुके परे ॥६७॥

अर्काथरी पापी मानिसहरू निधारमा अंकुश लगाएर तानिन्छन् भने केही उत्तानो परेका काँडाले युक्त बाटोबाट र केही आगोयुक्त राता कोइलाहरूको बाटोबाट घिसारिन्छन् ।६२।

पछाडि हात बाँधिएका, पेटमा पीडा पुराइएका, पंक्तिबद्ध राखिएका र हातमा किलाहरू गाडिएका पापी मानिसहरू यमलोक लगिन्छन् ।६३।

घाँटीमा पाशो लगाएर तानिन्छन् र अत्यन्त दुःखले युक्त भएर यमलोक जान्छन् भने केही जिब्रोमा ठोकिएको किलोमा डोरीले बाँधिएका घिसार्दै यमलोक लगिन्छन् ।६४।

३० ग. पश्चाद् बद्धाश्च जठरे पाशेन च प्रपीडिता ।

३१ ग. सुकीर्तिताः ।

३२ ग. कवर्या ।

३३ घ. ६२ पद्यस्योत्तरार्द्धाद् ६५ पद्यस्य पूर्वार्द्धं यावत् नास्ति ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

घाँटीमा घोक्र्याएर यताउता पछारिएका र अण्डकोषसहित लिङ्गमा डोरीले बाँधिएका अन्य पापीहरू यमलोक लगिन्छन् ।६५।

अन्य पापीहरू नाकमा प्वाल पारी डोरी हालेर घिसारिन्छन् भने कोही गालाहरूमा प्वाल पारेर, कोही ओठहरूमा प्वाल पारेर डोरी हालेर तानेर लगिन्छ ।६६।

छिन्नाग्रहस्तपादाश्च छिन्नकर्णोष्ठनासिकाः ।
सञ्छिन्नशिश्नवृषणाश्छिन्नभिन्नाङ्गसन्धयः ॥६८॥

प्रभिद्यमानाः कुन्तैश्च भिद्यमानाश्च सायकैः ।
इतस्ततः प्रधावन्ते क्रन्दमाना निराश्रयाः ॥६९॥

मुद्गरैर्लोहदण्डैश्च हन्यमाना मुहुर्मुहुः ।
क्लेशैश्च विविधैर्घोरैर्ज्वलिताग्निसमप्रभैः ॥७०॥

भिन्दिपालैर्विभिद्यन्तः स्रवन्तः[३४] पूयशोणितम् ।
सक्षताः कृमिद्रंष्टाश्च[३५] नीयन्ते विवशा नराः ॥७१॥

याचमानाश्च सलिलमन्नैश्चापि बुभुक्षिताः ।
छायां प्रार्थयमानाश्च शीतार्त्ताश्चानलं पुनः ॥७२॥

केही पापीहरू तताएको साङ्लोद्वारा पेटमा प्वाल पारेर तानिँदै र अन्य केही कानहरूमा र अर्काथरी चिउँडोमा प्वाल पारेर तातो साङ्लोले बाँधेर घिसार्दै यमलोक लगिन्छन् ।६७।

केही पापीहरू हात-खुट्टाका अग्रभागहरू काटिएका, केही कान, ओठ र नाकहरू काटिएका, केही लिङ्ग र अण्डकोषहरू काटिएका र केही अङ्गका जोर्नी जोर्नीहरू छिन्न भिन्न गरिएका यमलोक लगिन्छन् ।६८।

भालाहरू र बाणहरूद्वारा शरीर भेदिएका आश्रयहीन भएका कराइरहेका पापीहरू यताउता दौडन्छन् ।६९।

बलेको आगो समान कान्ति भएका अनेक किसिमका भयङ्कर मुंग्रा र घनहरूद्वारा एवं क्लेशहरूद्वारा पटक पटक हानिएका पापी मानिसहरू यमलोक लगिन्छन् ।७०।

घुयेंत्रोले हिर्काइएका पीप र रगत चुहाउँदै घाउहरूले युक्त तथा किराहरूले डसिएका विवश पापी मानिसहरू यमलोक लगिन्छन् ।७१।

दानहीनाः प्रयान्त्येवं प्रार्थयन्ति मुखान्नराः[३६] ।
गृहीतदानपाथेयाः सुखं यान्ति यमालयम् ॥७३॥

एवं पथातिकष्टेन प्राप्ताः प्रेतपुरन्नराः ।
आज्ञापितास्तदा दूतैः प्रवेश्यन्ते यमाग्रतः ॥७४॥

तत्र ये शुभकर्माणस्तान् सम्मानयते यमः ।

३४ ग. श्रवणाः ।
३५ ग. दष्ठाश्च ।
३६ ग. प्राथयन्ति सुखान्नराः । घ, ङ. प्रार्थयन्विमुखा नराः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वागतासनदानेन पाद्यार्घ्येण प्रियेण च ॥७५॥

धन्या यूयं महात्मानः स्वात्मनो हितकारिणः[37] ।
येन दिव्यसुखार्थाय भवद्भिः सुकृतं कृतम् ॥७६॥

इदं विमानमारुह्य दिव्यस्त्रीभोगभूषितम् ।
स्वर्गं गच्छध्वमतुलं सर्वकामसमन्वितम् ॥७७॥

तिर्खाएका र भोकाएका, पानी र अन्नका लागि कराइरहेका, घामले आत्तिएर छायाको र जाडोले आत्तिएर आगोको माग गरिरहेका पापी मानिसहरू यमलोक लगिन्छन् ।७२।

यसरी दान नदिने व्यक्तिहरू मुखले प्रार्थना गर्दै स्वर्गलोक जान्छन् भने अर्थीलाई सुख र अन्न दिने मानिसहरू दानरूपी सामललाई लिएर सुखपूर्वक यमलोक जान्छन् ।७३।

यसरी अत्यन्त कष्टपूर्ण बाटोबाट यमलोकमा पुगेका मानिसहरू यमराजको आज्ञाले दूतहरूद्वारा उनका अगाडि पुर्‍याइन्छन् ।७४।

जुन मानिसहरूले राम्रो काम गरेका हुन्छन् तिनीहरूलाई स्वागत, आसन, पाद्य, अर्घ्य र मीठो व्यवहारका साथ यमलोकमा यमराजले सम्मान गर्दछन् ।७५।

यमराजले उनीहरूलाई भन्छन् । तिमीहरू धन्य र महान् छौ किनभने आफ्नो हितको चाहनाले दिव्य सुखका लागि तिमीहरूले पुण्य गर्‍यौ ।७६।

तत्र भुक्त्वा महाभोगांस्तदन्ते पुण्यसंक्षयात् ।
यत्किञ्चिदल्पमशुभं पुनस्तदिह भोक्ष्यथ ॥७८॥

ते चापि धर्मराजानं नराः पुण्यानुभावतः ।
पश्यन्ति सौम्यवदनं मित्रभूतमिवात्मनः ॥७९॥

ये पुनः[38] क्रूरकर्माणस्ते पश्यन्ति भयानकम् ।
पापावष्टब्ध[39]नयना विपरीतात्मबुद्धयः ॥८०॥

दंष्ट्राकरालवदनं भृकुटीकुटिलेक्षणम् ।
ऊर्ध्वकेशं महाश्मश्रुं प्रस्फुरत्स्वाधरोत्तरम्[40] ॥८१॥

अष्टादशभुजं क्रुद्धन्नीलाञ्जनचयोपमम् ।

---

३७ ग. हितकाम्यया ।

३८ क, घ. नराः ।

३९ ग. वस्तब्ध ।

४० ग. प्रस्फुरत्स्वधरां हरम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सर्वायुधोद्यतकरं[४१] ब्रह्मदण्डेन तर्जयन् ॥८२॥

यो विमानमा चढेर दिव्य स्त्रीहरूको भोगले सुशोभित भएको सम्पूर्ण कामनाहरूले युक्त अतुलनीय स्वर्गमा जाओ ।७७।

त्यहाँ ठूला ठूला भोगहरू भोगेर पुण्य सकिएपछि जे जति थोरै अशुभ कर्म छन्, तिनीहरूलाई यहाँ आएर भोग्ने छौ ।७८।

ती मानिसहरू पुण्यका प्रभावले यमराजलाई शान्त मुख भएको आफ्नो मित्र जस्तो देख्दछन् ।७९।

परन्तु जुन मानिसहरूले क्रूर काम गरेका हुन्छन् त्यस्ता पापद्वारा आँखा नदेख्ने र उल्टो बुद्धि भएकाहरूले यमराजलाई भयङ्कर देख्दछन् ।८०।

दाह्राहरूले डरलाग्दो मुख भएका, भृकुटीले कुटिल हेराइ भएका, कपालका रौंहरू माथितिर फर्केका, लामा लामा जुँघा भएका, दुबै ओठहरू फर्फराइरहेका यमराजलाई देख्दछन् ।८१।

त्रासन्तमिव त्रैलोक्यमुद्‌गिरन्तमिवानलम्[४२] ।
महामहिषमारूढं दीप्ताग्निसमलोचनम् ॥८३॥

रक्तमाल्याम्बरधरं महामेरुमिवोच्छ्रितम् ।
प्रलयाम्बुदनिर्घोषं पिबन्तमिव सागरम् ॥८४॥

मृत्युश्च तत्समीपस्थः कालानलसमप्रभः ।
कालश्चाञ्जनसङ्काशः कृतान्तश्च भयानकः ॥८५॥

मारी चोग्रमहामारी कालरात्री च दारुणा ।
विविधा व्याधयः कष्टा नाना रूपा भयावहाः ॥८६॥

शक्तिशुलाङ्कुशकराः[४३] पाशचक्रासिधारिणः ।
वज्रदण्डधरा रौंद्राः क्षुरतूणधनुर्धराः ॥८७॥

अठार हात भएका, रिसाएका, कालो गाजलको राशि जस्तो कान्ति भएका र सम्पूर्ण हतियारहरू हातमा उठाएका र ब्रह्मदण्डद्वारा तर्साइरहेका यमराजलाई पापीहरूले देख्दछन् ।८२।

पापीहरूले तीनै लोकलाई डराउन दिइरहेका जस्ता, आगो उकेलिरहेका जस्ता, ठूलो राँगोमा चढेका र बलिरहेको आगो समान आँखा भएका यमराजलाई देख्दछन् ।८३।

---

४१ ग. सर्वायुद्धोद्यतकरम् ।

४२ ग. रन्ता मिवाननम् ।

४३ ग. शक्तिकुशाङ्कुशकराः ।

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पापीहरूले यमराजलाई रातो माला र लुगा लगाइरहेको सुमेरु पर्वत झैं अग्लो, प्रलय कालको बादलको जस्तो शब्द भएको र सागरलाई पान गरिरहेको जस्तो देख्दछन् ।८४।

यमराजको नजिकमा कल्पाग्नि जस्तो कान्ति भएको मृत्यु रहेको छ भने यमराज गाजल जस्तो कालो कान्तिले युक्त र अन्तकाल जस्ता भयङ्कर छन् ।८५।

त्यहाँ महामारी, उग्रमहामारी, कालरात्रि, डरलाग्दा रोगहरू र भयानक अनेक किसिमका कष्टहरू रहेका हुन्छन् ।८६।

त्यहाँ प्रक्षेप्य हतियार, त्रिशूल र अङ्कुश हातमा लिएका, पाश, चक्र र खुकुरी धारण गरेका, वज्र र दण्डले युक्त, छुरा, बाण र धनुष बोकेका यमदूतहरू हुन्छन् ।८७।

असंख्याता महावीर्याः क्रूराश्चाञ्जनसप्रभाः ।
सर्वायुधोद्यतकरा[४४] यमदूता भयानकाः ।।८८।।

अनेन परिबारेण महाघोरेण संवृतम् ।
ये संपश्यन्ति पापिष्ठाश्चित्रगुप्तञ्च भीषणम् ।।८९।।

निर्भर्त्सयति चात्यर्थं यमस्तान् पापकारिणः ।
चित्रगुप्तश्च भगवान् धर्मवाक्यैः प्रबोधयन् ।।९०।।

भो भो दुष्कृतकर्माणः परद्रव्यापहारिणः ।
गर्विता रूपवीर्येण परदारविमर्दकाः ।।९१।।

यस्स्वयं क्रियते कर्म तत्स्वयं भुज्यते पुनः ।
तत्किमात्मोपघातार्थं भवद्भिर्दुष्कृतं कृतम् ।।९२।।

असंख्य धेरै बल भएका, क्रूर, गाजलजस्तो कालो कान्तिले युक्त भएका, सम्पूर्ण हतियारहरू हातमा उठाएका डरलाग्दा यमदूतहरू त्यहाँ रहन्छन् ।८८।

यस्तै किसिमको डरलाग्दो परिवारद्वारा घेरिएको यमलाई र डरलाग्दो चन्द्रगुप्तलाई पापीहरूले देख्दछन् ।८९।

चित्रगुप्त र भगवान् यमराजले धर्मवचनद्वारा सम्झाउँदै ती पापीहरूलाई अत्यधिक हप्काउँछन् र।९०।

हे पापी हो ! अर्काको धन अपहरणकर्ता हो ! आफ्नो रूप र बलको घमण्डले युक्त भएर परस्त्रीको मर्दन गर्नेवालाहरू हो ! जो आफूले कर्म गरिन्छ त्यसको फल आफैले भोग्नु पर्दछ । त्यसैले आफ्नै विनाशका लागि तिमीहरूले पाप किन गर्‍यौ ।९१-९२।

इदानीं किं प्रतप्यध्वं पीड्यमानाः स्वकर्मभिः ।
भुञ्जध्वं स्वानि कर्माणि [४५]नात्रदोषोऽस्ति कस्यचित् ।।९३।।

एते ते[४६] पृथिवीपालाः सम्प्राप्ता तत्समीपतः ।

४४ क, घ. गर्वितारुद्यतकराः
४५ ग. मात्र ।
४६ ग. मे ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वकीयैः कर्मभिर्घोरैर्दुष्प्रज्ञाबलगर्विताः ॥९४॥

भो भो नृपा दुराचाराः प्रजाविध्वंसकारकाः ।
अल्पकालस्य राज्यस्य कृते किं दुष्कृतं कृतम् ॥९५॥

राज्यलोभेन मोहेन बलादन्यायतः प्रजाः ।
यद्दण्डिताः फलन्तस्य भुञ्जध्वमधुना नृपाः ॥९६॥

क्व तद्राज्यं कलत्रञ्च यदर्थमशुभं[४७] कृतम् ।
तत्सर्वं सम्परित्यज्य यूयमेकाकिनः स्थिताः ॥९७॥

आफ्नै कर्महरूले पीडित भैरहेका तिमीहरूले अब के सन्ताप गर्दछौ । आफैले गरेका कामहरूको फल भोग । यसमा अरू कसैको दोष छैन ।९३।

यिनी ती राजाहरू, जो दुर्बुद्धि र बलको घमण्ड गर्दथे, आफ्ना डरलाग्दा कुकृत्यहरूका कारण मेरा समीप आइपुगेका छन् ।९४।

हे दुराचारी प्रजाहरूमा विध्वंस मचाउने राजाहरू हो ! थोरै समयका राज्यका लागि किन पाप गर्‍यौ ।९५।

हे राजाहरू हो ! राज्यको लोभ र मोहमा परेर बलपूर्वक र अन्यायका साथ प्रजाहरूलाई जुन दण्ड दिएका थियौ, अब त्यसको फल भोग ।९६।

त्यो राज्य अब कहाँ छ र ती स्त्रीहरू कहाँ छन् जसका लागि तिमीहरूले अशुभ काम गरेका थियौ । ती सबै छोडेर तिमीहरू एक्लै पाप बोक्न उपस्थित भएका छौ ।९७।

पश्यामस्तद्बलं तुभ्यं[४८] येन[४९] विध्वंसिताः प्रजाः ।
दूतैः प्रयात्यमानानामधुना कीदृशम्भवेत् ॥९८॥

एवं बहुविधैर्वाक्यैरुपलब्धा यमेन ते ।
शोचन्तः स्वानि कर्माणि तूष्णीन्तिष्ठन्ति पार्थिवाः ॥९९॥

इति धर्मं समादिश्य नृपाणां धर्मराट् पुनः ।
तत्पातकविशुद्ध्यर्थमिदं वचनमब्रवीत् ॥१००॥

भो भो चण्ड महाचण्ड गृहीत्वा नृपतीनिमान् ।
विशोधयध्वं पापेभ्यः क्रमेण नरकाग्निषु ॥१०१॥

ततः शीघ्रं समुत्थाय नृपांस्तान् गृह्य पादयोः ।
भ्रामयित्वाऽतिवेगेन विक्षिप्योर्ध्वं प्रगृह्य च ॥१०२॥

सर्वप्राणेन महता सुतप्ते च शिलातले ।

---

४७ ग. यदत्र (यत्कृते) चाशुभम् ।
४८ ग. वोऽद्य ।
४९ ङ. यैर्न ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

आस्फालयन्ति तरसा बज्रेणेव महाद्रुमम्[५०] ॥१०३॥ CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हामी तिमीहरूको त्यो बललाई हेर्न चाहन्छौं, जसबाट प्रजाहरूमा विध्वंस मच्चाएका थियौ। यमदूतहरूद्वारा यातना दिइराख्दा अब तिमीहरूलाई कस्तो लागिरहेको छ होला ।९८।

यसरी यमराजद्वारा धेरै किसिमका वाक्यले हप्काइएका आफूले गरेका कामहरूका विषयमा शोक गर्दै ती राजाहरू मौन बस्तछन् ।९९।

यसरी पापी राजाहरूलाई धर्मराजले धर्मको उपदेश गर्दै पुनः त्यो पापबाट मुक्तिका लागि यो कुरा भने ।१००।

हे चण्ड र महाचण्ड दूतहरू हो ! यी राजाहरूलाई लिएर क्रमैसँग नरकको आगोमा विशुद्ध बनाओ। त्यसपछि ती दूतहरूले छिटो छिटो उठेर ती राजाहरूका खुट्टा समातेर अत्यन्त वेगले घुमाएर माथितिर फ्याँकेर फेरि समातेर अत्यधिक बल लगाएर अत्यन्त तातेको ढुङ्गामा ठूला रूखहरूमा बज्र बजारे झैं अत्यन्त वेगले बजार्दछन् ।१०१-१०३।

ततः स्वरक्त[५१] स्रोतोभिः स्रवते जर्जरीकृतः[५२] ।
निस्संज्ञस्स ततो[५३] देही निश्चेष्टश्च प्रजायते ॥१०४॥

ततः स वायुना स्पृष्टः शनैरुज्जीवते पुनः ।
ततः पापविशुद्ध्यर्थं क्षिप्यते नरकार्णवे ॥१०५॥

अष्टाविंशतिरेवाधः क्षितेर्नरककोटयः ।
सप्तमस्य तलस्यान्ते घोरे तमसि संस्थिताः ॥१०६॥

घोराख्या प्रथमा कोटिः सुघोरा तदधः स्थिताः ।
अतिघोरा महाघोरा घोररूपा तु पञ्चमी ॥१०७॥

षष्ठी तरलघोराख्या सप्तमी च भयानकाः ।
अष्टमी कालरात्रिश्च नवमी च भयोत्कटा ॥१०८॥

त्यसपछि रगतका स्रोतहरूबाट रगत बग्न थाल्दछ र जिउ छिया छिया भएको ऊ पहिले संवेदनहीन हुन्छ र अन्त्यमा बेहोस हुन्छ ।१०४।

त्यसपछि हावाको स्पर्शबाट फेरि सुस्तरी ब्युतिन्छ र पाप शुद्धिका लागि फेरि नरकरूपी सागरमा फ्याँकिन्छ ।१०५।

पृथ्वीभन्दा तल नरकका अट्ठाईसवटा लामहरू छन्। जो सातौं तलाको अन्तमा घनघोर अँध्यारोमा रहेका छन् ।१०६।

---

५० ग. महाद्रुमाः ।

५१ ङ. संरक्त ।

५२ ग. तर्जनीकृताः ।

५३ ग. सततम् ।

 Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तिनीहरूमा पहिलो पङ्क्तिमा घोरा, त्यसको तल दोस्रो पङ्क्तिमा सुघोरा त्यसमुनि अतिघोरा, त्यसमुनि महाघोरा र त्यसमुनि पाँचौ घोररूपा कोटीहरू छन् ।१०७।

क्रमशैसँग तल तल छैठौं तरलघोरा, सातौं भयानका, आठौं कालरात्रि र नवौं भयोत्कटा नामका कोटीहरू रहेका छन् ।१०८।

दशमी च ततश्चण्डा महाचण्डा ततोऽप्यधः ।
चण्डकोलाहला चान्या प्रचण्डा नरनायिका ॥१०९॥

पद्मा पद्मावती भीमा भीमभीषणनायिका ।
कराला विकराला च वज्रा विंशतिमाश्रिताः[५४] ॥११०॥

त्रिकोणा पञ्चकोणा च सुदीर्घा परिवर्तुला ।
सप्तभौमाष्टभौमा च दीप्ता मायेति चाष्टमी ॥१११॥

ता नामतः समुद्दिष्टा घोरा नरककोटयः ।
अष्टाविंशतिरेवैताः पापिनां यातनात्मिकाः ॥११२॥

आसां क्रमेण विज्ञेयाः पञ्च पञ्चैव नायकाः ।
प्रत्येकं सर्वकोटीनान्नामतस्तान्निबोधत ॥११३॥

त्यसैगरी दशौं चण्डा, एघारौं महाचण्डा, बाह्रौं चण्डकोलाहला, तेह्रौं नरनायिका प्रचण्डा रहेका छन् ।१०९।

त्यसैगरी क्रमशैसँग तल तल चौधौं पद्मा, पन्द्रौं पद्मावती, सोह्रौं भीमा, सत्रौं डरलाग्दी भीषणनायिका, अठारौं कराला, उन्नाइसौं विकराला र बिसौं संख्यामा रहेको वज्रा नाम गरेको कोटी छ ।११०।

यसैगरी क्रमशः त्रिकोणा, पञ्चकोणा, सुदीर्घा, परिवर्तुला, सप्तभौमा, अष्टभौमा, दीप्ता र माया यी आठवटा नरककोटीहरू हुन्छन् ।१११।

यी नाम लिइएका डरलाग्दा घोरा आदि (२०+८ = २८) अट्ठाइसै नरककोटीहरू पापीहरूको यातनाका लागि रहेका छन् ।११२।

यी पापकोटीहरूका प्रत्येकका पाँच पाँच नायकहरू हुन्छन् तिनीहरूलाई जानिराख ।११३।

रौरवः प्रथमस्तेषां रुदन्ते[५५] यत्र देहिनः ।
महारौरवपीडाभिर्महान्तोऽपि रुदन्ति हि[५६] ॥११४॥

तमः शीतं तथा चोष्णः पञ्चाद्या नायकाः स्मृताः ।
सुघोरः सुतमस्तीक्ष्णः पद्मः सञ्जीवनः शठ[५७] ॥११५॥

---

५४ ग. चतुर्विंशतितमा स्मृताः ।
५५ ख, ग. रुदन्ति ।
५६ ख, ग, घ. च ।
५७ ख, ग, घ तथा ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

महामायी विलोमश्च सुलोमश्च कटङ्कटः ।
तीव्रकेशः[५८] करालश्च विकरालः प्रकम्पनः ॥११६॥

महापद्मः सुवक्त्रश्च कालसूत्रः प्रगर्जनः[५९] ।
सूचीमुखः सुनेमिश्च[६०] खादकः सुप्रपीडनः ॥११७॥

कुम्भीपाकः सुपाकश्च क्रकचश्चातिदारुणः ।
अङ्गारराशिभवनश्चाम्रक् पूयह्रदस्ततः[६१] ॥११८॥

तीक्ष्णायस्तुण्ड[६२]शकुनिर्महासंवर्त्तकः क्रतुः ।
तप्तजतुः पङ्कलेपः पूतिमांसो द्रवस्तपुः ॥११९॥

तिनीहरूमा पहिलो नायक रौरव हो जहाँ प्राणीहरू रुने गर्दछन् । दोस्रो महारौरव हो । त्यहाँ पीडाहरूद्वारा ठूला ठूला मानिसहरू पनि रुने गर्दछन् ।११४।

यसै गरी तेस्रो तम, चौथो शीत, पाँचौं उष्ण पहिलो घोरा कोटीमा रहने पहिला पाँच नायकहरू हुन् । यसै गरी क्रमैसँग ६) सुघोर, ७) सुतम, ८) तीक्ष्ण, ९) पद्म, १०) सञ्जीवन, ११) शठ १२) महामायी, १३) विलोम, १४) सुलोम, १५) कटङ्कट, १६) तीव्रकेश, १७) कराल, १८) विकराल, १९) प्रकम्पन २०) महापद्म, २१) सुवक्त्र, २२) कालसूत्र, २३) प्रगर्जन, २४) सूचीमुख, २५) सुनेमि, २६) खादक, २७) सुप्रपीडन, २८) कुम्भीपाक, २९) सुपाक, ३०) क्रकच,

उच्छ्वासश्च निरुच्छ्वासः सुदीर्घः कूटशाल्मलिः ।
दुरिष्टः[६३] सुमहानादः प्रवहः सुप्रवाहनः[६४] ॥१२०॥

ऋक्षमेषवृकाश्चान्ये सिंहव्याघ्रगजाननाः ।
श्वशूकराश्व महिषा वृषमेषा अजाननाः[६५] ॥१२१॥

ग्राहकुम्भीरनक्रास्याः सर्पकूर्माश्च वायसाः ।
गृध्रोलूकजलौकाश्च शार्दूलकपिकर्कटाः ॥१२२॥

गण्डकाः पूतिवक्त्राश्च रक्तास्याः[६६] पूतिमृत्तिकाः ।
कणधूमास्तुषाग्निश्च कृमीणान्निचयस्तथा ॥१२३॥

५८ क. तीव्रवेगः ।
५९ क. प्रमर्दनः ।
६० ग,ङ. सुनेमश्च ।
६१ ख, ग, घ. पूयमहाह्रदः ।
६२ ग. खण्ड ।
६३ ग. दुरेष्टः ।
६४ घ. प्रवदः सुप्रवादनः ।
६५ ख, ग. अजास्तथा । घ .गजास्तथा ।
६६ ग. एकाक्षाः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अभेद्यश्चाप्रतिष्ठश्च रुधिराणाञ्च भोजनः[६७] ।
लालाभक्षात्मभक्षश्च सर्वभक्षः सुदारुणः ॥१२४॥

सङ्कटः सुविशालश्च विकटः कटपूतनः ।
अम्बरीषः कटाहश्च कष्टा वैतरणी नदी ॥१२५॥

३१) अतिदारुण, ३२) अङ्गारराशिभवन, ३३) अम्रक्, ३४) पूयह्रद, ३५) तीक्ष्ण, ३६) अयस्तुण्ड, ३७) शकुनि, ३८) महासंवर्त्तक, ३९) ऋतु, ४०) तप्तजतु, ४१) पङ्कलेप, ४२) पूतिमांस, ४३) द्रव, ४४) त्रपु, ४५) उच्छ्वास, ४६) निरुछ्वास, ४७) सुदीर्घ, ४८) कूटशाल्मलि ४९) दुरिष्ट, ५०) सुमहानाद, ५१) प्रवह, ५२) सुप्रवाहन, ५३) ऋक्ष, ५४) मेष, ५५) वृक, ५६) सिंहानन, ५७) व्याघ्रानन, ५८) गजानन, ५९) श्वा, ६०) शूकर, ६१) अश्व, ६२) महिष, ६३) वृष, ६४) मेष, ६५) अज ६६) ग्राहास्य, ६७) कुम्भीरास्य, ६८) नक्रास्य, ६९) सर्प, ७०) कूर्म, ७१) वायस, ७२) गृध्र, ७३) उलूक, ७४) जलौक, ७५) शार्दूल, ७६) कपि, ७७) कर्कट, ७८) गण्डक, ७९) पूतिवक्त्र, ८०) रक्तास्य, ८१) पूतिमृत्तिका, ८२) कणधूम, ८३) तुषाग्नि, ८४) कृमीनिचय, ८५) अभेद्य,

सुतप्तलोहशयनमेकपादः प्रपूरणः ।
असितालवनं घोरं मक्षिभृङ्गप्रपीडनम्[६८] ॥१२६॥

तिलातसी[६९]क्षुयन्त्राणि कूटपाशप्रमर्दनः ।
महाचुल्ली सुचुल्ली च तप्तलोहमयी शिला ॥१२७॥

पर्वतः क्षुरधाराख्यस्तथा यमलपर्वतौ[७०] ।
मूत्रविष्ठान्धकूपश्च क्षारकूपश्च शातनः[७१] ॥१२८॥

मुशलोलूखलं यन्त्रं शिलाशकटलाङ्गलम् ।
तालपत्रासिगहनं महामशक[७२]मण्डपम् ॥१२९॥

सम्मोहनास्थिभङ्गश्च तप्तशूलमयोऽशुभम् ।
बहुदुःखं महादुःखं कश्मलं शवलं मलम् ॥१३०॥

हालाहलं विरूपञ्च सुरूपश्च यमानुगः ।
एकपादस्त्रिपादश्च तीव्रश्चावीचिरन्तिमः ॥१३१॥

८६)अप्रतिष्ठ, ८७) रुधिरभोजन, ८८) लालाभक्ष, ८९) आत्मभक्ष, ९०) सर्वभक्ष, ९१) सुदारुण, ९२) सङ्कट, ९३) सुविशाल, ९४) विकट, ९५) कटपूतन, ९६) अम्बरीष, ९७) कटाह, ९८) कष्टा, ९९) वैतरणी नदी, १००) सुतप्तलोहशयन, १०१) एकपाद, १०२) प्रपूरण, १०३) असितालवन, १०४) घोर, १०५) मक्षिभृङ्गप्रपीडित,

६७ ख, घ. भोजनम्
६८ ख, ग. पीडितम् ।
६९ घ. वसीक्षु ।
७० ग. पर्वतम् ।
७१ क. क्षारकूपश्च शासनः । ग. शा(क्षा)लकूपश्च शातनः ।
७२ ग. पातक ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

१०६) तिलयन्त्र, १०७) अतसियन्त्र, १०८) ईक्षुयन्त्र, १०९) कूटपाशप्रमर्दन, ११०) महाचुल्ली, १११) सुचुल्ली, ११२) तप्तलोहमयी शिला, ११३) क्षुरधार नाम गरेको पर्वत, ११४ र ११५) जुम्ल्याहा पर्वतहरू, ११६) मूत्रविष्ठा कूप, ११७) अन्धकूप, ११८) क्षारकुवा, ११९) शातन, १२०) मुशलोलूखलयन्त्र, १२१) शिलाशकटलाङ्गल, १२२) तालपत्रासिगहन, १२३) महामशकमण्डप,

अष्टाविंशतिरित्येते क्रमशः पञ्चनायकाः ।
कोटीनामानुपूर्वेण पञ्च पञ्चैव नायकाः ॥१३२॥

रौरवाद्यमवीच्यन्तं नरकाणां शतं स्मृतम् ।
चत्वारिंशत्समधिकं[७३] महानरकमण्डलम् ॥१३३॥

एषु पापाः प्रपच्यन्ते नराः कर्मानुरूपतः[७४] ।
यातनाभिर्विचित्राभिर्नराः कर्मक्षया भृशम् ॥१३४॥

आमलप्रक्षयाद् यद्वदग्नौ धाम्यन्ति धातवः ।
तथापापक्षयात् पापाः शोध्यन्ते नरकाग्निषु ॥१३५॥

१२४) सम्मोहन, १२५) अस्थिभङ्ग, १२६) तप्तशूलमय, १२७) अशुभ, १२८) बहुदुःख, १२९) महादुःख, १३०) कश्मल, १३१) शवल, १३२) मल, १३३) हालाहल, १३४) विरूप, १३५) सुरूप, १३६) यमानुग, १३७) एकपाद, १३८) त्रिपाद, १३९) तीव्र, १४०) अवीचि ।११५-१३१।

यी पाँच पाँचवटा नायकहरू भएका २८ कोटीहरू नरकका छन् । यी कोटीहरूका माथिदेखि क्रमैसँग पाँच पाँचवटा नायकहरू हुन् ।१३२।

रौरवदेखि लिएर अवीचिसम्म एकसय चालीस नरकहरू रहेका छन् र यिनैलाई महानरकमण्डल भनिन्छ ।१३३।

यी नरकहरूमा आफूले गरेको पाप कर्मअनुसार तिनको नाश नहुँदासम्म विचित्र यातनाहरूद्वारा मानिसहरू अत्यधिक तपाइन्छन् ।१३४।

फोहोर सफा नहुँदासम्म जसरी धातुहरू आगोमा तपाइन्छन्, त्यसैगरी पाप नाश नहुँदासम्म पापीहरू नरकको आगोमा तपाइन्छन् ।१३५।

सुगाढं हस्तयोर्बद्धा तप्तश्रृङ्खलया नराः[७५] ।
महावृक्षाग्रशाखासूल्लम्ब्यन्ते यमकिङ्करैः[७६] ॥१३६॥

---

७३ ग. चत्वारिंशच्छताधिकम् ।

७४ ग. नरकर्मानुरूपतः ।

७५ ख, ग. सुगाढं तप्तयोर्बद्धा तप्तश्रृङ्खलया नरः ।

७६ ख, ग, ङ. महावृक्षाग्रशाखासु उल्लम्ब्यन्तेऽस्य किङ्करैः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ततस्ते सर्वयत्नेन क्षिप्ता दोलन्ति किङ्करैः ।
दोलन्तश्चाति वेगेन निःसंज्ञा यान्ति योजनम् ।।१३७।।

अन्तरिक्षस्थितानान्तु लोहभारद्वयन्नरः[77] ।
पादयोर्वध्यते तेषां यमदूतैर्महाबलैः ।।१३८।।

तेन भारेण महता भृशमातानिता[78] नराः ।
ध्यायन्तः स्वानि कर्माणि तूष्णीन्तिष्ठन्ति निश्चलाः ।।१३९।।

ततः कशै[79]रग्निकल्पैर्लोहदण्डैः सकण्टकैः ।
हन्यन्ते किङ्करैर्घोरैः समन्तात्पापकारिणः ।।१४०।।

तातेका साङ्लाहरूले हातहरू बलियोसँग बाँधिएका पापी मानिसहरू यमदूतहरूद्वारा ठूला ठूला रूखका हाँगाहरूमा उल्टो पारेर झुन्ड्याइन्छन् ।१३६।

त्यसपछि ती मानिसहरू यमदूतहरूद्वारा सम्पूर्ण यत्नपूर्वक पिङ् जस्तै हल्लाइन्छन् । अत्यन्त वेगसँग हल्लाइएका तिनीहरू निश्चेष्ट भएर चारकोस पर पुग्दछन् ।१३७।

अत्यन्त शक्तिशाली यमदूतहरूद्वारा अन्तरिक्षमा रहेका ती पापीहरूका खुट्टाहरूमा दुईवटा फलामका भारीहरू बाँधिन्छन् । १३८।

खुट्टामा बाँधिएको त्यो ठूलो भारद्वारा अत्यधिक तन्क्याइएका ती पापी मानिसहरू आफ्ना पापकर्महरूलाई सम्झँदै मौन र स्तब्ध भईरहन्छन् ।१३९।

त्यसपछि डरलाग्दा यमदूतहरूले आगोझैं रातो हुने गरी तातेका कोर्राहरू र काँडै काँडा भएका फलामका लौराहरूले पापीहरूलाई चारैतिरबाट हिर्काउँछन् ।१४०।

ततः क्षारेण दीप्तेन वह्नेरपि[80] विशेषतः ।
समन्ततः प्रलिप्यन्ते क्षताङ्गा जर्जरीकृताः ।।१४१।।

पुनर्विदार्य[81] चाङ्गेषु शिरसः प्रभृतिक्रमात् ।
वृन्ताकवत्[82]प्रपच्यन्ते तप्ततैल[83]कटाहके ।।१४२।।

विष्ठापूर्णे तथा कूपे कृमीणां निचये ततः ।

---

७७ ख, घ. ततः ।
७८ क. भृशमाशामिता ।
७९ क, ग. केशैः ।
८० ग. चस्तेरपि ।
८१ ग. पुनर्विचार्य ।
८२ ग. वार्त्ताकु(त्त) । घ. वार्ताकवत् । ङ. वार्ताकुर्वत् ।
८३ घ. तप्ततैलैः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
मेदोऽसृक्पूयपूर्णायां[८४] वाप्यां क्षिप्यन्ति ते पुनः ॥१४३॥

भक्ष्यन्ते कृमिभिस्तीक्ष्णैर्लोहतुण्डैश्च वायसैः ।
श्वभिर्दंशैर्वृकैर्व्याघ्रै रौद्रैश्च विकृताननैः ॥१४४॥

पच्यन्ते[८५] मांस[८६]वच्चापि प्रदीप्ताङ्गारराशिषु ।
प्रोताः[८७] शूलेषु तीक्ष्णेषु नराः पापेन कर्मणा ॥१४५॥

त्यसपछि आगो भन्दा पनि प्रचण्ड विशेष किसिमले तताइएको सिसाद्वारा क्षत-विक्षत भई जर्जर भएका मानिसहरूलाई सबैतिरबाट लिपिन्छ ।१४१।

क्रमैसँग शिरदेखि पाउसम्म अङ्गहरूलाई चिरेर तातिएको तेलको कराहीमा भन्टा पकाएझैं पकाइन्छ ।१४२।

त्यसपछि पापीहरू मलले भरिएको कीराहरूको झुण्डले युक्त कुवा र बोसो, रगत र पीपले भरिएका पोखरीमा फ्याँकिन्छन् ।१४३।

तीखा कीराहरूद्वारा, फलामको जस्तो साह्रो चोंच भएका कौवाहरूद्वारा र डरलाग्दा एवं मुख बिगारेका कुकुर, डाँस, ब्वाँसा तथा बाघहरूद्वारा खाइन्छन् ।१४४।

तिलपिण्डैरिवाक्रम्य घोरैः कर्मभिरात्मजैः ।
तिलवत्सम्प्रपीड्यन्ते चक्राख्ये नरके नराः ॥१४६॥

भृज्यन्ते चातितप्तेषु लोहभ्राष्ट्रेष्वनेकधा ।
तैलपूर्णकटाहेषु सुतप्तेषु ततः पुनः ॥१४७॥

बहुधो[८८]त्पाट्यते जिह्वा असत्याप्रियवादिनाम्[८९] ।
सन्दंशेन सुतप्तेन प्रपीड्योरश्च पादतः ॥१४८॥

मिथ्यागमप्रवक्तुश्च द्विजिह्वस्य च निर्गताः ।
जिह्वार्द्धक्रोशविस्तीर्णा हलैस्तीक्ष्णैः प्रपाट्यते[९०] ॥१४९॥

निर्भत्सयन्ति[९१] ये क्रूरा मातरं पितरं गुरुम् ।
तेषां वज्रजलौकाभिर्मुखमापूर्य सिच्यते ॥१५०॥

---

८४ ग. पूर्यमाणायाम् ।
८५ ग. पश्यन्ते ।
८६ क. मत्स्य ।
८७ ख, ग. प्रेता ।
८८ क, ग, घ. बहुशो ।
८९ ग. असत्यात् प्रियवादिनाम् । ङ. असत्याप्रियवादिनः ।
९० क. प्रयागते । ग. प्रपाद्यते ।
९१ क. निर्भत्यन्ति ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पापकर्महरूद्वारा मानिसहरू तीखा सुइरामा उनेर बलिरहेको आगाको भुङ्ग्रोहरूमा मासु पोलेझैं पोलिन्छन् ।१४५।

आफूबाट भएका डरलाग्दा तिलका डल्लाहरू जस्ता कर्महरूबाट पापी मानिसहरू चक्र नाम गरेको नरकमा कोलमा तिलझैं पेलिन्छन् ।१४६।

पापी मानिसहरू तातेका फलामका हाँडीहरूमा अनेक पटक भुटिन्छन् र फेरि तेलले भरिएका ताता कराहीहरूमा तारिन्छन् ।१४७।

असत्य र नमीठो बोल्ने मानिसहरूलाई खुट्टादेखि छातिसम्म अठ्याएर तातेको सनासोले धेरै पटक उनीहरूको जिब्रो थुतिन्छ ।१४८।

शास्त्रको असत्य व्याख्या गर्ने र दुई जिब्रे मान्छेको जिब्रोलाई आधा कोससम्म फैलाएर तीखो फाली भएको हलोले जोतिन्छ ।१४९।

ततः क्षारेण दीप्तेन ताम्रेण त्रपुणा पुनः ।
द्रुतेन पूर्यतेऽत्यर्थं तप्तैस्तैलैश्च तन्मुखम् ॥१५१॥

इतस्ततः पुनर्वक्त्रं भृशमापूर्य हन्यते ।
विष्ठाभिः कृमिपूर्णाभिः सोपानच्चरणैर्नरैः ॥१५२॥

परिष्वजन्ते चात्युग्रां प्रदीप्तां लोहशाल्मलीम् ।
हन्यन्ते पृष्ठदेशे च पुनर्भीमैर्महाघनैः ॥१५३॥

दन्तुरेणातिकुण्ठेन क्रकचेन बलीयसा ।
शिरःप्रभृति पादान्ते घोरैः कर्मभिरात्मजैः ॥१५४॥

खादन्ति च स्वमांसानि पाय्यन्ते[९२] शोणितं स्वकम् ।
अन्नपानं न यैर्दत्तं मूढैर्नाप्यनुमोदितम् ॥१५५॥

जुन क्रूर मानिसहरूले आमा, बुबा, तथा गुरुलाई हप्काउँछन् तिनीहरूको मुखमा वज्र जस्ता जुकाहरूलाई भरेर सिञ्चन गरिन्छ ।१५०।

त्यसपछि पगालिएको तातै सिसा, तामो, राङले र तातेका तेलहरूले तिनीहरूको मुख भरिन्छ ।१५१।

त्यस पछि फेरि किराहरूले युक्त दिसा बेसरी मुखमा ठोँसेर जुत्ता लगाएका मानिसहरूले भकुर्दछन् । १५२।

कठोर तातेका फलामे सिमललाई अँगालो हाल्न लगाएर पछाडिबाट भयङ्कर र ठूल्ठूला घनहरूले हिर्काइन्छ ।१५३।

आफैबाट भएका घोर पाप कर्महरूका कारण पापीहरू दाँते, कुँडिएको र बलियो आराले शिरदेखि पाउसम्म रेटिन्छन् । १५४ ।

९२ क. पाय्र्यन्ते ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जुन मानिसहरूले अन्नपानादि दान गर्दैनन् र जुन मूर्ख मानिसहरूले दानको अनुमोदन गर्दैनन्, तिनलाई आफ्नै मासु ख्वाइन्छ र आफ्नै रगत पिलाइन्छ ।१५५।

इक्षुवत्सुप्रपीड्यन्ते जर्जरीकृत्य मुद्गरैः ।
अशितालवने घोरे छिद्यन्ते खण्डखण्डशः ॥१५६॥[९३]

सूचिभिर्भिन्न[९४]सर्वाङ्गास्ततः शूलप्ररोपिताः ।
सञ्चाल्यमाना विवशास्तिष्ठन्ति न म्रियन्ति च ॥१५७॥

देहादुत्पाट्यते मांसं भिद्यन्तेऽस्थीनि मुद्गरैः ।
दृतिराकृष्यते तूर्णं यमदूतैर्बलोत्कटैः ॥१५८॥

निरुच्छ्वासे निरुच्छ्वासास्तिष्ठन्ति नरके चिरम् ।
उच्छ्वसन्तः सदोच्छ्वासे बालुकावदनावृताः ॥१५९॥

रौरवे रोदमानाश्च पीड्यन्ते विविधैर्वधैः ।
महारौरवपीडाभिर्महान्तोऽपि रुदन्ति च ॥१६०॥

पापीहरू मुग्राले हानेर छिया छिया बनाइन्छन् र उखुभैँ पेलिन्छन् । कालो विषाक्त घनघोर वनमा लगेर टुक्रा टुक्रा गरेर काटिन्छन् ।१५६।

जिउभरि सुइयो बिजाइन्छ र शूलमा उनेर बेसरी रिंगाइन्छन् तर पनि विवशतया स्तब्ध हुन्छत् तर पापवश मर्दैनन् ।१५७।

बलोद्धत यमदूतहरूद्वारा शरीरबाट मासु निकालिन्छ, मुंग्राहरूले हाडहरू फुटालिन्छन् र तत्काल जिउबाट छाला निकालिन्छ । १५८ ।

साँघुरो नरकमा निसाासिएर लामो समयसम्म रहन्छन् भने बालुवाले मुख ढाकिएर सास लिइरहेका हुन्छन् ।१।६९

रौरवनाम गरेको नरकमा नानाथरी प्रताडनाहरूद्वारा रोइरहेका पापीहरूलाई पीडा दिइन्छ । महारौरवमा दिएका पीडाहरूले ठूला ठूला मानिसहरू पनि रुन्छन् ।१६०।

पद्भ्यामास्ये गुदे चाक्षणोः पाणौ चोरसि मस्तके ।
निखन्यन्ते घनैस्तीक्ष्णैः सुतप्ता लोहशङ्कवः ॥१६१॥

सुतप्तबालुकायाञ्च प्रद्योल्यन्ते मुहुर्मुहुः ।
जतुपङ्के भृशं तप्ते क्षिप्ताः क्रन्दन्ति विस्वरम् ॥१६२॥

---

९३ ग. १५५ पद्यं १५६ पद्यञ्च न स्तः ।
९४ ग. रुदन्तिच्छिन्न ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तेन तेनैव रूपेण हसन्तीं पारदारिकाम् ।
गाढमालिङ्गते नारीं ज्वलन्तीं लोहनिर्मिताम् ॥१६३॥

पूर्वाकाराश्च पुरुषाः प्रज्वलन्तः सुभीषणाः[९५] ।
दुश्चारिणीं स्त्रियं गाढमालिङ्गन्ति वदन्ति च ॥१६४॥

किं प्रधावसि वेगेन न ते मोक्षोऽस्ति[९६] साम्प्रतम् ।
लङ्घितस्ते यथा भर्ता पापं भुङ्क्ष्व तथाधुना ॥१६५॥

खुट्टा, मुख, गुद, आँखा, हात, छाति र निधारमा तीखा घनहरूले तातेका किलाहरू ठोकिन्छन् ।१६१।

अत्यन्त तातेको बालुवामा बारम्बार घिसारिन्छन् । अत्यन्त तातेको लाहको हिलोमा फ्याँकिन्छन् र नराम्रोसँग रुन्छन् ।१६२।

त्यस त्यस रूपमै हाँसिरहेकी, फलामले बनाइएकी र बलिरहेकी अर्काकी पत्नीरूप नारीसँग गाढ आलिङ्गन गराइन्छ ।१६३।

पहिले बताए जस्तै फलामले बनेका र आगोले रन्केका डरलाग्दा मानिसहरूले दुराचारिणी स्वास्नीमान्छेलाई आलिङ्गन गर्दछन् र भन्दछन् ।१६४।

जोरसँग किन भागिरहेकी छस् अहिले मुक्ति पाउने छैनस् । जसरी तैँले आफ्ना पतिको अतिक्रमण गरेकी थिइस्, त्यसको फल त्यसै गरी भोग् ।१६५।

लोहकुम्भे विनिःक्षिप्ताः सपिधाने[९७] शनैः शनैः ।
मृद्वग्निना प्रपच्यन्ते स्वपापैरेव मानवाः ॥१६६॥

क्षोदन्त्युलूखले[९८] घोरे प्रक्षिप्यन्ते[९९] शिलासु च ।
क्षिप्यन्ते चान्धकूपेषु दश्यन्ते भ्रमरैर्भृशम् ॥१६७॥

कृमिभिर्भिन्नसर्वाङ्गाः शतशो जर्जरीकृताः ।
सुतीक्ष्णक्षारकूपेषु क्षिप्यन्ते तदनन्तरम् ॥१६८॥

महाज्वाले च नरके पापाः फूत्कारया भृशम् ।
इतश्चेतश्च धावन्ति दह्यमानाः सदार्चिभिः ॥१६९॥

---

९५ ग. सुभीषणा ।
९६ ग. मोक्षसि
९७ क, ख, ग, घ. सपिधानैः ।
९८ ग. क्षोदन्त्युडुखले ।
९९ ख, ग. प्रपिष्यन्ते ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पृष्ठेनानीय[१००] जङ्घे द्वे विन्यस्ते स्कन्धयोर्द्वयोः ।
तयोर्मध्येन चाकृष्य[१०१] बाहुपृष्ठेन गाढतः ।।१७०।।

आफ्ना पापहरूले गर्दा नै मानिसहरू बिर्को लगाईएको फलामको ताउलोमा हालिन्छन् र सुस्त सुस्त सानो आगोमा पकाइन्छन् ।१६६।

घोर ओखलमा कुटिन्छन् र जाँतोमा पिसिन्छन् । गहिरो कुवामा फालिन्छन् र अरिङ्गालद्वारा टोकाइन्छन् ।१६७।

त्यसपछि कीराहरूले टोकाइएकाले सबै अङ्ग विदीर्ण भएका सयौं तरिकाले छिया छिया पारिएका मानिसहरू अत्यन्त तीखा काँचका कुवाहरूमा फालिन्छन् ।१६८।

अग्नि दन्किरहेको नरकमा निरन्तर आगाको ज्वालाले दन्किरहेका पापीहरू जोर जोरसँग फू फू गर्दै यताउता दौडन्छन् ।१६९।

दुईवटै जाँघलाई पछाडिबाट ल्याएर दुईवटै काँधमा राखेर बलपूर्वक ल्याएर हातको पछाडिबाट बाँधिन्छन् ।१७०।

बद्धाः परस्परं सर्वे सुदृढं पापरज्जुभिः ।
पिण्डबन्धं दशन्त्येनं भ्रमरास्तीक्ष्णलोहजाः ।।१७१।।

मानिनां क्रोधिनाञ्चैव तस्कराणाञ्च दारुणाः ।
पिण्डबन्धः स्मृतो याम्यो महाज्वाले च यातना ।।१७२।।

रज्जुभिर्वेष्टिताङ्गाश्च प्रलिप्ताः कर्दमेन च ।
करीषतुषवह्नौ च पच्यन्ते न म्रियन्ति च ।।१७३।।

सुतीक्ष्णक्षारतोयेन कर्कशासु शिलासु च ।
आपापसंक्षयात्पापा घृष्यन्ते चन्दनं यथा ।।१७४।।

शरीराभ्यन्तरगतैः प्रभूतैः कृमिभिर्नराः ।
भक्ष्यन्ते तीक्ष्णवदनैरादेहप्रक्षयाद् भृशम् ।।१७५।।

यसरी पापरूपी डोरीले परस्पर बाँधिएका र यौटै डल्लो जस्तो बनाइएका पापी मानिसहरूलाई तीखो फलामले बनेका अरिङ्गालहरूले डस्दछन् ।१७१।

अहङ्कारी, रिसाहा र चोरहरूलाई कठोर एउटै डल्लो जस्तो बनाइएको स्थितिमा यमराजद्वारा निर्दिष्ट महाज्वालनामक नरकमा यातना दिइन्छ ।१७२।

डोरीले शरीर लपेटिएका हिलोले लिपिएका पापीहरू गुइँठा र भुसको आगोमा पकाइन्छन् तर पापवश मर्दैनन् १७३।

---

१०० ग. निनीय ।
१०१ ग. वा कृष्य ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अत्यन्त नूनीलो पानीले कठोर ढुङ्गाहरूमा पाप नसकिँदासम्म चन्दन घोटेझैं पापीहरू घोटिइरहन्छन् ।१७४।

शरीरभित्र पसेका तीखो मुख भएका धेरै कीराहरूद्वारा शरीर नसकिँदासम्म खूब खुवाइन्छन् ।१७५।

कृमीनां निचये[१०२] क्षिप्ताः पूतिमांसस्य[१०३] राशिषु ।
तिष्ठन्त्युद्विग्नहृदयाः पर्वताभ्याञ्च पीडिताः ॥१७६॥

सुतप्तवज्रलेपेन शरीरमनुलिप्यते ।
अधोमुखोर्ध्वपादाश्च धृतास्ताप्यन्ति वह्निना ॥१७७॥

वदनान्तः प्रविन्यस्तं सुतप्तं लोहजं गुडम् ।
खादन्ति स्म पराधीना हन्यमानाश्च मुद्गरैः ॥१७८॥

ये शिवायतनारामवापीकूपमठाङ्गणम् ।
अभिद्रवन्ति पापिष्ठा नृपास्तत्र वसन्ति च ॥१७९॥[१०४]

व्यायामोद्वर्तनाभ्यङ्गं स्नानपानान्नभोजनम् ।
क्रीडनं मैथुनं द्यूतमाचरन्ति[१०५] रमन्ति च ॥१८०॥

दुर्गन्धि मासुको खातमा कीराहरूको बथानमा फालिएका पापीहरू यमलपर्वतबाट पेलिँदै खिन्न हृदयले युक्त भइरहन्छन् ।१७६।

धेरै तातो वज्रलेपद्वारा शरीर पोतिन्छ । तल मुख र माथितिर खुट्टा बनाएर समाइएका तिनीहरू आगोमा तपाइन्छन् ।१७७।

मुखभित्र राखिएको तातो फलामे गुड पराधीन भएर खान विवश हुन्छन् र मुंग्राहरूद्वारा हानिन्छन् ।१७८।

जुन पापी मानिसहरूले शिवमन्दिर, बगैंचा, पोखरी, कुवा, मठका प्राङ्गणहरूमा नोक्सान पुर्‍याउँछन् तिनीहरू र जुन राजाहरू त्यहाँ बस्दछन्, ती सबै पापिष्ठ हुन् ।१७९।

जुन मानिसहरू शिवालयहरूमा व्यायाम , बुकुवा घस्ने , मालिस गर्ने, स्नान, खानपान , क्रीडा, मैथुन र जुवा खेल्दछन् र रमाउँछन्, ती सबै पापिष्ठ हुन् ।१८०।

ते वधैर्विविधैर्घोरैरिक्षुयन्त्रादिपीडितैः ।
निरयाग्निषु पच्यन्ते यावदाचन्द्रतारकम् ॥१८१॥

ये श्रृण्वन्ति गुरोर्निन्दां तेषां कर्णौ प्रपूर्यतः ।
अग्निवर्णैरयःकीलैस्ततस्ताम्रादिभिर्द्रुतैः ॥१८२॥

---

१०२ ग. कृमिनाम्नि च प्र ।
१०३ ग. पूतीमान् सस्य ।
१०४ ङ. ७७ पद्यादारभ्य ७९पर्यन्तं न सन्ति ।
१०५ ग. साधरन्ति ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्रपुसीसारकूटाद्यैः क्षारेण जतुना पुनः ।
सुतप्ततीक्ष्णतैलेन वज्रलेपेन वा भृशम् ॥१८३॥

क्रमादापूर्यतः कर्णौ नरकेषु च यातनाः ।
अनुक्रमेण सर्वेषु भवन्त्यङ्गे समन्ततः ॥१८४॥

सर्वेन्द्रियाणामप्येवं क्रमात्पापेन यातनाः ।
भवन्ति घोराः प्रत्येकं शरीरे तत्कृतेन च ॥१८५॥

ती सबै पापिष्ठहरू अनेक डरलाग्दा यातनाहरू भोग्दछन्, उखु पेल्ने कोलमा पेलिन्छन् र नरकको आगोमा चन्द्र र तारा रहँदासम्म पकाइन्छन् ।१८१।

जुन मानिसहरू गुरुको निन्दा सुन्दछन्, तिनीहरूका कानहरू आगोले राता भएका फलामका किलाहरूले घोचिन्छन् र त्यसपछि पगालिएको तामा, राङ आदिद्वारा भरिन्छन् ।१८२।

राङ, सिसा, पित्तल, अन्य धातुहरू, लाहहरू, तताइएको तेल र वज्रलेपद्वारा कानहरू भरिन्छन् ।१८३।

यसरी तातेको सिसा आदिले पापिष्ठका कानहरू र सबै नरकहरूमा दिइने यातनाहरूमा सबै अङ्गहरूमा सबैतिर लेप गरिन्छ ।१८४।

उसले गरेको पापका कारण शरीरका प्रत्येक इन्द्रियहरूमा यस्तै किसिमका डरलाग्दा यातनाहरू दिइन्छन् ।१८५।

स्पर्शलोभेन ये मूढाः संस्पृशन्ति परस्त्रियम् ।
तेषामग्निसुवर्णाभिः सूचीभिः युज्यते[१०६] भृशम् ॥१८६॥

ततः क्षारादिभिः सर्वैः शरीरमनुलिप्यते ।
यातनाश्च महाकष्टाः सर्वेषु नरकेषु च ॥१८७॥

गुरोः कुर्वन्ति भृकुटिं क्रूरं चक्षुश्च ये नराः ।
परदारांश्च पश्यन्ति लुब्धा स्निग्धेन चक्षुषा ॥१८८॥

सूचीभिरग्निवर्णाभिस्तेषां नेत्रे प्रपूर्यतः[१०७] ।
क्षाराद्यैश्च क्रमात्सर्वदेहे सर्वाश्च यातनाः ॥ १८९॥

देवाग्निगुरुविप्राणामनिवेद्य प्रभुञ्जते ।
लोहकीलशतैस्तप्तैर्जिह्वा चास्य प्रपूर्यते[१०८] ॥१९०॥

---

१०६ ख घ . पूर्यते । ग. पूज्यते ।
१०७ ग. नेत्रेषु पूर्यतः ।
१०८ ग. प्रसूर्यते ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्पर्शको लोभले जुन मूर्खहरूले परस्त्रीको स्पर्श गर्दछन्, तिनीहरूलाई आगोमा तताएर राता भएका सियाहरू रोपिन्छन् ।१८६।

त्यसपछि सिसा, राङ आदि पगालिएका झोलहरूले लिपिन्छ । यसै गरी सबै नरकहरूमा डरलाग्दा अत्यधिक कष्टहरू र यातनाहरू दिइन्छन् ।१८७।

जुन मानिसहरू भृकुटि टेढो गरेर गुरुलाई आँखा देखाउँछन् अथवा परस्त्रीलाई लोभिएर प्रेमपूर्ण दृष्टिले हेर्दछन् (ती पापिष्ठ हुन्) ।१८८।

ती पापीहरूका आँखाहरू आगो जस्ता राता सियाहरूले घोचिन्छन् र क्रमैसँग सिसा आदिद्वारा सम्पूर्ण शरीरमा लेप गरेर सबै यातनाहरू दिइन्छन् ।१८९।

जसले देवता, अग्नि, गुरु र ब्राह्मणलाई नचढाएर खाना खान्छ, त्यसको जिब्रो तातेका सयौं फलामका किलाहरूले घोचिन्छ । १९०।

ततः क्षारेण दीप्तेन तैलताम्रादिभिः क्रमात् ।
शरीरे च[१०९] महाघोराश्चित्रा नरकयातनाः ॥१९१॥

ये शिवारामपुष्पाणि लोभात् सङ्गृह्य पाणिना ।
जिघ्रन्ति मूढमनसः शिरसा धारयन्ति वा ॥१९२॥

आपूर्यते शिरस्तेषां सुतप्तैर्लोहशङ्कुभिः ।
नासिका चातिबहुशस्ततः क्षारादिभिः पुनः ॥१९३॥

ये निन्दन्ति महात्मानमाचार्यन्धर्मदेशकम् ।
शिवभक्तांश्च सम्मूढाः शिवधर्मञ्च शाश्वतम् ॥१९४॥

तेषामुरसि कण्ठे च जिह्वायां हनुसन्धिषु ।
तालुन्योष्ठे च नासायां मूर्ध्नि सर्वाङ्गसन्धिषु ॥१९५॥

अग्निवर्णाः सुतप्ताश्च त्रिशिखा लोहशङ्कवः ।
आकोट्यन्ते सुबहुशः स्थानस्थानेषु मुद्गरैः ॥१९६॥

ततः क्षारेण तप्तेन ताम्रेण त्रपुणा पुनः ।
तप्ततैलादिभिः सर्वैरापूर्यन्ते समन्ततः ॥१९७॥

त्यसपछि पगालिएको सिसा, तामा आदि र तातेको तेल आदिले क्रमैसँग डरलाग्दा अचम्मका नारकीय यातनाहरू दिइन्छ ।१९१।

जुन मानिसहरू शिवाश्रमको बगैंचाका फूलहरूलाई लोभिएर हातले टिप्छन् र मूर्खतावश सुँघ्छन् र टाउकामा लगाउँछन् ती पापीहरूको टाउकोमा आगाले तातेका फलामका किलाहरू ठोकिन्छन् र नाकमा अत्यधिक मात्रामा सिसा आदिका ताता झोलहरू राखिन्छन् ।१९२-१९३।

---

१०९ ग. शरीरेण ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जुन मूर्ख मानिसहरूले धर्मको उपदेश गर्ने महात्मा, आचार्य, शिवभक्तहरू र शाश्वत शिवधर्मको निन्दा गर्दछन्, तिनीहरूका छाती, गला, जिब्रो, चिउँडोका जोर्नीहरू, तालु, ओठ, नाक, शिर र सबै अङ्गहरूका जोर्नीहरूमा तातेर आगो जस्तै राता भएका तीनवटा टुप्पोसितका फलामका किलाहरू धेरै ठाउँमा मुंग्राहरूद्वारा ठोकिन्छन् ।१९४-१९६।

त्यसपछि पगालेका सिसा, तामा र राङहरू तथा तातेका तेल आदिहरू हालिन्छन् ।१९७।

यातनाश्च महाचित्राः शरीरस्यापि सर्वतः ।
निःशेषनरकेष्वेवं भवन्ति क्रमशः पुनः ॥१९८॥

ये गृह्णन्ति परद्रव्यं पादैर्विप्रं स्पृशन्ति च ।
शिवोपकरणं[११०] गां च ज्ञानं च लिखितं क्वचित् ॥१९९॥

हस्तपादा घनैस्तेषामापूर्यन्ते समन्ततः ।
क्षारताम्रादिभिर्दीप्तैर्दह्यन्ते बहुशः पुनः ॥२००॥

नरकेषु च सर्वेषु विचित्रा देहयातनाः ।
भवन्ति बहुशः कष्टाः पाणिपादसमुद्भवाः ॥२०१॥

शिवायतनपर्यन्ते शिवारामे च कुत्रचित् ।
समुत्सृजन्ति ये पापाः पुरीषं मूत्रमेव वा ॥२०२॥

तेषां शिश्नं सवृषणं चूर्ण्यते लोहमुद्गरैः ।
सूचीभिरग्निवर्णाभिः स पश्चात्पूर्यते पुनः ॥२०३॥

यसरी अनेक प्रकारका शरीरका सबैतिरबाट सम्पूर्ण नरकहरूमा क्रमैसँग विचित्रका यातनाहरू हुने गर्दछन् ।१९८।

जसले अर्काको धन हरण गर्दछन्, जसले खुट्टाले ब्राह्मणलाई, शिवका सामग्रीहरूलाई, गाईलाई, लेखिएको शिवज्ञानको पुस्तकलाई कुल्चिन्छन् तिनीहरूका हात पाउहरू चारैतिरबाट घनले हिर्काइन्छन् र सिसा, तामा आदिको तातो झोलले धेरै पटक पोलिन्छन् ।१९९-२००।

सबै नरकहरूमा विचित्रका शारीरिक यातनाहरू र हात खुट्टा आदिमा हुने धेरै कष्टहरू दिइने गर्दछन् ।२०१।

शिवाश्रमको परिसरको छेउछाउमा, त्यहाँको बगैंचाको कुनै भागमा पनि जुन मानिसहरूले मलमूत्र त्याग गर्दछन्, तिनीहरूलाई अण्डकोशसहित लिङ्ग फलामे मुग्राहरूले धुलो पीठो पारिन्छ र त्यसपछि आगोले राता भएका सियोहरूले घोचिन्छ ।२०२-२०३।

लोहदण्डश्च सुमहानग्निवर्णः सकण्टकः ।
आकोट्यन्ते गुदे तेषां यावन्मूर्ध्नि विनिर्गतः ॥२०४॥

---

११० ग. शिवोपकारिणीम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ततः क्षारेण महता ताम्रेण त्रपुणा पुनः ।
द्रुतेनापूर्यते गाढं गुदं शिश्नं च देहिनाम् ॥२०५॥

मनः सर्वेन्द्रियाणाञ्च यस्मादुक्तं प्रवर्तकम् ।
तस्मादिन्द्रियदुःखेन जायते तत्सुदुःखितम् ॥२०६॥

धने सत्यपि ये दानं न प्रयच्छन्ति तृष्णया ।
अतिथिञ्चावमन्यन्ते काले प्राप्ते गृहाश्रमे ॥२०७॥

ते लोहतोरणे रज्ज्वा हस्तपादावतारिताः ।
विस्तारिताङ्गाः शुष्यन्ते तिष्ठन्त्यब्दशतन्नराः ॥२०८॥

हस्तपादललाटेषु कीलिता लोहशङ्कुभिः ।
नित्यं च विवृतं वक्त्रं कीलकद्वयताडितम् ॥२०९॥

आगाले तातेको काँडै काँडा भएको लामो फलामको लौरो गुदद्वारबाट टाउकोबाट ननिस्कँदासम्म ठोकिन्छ ।२०४।

त्यसपछि शिवालय परिसर आदिमा मलमूत्र त्याग गर्ने मानिसहरूको गुदद्वार र लिङ्गमा पगालिएको धेरै तातो सिसा, तामा र राङले भरिन्छ ।२०५।

मन सबै इन्द्रियहरूको प्रवर्तक हो भनिन्छ । त्यसैले इन्द्रियहरूमा हुने पीडाले मन पनि अत्यन्त पीडित हुन्छ ।१०६।

धन हुँदा हुँदै पनि तिर्सनाका कारण दान गर्दैनन् र यथा समय गृहस्थाश्रममा आएका अतिथिहरूको अपमान गर्दछन् तिनीहरूको फलामे तोरणमा डोरीले हातखुट्टा बाँधेर शरीरहरू तन्काइन्छ र सय वर्षसम्म त्यहीं सुकाइन्छ ।२०७- २०८ ।

हात खुट्टा र निधारहरूमा फलामका किला ठोकिन्छन् र दुईवटा किलामा अड्काइएको मुख सधैं खुला रहन्छ ।२०९।

कृमिभिः प्राणिभिश्चोग्रैर्लोहदण्डैश्च वायसैः ।
उपद्रवैर्बहुविधैर्मुखमन्तः प्रपीड्यते ॥२१०॥

जिह्वावेधः प्रवद्धश्च[१११] गाढं श्रृङ्खलया पुनः ।
तिष्ठते लम्बमानस्तु[११२] लोहभारः सुवर्तुलः ॥२११॥

शिश्ने सवृषणे बद्धं लोहभारद्वयं पुनः ।

---

१११ क, घ. प्रबर्द्धश्च । ग. प्रवृद्धाश्च ।
११२ ग. लम्वमानश्च ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तिष्ठते लम्बमानस्तु[११३] बाहुभ्याञ्च चतुर्गुणम्[११४] ॥२१२॥

ततः स्वमांसमुत्कृत्य तिलमात्रप्रमाणतः[११५] ।
खादितुं दीयते तेषां सूच्यग्रेण तु शोणितम् ॥२१३॥

यदा निर्मांसतां प्राप्ताः कालेन बहुना नराः ।
ततः क्षारेण दीप्तेन तच्छरीरं विलिप्यते ॥२१४॥

कीराहरू, उग्रप्राणीहरू, फलामको जस्तो चुच्चो भएका कौवाहरू र यस्तै प्रकारका धेरै किसिमका उपद्रवहरूद्वारा मुखभित्र पीडा दिइन्छ ।२१०।

जिब्रो छेडेर त्यसमा बलियोसँग फलामे साङ्लाले बाँधिएको बाटुलो फलामको भारी झुण्ड्याएर राखिन्छ ।२११।

अण्डकोशसहित लिङ्गमा दुईवटा फलामका भारी झुण्ड्याइन्छन् र हातहरूमा त्यसको चार गुणा बढी फलामको भारी झुण्ड्याएर राखिन्छ ।२१२ ।

त्यस पछि तिलको दाना बराबर आफ्नै मासु कोट्याएर खुवाइन्छ र सियोको टुप्पो चोपेर आफ्नै रगत चटाइन्छ । २१३।

त्यसरी जबसम्म उसका शरीरको रगत र मासु सकिँदैन तबसम्म खुवाइन्छ। त्यस पछि शरीरमा पगालिएको तातो सिसाको लेप लगाइन्छ ।२१४ ।

क्लेद्यते बर्षधाराभिः शोष्यते वायुना पुनः ।
शुष्कं सिच्येत तैलेन सुतप्तेन समन्ततः ॥२१५॥

पच्यन्ते वह्निना भूयो दुरस्थेन शनैः शनैः ।
निःशेषयातनाभिश्च पीड्यन्ते क्रमशः पुनः ॥२१६॥

भृशं बुभुक्षया पीडा कष्टञ्चातिपिपासया ।
नात्युष्णेनातिशीतेन पापानां स्मरणेन च ॥२१७॥

एवमाद्या महाघोरा यातनाः पापकारिणाम्[११६] ।
एकैके नरके ज्ञेयाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥२१८॥

प्रत्येकं यातनाश्चित्राः सर्वेषु नरकेषु याः ।
कस्ता वर्षशतेनापि सर्वा वक्तुं समुत्सहेत् ॥२१९॥

---

११३ ग. लम्बमानश्च ।

११४ ग. बाहुभ्यासश्चतुर्गुणम् ।

११५ ग. प्रमाणकः ।

११६ ख, ग. पापकर्मणाम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वर्षाको पानीले भिजाइन्छ र पुनः हवाद्वारा सुकाइन्छ। सुकेपछि चारै तरबाट तातो तेल खन्याइन्छ।२१५।

टाढा बालिइएको आगाको रापमा सुस्तरी पकाइएपछि क्रमैसँग नरकहरूमा दिइने सबै यातनाहरूद्वारा पीडा दिइन्छ।२१६।

अत्यधिक भोकले पीडा हुन्छ, अत्यन्त तिर्खाले त्यस्तै कष्ट पाइन्छ। न जाडो भनिन्छ, न घाम भनिन्छ। त्यसमा पनि आफूले गरेका पापहरूको सम्झनाले त्यत्ति नै कष्ट हुन्छ।२१७।

एवं प्रकार पापकर्महरूका अत्यन्त डरलाग्दा यातनाहरू हुने गर्दछन्। एउटा एउटा नरकमा सयौं हजारौं यातनाहरू हुन्छन्। २१८।

सम्पूर्ण नरकहरू प्रत्येकमा भिन्न भिन्न खालका जुन यातनाहरू छन्, तिनलाई सयवर्ष लगाउँदा पनि कसले सबै भन्न सक्दछ र ?२१९।

इति चित्रैर्वधैर्घोरैर्पात्यमानाः स्वकर्मभिः ।
म्रियन्ते नैव पापिष्ठा यावत् पापस्य न क्षयः ॥२२०॥

तत्रत्या यातनाः कष्टा विविधा पापकारिणाम्[११७] ।
महाघोरातिघोराख्याः कल्पाग्निसदृशोपमा ॥२२१॥

श्रुत्वैव पापसम्पूर्णा म्रियन्ते मृदुचेतसः ।
ततस्ता नात्र कथिताः पापाः पश्यन्ति ताः स्वयम् ॥२२२॥

पुत्रमित्रकलत्रार्थं यदपुण्यं कृतं त्वया ।
एकाकी दह्यसे तेन नात्र पश्यसि तानि च ॥२२३॥

आत्मनैव कृतं पापं भोक्तव्यं ध्रुवमात्मना ।
तत्किमात्मोपघातार्थं मूढ पापं कृतं त्वया ॥२२४॥

यसरी आफ्ना कर्महरूले गर्दा विचित्रका भयङ्कर यातनाहरूद्वारा पछारिएता पनि पापिष्ठहरू पाप नसकिँदासम्म मर्दैनन्।२२०।

त्यहाँ पापीहरूका लागि अनेक किसिमका कष्टपूर्ण यातनाहरू दिइन्छन्। महाघोर र अतिघोर नाम गरेका प्रलयकालको आगो जस्ता यातनाहरू छन्।२२१।

कोमल मन भएका मानिसहरू ती सम्पूर्ण पापका यातनाहरूलाई सुनेरै पनि मरिहाल्छन्। त्यसकारण ती सबैको यहाँ वर्णन गरिएन। पापीहरूले आफै तिनीहरूलाई देख्छन् वा भोग्छन्।२२२।

छोराहरू, साथीहरू र पत्नीका लागि तिमीले जो पाप गरेका थियौ, अब त्यस पापले एक्लै जलिरहेका छौ। ती पुत्र, मित्र र पत्नीहरूलाई देख्दैनौ।२२३।

आफूले गरेका पापहरूलाई आफैले निश्चित रूपमा भोग्नु पर्दछ। त्यसैले आफ्नै विनाशका लागि तिमीले पाप किन गर्‍यौ।२२४।

११७ ग. पापकारिणीः।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एवं दूतै[११८]रुपालब्धास्ते पृच्छन्ति ततः पुनः ।
कियन्तं केन पापेन कालमत्रासते नराः ॥२२५॥

देवद्रव्यविनाशेन गुरुद्रोहादिकर्मभिः ।
क्रमात्पापेषु पच्यन्ते नरकेष्वामहीक्षयात् ॥२२६॥

महापातकिनश्चापि सर्वेषु नरकेष्विह ।
आचन्द्रतारकं यावत्पीड्यन्ते विविधैर्वधैः ॥२२७॥

तथा पातकिनः सर्वे निरयार्णवकोटिषु ।
चतुर्दशसु पच्यन्ते कल्पान्तं विविधैर्वधैः ॥२२८॥

उपपातकिनश्चापि तदर्द्धं यान्ति मानवाः ।
शेषैः पापैस्तदर्द्धं च कालञ्चापि तथाविधम् ॥२२९॥

तस्मात्पापं न कुर्वीत चञ्चले जीविते सति ।
पापेन हि ध्रुवं यान्ति नरकेषु नरः स्वयम् ॥२३०॥

यसरी यमदूतहरूद्वारा गुनासो गरिएका पापीहरूले यमदूतहरूलाई सोध्छन् - हे यमदूत हो, कुन पापले गर्दा मानिसहरूलाई कति समयसम्म यहाँ बस्नु पर्दछ ?२२५।

यमदूतहरू भन्छन् - देवद्रव्यको हिनामिना तथा गुरुद्रोह आदि कर्महरूद्वारा पृथ्वी रहँदासम्म क्रमैसँग पापीहरू पापपूर्ण नरकहरूमा यातना भोग्छन् ।२२६।

महापातकीहरू यहाँका सबै नरकहरूमा चन्द्रतारा रहँदासम्म अनेक किसिमका यातनाहरूद्वारा पीडा भोग्दछन् ।२२७।

त्यसै गरी सबै पातकीहरू नरकरूपी सागरका चौध कोटीहरूमा सृष्टि रहँदासम्म विविध यातनाहरूले कष्ट पाउँदछन् ।२२८।

उपपातकी मानवहरू पनि त्यसको आधा समयसम्म नरकहरूसम्म पीडा भोग्छन् भने शेष पापहरूका लागि पनि त्यसको पनि आधा समयसम्म नरकको पीडा भोग्छन् ।२२९।

यः करोति नरः पापं तस्यात्मा ध्रुवमप्रियः ।
पापस्य हि फलं दुःखं तद्भोक्तव्यमिहात्मना ॥२३१॥

कथन्ते पापनिरताः सुखं रात्रिषु शेरते ।
मरणान्तरिता येषां नरके तीव्रयातनाः ॥२३२॥

एवं क्लिष्टा विशुद्धाश्च सावशेषेण कर्मणा ।
ततः क्षितिं समासाद्य पुनर्जायन्ति देहिनः ॥२३३॥

---

११८ ग. दूनै ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्थावरा विविधाकारास्तृणगुल्मादिभेदतः ।
तत्रानुभूय दुःखानि जायन्ते कीटयोनिषु ॥२३४॥

निष्क्रान्ताः कीटयोनिभ्यः पुनर्जायन्ति पक्षिणः ।
संक्लिष्टाः पक्षिभावेन भवन्ति मृगजातिषु ॥२३५॥

त्यसैले जीवन अस्थिर भएकाले पाप गर्नु हुँदैन, किनभने पाप गर्नाले मानिसहरू निश्चित रूपमा आफै नरकहरूमा जान्छन् ।२३०।

जसले पाप गर्दछ त्यो आफैमा निश्चयानै अप्रिय हुन्छ, पापको फल दुःख हो र त्यो दुःख आफैले भोग्नु पर्दछ ।२३१।

कसरी तिनीहरू पापमग्न भएर राति आनन्दले निदाउँछन् । जसले मृत्यु उपरान्त नरकमा तीव्र यातना भोग्नु निश्चित छ ।२३२।

यसरी क्लेशहरूद्वारा चोखिएका प्राणीहरू बचेको कर्मका कारण पुनः पृथ्वीमा जन्म लिन्छन् ।२३३।

अनेक किसिमका घाँस, गुल्म आदि स्थावर योनिमा जन्म लिएर अनेक दुःखहरू सहेर अनेक कीट योनिमा जन्मन पुग्दछन् ।२३४।

कीराहरूको जुनीबाट निस्केर पक्षीहरूको जुनीमा जन्मिन्छन् र त्यस जुनीमा भोग्ने दुःखहरू भोगेपछी मृगको जुनीमा जन्मिन्छन् ।२३५।

मार्गन्दुःखमतिक्रम्य जायन्ते पशुयोनिषु ।
क्रमाद् गोयोनिमासाद्य पुनर्जायन्ति मानुषाः ॥ २३६॥

एवं योनिषु सर्वासु परिभ्राम्य क्रमेण तु ।
कालान्तरवशाद्यान्ति मानुष्यमतिदुर्लभम् ॥२३७॥

व्युत्क्रमेणापि मानुष्यं प्राप्यते पुण्यगौरवात् ।
विचित्रा गतयः प्रोक्ता धर्माणां गुरुलाघवात् ॥२३८॥

मानुष्यं यः समासाद्य स्वर्गमोक्षप्रसाधकम् ।
द्वयोर्न साधयेदेकं स मृतस्तप्यते चिरम् ॥२३९॥

देवासुराणां सर्वेषां मानुष्यमतिदुर्लभम् ।
तत्सम्प्राप्य तथा कुर्यान्न गच्छेन्नरकं यथा ॥२४०॥

मृगको जुनीमा भोग्ने दुःख भोगेपछि पुनः पशुयोनिमा जन्म हुन्छ र त्यसमा पनि अनेक पशुको रूपमा जन्म हुँदै अन्तमा गोयोनि प्राप्त हुन्छ र त्यसपछि मनुष्य जुनीमा जन्म हुन्छ ।२२६।

यसरी सम्पूर्ण जुनीहरूमा क्रमैसँग जन्मिसकेपछि धेरै लामो समयपछि अत्यन्त दुर्लभ मनुष्ययोनि प्राप्त हुने गर्दछ ।२३७।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

धेरै पुण्य गरेको अवस्थामा क्रमभङ्ग गरेरै भए पनि पहिल्यै मनुष्य जुनी प्राप्त हुन सक्दछ। धर्महरूको आधिक्य र न्यूनताका कारणहरूले गर्दा जुनी फेर्ने बाटाहरू पनि फरक फरक हुने गर्दछन्।२३८।

जसले स्वर्ग र मोक्ष प्रदान गर्न सक्ने मान्छेको जुनी पाएर पनि दुईटा मध्ये एउटालाई पनि सिद्धगर्न सक्दैन त्यो मरे पछि लामो समयसम्म दुःख भोग्दछ।२३९।

सुर तथा असुर आदि सबैका लागि मनुष्य जुनी अत्यन्त दुर्लभ छ। अतः त्यो पाए पछि नरक जान नपर्ने उपाय गर्नु पर्दछ।२४०।

स्वर्गापवर्गलाभाय यदि नास्ति समुद्यतः[११९]।
सर्वस्य मूलं मानुष्यन्तद्यत्ना[१२०]दनुपालयेत्॥२४१॥

धर्ममूलेन मानुष्यं लब्ध्वा सर्वार्थसाधकम्।
यदि लाभे न यत्नस्ते मूलं रक्षस्व यत्नतः॥२४२॥

मनुष्यत्वे च विप्रत्वं यः प्राप्यातिसुदुर्लभम्।
न करोत्यात्मनः श्रेयः कोऽन्यस्तस्मादचेतनः॥२४३॥

सर्वेषामेव देशानामयं देशः परः स्मृतः।
ततः स्वर्गश्च मोक्षश्च यतः सम्प्राप्यते नरैः॥२४४॥

देशेऽस्मिन् भारते पुण्ये[१२१] प्राप्य मानुष्यमध्रुवम्।
न करोत्यात्मनः श्रेयस्तेनात्मा वञ्चितश्चिरम्॥२४५॥

स्वर्ग तथा मोक्ष प्राप्तिका लागि यदि मनुष्य तयार छैन भने पनि सबैको मूलमा मनुष्य योनि रहेकाले यत्नपूर्वक मनुष्ययोनि पाउन प्रयत्न गरोस्।२४१।

धर्मको माध्यमबाट सम्पूर्ण पुरुषार्थ सिद्ध गर्ने मनुष्य योनि पाएर स्वर्ग र मोक्ष प्राप्त गर्नमा तिम्रो यत्न छैन भने पनि धर्मरूप मूलको रक्षा यत्नपूर्वक गर्नु पर्दछ।२४२।

मान्छेको जुनीमा पनि अत्यन्त दुर्लभ ब्राह्मणत्व पाएर जसले आफ्नो कल्याण गर्दैन, त्यसभन्दा अर्को मूर्ख अरू को हुन सक्दछ।२४३।

सबै देशहरूमा यो देश सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण मानिएको छ किनभने यसबाट नै मनुष्यहरूले स्वर्ग र मोक्ष पाउन सक्दछन्।२४४।

यस पुण्यशाली भारतखण्डमा अनिश्चित मनुष्यको जन्म पाएर पनि जसले आफ्नो कल्याण गर्दैन, त्यसले आफूलाई लामो समयसम्मका लागि ठग्दछ।२४५।

भोगभूमिः स्मृतः स्वर्गः कर्मभूमिरियं स्मृता।

---

११९ ख, ङ. समुद्यतः।
१२० ग. यस्मात्।
१२१ ग. वर्षे।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
इह यत् क्रियते कर्म स्वर्गे तदुपभुज्यते[१२२] ॥२४६॥

यावत् स्वस्थं शरीरं स्वं तावद् धर्मं समाचरेत् ।
अस्वस्थश्चोदितोऽप्यन्यैर्न किञ्चित् कर्तुमुत्सहेत् ॥२४७॥

अध्रुवेण शरीरेण न ध्रुवं यः प्रसाधयेत् ।
ध्रुवन्तस्य परिभ्रष्टमध्रुवन्नष्टमेव तत् ॥२४८॥

आयुषः खण्डखण्डानि निपतन्ति तवाग्रतः ।
अहोरात्र्याऽपदेशेन किमर्थं नावबुध्यसे ॥२४९॥

यदा न ज्ञायते मृत्युः कदा कस्य भविष्यति ।
आकस्मिके हि मरणे धृतिं विन्देत कस्तदा ॥२५०॥

स्वर्ग भोगभूमि भनिएको छ भने यो कर्मभूमि हो, यहाँ जे काम गरिन्छ, त्यसको फल स्वर्गमा उपभोग गर्न पाइन्छ ।२४६।

जबसम्म यो शरीर स्वस्थ छ, तबसम्म धर्म आर्जन गर्नु पर्दछ । अस्वस्थ भैसकेपछि अरूले प्रेरणा दिँदा पनि केही गर्न सकिँदैन ।२४७।

अनिश्चित शरीरद्वारा जसले निश्चित स्वर्ग, मोक्ष आदिलाई साट्न सक्दैन त्यसका लागि निश्चित तत्त्व पनि हातबाट जान्छ र अनिश्चित त सकिन्छ नै ।२४८।

आयुका टुक्रा टुक्रा भएर दिन रातको निहुँबाट तिम्रा अगाडि खसिरहेका छन् । हे मानिस ! तिमीले किन बुझ्दैनौ ।२४९।

जब कसको कहिले मृत्यु हुन्छ भनेर थाहा पाइँदैन, त्यो आकस्मिक मृत्युको स्थितिमा कसले धैर्य गर्न सक्दछ र ।२५०।

परित्यज्य यदा सर्वमेकाकी यास्यसे ध्रुवम् ।
न ददासि तदा कस्मात् पाथेयार्थमिदन्धनम् ॥२५१॥

गृहीतदानपाथेयाः सुखं यान्ति महाध्वनि ।
अन्यथा क्लिश्यते जन्तुः पाथेयरहिते पथि ॥२५२॥

येषा[१२३] द्विजेन्द्र[१२४]वाहित्री पूर्णा भाण्डस्य गच्छति ।
स्वर्गदेशस्य पुरतस्तेषां लाभः पदे पदे ॥२५३॥

इति ज्ञात्वा नरः पुण्यं कुर्यात्पापं विवर्जयेत् ।

---

१२२ ग. भुज्यताम् ।
१२३ ख. यया ।
१२४ ग. सुपात्र ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
पुण्येन याति देवत्वमधर्मान्नरकं व्रजेत् ।। २५४।।

ये मनागपि देवेशं प्रपन्नाः शरणं शिवम् ।
तेऽपि घोरं न पश्यन्ति यमस्य वदनं नराः ।।२५५।।

सबै त्यागेर जब निश्चित रूपमा एक्लै जानु पर्ने छ तब यो सम्पत्तिलाई बाटाको सामल बनाउनका लागि किन दिँदैनौ ।२५१।

बाटोमा खानका लागि सामल लिएका मानिसहरू महामार्गमा सजिलैसँग जाने गर्दछन् । अन्यथा सामल नभएको प्राणी बाटामा अत्यन्त कष्ट पाउँदछ ।२५२।

जुन मानिसहरूको ब्राह्मणले वहन गरेको पूर्ण दानपात्र अगाडि जान्छ, तिनीहरूलाई स्वर्गमा ठाउँ ठाउँमा लाभ हुन्छ ।२५३।

यो सबै कुरा जानेर मानिसले धर्म गर्नु पर्दछ र पापलाई त्याग्नु पर्दछ । धर्मले देवत्व पाइन्छ भने पाप गर्नाले नरक जानु पर्छ ।२५४।

जुन मानिसहरूले देवताका पनि मालिक भगवान् शिवको थोरै पनि शरण प्राप्त गर्दछन् तिनीहरूले यमराजको डरलाग्दो मुख हेर्नु पर्दैन ।२५५।

किन्तु पापैर्महाघोरैः कञ्चित्कालं शिवाज्ञया[१२५] ।
भवन्ति प्रेतराजान[१२६]स्ततो यान्ति शिवं पदम् ।।२५६।।

ये पुनः सर्वभावेन प्रतिपन्ना महेश्वरम् ।
न ते लिप्यन्ति पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ।।२५७।।

तस्माद्विवर्द्धयेद् भक्तिमीश्वरे सततं बुधः ।
तन्माहात्म्यविचारेण भवदोषविरागतः ।।२५८।।

इति श्री शिवधर्मोत्तरे पापगतिविशेषो नाम सप्तमोऽध्यायः ।

किन्तु महाघोर पाप गरेको भएता पनि जुन मानिसहरूले शिवको थोरै पनि शरण प्राप्त गर्दछन्, तिनीहरू शिवको आज्ञाले केही समय प्रेतराज भएर त्यसपछि शिवपदलाई प्राप्त गर्दछन् ।२५६।

जुन मानिसहरू सबै भावनाहरूद्वारा महेश्वरको शरणमा जान्छन्, तिनीहरू कमलको पात पानीबाट ओभानो रहेझैं पापबाट लिप्त हुँदैनन् ।२५७।

त्यसैले विद्वान्ले भगवान् शिवको माहात्म्यको चिन्ता र संसारका दोषहरूबाट विरक्त भएर भगवान् शिवमा भक्ति बढाओस् ।२५८।

यसरी शिवधर्मोत्तरमा पापगति नाम गरेको सातौं अध्याय समाप्त भयो ।

---

१२५ ग. शिवेच्छया ।
१२६ ग. प्रीतमनस ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ शिवधर्मोत्तरे संसारगतिर्नामाष्टमोऽध्यायः

अथ नारकिणां पुंसामधर्मादेव केवलात् ।

क्षणमात्रेण भूतेभ्यः शरीरमुपजायते ॥१॥

तद्वद्धर्मेण चैकेन देवानामौपपातिकम्[१] ।
सद्यः प्रजायते दिव्यं शरीरं भूतसारतः ॥२॥

कर्मणा व्यतिमिश्रेण यच्छरीरमिहात्मनः ।
तद्भूतपरिणामेन विज्ञेयं हि चतुर्विधम् ॥३॥

उद्भिजाः स्थावरा ज्ञेयास्तृणगुल्मादिरूपतः[२] ।
कृमिकीटपतङ्गाद्याः स्वेदजा नाम देहिनः ॥४॥

अण्डजाः पक्षिणः सर्पा नक्रा मत्स्याः सकच्छपाः ।
जरायुजाश्च विज्ञेया मानुषाः सचतुष्पदाः ॥५॥

अब शिवधर्मोत्तरमा संसारगति नाम गरेको आठौं अध्याय प्रारम्भ हुन्छ ।

केवल अधर्मबाट नरकमा जाने मनुष्यहरूको एकछिनमै पञ्चभूतहरूभन्दा भिन्न प्रेत शरीर बन्दछ ।१।

त्यसैगरी केवल धर्ममात्रले पाञ्चभौतिक शरीरबाट तत्काल दैविक दिव्य लिङ्गशरीर बन्दछ ।२।

धर्माधर्म मिश्रकर्मद्वारा जीवात्माको जुन भौतिक शरीर बन्दछ, त्यो उद्भिज, स्वेदज, अण्डज र जरायुज गरी चार किसिमको हुन्छ ।३।

उद्भिज स्थावर (अचल) जीवहरू हुन् । तिनीहरू घाँस, बोटबिरुवा, रूख आदिका रूपमा देखा पर्दछन् । कमिला, कीरा, पतङ्ग, जुम्रा, गड्यौला आदि स्वेदज प्राणीहरू हुन् ।४।

पक्षी, सर्प, गोही, माछा र कछुवा आदि अण्डाबाट जन्मने जीवहरू अण्डज हुन् भने मनुष्य र चौपाया गाई, भैंसी, बाखा, बादर आदि जरायुज हुन् ।५।

तत्र सिक्ता जलैर्भूमिरन्तरुष्मविपाचिता ।
वायुना व्यूह्यमाना च खे बीजत्वं प्रपद्यते ॥६॥

यथर्तुकानि बीजानि संसिक्तान्यम्भसा पुनः ।
उच्छूनतां मृदुत्वञ्च मूलभावे व्रजन्ति च ॥७॥

तन्मूलादङ्कुरोत्पत्तिरङ्कुरात्पत्रसम्भवः ।
पर्णान्नालन्ततः काण्डं काण्डाच्च प्रसवः पुनः ॥८॥

---

१ क, घ. पादुकम् ।
२ ख, ग. रूपिणः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रसवाच्च तुषं क्षीरं क्षीरात्तण्डुलसम्भवः ।
तण्डुलाश्च यदा पक्वा म्रियन्त्योषधयस्तदा ॥९॥

यवाद्याः कण[3]पर्यन्ताः श्रेष्ठाः सप्तदश स्मृताः ।
ओषध्यः फलपाकान्ताः शेषाः क्षुद्राः प्रकीर्तिताः ॥१०॥

एता लूना मर्दिताश्च शनैरुद्धृत्य संस्कृताः ।
सूर्पोलूखलयन्त्राद्यैः स्थाल्यामुदकवह्निभिः ॥११॥

त्यसमा पानीद्वारा सिञ्चित भूँइमा भित्रै भित्र गर्मीले बाफिन्छ र वायुद्वारा खालि ठाउँमा बीउ उम्रन्छ। ६।

उपयुक्त ऋतुअनुसारका बीजहरू पानीले सिञ्चाइ गरेपछि ढाडिन्छन्, कोमल हुन्छन् र आफ्नो मूल भावलाई प्राप्त गर्दछन् ।७।

त्यो मूलबाट अङ्कुर उत्पन्न हुन्छ र अङ्कुरबाट पातहरू बन्दछन् । पातबाट डाँठ र डाँठबाट काण्ड र काण्डबाट फूल लाग्दछन् ।८।

फूलबाट भुस, दूध र दूधबाट धान आदि उत्पन्न हुन्छन् । धान आदि फलहरू जब पाक्छन्, तब त्यसका बोटहरू सुक्छन् र मर्दछन् ।९।

फल पाक्दासम्म जीवित रहने ओषधिमध्ये जौदेखि जीरासम्मका सत्र सर्वश्रेष्ठ र बाँकी तुच्छ मानिन्छन् ।१०।

षड्विधाहारभेदेन परिणाम्यन्ति तद्विधैः ।
अन्योन्यरससंयोगादनेकस्वादुता[4] पुनः ॥१२॥

भक्ष्यं भोज्यञ्च पेयञ्च लेह्यञ्चोस्यञ्च पिच्छिलम् ।
इति भेदाः षडन्नस्य मधुराद्याश्च षड्गुणाः ॥१३॥

तदन्नं पिण्डकवलैर्ग्रासैर्भुक्तञ्च देहिभिः ।
अन्तः स्थूलाशये पूर्वं प्राणः स्थापयति क्रमात् ॥१४॥

आतिष्ठद्भुक्तमाहारं स वायुः कुरुते द्विधा[5] ।
सम्प्रविश्यान्नमध्ये च पृथगन्नं पृथग्जलम् ॥१५॥

अग्नेरुर्ध्वं जलं स्थाप्य तदन्नञ्च जलोपरि ।
जलस्याधः स्वयं स्थित्वा सोऽग्निर्विधमते शनैः ॥१६॥

यिनीहरू काटिएर माडिए पछि सुस्तरी निकालेर सुपाले सफा पारी ढिकी जाँतोहरूद्वारा परिष्कृत गरी कसौँडीमा पानी हालेर आगोले पकाइन्छ ।११।

---

३ क, ङ. षण । घ. पण ।

४ ग. स्वादुना ।

५ ग. आतिष्ठेद्भुक्त आहारस्तं वायुः कुरुते द्विधा ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

छ किसिमका आहारहरू त्यसप्रकारले तयार गरिन्छन् । उनीहरूको एक अर्कासँगको संयोगले अनेक स्वाद बन्दछन् । १२।

भक्ष्य, भोज्य, पेय, लेह्य, चोस्य र पिच्छिल यी भोजनका छ अङ्गहरू हुन् र गुलियो, अमिलो, नुनिलो, पिरो, टर्रो र तीतो छ किसिमका भोजनका गुणहरू हुन्छन् ।१३।

त्यसरी छ किसिमको छ रसले युक्त त्यस खाद्यान्नलाई प्राणीहरूले डल्लाहरू बनाएर गास हालेर खान्छन् । प्राणवायुले ती खाएका अन्नहरूलाई क्रमैसँग स्थूलाशयभित्र राख्दछ ।१४।

खाएर भित्र रहेको त्यस आहारलाई वायुले दुई भागमा बाँड्दछ । त्यो वायुले अन्नमा प्रवेश गरेर अन्न र पानीलाई अलग अलग गर्दछ ।१५।

अग्नि (जठराग्नि) माथि जल र त्यसमाथि खाएको अन्न रहन्छ । पानीका तल रहेर अग्नि स्वयं सुस्तरी बल्न थाल्दछ ।१६।

वायुना धाम्यमानोऽग्निरत्युष्णं कुरुते जलम् ।
तदन्नमुष्णतोयेन[६] समन्तात्पच्यते पुनः ॥१७॥

द्विधा भवति तत् पक्वं पृथक्कीटं पृथग्रसः ।
मलैर्द्वादशभिः कीटं भिन्नं देहाद् बहिर्व्रजेत् ॥१८॥

कर्णाक्षिनासिकाजिह्वादन्ताः शिश्नं गुदं नखाः ।
मलाश्रयाः कफः स्वेदो विण्मूत्रे द्वादश स्मृताः ॥१९॥

हृत्पद्मे प्रतिबद्धाश्च सर्वा नाड्यः समन्ततः ।
तासां मुखेषु तत्सूक्ष्मः प्राणः स्थापयते रसम् ॥२०॥

रसेन तेन ता नाडीः[७] प्राणः पूरयते पुनः ।
प्रतर्पयन्ति सम्पूर्णास्ताश्च देहं समन्ततः ॥२१॥

शरीर भित्रको प्राण आदि वायुद्वारा अग्निको राप बढ्दछ र पानी तातिन्छ । त्यो तातो पानीले भुक्त अन्न हरप्रकारले पच्दछ । १७ ।

त्यसरी परिपाकमा पुगेको त्यो अन्न छुट्टाछुट्टै दुई भागमा बाँडिन्छ -कीट र रस । छुट्टिएको कीट बाह्र प्रकारका मलहरूका रूपमा शरीरबाट बाहिर निस्कन्छ ।११८ ।

कान, आँखा, नाक, जिब्रो, दाँत, लिङ्ग, गुद र नङ यी आठ मलाश्रयहरू तथा कफ, पसीना, दिसा र पिसाब यी चार समेत बाह्र किसिमका मल मानिएका छन् ।१९ ।

समग्र नाडीहरू हृदयकमलसँग चारैतिरबाट गाँसिएर रहेका छन् । सूक्ष्म प्राणवायुले ती नाडीहरूका मुखमा भुक्त अन्नको रसलाई स्थापित गर्दछ ।२० ।

---

६ ग.. तदन्नमुक्ततोयेन ।

७ क, ख, घ, ङ. नाड्यः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्राणवायुले त्यस रसद्वारा ती नाडीहरूलाई भर्दछ र ती नाडीहरूले त्यस रसलाई शरीरका सबै भागमा पुऱ्याउँदछन् ।२१ ।

ततः स नाडीमध्यस्थः शारीरेणोष्मणा रसः ।
पच्यते पच्यमानाच्च भवेत् पाकद्वयं पुनः ॥२२॥

त्वङ्मेदश्च[८] समन्ताच्च रुधिरञ्च प्रजायते ।
रक्ताल्लोमानि मांसञ्च केशाः स्नायुश्च मांसतः ॥२३॥

स्नायोः शिरास्तथाऽस्थीनि नखा मज्जास्थिसम्भवाः ।
मज्जातः करवैकल्यं[९] शुक्रञ्च प्रसवात्मकम् ॥२४॥

इति द्वादशधान्नस्य परिणामः प्रकीर्तितः ।
शुक्रान्तश्च ततः शुक्रादस्य देहस्य सम्भवः ॥२५॥

ऋतुकाले सदा शुक्रं निर्दोषं योनिसंस्थितम् ।
तदा तद्वायुना स्पृष्टं स्त्रीरक्तेनैकतां व्रजेत् ॥२६॥

विसर्गकाले शुक्रस्य जीवः कारणसंयुतः ।
वृत्त्या प्रविशते योनिं कर्मभिः स्वैर्नियोजितः ॥२७॥

त्यसपछि नाडीहरूमा रहेको रस शरीरको तातोले पुनः पाक्दछ । पाकिरहेको त्यस रसबाट पुनः दुईवटा पाक बन्दछन् ।२२।

त्यो पाकबाट चारैतिर छाला, बोसो र रगत तयार हुन्छ । रगतबाट रौं, मासु र केश बन्दछन् र मासुबाट स्नायु (ससाना नाडीहरू) बन्छन् ।२३।

स्नायुबाट शिराहरू(रक्तवातादि वाहिनी नाडी), हाड र नङहरू बन्दछन्, हाडहरूबाट मासी बन्दछ । मासीबाट कार्यसामर्थ्य र उत्पादकतायुक्त वीर्य तयार हुन्छ ।२४।

यसरी खाएको अन्नको छाला, बोशो, रगत, रौं, मासु, केश, स्नायु, शिरा, हाड, नङ, मासी र शुक्रसम्म बाह्र किसिमको परिणति मानिएको छ। शुक्रबाट नै यस शरीरको उत्पत्ति हुन्छ ।२५।

रजस्वला समयमा स्त्रीयोनि प्रविष्ट दोषरहित शुक्र वायुद्वारा स्त्रीरक्तसँग मिसिन्छ र शुक्र र स्त्रीरज एकाकार हुन पुग्दछन् ।२६।

तच्छुक्रं रक्तमेवाच्छ[१०]मेकाह्नात्कलल[११]म्भवेत् ।
पञ्चरात्रेण कललमर्बुदाकारतां[१२] व्रजेत् ॥२८॥

---

८ क. त्वङ्मेदसाम् । ग. त्वङ्मेदसम् । घ. त्वङ्मेदाश्च

९ क, ग, घ, ङ . करणवैकल्यम् ।

१० ख, ग, घ. मेकस्थ ।

११ ग. कल्कल ।

१२ ख. बुद्बुदाकारताम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अर्बुदं[१३] सप्तरात्रेण मांसपेशी समन्ततः[१४] ।
द्विसप्ताहाद् भवेत् पेशी रक्तमांसाचितादृढा ॥२९॥

बीजस्येवाङ्कुरः पेश्यां पञ्चविंशतिरात्रितः[१५] ।
भवन्ति मासमात्रेण पञ्चधा जायते पुनः ॥३०॥

ग्रीवा शिरश्च स्कन्धश्च पृष्ठवंशस्तथोदरम् ।
मासद्वयेन सर्वाणि क्रमशः सम्भवन्ति च ॥३१॥

त्रिभिर्मासैः प्रजायन्ते सद्द्रव्याङ्कुरसन्धयः ।
मासैश्चतुर्भिरङ्गुल्यः प्रजायन्ते यथाक्रमम् ॥३२॥

शुक्रको विसर्जनका समयमा कारणले संयुक्त जीव आफ्ना कर्महरूद्वारा नियन्त्रित भएर योनिमा प्रवेश गर्दछ ।२७।

त्यो शुक्र स्त्रीरजसँग मिसिएपछि एकै दिनमा एकात्मक बन्दछ र पाँच दिनमा सानो मांसपिण्डको आकारमा परिणत हुन्छ ।२८।

त्यो अर्बुदाकार मांसपिण्ड सात रातमा पानीका फोका जत्रो बन्दछ र त्यसबाट मांसपेशी बन्दछ । दुई सातामा त्यो मांसपेशी रक्त र मासुले युक्त भएर बलियो बन्दछ ।२९।

बीजबाट अङ्कुर उत्पन्न भए झैं पच्चिसौं रात्रिदेखि एक महिना भित्रमा पाँचवटा तत्त्व बनिसक्दछन् ।३०।

गर्दन, टाउको, कुम, मेरुदण्ड र पेट यी पाँचवटा दुई महिनासम्ममा क्रमिकरूपमा तयार हुन्छन् ।३१।

मुखं नासा च कर्णौ च मासैर्जायन्ति पञ्चभिः ।
दन्तपङ्क्तिस्तथा गुह्यं जायन्ते च नखा पुनः ॥३३॥

कर्णौ चोभयतच्छिद्रौ षण्मासाभ्यन्तरेण तु ।
पायुर्मेढ्रमुपस्थञ्च नाभिश्चाप्युपजायते ॥३४॥

सन्धयो ये च गात्रेषु मासैर्जायन्ति सप्तभिः ।
अङ्गप्रत्यङ्गसम्पूर्णः शिरः केशसमन्वितः ॥३५॥[१६]

विभक्तावयवः स्पष्टः पुनर्मासाष्टकेन च ।
पञ्चात्मकसमायुक्तः परिपक्वस्स तिष्ठति ॥३६॥

मातुराहारवीर्येण षड्विधेन रसेन तु ।
नाभिसूत्रनिबन्धेन वर्द्धते स दिने दिने ॥३७॥

---

१३ ख, ग. बुद्बुदम् ।
१४ ख, ग. भवेत्ततः ।
१५ ख. रात्रतः ।
१६ ग. ३४, ३५ पद्ये न स्तः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तीन महिनामा खाएका राम्रा द्रव्यहरूबाट रगत र जोर्नीहरू बन्दछन् भने चारमहिनामा क्रमशः हात खुट्टाका औलाहरू बन्दछन् ।३२।

पाँच महिनामा मुख, नाक र कानहरू तयार हुन्छन् भने त्यसपछि दाँत, गुह्येन्द्रिय र नङहरू तयार हुन्छन् ।३३।

छ महिनामा कानका छिद्रहरू, गुदद्वार, योनि वा लिङ्ग र नाभि बन्दछन् ।३४।

शरीरका सबै जोर्नीहरू, अङ्गप्रत्यङ्गहरू र शिरका केशहरू सात महिनामा तयार हुन्छन् ।३५।

आठ महिनामा शरीरका अङ्गहरू स्पष्ट रूपमा सबै अलग अलग देखिन्छन् र जीव पाञ्चभौतिक शरीरले युक्त र परिपक्व भएर रहन्छ ।३६।

आमाको आहारको बलले छ किसिमका रसहरूले नाभिको नालको माध्यमबाट ऊ दिनदिनै बढ्दै जान्छ ।३७।

ततः स्मृतिं लभेज्जीवः सम्पूर्णेऽस्मिन् शरीरके ।
सुखदुःखं विजानाति निद्रास्वप्नं पूरा कृतम् ॥३८॥

मृतश्चाहं पुनर्जातो जातश्चाहं पुनर्मृतः ।
नानायोनिसहस्राणि मया दृष्टानि जायता[17] ॥३९॥

अधुना जातमात्रोऽहं प्राप्ते संस्कार एव वा ।
ततच्छ्रेयः करिष्यामि येन गर्भे[18] न सम्भवे ॥४०॥

गर्भस्थश्चिन्तयत्येवमहं गर्भाद् विनिःसृतः ।
अध्येष्यामि शिवं ज्ञानं संसारविनिवर्त्तकम् ॥४१॥

एवं स गर्भदुःखेन महता परिपीडितः ।
जीवः कर्मवशादास्ते मोक्षोपायं विचिन्तयन् ॥४२॥

त्यसपछि जीवले यस शरीरमा स्मरणशक्ति पाउँछ, पहिले गरेका सुखदुःख, निद्रा र स्वप्नहरूलाई जान्दछ ।३८।

म मरेर जन्में वा जन्मेर मरें र मैले अनेक हजार जुनीहरू देखें भन्ने कुरा थाहा पाउँदछ ।३९।

अहिले त जन्में भने मात्रै पनि अथवा संस्कार भैसकेपछि ती-ती कल्याणकारी मार्गहरू अपनाउने छु जसबाट पुनः गर्भमा वास हुने छैन ।४०।

गर्भमा छँदा के चिन्तन गर्छ भने म यस गर्भबाट बाहिर निस्केपछि संसारको आवागमनबाट मुक्त गर्ने शिवज्ञानको अध्ययन गर्नेछु ।४१।

यसरी गर्भमा रहेको पीडाले कष्ट झेलिरहेको जीवले कर्माधीनताका कारणले मोक्षका उपायहरूको चिन्तन गरिरहन्छ ।४२।

---

१७ ग, घ. जायते ।

१८ ग. गच्छे ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यथा गिरिवराक्रान्तः कश्चिद् दुःखेन तिष्ठति ।
तथा जरायुणा देही दुःखन्तिष्ठति वेष्टितः ॥४३॥

पतितः सागरे यद्वद् दुःखमास्ते समाकुलः ।
गर्भोदकेन सिक्ताङ्गस्तथास्ते व्याकुलः पुमान् ॥४४॥

लोहकुम्भे यथा न्यस्तः पच्यते कश्चिदग्निना ।
गर्भकुम्भे तथा क्षिप्तः पच्यते जठराग्निना ॥४५॥

सूचिभिरग्निवर्णाभिर्विभिन्नस्य निरन्तरम् ।
यद् दुःखमुपजायेत[१९] तद्गर्भेऽष्टगुणम्भवेत् ॥४६॥

गर्भवासात्परो वासः कष्टेनैवात्र कुत्रचित् ।
देहिनां दुःखबहुलं सुघोरमतिसङ्कटम् ॥४७॥

जसरी ठूलो पहाडद्वारा चेपिएको मानिसले कष्टको अनुभव गर्दछ, त्यसै गरी सालनालले बेरिएको प्राणी अत्यन्त दुःखपूर्वक रहन्छ।४३।

समुद्रको पानीमा खसेको मानिस जति व्याकुल हुन्छ, त्यत्ति नै गर्भको चिसोले अवयवहरू चिसो भएको जीव व्याकुल भएर रहन्छ।४४।

जसरी कुनै मानिस फलामको खट्कुलोमा राखिएर आगोले पकाइन्छ, त्यसै गरी गर्भरूपी खट्कुलोमा जठराग्निले पाकेको अनुभव गर्दछ।४५।

आगोले रन्केका राता सियोहरूले निरन्तर घोचिरहँदा जे जति दुःख हुन्छ, गर्भवासमा त्यसको आठगुणा बढी दुःख हुन्छ।४६।

गर्भवास भन्दा बढी कष्टकर वास सायदै कहीं होला, मानिसहरूका लागि गर्भवास अत्यन्त दुःख भएको अत्यन्त साँघुरो र डरलाग्दो हुन्छ।४७।

इत्येतद् गर्भदुःखं हि प्राणिनां परिकीर्तितम् ।
चलस्थिराणां[२०] सर्वेषामात्मगर्भानुरूपतः ॥४८॥

गर्भात्कोटिगुणं दुःखं योनियन्त्रप्रपीडनात् ।
सम्मूर्च्छितस्य जायेत जायमानस्य देहिनः ॥४९॥

शरवत्पीड्यमानस्य[२१] यन्त्रेणैव समन्ततः ।
शिरसा ताड्यमानस्य पापमुद्गरकेण च ॥५०॥

---

१९ ग. यद्दुःखन्तु प्रजायेत ।

२० ग. चलास्थिराणाम् । ङ. चरस्थिराणाम् ।

२१ क. शरीरं च पीड्यमानस्य । ग. शरीरं पीड्यमानस्य ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गर्भान्निष्क्रममाणस्य प्रबलैः सूतिवायुभिः ।[२२]
जायते सुमहद्दुःखं[२३] परित्राणमविन्दतः ॥५१॥

यन्त्रेण पीडिता यद्वन्निःसाराः स्युस्तिलेक्षवः ।
तथा शरीरं निःसारं योनियन्त्रप्रपीडितम् ॥ ५२॥

यो प्राणीहरूलाई गर्भबाट हुने दुःखका बारेमा बताइयो । स्थावर जङ्गम सबै प्राणीका लागि आफ्नो स्वरूप अनुसार गर्भदुःख कष्टकर हुन्छ ।४८।

गर्भवास भन्दा पनि गर्भबाट निस्किदा साँघुरो योनियन्त्रको पीडाले मूर्छित भएको जन्मदै गरेको प्राणीलाई करोडौं गुणा बढी दुःख हुन्छ ।४९।

योनियन्त्रद्वारा चारैतिरबाट बाणले पीडित भएको र शिरमा पापका मुंग्राले हिर्काइएझैं गर्भबाट निस्कदा करोडौं गुणा बढी दुःख हुन्छ ।५०।

रक्षा विनाको र गर्भबाट निस्किरहेको प्राणीले सशक्त सूतिवायुद्वारा अत्यन्त दुःख पाउँछ ।५१।

जसरी कोलमा पेलिएका तिल, उँखु आदि पदार्थहरू सारहीन बन्दछन्, त्यसै गरी योनियन्त्रद्वारा पीडित शरीर पनि बलहीन बन्दछ ।५२।

अस्थिपट्टतुलास्तम्भ[२४]स्नायुबन्धेन यन्त्रितम् ।
रक्तमांसमृदालिप्तं विण्मूत्रद्रव्यभाजनम् ॥५३॥

केशरोमतृणाच्छन्नं रोगाईतनमातुरम् ।
वदनैकमहाद्वारं गवाक्षाष्टकभूषितम् ॥ ५४॥

ओष्ठद्वयकपाटञ्च दन्तजिह्वार्गलान्वितम् ।
नाडीस्वेदप्रवाहञ्च कफपित्तपरिप्लुतम् ॥ ५५॥

जराशोकसमाविष्टं कालचक्रानले स्थितम्[२५] ।
कामक्रोधेन्धनाक्रान्तं व्यसनैश्चोपमर्दितम् ॥ ५६॥

भोगतृष्णातुरं मूढं रागद्वेषवशानुगम् ।
संवर्त्तिताङ्गप्रत्यङ्गं जरायुपरिवेष्टितम् ॥५७॥

यो शरीर हाडका पट्टारूपी स्तम्भमा नशारूपी डोरीले बाँधिएको रगत र मासुरूपी माटोले लिपिएको विष्ठा र मूत्ररूपी द्रव्यलाई राख्ने भाँडो हो ।५३।

यो शरीर केश र रौंरूपी घाँसले तोपिएको, रोगको घर, हड्बडाएको, मुखरूपी ठूलो ढोका र इन्द्रियरूपी आठवटा झ्यालले युक्त छ ।५४।

---

२२ ग. अस्य पद्यस्य पूर्वार्द्धं नास्ति ।
२३ ग. गर्भात्कोटिगुणं दुःखम् ।
२४ घ. स्तम्भम् ।
२५ ग. कालवक्त्रानलोम्भितम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यो शरीर ओठरूपी दुईटा ढोकाका पल्ला र दाँत र जिब्रोरूपी आग्लोले युक्त छ। नाडीहरू र पसिनाहरूको प्रवाह, कफ र पित्तले व्याप्त छ।५५।

यो शरीर वार्धक्य र शोकले युक्त, समयचक्ररूपी अग्निमा रहेको, काम र क्रोधरूपी इन्धनले व्याप्त विपदाहरूले पीडित छ।५६।

यो शरीर भोग र तृष्णाले आतुर, मूढ, राग र द्वेषको वशमा परेको, अङ्ग प्रत्यङ्गहरूको व्यवहारले युक्त र सालनाललले बेरिएको छ।५७।

सङ्कटेन विविक्तेन योनिमार्गेण निर्गतम् ।
विण्मूत्ररक्तसिक्ताङ्गं षट्कोशांशसमुद्भवम् ॥५८॥

अस्थिपञ्जरसंख्यान्तं[२६] ज्ञेयमस्मिन् कलेवरे ।
शतत्रयं षष्ट्यधिकं पञ्च पेशीशतानि च ॥ ५९॥

सार्द्धाभिस्तिसृभिश्छन्नं समन्ताद्रोमकोटिभिः ।
शरीरं स्थूलसूक्ष्माभिर्दृश्यादृश्याश्च ताः[२७] स्थिताः ॥६०॥

तावतीभिश्च नाडीनां कोटिभिस्तत्समन्वितम् ।
प्रस्वेदमशुचिर्याभिरन्तस्थं स्रवते बहिः ॥ ६१॥

द्वात्रिंशद्दशनाः प्रोक्ताः विंशतिश्च नखाः स्मृताः ।
पित्तस्य कुडवं ज्ञेयं कफस्यार्द्धाढकं स्मृतम् ॥६२॥

वसायाः पलानि त्रिंशत्तदर्द्धे कललस्य च[२८] ।
पञ्चार्बुदे पला ज्ञेयाः पलानि दश मेदसः ॥६३॥

अत्यन्त साँघुरो र नितान्त बेग्लै किसिमको योनिको बाटो निस्केको दिसा, पिसाब र रगतले भिजेको छवटा कोशहरूको अंशले यो शरीर उत्पन्न भएको छ।५८।

यस शरीरमा अस्थिपञ्जरहरूको संख्या तीन सय साठी रहेको छ भने पाँच सय मसलहरू रहेका छन्।५९।

साढे तीन करोड रौंहरू छन्, जो स्थूल र सूक्ष्मरूपमा क्रमशः दृश्य र अदृश्य छन्।६०।

यो शरीर त्यत्तिनै अर्थात् साढे तीन करोड नाडीहरूले युक्त छ,तिनीहरूबाट भित्रको अपवित्र पसिना बाहिर निस्कने गर्दछ।६१।

शरीरमा बत्तीस दाँतहरू र बीस नङहरू रहेका हुन्छन् भने पित्त एक पाउ अथवा बत्तीस तोला र कफ आधा आढक अर्थात् दुई सेर (आधा पाथी) हुने गर्दछ।६२।

२६ घ. संख्यानम्।
२७ ग. दृशाश्चयावताः।
२८ घ. वसाः पलानित्रिंशच्च तदर्द्धं कललस्य च।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पलत्रयं महारक्तं मज्जायास्तु चतुर्गुणम् ।
शुक्रार्द्धंकुडवं ज्ञेयं तद्वीर्यन्देहिनां बलम्[२९] ॥ ६४॥

मांसास्थ्नामेकपिण्डेन पलसाहस्रमुच्यते ।
रक्तं पलशतं ज्ञेयं विण्मूत्रञ्चाप्रमाणतः ॥ ६५॥

इति देहगृहं ह्येतन्नित्यस्यानित्यमात्मनः ।
अविशुद्धं विशुद्धस्य कर्मबन्धविनिर्मितम् ॥ ६६॥

शुक्रशोणितसंयोगाद्देहः सञ्जायते यतः ।
नित्यं विण्मूत्रपूर्णश्च तेनाशुद्धः प्रकीर्तितः ॥६७॥

यथान्तर्विष्ठया पूर्णः शुचिः स्यान्न बहिर्घटः ।
यत्नतः शोध्यमानोऽपि देहोऽयमशुचिस्तथा ॥६८॥

गिदी तीस पल (१२०कर्ष अथवा ९०तोला), त्यसको आधा अर्थात् पन्द्र पल (६०कर्ष अथवा ४५ तोला) जरायु, पाँचपल सूक्ष्म मांसपिण्ड र दशपल बोसो हुन्छ ।६३।

महारक्त तीन पल, मासी त्यसको चारगुणा अर्थात् बाह्र पल र शुक्र सोह्रतोला अथवा आधा पाउ हुने गर्दछ। यो शुक्र मानिसहरूको सर्वश्रेष्ठ सामर्थ्य हो ।६४।

मासु र हाडहरूलाई एकत्र गर्ने हो भने झण्डै हजार पल हुन्छ। रगत सय पल हुन्छ भने मलमूत्रको कुनै निश्चित मात्रा हुँदैन ।६५।

यसरी विशुद्ध र नित्य आत्माको कर्मबन्धनद्वारा बनाइएको अनित्य र अपवित्र शरीररूपी घर हुन्छ ।६६।

पुरुषको वीर्य र स्त्रीरजको संयोगबाट शरीरको उत्पत्ति हुन्छ जो सधैं मलमूत्रले भरिएको हुन्छ। त्यसैले यो अपवित्र छ ।६७।

जसरी भित्र मल भरिएको घैंटो बाहिरबाट कुनै पनि स्थितिमा पवित्र मानिँदैन, त्यसैगरी बाहिरबाट जति सफा गरिए पनि शरीर पवित्र हुन सक्दैन ।६८।

यं प्राप्यातिपवित्राणि पञ्चगव्यं हवींषि च ।
अशुचित्वं क्षणाद्यान्ति किमन्यदशुचिस्ततः ॥६९॥

हृद्यान्यप्यन्नपानानि यं प्राप्य सुरभीणि च ।
अशुचित्वं प्रयान्त्याशु किमन्यदशुचिस्ततः ॥७०॥

हे जनाः ! किन्न पश्यध्वं यन्निर्याति दिने दिने ।
स्वदेहात्कश्मलं पूतिस्तदाधारः कथं शुचिः ॥ ७१॥

देहः संशोध्यमानोऽपि पञ्चगव्यकुशाम्बुभिः ।
घृष्यमाणमिवाङ्गारं निर्मलत्वं न गच्छति ॥ ७२॥

---

२९ ग. वरम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्रोतांसि यस्य सततं प्रवहन्ति गिरेरिव ।
कफमूत्राद्यमशुचि स देहः शुद्ध्यते कथम् ॥७३॥

सर्वाशुचिनिधानस्य शरीरस्य न विद्यते ।
शुचिरेकः प्रदेशोऽपि विण्मूत्रस्य दृतेरिव ॥७४॥

जुन मानव शरीरलाई प्राप्त गरेर अत्यन्त पवित्र मानिएका पञ्चगव्य र हव्य सामग्रीहरू क्षणभरमै अशुचि हुन्छन् त्यस शरीरभन्दा अपवित्र अन्य के हुन सक्दछ ? ६९।

अत्यन्त स्वादु तथा सुगन्धित खाद्य तथा पेय वस्तुहरू जुन शरीरलाई प्राप्त गर्दैमा तत्काल अपवित्र बन्दछन्, त्यस शरीरभन्दा अन्य के अपवित्र हुन सक्दछ र ?७०।

हे मानिस हो ! दिन-दिनै आफ्नो शरीरबाट दुर्गन्धयुक्त मल निस्किरहेको के देख्दैनौ ? त्यो दुर्गन्धि मलको भाँडो कसरी पवित्र हुन सक्दछ ? ७१।

अङ्गारलाई जति घोटे पनि निर्मल हुन नसके झैं शरीरलाई पञ्चंगव्य र कुशको पानीले जति चोख्याए पनि चोखो हुन सक्दैन ॥७२।

पहाडहरूबाट नदीका मुहानहरू बगेझैं कफ, मूत्र आदि फोहोर जहाँबाट निरन्तर निस्किरहन्छ, त्यस्तो शरीर कसरी शुद्ध हुन सक्दछ ?।७३।

स्मृत्वात्मदेहस्रोतांसि मृत्तोयैर्धावतः करौं ।
तथाप्यशुचिभाण्डस्य न विरज्यन्ति किञ्जनाः ॥ ७५॥

कायः[३०] स्रगन्धपुष्पाद्यैर्यत्नेनापि सुसंस्कृतः[३१] ।
न जहाति स्वभावं हि श्वपुच्छमिव नामितम् ॥७६॥

यथा जात्यैव कृष्णोर्णा[३२] न शुक्ला स्यादुपायतः ।
तथा संशोध्यमानापि भवेन्मूर्तिरनिर्मला ॥७७ ॥

जिघ्रन्नपि स्वदुर्गन्धं पश्यन्नपि स्वकस्मलम् ।
न विरज्यति लोकोऽयं पीडयन्नपि नासिकाम् ॥ ७८॥

सम्पूर्ण अपवित्रताको खानी विष्ठा र मूत्रवाही छालाको झोलाजस्तो शरीरको कुनै यौटा पनि भाग पवित्र छैन ।७४।

अपवित्रताको स्रोत आफ्नो शरीरलाई संझेर माटो र पानीले हात धुँदै गरेका मानिसहरूलाई त्यस अपवित्रताको पेटारो शरीरबाट वैराग्य किन हुँदैन ?।७५।

३० घ. काय ।
३१ घ. सुसंस्कृतम् ।
३२ ग. कृष्णार्णी ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

माला, अन्तर, फूल आदिले शरीरलाई जति सफा बनाउने प्रयास गरे पनि कुकुरको पुच्छर जसरी जति सोझ्याए पनि सोझिदैन त्यसै गरी शरीरले पनि आफ्नो अपवित्रतारूप स्वभावलाई कहिल्यै छोड्दैन ।७६।

जसरी जन्मजात कालो ऊनलाई कुनै उपायले सेतो बनाउन सकिदैन त्यसै गरी जति सफा गरे पनि शरीर चोखो हुन सक्दैन ।७७।

आफ्नो फोहोर हेर्दै गर्दा र आफ्नो दुर्गन्ध सुँघ्दा नाक थुनेर रहनु पर्दा पनि मानिस त्यसबाट विरक्त हुँदैन, आश्चर्य छ ।७८।

अहो मोहस्य माहात्म्यं येन व्यामोहितं जगत् ।
जिघ्रन् पश्यन् स्वदोषांश्च कायस्य न विरज्यते ॥७९॥

स्वदेहाशुचिगन्धेन न विरज्येत यो नरः ।
विरागकारणन्तस्य किमन्यदुपदिश्यते ॥८०॥

सर्वमेतज्जगत्पूतं देह एवाशुचिः परः ।
[३३]तन्मलावयवस्पर्शाच्छुचिरप्यशुचिर्भवेत् ॥८१॥

गन्धलेपापनोदार्थं शौचं देहस्य कीर्तितम् ।
द्वयस्यापगमात्पश्चाद् भावशुद्ध्या विशुद्ध्यति ॥८२॥

गङ्गातोयेन सर्वेण मृद्भारैश्च नगोपमैः ।
आमृत्योराचरन् शौचं भावदुष्टो न शुद्ध्यति ॥८३॥

मोहको माहात्म्य कमालको छ, जसले सारा संसारलाई मुग्ध तुल्याएको छ। आफ्ना शरीरका दोषहरूलाई सुँघ्दा र हेर्दा पनि मानिस त्यसबाट विरक्त हुँदैन ।७९।

जुन मानिसलाई आफ्नो शररिको दुर्गन्धबाट वैराग्य हुँदैन, त्यसलाई वैराग्यका लागि अरू के उपदेश दिन सकिन्छ र ?।८०।

यो सारा संसार पवित्र छ र शरीर मात्र अत्यन्त अपवित्र छ किनभने त्यसको मल र अङ्गहरूको स्पर्श मात्रले पवित्र वस्तु पनि अपवित्र भैहाल्दछ ।८१ ।

गन्धको लेप र त्यसको अपसारणका लागि शरीरको पवित्रता चाहिन्छ। लेप र अपसारण दुबै भइसके पछि भावशुद्धिद्वारा शरीर शुद्ध हुन सक्दछ ।८२।

सम्पूर्ण गङ्गाजल र पहाडतुल्य माटाका थुप्राहरूले जीवनपर्यन्त जति धोए पनि भावदुष्ट शुद्ध हुन सक्दैन ।८३।

---

३३ ग. तत्पला ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तीर्थस्नानैस्तपोभिर्वा भावदुष्टो न शुद्ध्यति[३४] ।
श्वदृतिः[३५] क्षालितस्तीर्थे किं शुद्धिमधिगच्छति ॥८४॥

अन्तर्भाविन[३६] दुष्टस्य विशतोऽपि हुताशने ।
न स्वर्गो नापवर्गश्च देहनिर्दहनम्परम् ॥ ८५॥

भावशुद्धिः परं शौचं प्रमाणं सर्वकर्मसु ।
अन्यथालिङ्ग्यते कान्ता भावेन दुहितान्यथा ॥८६॥

मनसा भिद्यते वृत्तिरभिन्नेष्वपि वस्तुषु ।
अन्यथैव स्तनं पुत्रश्चिन्तयत्यन्यथा पतिः ॥८७॥

पश्य पश्य च भावस्य महाभाग्यमशेषतः ।
परिष्वक्तोऽपि यन्नार्या भावहीनो न कामयेत् ॥८८॥

जति तीर्थहरूमा नुहाए पनि र जति तपस्या गरे पनि भावदुष्ट कहिल्यै पवित्र हुन सक्दैन । कुकुरको छाला जति तीर्थहरूमा पखाले पनि के चोखो हुन सक्दछ र ?।८४।

अन्तर्भावनाद्वारा दूषित मानिस आगोमा पसे पनि शरीर त डढ्न सक्छ, तर स्वर्ग र मोक्ष प्राप्त हुन सक्दैन ।८५।

भावशुद्धि नै सबैभन्दा ठूलो पवित्रता र सबै कार्यहरूमा प्रमाण हो किनभने प्रियाको आलिङ्गन अन्य भावले र पुत्रीको आलिङ्गन अन्य भावले नै गरिन्छ ।८६।

यौटै वस्तुमा पनि मनले भिन्न भिन्न व्यवहार हुने गर्दछ । पुत्रको चिन्तनमा स्तनको रूप अर्कै हुन्छ भने त्यसै स्तनको पतिको चिन्तनमा अर्कै रूप हुने गर्दछ ।८७।

हेर हेर भावको सम्पूर्ण माहात्म्य कति ठूलो छ ? सुन्दर नारीद्वारा आलिङ्गन गरिएता पनि पुरुष भावहीन छ भने उसलाई चाहँदैन ।८८।

नाद्याद्विविधमन्नाद्यं[३७] भक्ष्याणि सुरभीणि च ।
अभावेन नरस्तस्माद् भावः सर्वत्र कारणम् ॥८९॥

चित्तं शोधय[३८] यत्नेन किमन्यैर्बाह्यशोधनैः ।
भावतः सुविशुद्धात्मा स्वर्गं मोक्षञ्च विन्दति ॥९०॥

ज्ञानामलाम्भसा पुंसः सद्वैराग्यमृदा पुनः ।

---

३४ घ. दुष्टात्मा नैव शुद्ध्यति ।
३५ क. श्वकृदिः । ग, घ. अदृतिः ।
३६ ख, ग, घ. अन्तर्भावप्र ।
३७ ग. भावना द्विविधानस्यम् ।
३८ घ. विशोध्य ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अविद्यारागविण्मूत्रलेपगन्धविशोधनम् ॥ ९१॥

एवमेतच्छरीरं हि निसर्गादशुचि स्मृतम् ३९ ।
त्वङ्मात्रसारं निस्सारं कदलीसारसन्निभम् ॥९२॥

ज्ञात्वैवं दोषवद्देहं यः प्राज्ञः शिथिलीभवेत् ।
सोऽतिक्रामति संसारं दृढग्राही च तिष्ठति ॥९३॥

भाव छैन भने स्वादु र सुगन्धि नानाथरी खाद्यहरू पनि मानिसले खाँदैन । त्यसैले भाव नै सम्पूर्ण कुराको कारण हो ।८९।

त्यसैले यत्नपूर्वक मनलाई शुद्ध गर्नु पर्दछ । बाह्य शुद्धिको कुनै अर्थ छैन । भाव शुद्धिबाट नै स्वर्ग र मोक्ष दुबै प्राप्त हुन सक्दछन् ।९०।

ज्ञानरूपी निर्मल पानीद्वारा र वैराग्यरूपी राम्रो माटोद्वारा अज्ञान र रागरूपी मलमूत्रको लेपको दुर्गन्धलाई सफा गर्नु पर्दछ ।९१।

यसरी यो शरीर स्वाभविकरूपमै अपवित्र मानिएको छ । केराका बोक्रातुल्य यसको छालामा मात्र सार छ । अत एव यो सारहीन छ ।९२।

जुन बुद्धिमान् मानिसले देहलाई दोषयुक्त छ भन्ने ठानेर त्यस विषयमा शिथिल हुन्छ, उसले संसार पार गर्दछ । जसले दृढतापूर्वक त्यसलाई अँगाल्दछ, त्यो संसारमै रहन्छ ।९३।

एवमेतन्महाकष्टं जन्मदुःखं प्रकीर्तितम् ।
पुंसामज्ञानदोषेण नानाकर्मवशेन च ॥९४॥

गर्भस्थस्य स्मृतिर्यासीत्सा जातस्य प्रणश्यति ।
सम्मूर्च्छितस्य दुःखेन योनियन्त्रप्रपीडनात् ॥९५॥

बाह्येन वायुना तस्य मोहाज्ञानेन देहिनः[४०] ।
स्पृष्टमात्रस्य घोरेण ज्वरः समुपजायते ॥९६॥

तेन ज्वरेण महता महामोहः प्रजायते ।
सम्मूढस्य स्मृतिभ्रंशः शीघ्रं सञ्जायते पुनः ॥९७॥

स्मृतिभ्रंशात्ततस्तस्य पूर्वकर्मवशेन च ।
रतिः[४१] सञ्जायते तूर्णं जन्तोस्तत्रैव जन्मनि ॥९८॥

---

३९ घ. विद्धः ।
४० घ. देहिनम् ।
४१ ग. रसः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यसरी मानिसहरूको अज्ञानजन्य दोष र अनेक कर्महरूको पराधीनताका कारण यो संसार कष्टमय छ र जन्मदा हुने दुःख महादुःख मानिएको छ ।९४।

गर्भमा छँदा जो पूर्वजन्मको सम्झना थियो, त्यो योनियन्त्रको पीडाबाट मूर्छित भएको मानिसको जन्मपछि सबै नष्ट भइहाल्छ ।९५।

प्राणीलाई मोह र अज्ञानद्वारा तथा बाह्य वायुको संस्पर्शमात्रले पनि भयङ्कर जरो आउने गर्दछ ।९६।

त्यस महाज्वरोबाट महामूर्छा उत्पन्न हुन्छ र यसरी मूर्छित भएको मानिसको तत्काल स्मरण शक्ति नष्ट हुन्छ ।९७।

त्यसपछि पूर्वजन्महरूका कर्महरूको अधीन भएको त्यस नवजात मानिसको स्मरणशक्तिको विनाश भई यसै जन्मसँग मोह हुने गर्दछ ।९८।

रक्तो मूढश्च लोकोऽयमकार्ये सम्प्रवर्तते ।
न चात्मानं विजानाति न परं न च दैवतम् ॥९९॥

न श्रृणोति परं भूयः सति चक्षुषि नेक्षते ।
समे पथि शनैर्गच्छन् स्खलतीव पदे पदे ॥१००॥

बुद्धौ सत्यां[४२] न जानाति बोध्यमानो बुधैरपि ।
संसारे क्षिप्यते तेन रागलोभवशानुगः ॥ १०१॥

गर्भ[४३]स्मृतेरभावेन शास्त्रमुक्तं शिवेन तु ।
तद्दुःखकथनार्थाय स्वर्गमोक्षप्रसाधकम् ॥ १०२॥

ये सत्यस्मिन् शिवज्ञाने सर्वकामार्थसाधके ।
न कुर्वन्त्यात्मनः श्रेयस्तदत्र महदद्भुतम्[४४] ॥ १०३॥

यसरी आफ्नो जुनीप्रति अनुरक्त भएको मूढ मानिस कुकृत्यमा प्रवृत्त हुन्छ । न उसले आफूलाई चिन्दछ, न अरूलाई चिन्दछ र न देवतालाई चिन्दछ ।९९।

कान भएर पनि सुन्दैन, आँखाहरू भएर पनि देख्दैन र सम्म बाटोमा सुस्तरी हिड्दा पनि ठाउँ ठाउँमा चिप्लिन्छ, लड्छ ।१००।

विद्वान्हरूद्वारा सम्झाउँदा पनि र बुद्धि रहँदा पनि बुझ्दैन, त्यसैले राग र लोभको अधीनमा परेर संसार सागरमा पर्दछ ।१०१।

गर्भमा भएको दुःख र त्यस समयमा गरेको प्रतिज्ञाको सम्झना न हुने भएकाले भगवान् शिवले त्यो दुःख सम्झाउनका लागि स्वर्ग र मोक्ष प्रदान गर्ने यस शास्त्रको कथन गरेका हुन् ।१०२।

४२ घ. सत्यां बुद्धौ ।

४३ ग. गङ्गा ।

४४ घ. न कुर्यादात्मनः श्रेयस्तेनात्मा वञ्चितश्चिरम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जुन मानिसहरू सम्पूर्ण चाहनाहरू र पुरुषार्थहरूलाई सिद्ध गर्न सक्ने यो शिवज्ञान छँदा पनि आफ्नो कल्याण गर्न सक्दैनन्, त्यो ठूलो आश्चर्यको कुरा हो ।१०३।

अव्यक्तेन्द्रियवृत्तित्वाद्बाल्ये[४५] दुःखं महत्पुनः ।
इच्छन्नपि न शक्नोति वक्तुं कर्तुञ्च सत्क्रियाम् ॥१०४॥

दन्तोत्थाने महद्दुःखं मौलेन व्याधिना तथा ।
बालरोगैश्च विविधैः पीडा बालग्रहैरपि ॥ १०५॥

तृड्बुभुक्षापरीताङ्गः क्वचित्तिष्ठति चारटन् ।
विण्मूत्रभक्षणाद्यञ्च मोहाद् बालः समाचरेत्[४६]॥ १०६॥

कौमारे कर्णवेधेन[४७] मातापैत्रञ्च ताडनम्[४८] ।
अक्षराध्ययनाद्यैश्च दुःखं स्याद् गुरुशासनात् ॥ १०७॥

प्रमत्तेन्द्रियवृत्तेश्च कामरागप्रपीडनात् ।
रागावृतस्य सततं कुतः सौख्यं हि यौवने ॥१०८ ॥

बाल्यकालमा इन्द्रियहरूको व्यापार व्यक्त नहुने भएकाले ठूलो दुःखको अनुभूति हुन्छ किनभने बालकले चाहेर पनि राम्रो काम भन्न र गर्न सक्दैन ।१०४।

दाँत उम्रदा धेरै ठूलो दुःख हुन्छ । पहिलेदेखिको व्याधि, नानाथरी बालरोगहरू र बालग्रहहरूको पनि त्यत्तिकै पीडा हुन्छ ।१०५।

तीर्खा र भोकले युक्त भएर कहिले रोइरहन्छ र मोहवश बालकले मलमूत्र आदि पनि खाने गर्दछ ।१०६।

किशोरावस्थामा कान छेड्दा र आमा बुबाको पिटाइबाट दुःख हुने गर्दछ भने गुरुको नियन्त्रणमा अक्षरहरू चिन्दा र पढ्दा पनि कष्ट नै हुन्छ ।१०७।

चाहना र प्रेमका कारण इन्द्रियहरूको व्यापारबाट मताएको बेलामा प्रेमले युक्त चित्त भएको मानिसले जवानीमा कसरी सुख पाउँदछ र ? १०८।

ईर्ष्यया च महद्दुःखं मोहाद्रक्तस्य जायते ।
नेत्रस्याकुपितस्येव रागो दुःखाय केवलम् ॥१०९॥

न रात्रौ विन्दते निद्रां कामाग्निपरिखेदितः ।
दिवा चास्य कुतः सौख्यमर्थोपार्जनचिन्तया ॥११०॥

स्त्रियायासितदेहस्य ये पुंसः शुक्रविन्दवः ।

---

४५ ग. आस्ते ।

४६ ग. करोति वै ।

४७ ग. कर्णवेधे च ।

४८ ख. यन्मातापित्रवताडनम् । ग. च तन्मातापितृताडनम् । घ. मातापित्रोश्च ताडनम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

न ते सुखाय मन्तव्याः खेदजा इव विन्दवः ।।१११।।

कृमिभिः खाद्यमानस्य कुष्ठिनः पामितस्य च ।
कण्डूयनाग्नितापेन यद्भवेत् स्त्रीषु तद्विधः ।।११२।।

यादृशं मन्यते सौख्यं गण्डपूयविनिर्गमात् ।
तादृशं स्त्रीषु मन्तव्यं नाधिकं तासु विद्यते ।।११३।।

गण्डस्य वेदना यद्वत् स्फुटितस्य निवर्तते ।
तद्वत् स्त्रीष्वपि तद्विद्धि न सौख्यं परमार्थतः ।।११४।।

नरिसाएका मानिसको आँखामा देखिने रातोपन जस्तै रागयुक्त मानिसको राग मोह र ईर्ष्याका कारण केवल दुःखका निमित्त हुन्छ ।१०९।

कामाग्निद्वारा परितप्त मानिस राति निदाउँदैन भने दिनमा पनि धन आर्जनको चिन्ताले उसलाई कतैबाट सुख हुँदैन ।११०।

स्त्रीद्वारा श्रान्त शरीर बनाइएका पुरुषहरूका जुन वीर्यका थोपाहरू निस्कन्छन्, तिनीहरूलाई श्रमबाट उत्पन्न भएका पसिनाका थोपा झैं हुन्छन् । अतः ती सुखका निमित्त हुँदैनन् ।१११।

कीराहरूले खाइरहेको, कोर लागेको वा लुतो भएको मानिसलाई कन्याउँदा हुने ताप जत्तिकै स्त्रीहरूसँगको संसर्गलाई पनि तापकारी बुझ्नु पर्दछ । ११२।

फोडाबाट पीप निस्कदा जति सुख प्राप्त हुन्छ स्त्रीसंसर्गमा पनि त्यत्तिनै सुख हुन्छ त्यो भन्दा अधिक तिनीहरूमा केही हुँदैन ।११३।

फोडा फुट्दा जति पीडा न्यून हुन्छ, त्यत्तिनै स्त्रीसंसर्गमा पनि बुझ्नु । वास्तवमा त्यसमा कुनै आनन्द छैन ।११४।

बर्चोमूत्रसमुत्सर्गात्सुखं भवति यादृशम् ।
तादृशं स्त्रीषु विज्ञेयं मूढैः[४९] कल्पितमन्यथा ।।११५।।

नारीष्ववस्तुभूतासु सर्वदोषाश्रयासु च ।
नाणुमात्रकमप्येवं सुखमस्ति विचारतः ।।११६।।

सम्मानमपमानेन वियोगेनेष्टसङ्गमम्[५०] ।
यौवनं जरया ग्रस्तं क्व सौख्यमनुपद्रवम् ।।११७।।

वलीपलितखालित्यैः शिथिलीकृतविग्रहः ।
सर्वक्रियास्वशक्तश्च जरया जर्जरीकृतः ।।११८।।

स्त्रीपुंसोर्यौवनं रूपं यदन्योन्यं प्रियं पूरा ।
तदेव जरया ग्रस्तमुभयोरपि न प्रियम् ।। ११९।।

४९ ख. मुर्खैः ।
५० ग. वियोगेन च सङ्गमः।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अपूर्ववत्स्वमात्मानं जरया परिवर्तितम् ।
यः पश्यन्न विरज्येत कोऽन्यस्तस्मादचेतनः ॥१२०॥

मलमूत्र त्याग गर्दा जति सुख प्राप्त हुन्छ त्यति नै सुख स्त्रीसंसर्गमा हुन्छ । मूर्खहरूले अरू नै कल्पना गर्दछन् ।११५।

विचार गर्दा सम्पूर्ण दोषका आश्रय तथा तत्त्वहीन स्त्रीहरूमा थोरै पनि सुख छैन ।११६।

सम्मान अपमानद्वारा, संयोग वियोगद्वारा र जवानी बूढोपनद्वारा ग्रस्त छन् । त्यसैले सुख कहिल्यै पनि विपत्तिरहित छैन ।११७।

चाउरी, फुलाइ र खुइल्याइद्वारा शरीर शिथिल हुन्छ र वृद्धत्वले जर्जर भएको मानिस सम्पूर्ण काम गर्न असमर्थ हुन्छ ।११८।

स्त्री पुरुषहरूको जवानी र सौन्दर्य जो पहिले एक अर्काका लागि अत्यन्त प्रिय थियो, त्यही नै जराग्रस्त भएपछि अप्रिय हुन थाल्दछ ।११९।

जराभिभूतः पुरुषः पत्नीपुत्रादिबान्धवैः ।
अशक्तत्वाद्दुराचारैर्भृत्यैश्च परिभूयते ॥ १२१॥

धर्ममर्थञ्च कामञ्च मोक्षञ्च न जरीकृतः[५१] ।
शक्तः साधयितुं तस्माद्युवा धर्मं समाचरेत् ॥ १२२॥

वातपित्तकफादीनां वैषम्यं व्याधिरिष्यते ।
वातादीनां समूहश्च देहोऽयं परिकीर्तितः ॥१२३॥

तस्माद् व्याधिमयं ज्ञेयं शरीरमिदमात्मनः ।
वाताद्यव्यतिरिक्तत्वाद् व्याधीनां पञ्जरस्य च ॥१२४॥

रोगैर्नानाविधैर्यानि देहे दुःखान्यनेकधा ।
तानि नैवात्मवेद्यानि किमन्यत्कथयाम्यहम् ॥१२५॥

पहिले नभएको जस्तो आफूलाई वृद्धत्वद्वारा बदलिएको देखेर जसलाई वैराग्य उत्पन्न हुँदैन, त्यसभन्दा बढी अबुझ को हुन सक्दछ ? १२०।

वृद्धत्वले अभिभूत मानिस पत्नी पुत्र आदि बान्धबहरूद्वारा र दुराचारी सेवकहरूद्वारा असमर्थ भएका कारणले तिरस्कृत हुन्छ ।१२१।

वृद्धावस्थामा धर्म, अर्थ, काम तथा मोक्ष कसैलाई पनि साँध्न सकिँदैन । त्यसैले जवानीमा नै धर्मको आचरण गर्नु पर्दछ ।१२२।

---

५१ ख, ग. जरीयतः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वात, पित्त र कफहरूको विषमता व्याधि हो र वात, पित्त र कफकै समूह यो शरीर पनि हो ।१२३।

त्यसैले आफ्नो यस शरीरलाई व्याधिमय छ भनी जान्नू । किनभने व्याधिहरू र शरीर दुबै वात, पित्त र कफ भन्दा पृथक् छैनन् ।१२४।

शरीरमा जुन नानाथरी दु:खदायी रोगहरू छन्, ती कदापि आत्मीय होइनन्, यस बाहेक अरू के भन्न सकिन्छ र ?१२५।

एकोत्तरं मृत्युशतमस्मिन्देहे प्रतिष्ठितम् ।
तत्रैकः कालसंज्ञश्च शेषास्त्वागन्तवः स्मृताः ॥१२६॥

ये त्विहागन्तवः प्रोक्तास्ते प्रशाम्यन्ति भेषजैः ।
जपहोमप्रदानैश्च कालमृत्युर्न शाम्यति ॥ १२७॥

यदि वाऽपमृत्युर्न स्याद् विषमद्या[५२]दशङ्कितः ।
न चास्ति पुरुषस्तस्मादपमृत्योर्विभेति यः ॥१२८॥

विविधा व्याधयः शस्त्रं सर्पाद्याः प्राणिनस्तथा ।
विषाणि चाभिचाराश्च मृत्योर्द्वाराणि देहिनाम्[५३] ॥१२९॥

पीडितं सर्वरोगाद्यैरपि धन्वन्तरिः स्वयम् ।
स्वस्थीकर्तुं न शक्नोति कालप्राप्तं हि देहिनम् ॥१३०॥

नौषधं न तपो दानं न मन्त्रा न च बान्धवाः ।
शक्नुवन्ति परित्रातुं[५४] नरं कालप्रपीडितम् ॥ १३१॥

यस शरीरमा एक शय एक मृत्युहरू प्रतिष्ठित रहेका छन् । तिनमा यौटा कालनामक मृत्यु अवश्यम्भावी छ भने अन्य सबै आगन्तुक हुन् ।१२६

यी एक शय एक मृत्युहरूमा आगन्तुक मृत्युहरू औषधी, जप, होम र दान आदिद्वारा टर्न सक्दछन् भने काल मृत्यु कुनै हालतमा टर्न सक्दैन ।१२७।

यदि अकालमृत्यु हुँदैनथ्यो भने मानिसले निसङ्कोच विष खान्थ्यो होला र त्यस्तो मानिस भेटिन्नथ्यो होला जो अकाल मृत्युबाट डराउँदछ ।१२८।

नानाथरी रोगहरू, हतियारहरू, सर्प आदि विषालु प्राणीहरू, विषहरू तथा तन्त्रमन्त्र प्रयोगहरू प्राणीहरूका मृत्युका द्वारहरू हुन् ।१२९।

अनेक रोगहरूद्वारा आक्रान्त तथा काल आएको प्राणीलाई स्वयं आयुर्वेदका अधिष्ठाता धन्वन्तरिले पनि निको पार्न सक्दैनन् ।१३०।

---

५२ ग. विषयः स्या ।

५३ ग. दूहिनी ।

५४ ख. परित्राणम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

रसायनतपोजप्यैर्योगसिद्धैर्महात्मभिः ।
कालमृत्युरपि प्राज्ञैर्जीयते नालसैर्नरैः ॥१३२॥

नास्ति मृत्युसमं दुःखं नास्ति मृत्युसमं भयम् ॥
नास्ति मृत्युसमस्त्रासः सर्वेषामेव देहिनाम् ॥ १३३॥

सद्भार्यापुत्रमित्राणि राजैश्वर्यसुखानि च ।
अबध्यानि च वैराणि मृत्युः सर्वाणि कृन्तति ॥१३४॥

हे नराः ! किन्न पश्यध्वं सहस्रस्यापि मध्यतः ।
जनाः शतायुषः पञ्च भवन्ति न भवन्ति वा ॥१३५॥

अशीतिका विपच्यन्ते केचित्सप्ततिका नराः ।
परमायुः स्थितं षष्टिस्तदप्यनिश्चितं पुनः ॥ १३६॥

काल आइपुगेको मानिसलाई औषधी, तपस्या, दान, मन्त्र र बन्धुबान्धवहरू कसैले पनि बचाउन सक्दैनन् ।१३१।

रसायन, तपस्या, जपहरूद्वारा योग सिद्धि प्राप्त महात्माहरूले कालमृत्युलाई पनि जित्न सक्दछन् तर आलस्ययुक्त व्यक्तिहरूले सक्दैनन् ।१३२।

समस्त प्राणीहरूका लागि मृत्युभन्दा ठूलो दुःख छैन, मृत्युभन्दा ठूलो कुनै भय छैन र त्यसभन्दा ठूलो कुनै त्रास पनि छैन ।१३३।

असल पत्नी, पुत्र, मित्र, राजसी ऐश्वर्यहरू, सुखहरू तथा कहिल्यै साम्य नहुने दुश्मनीहरू मृत्युले सबैलाई छिनालिदिन्छ ।१३४।

हे मानिसहरू हो ! के तिमीहरूले देख्दैनौ ? एक हजार जनामा पाँच जना पनि शय वर्ष बाँच्छन् वा बाँच्दैनन् ।१३५।

केही असी वर्षमा र केही सत्तरी वर्षको उमेरमा मर्दछन् । सामान्यतया मान्छेको अधिकतम उमेर साठी वर्षको छ तर त्यो पनि निश्चित छैन ।१३६।

यस्य यावद् भवेदायुर्देहिनः पूर्वकर्मभिः ।
तस्यार्द्धं चायुषो रात्रिर्हरतेऽर्द्धं स्मृतो यमः ॥१३७॥

बालभावे च मोहेन वार्द्धक्ये जरया पुनः ।
वर्षाणां विंशतिर्याति धर्मकामार्थवर्जिताः ॥१३८॥

आगन्तुकैर्भयैः पुंसां व्याधिशोकैरनेकधा ।
ह्रियतेऽर्द्धञ्च तत्रापि यच्छ्रेयस्तद्धि जीवितम्[५५] ॥१३९॥

५५ ग. तद्विवर्जितम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जीवितान्ते च मरणं महाघोरमवाप्नुयात् ।
जायते योनिकोटिषु मृतः कर्मवशात्पुनः ॥१४०॥

देहभेदेन यः पुंसां वियोगः कर्मसंक्षयात् ।
मरणं तद्विनिर्दिष्टं न नाशः परमार्थतः ॥ १४१॥

जुन प्राणीको आफ्ना पूर्वकर्मअनुसार जति आयु तोकिएको हुन्छ त्यसको आधा रातमा बितिहाल्छ भने त्यसको पनि आधा यमका अधीन हुन्छ ।१३७।

बचपनमा मुग्धतावश र वृद्धावस्थामा वृद्धत्ववश बीस वर्षहरू धर्म, अर्थ, काम आदि विहीन हुन्छन् ।१३८।

त्यसमा पनि आइलाग्ने भय, रोग र शोकहरूले मानिसहरूको आधा समय खाइदिन्छन् किनभने त्यसमा पनि आत्मकल्याणकारी कार्य गर्न सकिँदैन, त्यसैले श्रेय नै जीवन हो ॥१३९।

जीवनपछि जीवले डरलाग्दो मृत्युलाई प्राप्त गर्दछ र मरेपछि आफ्ना कर्मअनुसार करोडौं जुनीमा जन्म लिने गर्दछ ।१४०।

मानिसहरूको कर्म नाश नहुँदासम्म देह भेदका कारणले यौटा देहसँग जुन वियोग हुन्छ, त्यसलाई मृत्यु भनेर भनिएको छ तर वास्तविकरूपमा जीवको नाश हुँदैन ।१४१।

महातमः प्रविष्टस्यच्छिद्यमानेषु कर्मसु ।
यद् दुःखं मरणे जन्तोर्न तस्येहोपमा क्वचित् ॥१४२॥

हा तात ! मातर्हा कान्ते ! क्रन्दन्त्येवं सुदुःखिताः ।
मण्डूका इव सर्पेण गीर्यन्ते मृत्युना जनाः ॥ १४३॥

बान्धवैः स परिष्वक्तः प्रियैश्च परिवारितः ।
निश्वसन्दीर्घमुष्णञ्च मुखेन परिशुष्यता ॥१४४॥

चतुरन्तेन खट्वायाः परिवर्तं मुहुर्मुहुः ।
स मूढः क्षिप्यतेऽत्यर्थं हस्तपादानितस्ततः ॥१४५॥

खट्वातो वाञ्छते भूमिं भूमेः खट्वां पुनर्महीम् ।
विवस्त्रस्त्यक्तलज्जश्च मूत्रविष्ठानुलेपितः[५६] ॥१४६॥

कर्महरूको नाश भइरहँदा अत्यधिक अन्धकारमा फसेको प्राणीलाई मर्दा जुन दुःख हुन्छ त्यसको उपमा कहीँ छैन ।१४२।

मृत्युको समयमा हे बाबा !, हे आमा !, हे प्यारी भनेर अत्यन्त पीडाका साथ रुने गर्दछन् । सर्पले भ्यागुता निलेझैं मृत्युले मानिसलाई निल्दछ ।१४३।

---

५६ ग. लेपनः ।

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

बान्धवद्वारा आलिङ्गन गरिएको र प्रियजनबाट घेरिएको ऊ लामो र तातो सास फेर्दछ र मुख सुकिरहेको हुन्छ ।१४४।

खाटको चारै कुनामा पटक पटक कोल्टे फेर्छ र विमूढ भएको उसले यताउता हात र खुट्टा पछार्दछ ।१४५।

खाटबाट भूँइमा झर्न चाहन्छ, त्यहाँबाट फेरि खाटमा र फेरि भूँइमा झर्न खोज्छ । मल र मूत्रले लिपिएको ऊ लज्जाहीन र निर्वस्त्र बन्दछ ।१४६।

याचमानश्च सलिलं शुष्ककण्ठोष्ठतालुकः ।
चिन्तमानश्च वित्तानि कस्यैतानि मृते मयि ॥१४७॥

क्षणं पञ्चकतां भूयः[५७] कालपाशेन कर्षितः ।
म्रियते पश्यतामेव गले घुरुघुरायते ॥१४८॥

जीवस्तृणजलौकेव देहाद्देहं विशेत्क्रमात् ।
सम्प्राप्योत्तरमंशेन[५८] देहं त्यजतिपूर्वकम् ॥१४९॥

मरणा[५९]त्प्रार्थनादुःखमधिकं हि विवेकिनः ।
क्षणिकं मरणे दुःखमनन्तं प्रार्थनाकृतम् ॥१५०॥

जगताम्पतिरर्थित्वाद्विष्णुर्वामनताङ्गतः ।
अधिकः कोऽपरस्तस्माद्यो न यास्यति लाघवम् ॥१५१॥

ओठ, घाँटी र तालु सुक्दछन् र पानी माग्दै म मरेपछि यो धनसम्पत्ति कसले खाला भनेर चिन्ता गर्दछ ।१४७।

कालको पाशद्वारा तानिएको क्षणभरमै पञ्च महाभूतमा प्राप्त हुँदै घाँटी घर्‌घर् गर्दा गर्दै र आफन्तहरूले हेर्दा हेर्दै मर्दछ ।१४८।

घाँसे जुका एउटा बोटबाट अर्को बोटमा सरेझैं जीव एउटा शरीरबाट अर्को शरीरमा क्रमैसँग पस्दछ । पछिल्लो शरीरलाई आंशिकरूपमा प्राप्त गरेर अघिल्लो शरीरलाई त्यग्दछ ।१४९।

मानिसलाई मृत्युभन्दा पनि माग्नु धेरै पीडादायक हुन्छ । त्यसमा पनि विवेकीलाई त्यो पीडा अझै धेरै हुन्छ किनभने मृत्युको दुःख क्षणिक हुन्छ तर प्रार्थनाजन्य दुःखको अन्त्य हुँदैन ।१५०।

संसारका मालिक मानिने विष्णु बलिसँग माग्ने भएर पुट्के भए, उनी भन्दा ठूलो अरू को होला जसले माग्दा सानो हुनु पर्दैन ।१५१।

ज्ञातं मयेदमधुना मृतो भवति यद् गुरुः ।

---

५७ ग. खे नयञ्च बलात्भूयः । क, ख, ङ. खनन् पञ्चवटान्भूयः ।

५८ ग. मङ्गेन ।

५९ ग. नराणाम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

न परं प्रार्थयेद् भूयस्तृष्णा लाघवकारणम् ॥ १५२॥

आदौ दुःखं मध्यदुःखमन्ते दुःखञ्च दारुणम्[६०] ।
निसर्गादेवभूतानामिति दुःखपरम्परा ॥ १५३॥

वर्तमानान्यतीतानि दुःखान्येतानि यानि तु ।
नरा न भावयन्त्यज्ञा न विरज्यन्ति तेन ते ॥१५४॥

अत्याहारान्महादुःखमनाहारात्ततोऽधिकम् ।
तुलितं[६१] जीवितं कष्टमन्येऽप्येवं कुतः सुखम् ॥१५५॥

क्षुधा हि सर्वरोगाणां व्याधिः श्रेष्ठतमः स्मृतः ।
सा चान्नौषधिमात्रेण क्षणमात्रं प्रशाम्यति ॥ १५६॥

मैले ऐले के थाहा पाएँ भने मानिस मर्दा बरु ठूलो हुन्छ, त्यसैले कसैसँग केही नमागोस् । तिर्सना लघुताको कारण हो ।१५२।

शुरुमा पनि दुःख, माझमा पनि दुःख र अन्तमा पनि दारुण दुःख हुन्छ । स्वाभाविकरूपमा प्राणीहरूमा दुःखपरम्परा विद्यमान रहन्छ ।१५३।

वर्तमान र अतीतका यी जो दुःखहरू छन् । अज्ञ मानिसहरूले तिनलाई बुझ्न सक्दैनन् । त्यसैले तिनीहरूलाई वैराग्य हुँदैन ।१५४।

धेरै खाँदा कष्ट हुन्छ भने नखाँदा पनि त्यसभन्दा बढी कष्ट हुन्छ । सन्तुलित जीवनमा पनि दुःख हुन्छ भने अन्यत्र सुख कहाँ होला ?।१५५।

सबै रोगहरूमा भोक नै सबैभन्दा ठूलो आन्तरिक रोग हो । त्यो अन्नरूपी औषधीको सेवनले एकक्षणमै शान्त हुन्छ ।१५६।

क्षुद्व्याधिवेदना तीव्रा निःशेषबलकृन्तनी ।
तयाभि[६२]भूतो म्रियते यथान्यैर्व्याधिभिर्नरः[६३] ॥१५७॥

तद्रसे मिहिका[६४] गन्धा जिह्वाग्रपरिवर्तिनी ।
तत्क्षणार्द्धार्द्धकालेन कण्ठं प्राप्य निवर्तते ॥ १५८॥

इति क्षुद्व्याधितप्तानामन्नौषधबलं स्मृतम् ।
न तत्सुखाय मन्तव्यं परमार्थेन पण्डितैः ॥ १५९॥

---

६० घ. एषा पङ्क्तिर्नास्ति ।

६१ क, ग. तुरितम् ।

६२ ग. ते यान्ति ।

६३ ग. व्याधितोर्नरः ।

६४ क. तद्रसेन्यहीका । ख, ङ . तद्रसे पिहिका । ग. तद्रसं मिहिका । घ. तद्रते हिका ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

मृतोपमश्च यच्छेते सर्वकार्यविवर्जितः । CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
तत्रापि तु कुतः सौख्यं तमसाच्छादितात्मनः ॥१६०॥

प्रबोधेऽपि कुतः सौख्यं कार्यैरुपहतात्मनः ।
कृषिसेवाध्वगोरक्षावाणिज्यादिपरिश्रमैः ॥ १६१॥

भोकरूपी रोगबाट हुने वेदना अत्यन्त तीव्र हुन्छ। यसले सम्पूर्ण बललाई समाप्त गरिदिन्छ। जसरी अन्य रोग लाग्दा मानिस मर्दछ, त्यसै गरी भोकले पनि मर्दछ।१५७।

अन्नको रसमा विद्यमान शीतल तथा सुगन्धले युक्त औषधि जिब्राको अग्रभाग हुँदै घाँटीसम्म पुगेपछि आधाभन्दा पनि आधा क्षणमा भोक निवृत्त हुन्छ।१५८।

यसरी भोकरूपी रोगबाट ग्रस्त भएका मान्छेहरूको अन्नरूपी औषधी नै तागत हो । विद्वान्‌हरूले खानपानलाई वास्तविक रूपमा सुखका लागि मान्नु हुँदैन।१५९।

जब सबै काम छोडेर मरेझैं सुत्दछ, त्यसमा पनि अन्धकारले आत्मा आच्छन्न हुने भएकाले सुख कहाँ छ र।१६०।

कृषि, नोकरी, हिँडाइ, पशुपालन र व्यापार आदि श्रमहरूले गर्दा जागा रहँदा पनि कार्य व्यग्रताका कारण आहत हुने भएकाले सुख कहाँ हुन्छ र ?१६१।

प्रातः पुरीषमूत्राभ्यां मध्याह्ने तृड्बुभुक्षया ।
तृप्ता कामेन[६५] बाध्यन्ते निद्रया निशि जन्तवः ॥१६२॥

अर्थस्योपार्जने दुःखमर्जितस्य च रक्षणे ।
नाशे दुःखं व्यये दुःखमर्थेऽप्येवं कुतः सुखम् ॥१६३॥

चौरेभ्यः स्वजनादग्नेः सलिलात् पार्थिवादपि ।
भयमर्थवतान्नित्यं मृत्योर्देहभृतामिव ॥ १६४॥

खे यथा पक्षिभिर्मांसं भक्ष्यते श्वापदैर्भुवि ।
जले च भक्ष्यते मत्स्यैस्तथा सर्वत्र वित्तवान् ॥ १६५॥

विमोहयन्ति सम्पत्सु ताडयन्ति विपत्तिषु ।
खेदयन्त्यर्जनाकाले कदा भोगाः सुखावहाः ॥१६६॥

यश्चार्थपतिरुद्विग्नो यश्च सर्वार्थनिस्पृहः ।
तयोरर्थपतिर्दुःखी सुखी सर्वार्थनिस्पृहः ॥ १६७॥

बिहान मलमूत्र त्याग्दैमा, मध्याह्नमा भोक र प्यासले र तृप्त भइसकेपछि कामले र रातिमा निद्राले प्राणीहरू पीडित हुन्छन्।१६२।

---

६५ ग. तृप्ताहं येन।

 Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पहिले आर्जन गर्न दुःख छ, आर्जेकालाई बचाउन दुःखै छ, त्यसको नाशमा पनि र खर्चमा पनि दुःख हुन्छ भने धनार्जनमा पनि सुख कहीं छैन ।१६३।

प्राणीहरूलाई मृत्युको डर भए झैं धनीहरूलाई चोर, आफन्त, अग्नि, पानी र राजा सबैबाट भय हुन्छ।१६४।

जसरी चराहरूले आकाशमा, स्याल र बाघ आदि चौपायाहरूले थलमा र मगरमच्छहरूले जलमा मासु खान्छन्, त्यसै गरी धनवान् पनि सर्वत्र लुटिन्छ ।१६५।

सम्पत्तिमा मोहित पार्दछन्, विपत्तिहरूमा प्रताडना दिन्छन्, कमाउने बेलामा पीडा दिन्छन् त्यसैले भोगहरू कहिले सुखप्रद हुन्छन् र ? १६६।

शीतेन दुःखं हेमन्ते ग्रीष्मे तापेन दारुणम् ।
वर्षासु वातवर्षाभ्यां कालेऽप्येवं कुतः सुखम् ।।१६८।।

विवाहे विस्तरं[६६] दुःखं तद्गर्भोद्वहने पुनः ।
प्रसवेऽपत्यदोषैश्च दुखं विष्ठादिकर्मभिः ।।१६९।।

दन्ताक्षिरोगः पुत्रस्य हा कष्टं किं करोम्यहम् ।
गावो नष्टा वृत्तिर्भग्नाः क्वाप्यश्वाः[६७] प्रपलायिताः ।।१७०।।

अमी प्राघुणकाः[६८] प्राप्ता भक्तच्छेदश्च मे गृहे ।
बालापत्या च मे भार्या कः करिष्यति राधनम् ।।१७१।।

प्रदेयकालः कन्यायाः कीदृशश्च वरो भवेत् ।
इति चिन्ताभिभूतानां कुतः सौख्यं कुटुम्बिनाम् ।।१७२।।

यौटा धनी पीडामा रहन्छ भने अर्को कुनै अर्थको चाहना राख्दैन, तिनीहरूमा धनी दुःखी नै हुन्छ भने कुनै अर्थको चाहना नराख्ने सुखी हुन्छ ।१६७।

हेमन्तमा जाडाले, ग्रीष्ममा प्रचण्ड गर्मीले, वर्षा ॠतुमा हावा र पानीले कष्ट दिन्छन् । त्यसैले कालमा पनि कतै सुख छैन ।१६८।

विवाहमा तामझामबाट, त्यसपछि गर्भधारणबाट र प्रसूतिमा बच्चाहरूका विष्ठा आदि अनेक दोषहरूबाट दुःखै दुःख छ ।१६९।

छोराका दाँत र आँखा दुःखे, अत्यन्त दुःख छ, म के गरूँ ? गाईहरू हराए, जागिर छुट्यो, घोडाहरू कतै भागे, यी पाहुनाहरू आए, घरमा चामलको गेडो छैन, पत्नी भरखरकी सुत्केरी छ, कसले चाँजोपाजो मिलाइदेला ? छोरीको विवाह गर्ने बेला भयो, कस्तो केटा भेटिने होला इत्यादि चिन्तामा परेका गृहस्थहरूलाई कहाँबाट सुख प्राप्त हुन सक्दछ र ?।१७०-१७२।

---

६६ ग. विस्तरैः ।
६७ ग. क्वधिं वा । क. कार्यश्वाः । घ. नकाप्यश्वाः ।
६८ घ. प्राघूणकाः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कुटुम्बचिन्ताकुलितस्य पुंसः श्रुतञ्च शीलञ्च गुणाश्च सर्वे ।
अपक्वकुम्भे निहिता इवापः प्रयान्ति देहेन समं विनाशम् ॥१७३॥

राज्येऽपि हि महद् दुःखं सन्धिविग्रहचिन्तया ।
पुत्रादपि भयं यत्र तत्र सौख्यं हि कीदृशम् ॥१७४॥

स्वजातीयाद् भयं प्रायः सर्वेषामेव देहिनाम् ।
एकद्रव्याभिलाषित्वाच्छुनामिव परस्परम् ॥१७५।

नाप्यधृष्य[६९]बलः कश्चिन्नृपः ख्यातोऽस्ति भूतले ।
निखिलं यत्तिरस्कृत्य सुखं तिष्ठति निर्भयः ॥१७६॥

युद्धे बाहुसहस्रं हि प्रपपात महीतले ।
श्रीमतः कार्तवीर्यस्य ऋषिपुत्रः प्रतापवान् ॥१७७॥

परिवारजनको भरण पोषणको चिन्ताले व्याकुल मानिसका शास्त्रश्रवण, शील तथा सबै गुणहरू नपकाएको माटाको घडामा राखेको पानीभैं शरीरसँगै विनष्ट हुन्छन् ।१७३।

राज्यमा पनि सन्धि र युद्धको ठूलो चिन्ता हुन्छ । जहाँ छोराबाट पनि डर हुन्छ, त्यहाँ कस्तो सुख हून्छ होला ? ।१७४।

सम्पूर्ण प्राणीहरूलाई यौटै वस्तुको चाहनाले गर्दा हाडका लागि कुकुरहरूलाई एक आपसमै डर भएभैं आफ्नै जातिकाहरूसँग सबभन्दा बढी डर हुने गर्दछ ।१७५।

यस संसारमा पराजित गर्ने नसकिने शक्ति सम्पन्न राजा प्रख्यात छैन, जो सबैलाई तिरस्कृत गरेर निडर भै आनन्दसँग बस्न सक्दछ ।१७६।

प्रतापी ऋषिपुत्र परशुरामबाट युद्धमा श्रीमान् कृतवीर्यपुत्र अर्जुनका हजार हात काटिएर भुँइमा खसालिए ।१७७।

ऋषिपुत्रस्य रामस्य रामो दशरथात्मजः ।
जघान वीर्यमतुलमूर्ध्वगं यन्महात्मनः ॥१७८।

जरासन्धेन रामस्य कृष्णत्वे नाशितं यशः ।
जरासन्धस्य भीमेन तस्यापि पवनात्मजः[७०] ॥१७९॥[७१]

हनुमानपि सूर्येण विक्षिप्तः पतितः क्षितौ ।
सूर्यः प्रतापयुक्तोऽपि मेघैः प्रच्छाद्यते क्वचित् ॥११८०॥

---

६९ ग. चापधृष्य ।

७० ग. भीमस्यापि हनूमता ।

७१ घ. पद्यमिदं नास्ति ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

क्षिप्यन्ते वायुना मेघा वायोर्वीर्यं नगैर्जितम् ।
दह्यन्ते वह्निभिः शैलाः स वह्निः शाम्यते जलैः ॥१८१॥

तज्जलं शोष्यते सूर्यैस्ते सूर्याः सह वारिणा ।
त्रैलोक्येन समेताश्च नश्यन्ति ब्रह्मणो दिने ॥१८२॥

तिनै महात्मा ऋषिपुत्र परशुरामको ऊर्ध्वगामी अतुल सामर्थ्यलाई दशरथपुत्र रामले समाप्त पारिदिए।१७८।

दशरथपुत्र रामको पनि कृष्णावतारमा जरासन्धले यश नष्ट गरिदिए भने जरासन्धको भीमले र भीमको हनुमान्ले शेखी झारिदिए।१७९।

ती हनुमान्लाई पनि सूर्यले समातेर पृथिवीमा पछारिदिए भने प्रतापी सूर्यलाई पनि कतै बादलहरूले नै ढाकिदिन्छन्।१८०।

सूर्यलाई तिरोहित गर्ने बादललाई वायुले उडाइदिन्छ। वायुको तागतलाई पहाडहरूले छेक्दछन्। पहाडलाई आगोले जलाइदिन्छ भने आगोलाई पानीले निभाइदिन्छ।१८१।

त्यस पानीलाई सूर्यहरूले सोस्छन् भने सूर्यहरू पनि पानी र तीन लोकसँगै ब्रह्माको एक दिन पूरा हुँदा नष्ट हुन्छन्।१८२।

ब्रह्मापि त्रिदशैः सार्द्धमुपसंह्रियते पुनः ।
परार्द्धद्वयकालान्ते शिवेन परमात्मना ॥१८३॥

एवं नास्ति स संसारे यस्य सर्वोत्तमं बलम् ।
विहायैकं जगन्नाथं परमात्मानमव्ययम् ॥१८४॥

ज्ञात्वा सातिशयं सर्वमभिमानं विवर्जयेत् ।
एवम्भूते जगत्यस्मिन् कः शूरः पण्डितोऽपि वा ॥१८५॥

नेहास्ति सर्ववित् कश्चिन् न च मूर्खश्च सर्वदा ।
यो यद्वस्तु विजानाति तेन तत्र स पण्डितः ॥१८६॥

न सर्वदा न सर्वत्र प्रभावः सदृशः स्मृतः ।
स्थितः[७२] सातिशयत्वेन प्रभावः कस्यचित् क्वचित् ॥१८७॥

दानवैनिर्जितादेवास्ते देवैर्निर्जिता पुनः ।
इत्यन्योन्यस्थितावेषां भोगौ जयपराजयौ ॥१८८॥

ब्रह्मा पनि देवताहरूका साथ दुई परार्ध कल्पका अन्तमा परमेश्वर भगवान् शिवद्वारा उपसंहृत हुन्छन्।१८३।

यौटा परमात्मा परमेश्वर अविनाशी जगदीश्वर शिवलाई छोडेर यस संसारमा अजेय वा सर्वाधिक बलशाली छैन।१८४।

---

७२ ग. स्थितिः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यो सबै अतिशयताको विषयलाई बुझेर अहङ्कारलाई त्याग्नु पर्दछ। किनभने यस संसारमा सबैभदा ठूलो वीर वा विद्वान् को छ र ?।१८५।

यस संसारमा कुनै मानिस सर्वज्ञ छैन, न त कुनै सर्वथा मूर्ख नै हुन्छ। जसले जे जान्दछ, त्यो त्यस विषयको विद्वान् हो ।१८६।

सधैं सबै ठाउँ वा विषयमा एकनास प्रभाव कसैको पनि हुँदैन। कसैको कहीं वा कुनै विषयमा र कसैको कुनै विषयमा मात्र सर्वाधिक प्रभाव विद्यमान रहन्छ ।१८७।

निवातकवचाः सर्वे दानवा बलगर्विताः ।
निर्जितास्तेऽर्जुनेनैव गोपालैः सोऽपि निर्जितः ॥१८९॥

एवं वस्त्रयुगं[७३] राज्ञः प्रस्थमात्रान्नभोजनम् ।
पानं शय्यासनञ्चैकं शेषं दुःखाय केवलम् ॥१९०॥

सप्तभौमेऽपि भवने खट्वापादपरिग्रहः ।
उदकुम्भश्चवन्तीभ्यः[७४] क्लेशायान्यः प्रविस्तरः ॥१९१॥

प्रत्यूषे तूर्यनिर्घोषः समः सर्वनिवासिभिः ।
राज्ञोऽभिमानमात्रं हि ममैतद् वाद्यते गृहे ॥१९२॥

सर्वमाभरणम्भारः सर्वमालेपनं मलम् ।
सर्वं प्रलपितं गीतं नृत्यमुन्मत्तचेष्टितम् ॥१९३।

दैत्यहरूले देवताहरूलाई जिते फेरी देवताहरूले उनीहरूलाई जिते। यसरी यिनीहरूको एकआपसमा जय र पराजयको भोग निर्भर रहेको छ ।१८८।

अभेद्य ढाल लिएका अत्यन्त बलको घमण्ड भएका दानवहरूलाई अर्जुनले जितिदिए भने गोठालाहरूले अर्जुनलाई पनि परास्त गरिदिए। १८९।

यसरी राजाका लागि पनि एक जोड लुगा, एक सेर खानलाई अनाज, पिउनलाई पानी, सुत्नलाई यौटा बिछ्यौना र बस्नका लागि यौटा आसनमात्र राख्नु उपयुक्त हुन्छ। त्यस भन्दा बढी केवल कष्टका लागि हुन्छ ।१९०।

साततले घरमा पनि खाटको खुट्टा नसमाती उपाय छैन । मरेपछि दिइने अन्नजललाई चुहाउने सबै सम्पदाहरूको विस्तार कष्टका लागि मात्र हुने गर्दछ ।१९१।

सम्पूर्ण नगरवासीद्वारा बिहानै बाजागाजाको ध्वनि मेरो घरमा हुने गर्दछ भन्ने राजाको घमण्ड मात्र हो ।१९२।

इत्येवं राज्यसम्भोगैः कुतः सौख्यं विचारतः ।

---

७३ ग. वस्त्रषुगम् ।
७४ ग. चवन्तीभ्यः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
नृपाणां व्यग्रचित्तानामन्योन्यविजिगीषया[७५] ॥१९४॥

प्रायेण श्रीमदालेपा नहुषाद्या महानृपाः ।
स्वर्गं प्राप्यापि पतिताः कः श्रियां विन्दते सुखम् ॥१९५॥

स्वर्गेऽपि हि कुतः सौख्यं दृष्ट्वा दीप्तां परश्रियम्[७६] ।
उपर्युपरिदेवानामन्योऽन्यातिशयाः स्थिताः ॥[७७]१९६॥

नरैः पुण्यफलं स्वर्गे मूलच्छेदेन भुज्यते ।
न चान्यत् क्रियते कर्म सोऽत्र दोषः सुदारुणः ॥१९७॥

छिन्नमूलस्तरुर्यद्वदवश्यं पतति[७८] क्षितौ ।
तद्वत् पुण्यक्षयात् स्वर्गात्[७९] प्रपतन्ति दिवौकसः ॥१९८॥

सबै गहनाहरू भार हुन् । सबै चन्दन आदि द्रव्यलेपहरू मल हुन् । सबै गीतहरू बकवास हुन् भने सबै नाचहरू उन्मादपूर्ण चेष्टाहरू हुन् ।१९३।

उपर्युक्त रीतिले विचार गर्दा तथा एक अर्कालाई जित्ने इच्छाले गर्दा राज्यका भोगहरूमा पनि कतै कुनै सुख छैन ।१९४।

प्रायः सम्पत्तिको गर्वले पूर्ण नहुष प्रभृति महान् राजाहरू स्वर्ग पुगेर पनि झर्न विवश भए, श्रीसम्पदाहरूबाट कसले सुख पाएको छ र ? ।१९५।

अरूको श्रीसम्पदाको उत्कर्षलाई देखेर स्वर्गमा पनि कहाँ सुख सन्तोष पाइन्छ र ? त्यहाँ पनि देवताहरूमा माथि माथि पुग्नका लागि परस्परको अतिशयता विद्यमान छ ।१९६।

मनुष्यहरूले स्वर्गमा यहाँ गरेका सम्पूर्ण पुण्यहरूको फल भोग्न पाउँछन् तर थप पुण्य कर्म गर्न सक्दैनन् । त्यहाँको यही ठूलो खराबी छ ।१९७

सुखाभिलाषनिष्ठानां दुःखं भोगाभिसंप्लवात्[८०] ।
अकस्मात् पतनाद् दुःखं कष्टं स्वर्गे[८१] दिवौकसाम् ॥१९९॥

इति स्वर्गेऽपि देवानां नास्ति सौख्यं विचारतः ।
क्षयोच्चातिशयाच्छुद्धौ स्वर्गभोगीयकर्मणाम् ॥२००॥

तत्र कष्टं महादुःखं नरकाग्निषु देहिनाम् ।
घोरैश्चतुर्विधैः पापैर्वाङ्मनः कायकर्मभिः ॥१२०१॥

---

७५ ग. न्यातिशयाः स्थिताः ।
७६ ख. परिश्रियम् ।
७७ ग. १९५,१९६ इति पद्यद्वयं नास्ति ।
७८ घ. पतितः ।
७९ ग. स्वर्गे ।
८० ग. संक्षयात् ।
८१ ग. सर्वम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कुठारैश्छेदनं तीव्रं वल्कलानाञ्च तक्षणम् ।
पर्णशाखाफलानाञ्च पातनञ्चोग्रवायुना ॥२०२॥

उन्मूलनं विमर्दश्च गजैरन्यैश्च देहिभिः ।
दावाग्निहिमशोषैश्च दुःखं स्थावरजातिषु ॥२०३॥

जसरी जरा काटिएको रुख अवश्यमेव भुँइमा लड्दछ, त्यसै गरी पुण्य सकिए पछि देवताहरू स्वर्गबाट सुनिश्चितरूपमै झर्दछन् ।१९८।

सुखको अभिलाषा राख्ने मानिसहरूलाई भोगहरू खलबलिनाले कष्ट हुन्छ भने स्वर्गबाट अकस्मात् झर्नुपर्ने भएकाले देवताहरूलाई पनि दुःख नै छ ।१९९।

यसरी विचार गर्दा स्वर्गमा देवताहरूलाई सुख छैन किनभने स्वर्गीय कर्महरूको शुद्धिमा क्षय र उच्चताको अतिशय रहने गर्दछ ।२००।

वाचिक, मानसिक, कायिक र कार्मिक चार प्रकारका डरलाग्दा पापहरूले गर्दा प्राणीहरूलाई नरकरूपी अग्निहरूमा ठूलाठूला दुःखकष्टहरू हुन्छन् ।२०१।

बन्चराहरूद्वारा काटिनु र बोक्राहरू ताछ्निु तथा तेज हावाद्वारा पात झारिनु, हाँगा भाँचिनु र फलहरू खसालिनु, हात्ती तथा अन्य प्राणीहरूद्वारा उखेलिनु, अस्तव्यस्त पारिनु, डढेलो लाग्नु र हिउँले खानु आदि अनेक दुःखहरू स्थावर जीवहरूमा पनि देखिन्छन् ।२०२-२०३।

तृड्बुभुक्षा च सर्पाणां क्रोधदुःखञ्च दारुणम् ।
दृष्ट्वा तद्यातनं[८२] लोके पाशेन च निबन्धनम् ॥२०४॥

अकस्माज्जन्ममरणं कीटानाञ्च मुहुर्मुहुः ।
सरीसृपनिकायानामेवं दुःखान्यनेकधा ॥२०५॥

वर्षाशीतातपैर्दुःखं सुकष्टं मृगपक्षिणाम् ।
क्षुत्तृष्णाक्लेशादिभिश्च[८३] भयत्रस्ताः सदा मृगाः ॥२०६॥

क्षुत्तृषादिदमनञ्च[८४] वधबन्धनताडनम् ।
नासावेधेन सन्त्रासः प्रतोदकशघातनम् ॥२०७॥[८५]

वेणुकुन्तादिनिगडं मुहुरङ्कुशवाधनम् ।
भारोद्वहनसंक्लेशः शिक्षायुद्धादिपीडनम् ॥२०८।

भोक, प्यास र रीसका साथ साथै देख्नासाथ मान्छे गरुड आदिद्वारा मारिनु र सपेराहरूद्वारा बन्धनमा पारिनु

---

८२ ग. घातनम्

८३ क, घ. क्षुत्तृष्णाभयादिभिः ।

८४ ख. तमनसाम् । ग. मन्तश्च ।

८५ घ. पङ्क्तिरियं नास्ति ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
आदि अनेक दुःख सर्पको जुनीमा पनि रहेका छन् ।२०४।

अकस्मात् पटक पटक जन्मनु मर्नु आदि दुःख कीराको जुनीमा र अनेक घम्रने प्राणीहरूको जुनीमा अगणनीय दुःखहरू रहेका छन् ।२०५।

मृग तथा पक्षिजातिमा पनि वर्षा, जाडो र गर्मीका साथै भोक, प्यास आदिले अत्यधिक कष्ट हुने गर्दछन् भने मृगहरू सधैं भयभीत रहन्छन् ।२०६।

भोक, प्यास, दमन, वध, बन्धन, पिटाइ, नाक छेड्नुको डर, अङ्कुश र कोर्राको कुटाइ बाँसका किला तथा भालाहरूको गडाइ, पटक पटक अङ्कुशको बाधा, भार बोकाइको पीडा, तालिम तथा युद्धादिको पीडा आफ्नो बगालबाट विछोड, बलपूर्वक घिसारिनु र बाँधिनु,

आत्मयूथवियोगश्च बला[८६]नयनबन्धनम् ।
पशुनागनिकायानामेवं दुःखान्यनेकधा ।।२०९।।

गर्भवासे महद् दुःखं जन्मदुःखं तथा नृणाम् ।
बाल्ये च दुःखमज्ञानं[८७] कौमारे गुरुशासनात् ।।२१०।।

यौवने कामरागाभ्यां दुःखं चैवेर्ष्यया पुनः ।
कृषिवाणिज्यसेवाध्वगोरक्षाद्यैश्च कर्मभिः ।।२११।।

बृद्धभावे च जरया व्याधिभिश्च प्रपीडितम् ।
मरणे च महद् दुःखं प्रार्थनायान्तथाधिकम् ।।२१२।।

राजाग्निजलदायादाच्चौरशत्रुभयं महत् ।
अर्थस्यार्जनरक्षार्थं दुःखं नाशे व्यये पुनः ।।२१३।।

पशु विशेष गरेर हात्ती जातिका प्राणीहरूका लागि यस्ता अनेक कष्टहरू हुने गर्दछन् ।२०७-२०९।

मानिसहरूलाई गर्भवासमा निकै दुःख हुन्छ भने जन्मदा त्यसभन्दा बढी कष्ट हुन्छ। बचपनमा अज्ञताबाट र किशोरावस्थामा गुरुको शासनबाट दुःख हुन्छ ।२१०।

जवानीमा काम, प्रेम र ईर्ष्याद्वारा र खेती, व्यापार, जागिर तथा पशुपालन आदि कामहरूद्वारा दुःख हुन्छ ।२११।

वृद्धावस्थामा बुढापा र रोगहरूले कष्ट दिन्छन् भने मृत्यु त्यसभन्दा पनि ठूलो कष्टकर हुन्छ। मृत्यु भन्दा पनि कष्टकर याचना हुन्छ ।२१२।

धन कमाएपछि पनि राजा, आगो, पानी, बन्धुबान्धव, चोर तथा शत्रुबाट जोगाउन दुःख हुन्छ। त्यस धनको विनाश तथा खर्चमा पनि दुःखै हुन्छ ।२१३।

---

८६ ग. वील ।
८७ ग. मज्ञानम्

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

कार्पण्यं मत्सरो दम्भः तृष्णाधिक्यं भयं मदः ।
CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
अकार्ये सम्प्रवृत्तिश्च दुःखानि धनिनां सदा ॥२१४॥

भृतिर्वृत्तिः कुसीदञ्च[८८] दासत्वं परतन्त्रता ।
इष्टानिष्टैर्वियोगश्च संयोगश्च सहस्रशः ॥२१५॥

दुर्भिक्षं दुर्भगत्वञ्च मूर्खत्वञ्च दरिद्रता ।
अधरोत्तरभावश्च[८९] मरकं राष्ट्रविभ्रमः ॥२१६॥

अन्योन्यातिशयाद् दुःखमन्योन्याभिभवात् पुनः ।
अन्तर्बहिः प्रकोपाश्च राज्ये दुःखं महीभृताम् ॥२१७॥

अनित्यता च भावानामच्छूपाणाञ्च यातनम्[९०] ।
अन्योन्यं स्यान्महीयस्त्वमन्योन्यञ्चापि भक्षणम्[९१] ॥२१८॥

इत्येवमादिभिर्दुःखैर्यस्माद् व्याप्तं चराचरम् ।
निरयादिमनुष्यान्तं तस्मात्सर्वं जयेद् बुधः ॥ २१९॥

दरिद्रता, ईर्ष्या, तिर्सनाको बहुलता, डर, मद, कुकार्यमा संलग्नता आदि धनिहरूका लागि सधैं कष्टकर हुन्छन् ।२१४।

सेवकत्व, नोकरी, व्याजमा धन ल्याउनु, दासता, पराधीनता, इष्टहरूसँगको वियोग, अनिष्टको योग आदि हजारौं कष्ट हुन्छन् ।२१५।

भोकमरी, कुरूपता, मूर्खता, दरिद्रता, उच्च र नीचभाव, मृत्यु र राष्ट्रविप्लव एक आपसमा वडप्पन र एक आपसको जयपराजय का साथै आन्तरिक र बाह्य प्रकोपहरू राज्यमा राजाहरूका लागि कष्टकर हुन्छन् ।२१६-२१७।

स्कन्धात् स्कन्धं नयन्[९२] भारं विश्राम्य[९३] मन्यते यथा ।
तद्वत्सर्वमिदं लोके दुःखं दुःखेन शाम्यते ॥२२०॥

अन्योन्यातिशयात्पाताभिभवाद्[९४] भोगसम्प्लवात् ।
धर्मक्षयाच्च देवानां दिवि दुःखमवस्थितम्[९५] ॥२२१॥

---

८८ ग. भृतिर्धृतिः कुसीदश्च ।
८९ क, ग, घ, ङ. अधरोत्तरभागश्च ।
९० ग. भावानामधुपानाञ्च । घ. भावानामच्छ्र्याणाञ्च पातकम् ।
९१ ग. अन्योन्यस्मान्महीयस्त्वमन्योन्यश्चापि लक्षणम् ।
९२ ग. स्कन्धात् क्वचिन्नयन् । ङ. स्कन्धात् स्कन्धं नयेत् ।
९३ ग. विश्रामम् ।
९४ ग. पापाभिभवाद् ।
९५ ग. मवन्तितम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
नानायोनिसहस्रेषु सम्भवः पुण्यसंक्षयात् ।
रोगाश्च विविधाकारा देवलोकेऽपि संस्थिताः ॥२२२॥

यज्ञस्य हि शिरच्छिन्नमश्विभ्यां संहितं पुनः ।
तेन दोषेण यज्ञस्य शिरोरोगः सदैव हि ॥२२३॥

भावहरूको अनित्यता तथा राक्षसहरूबाट पाइने यातना, एक अर्काप्रतिको बडप्पन र एउटाले अर्कोलाई खाने यस प्रकारका अनेकौं दुःखहरूबाट सबै नरकदेखि मनुष्यसम्म सम्पूर्ण स्थावर र जङ्गम व्याप्त छन् । त्यसैले विद्वान्ले यी सबैलाई जित्नु पर्दछ २१८-२१९।

एउटा काँधबाट अर्को काँधमा भार सार्दा जसरी विश्राम भएको मानिन्छ त्यसैगरी यस दुनियामा यो सबै दुःख दुःखद्वारानै शान्त गरिन्छ ।२२०।

एक अर्कासँग अधिक देखिने चाहना, एक अर्कासँग पराजय र तिरस्कार, भोगहरूमा डुबाइ तथा पुण्यको नाशले गर्दा स्वर्गमा पनि देवताहरूलाई कष्ट रहन्छ ।२२१।

पुण्यको नाश हुँदा हजारौं जुनीमा जन्म पर्दा र रोग लाग्दा अनेक किसिमका कष्ट स्वर्गलोकमा पनि विद्यमान रहन्छन् ।२२२।

यज्ञको काटिएको टाउको अश्विनीकुमारहरूले जोडिदिए । त्यस दोषले गर्दा यज्ञको सधैं टाउको दुखिरहन्छ ।२२३।

मार्तण्डभानोः कुष्ठञ्च वरुणस्य जलोदरम् ।
पूष्णो दशनवैकल्यं भुजस्तम्भः शचीपतेः ॥२२४॥

क्षयरोगश्च सुमहान् सोमस्य परिकीर्तितः ।
ज्वरश्च सुमहानासीद् दक्षस्यापि प्रजापतेः ॥२२५॥

कल्पे कल्पेऽपि देवानां महतामपि संक्षयः ।
परार्द्धद्वयकाले च ब्रह्मणश्चाप्यनित्यता ॥२२६।

दक्षदुहितर[९६] पौत्रीं ब्रह्मा कामितवान् पुनः ।
क्रोधेन च जयां देवीं योगस्थां शप्तवान् पुनः[९७] ॥२२७॥

कामक्रोधौ स्थितौ यत्र तत्र दोषास्तदात्मकाः ।
दुःखानि च समस्तानि संस्थितानि न संशयः ॥२२८॥

विष्णोश्च जन्ममरणं मायावित्वञ्च सर्वतः ।
स्त्रीवधः कामसक्तिश्च सारथ्यम्पाण्डवे बले ॥२२९॥

---

९६ घ. तक्षदुहितरं ।
९७ ग. प्रभुः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.

मार्तण्डनामक सूर्यलाई कुष्ठरोग, वरुणलाई जलोदर, सूर्यको दाँत बिग्रिनु, इन्द्रको भुजस्तम्भ चन्द्रमालाई क्षयरोग र दक्षप्रजापतिलाई ठूलो जरो आएको थियो ।२२४-२२५।

कल्प कल्पमा ठूला देवताहरूको पनि नाश हुन्छ भने दुई परार्द्ध समय वितेपछि ब्रह्मा पनि मर्दछन्। त्यसैले यिनी सबै अनित्य छन् ।२२६।

ब्रह्माले दक्षकी छोरी आफ्नी नातिनीलाई चाहेका थिए भने रीसले योगमा रहेकी जया देवीलाई सरापेका थिए ।२२७।

जहाँ काम र क्रोध रहन्छन् त्यहाँ तिनीहरूसँग सम्बद्ध दोषहरू र समस्त दुःखहरू पनि रहन्छन्। त्यसमा कुनै संशय छैन ।२२८।

विष्णुलाई पनि जन्म र मृत्युको फल भोग्नु पर्छ र उनमा मायाविता, स्त्रीवध र कामासक्तिजस्ता दोषहरू छन् भने पाण्डवको सेनामा सारथि समेत रहनुपरेको थियो ।२२९।

रुद्रेण त्रिपुरं दग्धं दक्षयज्ञश्च नाशितः ।
स्कन्दस्य जन्म तच्छ्रुत्वा क्रीडाश्चान्याः सहस्रशः ॥२३०॥

एवं त्रयोऽपि रागाद्यैर्दोषैर्देवाः समन्विताः ।
एभ्यः परः शिवः शान्तः परिपूर्णः स[९८] मुक्तिदः ॥२३१॥

एवमेतज्जगत्सर्वमन्योन्यातिशये स्थितम् ।
दुःखैराकुलितं ज्ञात्वा निर्वेदं परमं व्रजेत् ॥२३२॥

निर्वेदाच्च विरागः स्याद् विरागाज्ज्ञानसम्भवः ।
ज्ञानेन तत्परं ज्ञात्वा शिवमुक्तिमवाप्नुयात्[९९] ॥२३३॥

समस्तदुःखनिर्मुक्तः स्वस्थात्मा स सुखी सदा ।
सर्वज्ञः परिपूर्णश्च मुक्तः इत्यभिधीयते ॥२३४॥

इति श्री शिवधर्मोत्तरे संसारगतिर्नामाष्टमोऽध्यायः ।

रुद्रले त्रिपुर जलाएका थिए, दक्षको यज्ञ नाश गरेका थिए भने स्कन्द जन्मेको सुनेर अन्य हजारौं क्रीडाहरू गरेका थिए ।२३०।

यसरी ठूला भनिएका ब्रह्मा , विष्णु र रुद्रदेवहरूमा पनि रागादि दोष रहेका छन् । यिनीहरू भन्दा माथि भगवान् शिव शान्त र परिपूर्ण रूपमा रहेका छन् र उनले नै मुक्तिप्रदान गर्दछन् ।२३१।

---

९८ ग. परिपूर्णश्तु ।

९९ ग. शिवमुक्तिन्तदाप्नुयात् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यसरी यो संसार एक अर्कासँग उत्कृष्ट हुनका लागि दुःखै दुःखले परिपूर्ण बनेको छ। यो सबै जानेर परम निर्वेदलाई प्राप्त गर्नु पर्दछ।२३२।

निर्वेदबाट वैराग्य र वैराग्यबाट ज्ञान प्राप्त हुन्छ। ज्ञानबाट परम शिवसायुज्य प्राप्त गर्न सकिन्छ।२३३।

सम्पूर्ण दुःखहरूबाट नितान्त मुक्त, आफ्नै आत्मामा रमाउने, सदा सुखी, सर्वज्ञ र परिपूर्णलाई मुक्त भनिन्छ।२३४।

यस शिवधर्मोत्तरमा संसारगति नाम गरेको आठौं अध्याय समाप्त भयो।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ स्वर्गनारकचिह्ननिरूपणं नाम नवमोऽध्यायः

अथ स्वर्गभोगमनुभूय नराः क्षीणपुण्यास्तद्वासनानुभवादिमं लोकमागत्य शुभदेश-जाति-कुल-रूपायुः श्रुत- प्रज्ञा- शील- शौच- सत्य- दम- दान- दया- दाक्षिण्य- क्षमारोग्य- सत्त्व- बलोत्साह- प्रभावः[१] प्रधान- धन- धान्य- रत्न- यान- वाहन- हर्म्य- प्रासाद-गीत- नृत्य- वाद्य- कला- सुख- शय्यासन- मिष्टान्न[२]- पान- सुगन्धवास- स्त्रीरत्न-पुत्र-पशु-वस्त्रालङ्कार-हिरण्य-मही-भोगाईतनावसथ-सभा-सत्रप्रपाराम-तडाग-दीर्घिका-कूपोद्यान-देव-द्विज-गुरु-विद्या-विनीतः साधु- तपस्वि- पूजा- सत्कारानुष्ठानाभिरतस्तपः- स्वाध्याय-ध्यान-ज्ञानापवर्ग-स्वर्ग[३]-कथाभिरामश्च भवतीति तस्माद्युक्तञ्च[४] स्वर्गीयं कर्म कर्तुं वक्तुञ्च[५] ।१।

अब स्वर्गनरकचिह्न नाम गरेको नवौं अध्याय प्रारम्भ हुन्छ।

मानिसहरू स्वर्ग सुखको अनुभव गरेर पुण्य समाप्त भएपछि त्यस पुण्यको वासना र अनुभवले पुनः यस पृथ्वीलोकमा आएर राम्रो देश, असल जाति, उच्च कुल, रूप, आयु, शास्त्राध्ययन, प्रज्ञा, शील, पवित्रता, सत्य, इन्द्रियहरू बशीकरण, दान, दया, दाक्षिण्य, क्षमा, आरोग्य, सत्त्व गुण, बल तथा उत्साहका प्रभावले प्रधान, धन, धान्य, रत्न, सवारी साधन, घोडा गाडी, महल, दरबार, गीत, नृत्य, वाद्य, कला, सुख, शय्या, आसन, मिष्टान्न, राम्रो पेय, सुगन्ध, अत्तर, स्त्रीरत्न, पुत्र, पशु, वस्त्र, आभूषण, सुन, भूमि, भोगका विस्तृत आश्रयहरू, वस्तीहरू, सभा, यज्ञ, पँधेरो, बगैंचा, तलाउ, पोखरी, कुवा, उद्यान, देवता, ब्राह्मण तथा गुरुहरूप्रति विद्याले विनम्र साधु, तपस्वी, पूजा तथा सत्कार आदि कार्यमा संलग्न तपस्या, स्वाध्याय, ज्ञान, धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष एवं स्वर्गका कथाहरूले मनोज्ञ हुन्छ। त्यसैले स्वर्गीय कर्म गर्नु र त्यसको बयान गर्नु उपयुक्त हुन्छ।१।

धर्माद्राज्यं[६] धनं सौख्यमधर्माद् दुःखसम्भवः ।
तस्माद् धर्मं[७] सुखार्थाय कुर्यात्पापञ्च वर्जयेत् ॥२॥

लोकद्वयेऽपि यत्सौख्यं धर्मात्तत्प्राप्यते यतः ।
धर्ममेवमतः कुर्यात्सर्वकामार्थसिद्धये ॥३॥

मुहूर्त्तमपि जीवेत नरः शुक्लेन कर्मणा ।
न कल्पमपि कृष्णेन लोकद्वयविरोधिना ॥४॥

---

१ क, घ. प्रभाव।
२ क, ग, घ ङ. मृष्टान्न।
३ ख. स्वर्ग इति नास्ति।
४ क, ख, घ. तस्माद्युक्तम्। ङ. तस्मादुक्तम्
५ ग. कर्तुञ्च वस्तुतः।
६ ग. धर्माद्रक्ष्यम्।
७ घ. धर्माधर्म।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ नरकेषु नराः केन पापेन कर्मणा यातना विचित्राः कष्टाश्चानुभूय भूमिभागमागच्छन्ति[८] ।५।

ततः पापशेषेण वृक्ष-कीट-मृग-पक्षि[९]-पशुजाति-लक्षणैः प्रत्यक्ष नरकेषु पुनर्दुःखान्यनुभवन्ति ।६।

धर्मबाट राज्य, धन तथा सुख र अधर्मबाट दुःख हुन्छ त्यसैले सुखका निमित्त धर्म गर्नु पर्दछ र पापलाई त्याग्नु पर्दछ ।२।

धर्मबाट नै यसलोक र परलोक दुबैमा सुख पाइन्छ त्यसैले सबै चाहनाहरू र पुरुषार्थहरूका सिद्धिका निमित्त धर्म गर्नु पर्दछ ।३।

मानिस एक क्षण पनि राम्रा कामहरू गरेर बाँचोस् । तर यसलोक र परलोकको विरोधि नराम्रो काम गरेर कल्पसम्म पनि नबाँचोस् ।४।

नरकहरूमा मानिसहरूले कुन पापकर्मले कस्ता किसिमका यातनायुक्त कष्टहरूलाई अनुभव गरेर यस भूमिमा आउँछन् ? ५।

त्यसपछि शेष पापका कारणले वृक्ष, कीरा, मृग, पक्षी, पशु आदि जातिका लक्षणले युक्त भएर प्रत्यक्ष नरकहरूमा फेरि पनि दुःखको अनुभव गर्दछन् ।६।

ततः क्षीणावशिष्टपापास्तद्वासनामात्रानुभावादेतैर्लक्षणैर्मनुष्यजातौ जायन्ते ।७।

तद्यथा - ब्रह्महा क्षयी, सुरापः श्यावदन्तः[१०], सुवर्णचौरः कुनखी, दुश्चर्मा गुरुतल्पगः, तत्परिवादश्रवणाद्[११] बधिरः, स्वयमनुकीर्तनात् खरः, श्वा निन्दकः[१२], प्रतिहन्ता गुरोरपस्मारी, तदाज्ञाभङ्गाद् भगन्दरी, मत्सरी च भवेत् कृमिः, अवज्ञाकारी चान्धः, कृमिः गुरुकार्योत्प्रेक्षी[१३], दुष्प्रज्ञस्तत्कर्मणि शठः कृकलाशः[१४], कुपितमक्षमापय्य[१५] गुरुमपक्रामतः शिरोरोगः[१६], एते गुरुकर्म- विपाकाः ।८।

श्वपचः चाण्डालः पतितः पापिष्ठः[१७], रजस्वला[१८] संव्यवहार्यन्त्यजातिः[१९] , श्वित्री वस्त्रापहारी, अग्निदः कुष्ठी, रजतापहारी दर्दुरः, कूटसाक्षी मुखरोगी, मातापितृगुरुतपस्विव्याधित -बालवृद्धार्त्तशरणागतत्यागी अनिमित्ततः[२०] पादाक्षिरोगी, प्रतिज्ञाय ब्राह्मणस्यादानादल्पायुः,

---

८ ग. भूमिमभ्यागच्छन्ति ।

९ ग. पक्षी इति नास्ति ।

१० ख, ग. श्यामदन्तः ।

११ क, घ, ङ. तद्वादपरिश्रवणाद् । ग. तदपवादपरिश्रवणाद् ।

१२ ख, ग. आनिन्दकः ।

१३ ग. कार्योपेक्षी ।

१४ ख, ग. कृकलासः ।

१५ ख, ग. कुपितमक्षमाप्य ।

१६ घ. शिरोरोगी ।

१७ घ. पापिष्ठो ।

१८ ग. द्विजखराः ।

१९ ख. संव्यवहार्थं त्यजति ।

२० ख. निमित्तदः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्यसपछि सकिएर केही बचेका पापहरू र ती पापहरूको वासना मात्रको अनुभवले अघो निर्दिष्ट लक्षणले युक्त भएर मनुष्य जातिमा जन्मन्छन् ।७।

जस्तै- ब्रह्महत्यारो क्षयरोगी, मदिरा पिउने दाँत कालो हुने रोगले युक्त, सुन चोर नराम्रो नङ भएको, गुरुको बिछ्यौनामा(मान्य स्त्री समागम गर्ने) जाने चर्मरोगी, गुरुको निन्दा सुन्नाले बहिरो, स्वयं गुरुको निन्दा सुनेर अरूलाई सुनाउने गधा, निन्दा गर्ने कुकुर, गुरुलाई हान्ने मृगी रोगले युक्त, आदेश नमान्ने भगन्दर रोगले युक्त, गुरुको ईर्ष्या गर्ने कीरो, तिरस्कार गर्ने अन्धा, गुरुका कार्यको उपेक्षा गर्ने कीरो, गुरुका काममा धूर्त्याइँ गर्ने दुर्बुद्धि छेपारो, रीस र दम्भले युक्त भएर गुरुको अतिक्रमण गर्ने व्यक्ति टाउकाको रोगी हुन्छ । यी गुरुकर्मका परिणाम हुन् ।८।

पतित पापी तथा कुकुर खाने चण्डाल हुन्छ । रजस्वलासँग व्यवहार गर्ने शूद्र हुन्छ । लुगा चोर्ने सेतो कोढले युक्त, आगलागि गर्ने कोढी, चाँदी चोर्ने भ्यागुतो र झूटो गवाही दिने मानिस

तद्वृत्यपहारी दामगर्भान्तःपाकी, प्रपानाशकनैष्ठिक- प्रतिनिर्वृत्तः सदारोगी, पत्नीबहुत्वे सत्येकरमः ल्कीबः, स्वामिना धर्मे नियुक्तस्तदनुष्ठानसत्कार- पूजाप्रदानादिषु शाठ्यव्यवहारी जलोदरी, दुर्बलबधे बलवतः समुत्प्रेक्षादङ्गहीनत्वम्, अन्नहार्यजीर्ण- व्यवहारपक्षपाती जिह्वारोगी, स्वयं प्रवर्तितव्रतधर्मानुष्ठानविच्छेदिनः प्रतिपत्तिषु वियोगः,[२१] स्वयमग्रभुग्गलरोगी [२२], अकृतपञ्चमहायज्ञभोगी विड्वराहः, पर्वमैथुनी प्रमेही, स्वदारेभ्योऽन्यत्र दीव्यतः केशाल्पत्वम्, परिक्षीणमित्रबन्धुस्वामिसाधुजनावमन्ता परिभूतकष्टवृत्तिः क्षीणवृत्ते- रप्यतिथिमनश्नतः कपोलपिटकः, सूर्योढस्या[२३]प्रतिश्रयदानादिष्टपत्नीवियोगः, छद्मना गुरुस्वामि- मित्रमुपचरतः प्राप्तार्थपरिभ्रंशः, विश्रम्भापहारी सर्वःदुःखाश्रयी, मिथ्यागुणैरात्मोपकर्षी[२४] वामनः,

मुखरोगी हुन्छ । विना कारण आमा, बुबा, गुरु, तपस्वी, रोगी, बालक, वृद्ध, पीडित र शरणमा आएका व्यक्तिहरूको परित्याग गर्ने मानिस खुट्टा र आँखाको रोगले युक्त हुन्छ । दिन्छु भनी प्रतिज्ञा गरेर ब्राह्मणलाई नदिंदा अल्पायु हुन्छ । ब्राह्मणको वृत्ति हरण गर्ने लहरे र गर्भैदेखि भित्री पाकेका फोडाहरूले युक्त हुन्छ । पौशाला नष्ट गर्ने र लिएको ब्रतबाट पछि हट्ने सँधै रोगी हुन्छ । धैरै पत्नी राख्ने तर यौटामा मात्र रमाउने नपुंसक तथा मालिकले धर्मकार्य सम्पादनका लागि नियुक्त गरे तापनि उसको धार्मिक अनुष्ठान सत्कार र पूजासम्भार प्रदान गर्ने आदि काममा धूर्त्याइ गर्ने मानिस जलोदर रोगले ग्रस्त हुन्छ । बलवान्को उक्साहटमा दुर्बलको वध गर्दा अङ्गहीनता हुन्छ । अन्नचोर तथा अजीर्ण हुदासम्म भोजनको पक्षपाती जीब्राको रोगी हुन्छ । स्वयं शुरु गर्‍याएको व्रत वा धार्मिक अनुष्ठानको परित्याग गर्ने मानिसको कार्यसिद्धिमा वियोग हुन्छ । खञ्चुवा मानिसलाई गलरोग लाग्छ । पञ्चमहायज्ञ विनानै भोजन गर्ने व्यक्ति सुँगुर हुन्छ । पर्वमा मैथुन गर्ने मानिसलाई प्रमेहरोग र आफ्नी पत्नीबाहेक अन्यत्र खेल्ने मानिस गञ्जा (केश नभएको) हुन्छ । धनहीन मित्र, बन्धु, स्वामी र साधुहरूको अपमान गर्ने तिरस्कृत र कष्टपूर्ण जीविकोपायले युक्त हुन्छ । धनहीन भए पनि अतिथिलाई नखुवाउनेको घाँटीमा फोडा हुन्छ । सूर्यास्तको समयमा आएको अतिथिलाई आश्रय नदिंदा इष्टजन वा पत्नीसँग वियोग हुन्छ । गुरु, स्वामी र मित्रको सेवा गर्दा छल गर्ने मानिसले पाएको धन नष्ट हुन्छ । विश्वासघात गर्ने सम्पूर्ण दुःखको आश्रय बन्दछ । असत्य गुण देखाएर आफूलाई उत्कृष्ट देखाउने मानिस पुड्को हुन्छ ।

---

२१ क. प्रतिपत्तिष्ववियोगः । ख, ङ. स्वनियोगिनः । ग. प्रतिपत्नीष्ववियोगः ।

२२ ग. अग्रहितुर्गलरोगी ।

२३ ख. सूर्योदयस्या ।

२४ ग. रात्मापकर्षी ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गोपृष्ठयायी[२५] कटलुती, गोघ्नो जात्यन्धः, गोदुःखकारी गोनासः, गोनिर्दयश्चिपिटनासः , निस्तेजस्कः सभायां गलगण्डी, क्रोधनश्चण्डालः, पिशुनः पूतिनासिकः, सूचकः[२६] पूतिवक्त्रः, त्रपुचमरसीसहंसाजैडकाशेषविक्रयी मृगव्याधः, कुण्डाशी भृतकः, तैलिको नास्तिकः, रङ्गोपजीवी[२७] अभक्ष्यभक्षी , गण्डमाली अप्रतिरूपव्यवहारदर्शी, ज्ञानमन्यायतः प्रतिगृह्णन् मूकः, पुस्तकहार्यन्धः, पुण्यकथाक्षेपको वक्रनासः, शिष्टाचीर्णधर्मदूषकः, केकराक्षः साधुतपस्विदेवतन्त्रद्विजातिज्ञानयोगद्वेष्टावक्रास्यः[२८],पुण्यदानप्रवृत्तप्रतिषेधककृमिदन्ती,देवब्रह्मस्वापहारकोवान्ताशी, तडागाराम- भेत्ताङ्गहीनः[२९], प्रभुसुरादिव्यवस्थासमयभेदकस्तस्कराणामवरक्षिताव्यवहारेषु माध्यस्थान्[३०] छलग्राह्यजितभृत्यः,

गाई गोरुमा चढ्ने मान्छेको पिठ्युमा फोडा हुन्छ। गोहत्यारा जन्मान्ध र गाईलाई दुःख दिनेको नाक गाईको जस्तो हुन्छ। गाईलाई दया नगर्नेको नाक चेप्टो हुन्छ। सभामा अरूलाई नीचा देखाउँनेको गाँड आउँछ। रिसाहा चण्डाल हुन्छ। अर्काको कुरा लाउनेको नाक गन्हाउँछ। गुप्त सूचना दिनेको मुख गन्हाउँछ। राङ, चमर, सीसा, हाँस, बाख्रा, भेडा आदि धातु, पक्षी वा पशु सबैको बिक्री गर्ने शिकारी हुन्छ। जारका छोराको घरमा खाने नोकर हुन्छ। नास्तिक तेल बेच्ने हुन्छ। अभक्ष्यभक्षण गर्ने मानिसको जीविका रङ्गमञ्चको कामबाट चल्दछ। समान व्यवहारलाई पनि असमान व्यवहार देख्नेको घाँटीमा खटिराको माला हुन्छ। अन्यायपूर्वक ज्ञानार्जन गर्ने लाटो हुन्छ। पुस्तक चोर अन्धा हुन्छ। पुण्यकथाहरूमा आक्षेप गर्नेको नाक टेढो हुन्छ। शिष्टद्वारा नभनिएकै अर्थात् शिष्टसम्मत धर्ममा दोष देखाउने डेढो हुन्छ। साधु, तपस्वी, देवता, ब्राह्मण, ज्ञान र योगमा द्वेष राख्नेको मुख बाङ्गो हुन्छ। पुण्यपूर्वक दान गर्न लागेका मानिसलाई रोक्नेका दाँतमा कीरा पर्दछन्। देवता र ब्राह्मणका धनको अपहरण गर्ने मानिसले वान्ता खान्छ। तलाउ र बगैंचा भेदन गर्ने अङ्गहीन हुन्छ। मालिक तथा देवताहरूको व्यवस्था र समयको अतिक्रमण गर्ने, चोरहरूलाई सुरक्षा प्रदान गर्ने र व्यवहारहरूमा अमध्यस्थलाई छलपूर्वक मध्यस्थ गर्न लगाउने मानिस नोकरहरूको अधीनमा रहन्छ।

सदा पुरुषः व्याध्यभिभूतः परदाराभिगाम्यगुप्तदारः, स्वामिमित्रगुरुद्रोहीवातरोगी, गोष्ठोत्कर्षी दुश्चर्मा, खराश्वाभिगामी मधुमेही, धर्मपत्नीष्वन्यमैथुनप्रवर्तकस्तूवरकः, स्वगोत्रसमयस्त्र्यभिगामी श्लीपदी, मातापितृभगिनीस्त्र्यभिगाम्यजीवी, परापवाद्यलसः,स्फुटिताक्षः कृतघ्नः,सर्वारम्भविफलास्तदशेषाः कुब्जकुण्डपण्डव्यङ्गदरिद्राः स्फुटितपाणिपादाङ्गावयवाः, धूसराश्छद्मिनः, परपिण्डोपजीविन- श्चीरकर्पटधराः स्थूलमलिनवाससः, क्षुत्पिपासातुराः प्रेतरूपिणः सततमुद्विग्नहृदयाः, बहुप्रलापिनः पुण्यकथापराङ्मुखाः, स्त्रीष्वासक्तचित्ताः दुर्भगाः[३१], स्त्रीपराधीनान्नपानमैथुनाम्बरा देवाग्निगुरु- बृद्धब्राह्मणावमन्तारः प्रसभाभिसृष्टस्त्रीकाः सदापहृतसर्वस्वा बधबन्धनताडननिर्भर्त्सनाभिभूताः, स्त्रीद्यूतमद्यपाननिरतानित्यक्रुद्धास्याः, पापनिरताः स्मृतिपरिहीनाः, पुण्यद्वेष्टारः परमर्मकर्तनरता हीनाङ्गाः, हीनाचारा हीनान्नपानवस्त्रशय्यासनाः स्वल्पायुषः स्वल्पबुद्धयः, शठषण्ढचण्डभण्डशैलूष- तस्करपरप्रेष्यपरकर्मव्याधिता दुःखिताः क्रूरकर्माणश्चोपजायन्ते।९।

---

२५ ग. गोपृष्ठघाती।

२६ क, घ, ङ. सूचिकः।

२७ घ. नास्तिको रङ्गोपजीवी।

२८ ग. वक्रास्य इति नास्ति।

२९ ख, ग. भेत्ताछेत्ताङ्गहीनः

३० घ. माध्यस्थम्।

३१ घ. दुर्भगा इति पदं नास्ति।

Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0 In Public Domain. Digitization by eGangotri

परस्त्रीसँग संसर्ग गर्ने र आफ्ना स्त्रीहरूको रक्षा नगर्ने मानिस सधैं रोगग्रस्त हुन्छ। स्वामी, मित्र र गुरुको द्रोह गर्ने मानिस वातरोगी हुन्छ। गोठ भत्काउने चर्मरोगी हुन्छ। खच्चड र घोडामा अभिगमन गर्ने मधुमेहको रोगी हुन्छ। धर्मपत्नीहरूलाई अरूसँग मैथुन गर्न लगाउने नपुंसक हुन्छ। आफ्ना गोत्रका र सिद्धान्तका स्त्रीहरूसँग संसर्ग गर्ने मानिसलाई हात्तीपाइले हुन्छ। सानिमा र फुपूसँग संसर्ग गर्ने अत्यन्त अल्पायु हुन्छ। अर्कालाई दोष लगाउने आलसी हुन्छ। कृतघ्न कानो हुन्छ। सम्पूर्ण कार्यारम्भलाई विफल पार्ने सम्पूर्ण मानिसहरू कुब्ज, जारपुत्र, नपुंसक, अधिकाङ्ग, दरिद्र र विकलाङ्ग हुन्छन्। छल गर्नेहरू खैरा हुन्छन्। अर्काको खानाबाट गुजारा गर्नेहरू रूखको बोक्रा र थाङ्नाका लुगा लगाउने अथवा मोटा र मैला लुगा लगाउने हुन्छन्। सधैं दुःखी रहने मानिसहरू भोक प्यासले आत्तिएका प्रेत हुन्छन्। पुण्य कथा नसुन्ने मानिसहरू बकबासी भएर जन्मन्छन्। सधैं स्त्रीहरूमा आसक्त रहनेहरू कुरूप हुन्छन्। स्त्रीको अधीनता, अन्नपान, मैथुन तथा वस्त्र आदिमा लम्पट र देवता, गुरु, अग्नि, वृद्ध एवं ब्राह्मणको अपमान गर्ने मानिसका स्त्रीहरू हठपूर्वक अभिसरण गर्दछन्, उनको सधैं सर्वस्वहरण हुन्छ र उनीहरू बध, बन्धन, पिटाइ र हप्काइका चपेटामा रहन्छन्। स्त्री, जुवा र मदिरामा लम्पट भएका मानिसहरू सधैं रिसाएको जस्तो मुख लिएर जन्मन्छन्। पापमा डुबेका मानिसहरू स्मरणशक्तिले विहीन हुन्छन्। धर्मको द्वेष गर्ने,

तस्मादेनसि प्रायश्चित्तं कर्तव्यं तीर्णप्रायश्चित्ताः परिशुद्धलक्षणा जायन्ते ।१०।

स्वर्गानारकाश्च[३२]पुण्यहेतुत्वादुभयरूपाः,सङ्कीर्णफलास्तत्कर्मफलात्कर्माधिक्येनभोग्यव्यवहाराधारपरिरक्षिता भवन्ति ।११।

तदत्रैतेश्लोकाः -

यस्मात् पापेन दुःखानि तीव्राणि सुबहूनि च ।
तस्मात्पापं न कर्तव्यमात्मपीडाकरं हि तत् ॥१२॥

यस्मिन् काले च देशे च वयसा यादृशेन च ॥
कृतं शुभाशुभं कर्म तत्तथा तेन[३३] भुज्यते ॥१३॥

अरूलाई मर्मान्त हुने गरी व्यवहार गर्ने मानिसहरू अङ्गहीन हुन्छन्। आचरण नराम्रो भएका व्यक्तिहरू अन्नपान, लुगालत्ता, शय्यासन आदिले हीन स्वल्पायु र स्वल्पबुद्धिका हुन्छन्। क्रूर कार्य गर्ने व्यक्तिहरू शठ, नपुंसक, उग्र, भँडुवा, नटुवा, चोर, अर्काको काममा खटाइने, अरूको काम गर्ने, रोगी, दुःखी र क्रूर भएर जन्मन्छन् ।९।

त्यसैले पाप भएमा प्रायश्चित्त गर्नुपर्दछ। प्रायश्चित्त गरिसकेपछि उनीहरू विशुद्ध स्वरूपका हुन्छन् ।१०।

स्वर्गवासी र नरकवासीहरू पुण्यका कारणले दुई थरी हुन्छन्। मिश्र फल भएका त्यस कर्मको फलबाट कर्मको आधिक्यले गर्दा भोग गर्नु पर्ने व्यवहारको आधारमा संरक्षित हुन्छन् ।११।

त्यस विषयमा यहाँ यी श्लोकहरू छन् -

पापले तीव्र र धेरै दुःखहरू पाइन्छन्। त्यसैले पाप गर्नु हुँदैन किनभने पाप पीडादायक हुन्छ ॥१२॥

जुन समयमा जुन देशमा जस्तो उमेरमा जस्तो शुभ वा अशुभ कर्म गरिएको हुन्छ त्यसै समयमा त्यसै ठाउँमा र त्यसै अवस्थामा उसले त्यसको भोग गर्दछ ।१३।

३२ घ. जयन्तु इत्यधिकपाठः ।

३३ ग. तत्तस्मात्तेन ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

तस्मात्सदैव दातव्यमविच्छिन्नं सुखार्थिभिः ।
CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
विच्छिद्यन्ते यथा भोगा ग्रीष्मे कुसरितो यथा ॥१४॥

सत्यं वक्तुमशेषतोऽस्ति सुलभा वाणी मनो ध्यायितुं
दातुं दानवरं शरण्यमभयं बाह्यं पितृभ्यो जलम् ।
पूजार्थं हि सदाशिवस्य विमलः सन्धानयज्ञः परः
क्षुद्व्याधेः फलमूलमस्ति रसितुं क्लेशात्मकैः किन्धनैः ॥१५॥

इति श्री शिवधर्मोत्तरे स्वर्गनारकचिह्ननिरूपणं नाम नवमोऽध्यायो ।

त्यसैले सुख चाहने मानिसहरूले निरन्तर सधैं दान गर्नु पर्दछ। जसरी ग्रीष्म ऋतुमा कुनदीहरू सुक्दछन् त्यसै गरी भोगहरू विच्छिन्न हुने गर्दछन् ॥१४॥

सत्य बोल्नका निमित्त निःशेषरूपमा वाणी, ध्यान गर्नका लागि मन, दिनलाई श्रेष्ठ दान शरणमा आएकालाई दिन अभय र पितृहरूका लागि बाहिर कुवा नदी आदिको जल तथा पूजाका लागि सदाशिवको स्वच्छ र परम ज्ञानयज्ञ विद्यमान रहेको छ भने भोक रूपी व्याधिलाई शान्त पार्न फलहरू र कन्दमूलहरू सुलभ छन् । यस अवस्थामा दुःखदायी धनहरूको के प्रयोजन ?। १५॥

यसरी शिवधर्मोत्तरमा स्वर्गनारकचिह्न नाम गरेको नवौं अध्याय समाप्त भयो ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ ज्ञानयोगो नाम दशमोऽध्यायः

अथ संसारमुक्त्यर्थं ज्ञानयोगं ब्रवीमि ते[१] ।
शिवप्रकाशकं ज्ञानं योगस्तत्रैकचित्तता[२] ॥१॥

स्वसिद्धान्ताविरुद्धेन[३] यस्तर्केण विचारयेत् ।
धर्मं ज्ञानापवर्गार्थं स तत्त्वं वेद[४] नेतरः ॥२॥

पूर्वोत्तराविरोधेन कोऽत्रार्थोऽभिमतो भवेत् ।
इत्याद्यव्यूहनं तर्कः शुष्कतर्कं विवर्जयेत् ॥३॥

तस्मादागमयुक्त्यैव[५] सूक्ष्मार्थप्रविचारणम्[६] ।
कर्तव्यं नानुमानेन केवलेन विपश्चिता ॥४॥

अब ज्ञानयोग नामक दशौं अध्याय आरम्भ हुन्छ ।

स्कन्द अगस्तिलाई भन्दछन् - अब संसारको मुक्तिका लागि म तिमीलाई ज्ञानयोगका विषयमा बताउँदैछु। शिवको प्रकाशक तत्त्व ज्ञान हो भने शिवमा एकाग्रचित्त हुनु योग हो ।१।

जसले आफ्ना सिद्धान्तको विरोध नहुने गरी तर्कका साथ विचार गर्दछ त्यसले ज्ञान र मोक्ष प्रयोजन भएको तत्त्वसहित धर्मलाई जान्दछ, अरूले होइन ।२।

अघि पछिको कुरा नबाझ्ने गरी कुन अर्थ यहाँ शास्त्र सङ्गत होला भनी वितर्क गर्नु तर्क हो । तर यस्तोमा व्यर्थको फोस्रा तर्कबाट भने बच्नु पर्दछ ।३।

हीनमध्योत्तमफलं बहुद्वारं यतः शुभम् ।
तस्मात्परीक्ष्य कुर्वीत पुण्यं साधु महत्फलम् ॥५॥

आदिमध्यान्तनिर्मुक्तः स्वभावविमलः प्रभुः ।

---

१ ख. ब्रवीहि मे ।
२ घ. कचिन्तना ।
३ ख. स्वसिद्धान्ताविरोधेन । ग .स्वसिद्धावविरुद्धेन पुस्तकेन ।
४ ग. सतस्त्वं वद ।
५ ग. युक्तैव ।
६ ग. विचारतः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

सर्वज्ञः परिपूर्णश्च शिवो ज्ञेयः शिवागमे[७] ॥६॥
CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सर्वार्थसाधकं ज्ञानं शिवयोगञ्च शाश्वतम् ।
प्रकाशयति मुक्त्यर्थं मुमुक्षूणामयं शिवः ॥७॥

बहुत्वेऽपि च शास्त्राणां सर्वज्ञेन शिवेन यत् ।
प्रणीतममलं ज्ञानं तत् प्रमाणं न संशयः ॥ ८॥

त्यसैले बुद्धिमानूले केवल अनुमानले मात्र होइन शास्त्रसम्मत युक्तिद्वारा गहिराइका साथ शास्त्रार्थबारे विचार गर्नु पर्दछ ।४।

अधम, मध्यम र उत्तम फलले गर्दा पुण्यका धेरै ढोकाहरू छन् । त्यसैले राम्रोसँग परीक्षा गरेर धेरै फल दिने राम्रो पुण्य गर्नुपर्दछ ।५।

आदि, मध्य र अन्त रहित स्वभावतः निर्मल, सर्वशक्तिमान्, सर्वज्ञ र परिपूर्ण शिव नै शिवशास्त्रका बोध्य हुन् ।६।

यी शिवले मोक्षको इच्छा राख्नेहरूको मुक्तिका लागि सबै पुरुषार्थ साध्ने ज्ञान र शाश्वत शिवयोगलाई प्रकाशित गर्दछन् ।७।

यद्यपि शास्त्रहरू धेरै छन् तथापि सर्वज्ञ शिवले उपदेश गरेको निर्मल ज्ञान नै प्रामाणिक शास्त्र हो भन्नेमा कुनै सन्देह छैन ।८।

यः सर्वज्ञः सुसम्पूर्णः स्वभावविमलः शिवः ।
सर्वदोषविनिर्मुक्तो ब्रूयात् स कथमन्यथा ॥९॥

अभावादीश्वरस्येयं जगत्सृष्टिः कथम्भवेत् ।
अचैतन्यात्प्रधानस्य अज्ञत्वात् पुरुषस्य च ॥१०॥

प्रधान[८]परमाण्वादि यावत् किञ्चिदचेतनम् ।
तदकर्तृ स्वयं दृष्टं बुद्धिमत्कारणं विना ॥११॥

न यथा घटभावेन मृत्पिण्डं स्वयमृच्छति ।
तथाज्ञा बुद्धिभावेन न तिष्ठेत् प्रकृतिः स्वयम् ॥१२॥

धर्माधर्मोपदेशश्च बन्धमोक्षविचारणम् ।
न सर्वज्ञं विना पुंसामादिसर्गे प्रसिद्ध्यति ॥१३॥

---

७ क, घ. शिवागमः ।
८ क. अज्ञान ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जो शिव स्वयं सर्वज्ञ परिपूर्ण स्वभावले नै शुद्ध र सम्पूर्ण दोषहरूबाट अस्पृष्ट छन् त्यस्ता भगवान्द्वारा उपदिष्ट शास्त्र कसरी अप्रामाणिक हुन सक्दछ ।९।

प्रधान अचेतन र पुरुष अज्ञ भएकाले जगदीश्वर शिवका अभावमा यस संसारको सृष्टि कसरी हुन्थ्यो होला ।१०।

स्वयं चैतन्ययुक्त नभएकाले प्रधान एवं परमाणु आदि जे जति अचेतनहरू छन् ती जगत्का कर्ता हुन सक्दैनन् ।११।

जसरी कुनै कर्ता विना माटाको थुप्रो आफै घडामा परिणत हुन सक्दैन त्यसै गरी अज्ञ प्रकृति स्वयं कर्तृत्वेन बुद्धिभावमा परिणत हुन सक्दैन ।१२।

पुण्य तथा पापको उपदेश र बन्धन तथा मुक्तिको विचार सर्वज्ञ विना प्रारम्भिक सृष्टिमा आफै सिद्ध हुदैन ।१३।

वैद्यं विना निराक्रन्दाः क्लिश्यन्ते रोगिणो यथा ।
शिवं विना जगत्तद्वन्निराक्रन्दं भवेत् सदा ॥१४॥

तस्मादनादिः सर्वज्ञः परिपूर्णः परः शिवः ।
अस्ति नाथः परित्राता पुंसां संसारसागरात् ॥१५॥

येऽभ्यस्यन्ति शिवज्ञानं शिवोक्तं शिवभाविताः ।
ते भवन्ति शिवाः शान्ता भवे मज्जन्त्यभाविताः ॥१६॥

असत्यस्मिञ्जगन्नाथे तमोभूतमिदञ्जगत् ।
सूर्येणैव विहीनं हि निरालोकं जगद्यथा ॥ १७॥

यथानादिप्रवृत्तोऽयं घोरः संसारसागरः ।
शिवोऽपि हि तथानादिः संसारान्मोचकः स्थितः ॥१८॥

चिकित्सक नहुदा जसरी रोगीहरू असहाय भएर दुःख पाउँदछन् त्यसै गरी भगवान् शिव विना यो सम्पूर्ण जगत् सँधै असहाय हुन्थ्यो होला ।१५।

त्यसैले अनादि सर्वज्ञ परिपूर्ण जगन्नाथ परम शिव संसारसागरबाट मानिसहरूको रक्षा गर्नका लागि छन् ।१५।

जुन मनुष्यहरू शिवद्वारा प्रतिपादित शिवज्ञानको अभ्यासले शिवभावनाले भावित हुन्छन् ती शिव र शान्त बन्दछन् । तर जो शिवभावनामय हुदैनन् ती संसारसागरमा डुब्दछन् ।१६।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0 In Public Domain. Digitization by eGangotri

जगत्का मालिक भगवान् शिव नहुँदा जसरी सूर्य नहुँदा यो दुनियाँ प्रकाशहीन हुन्छ त्यसै गरी अन्धकारपूर्ण हुनेथियो ।१७।

जसरी अनादि कालदेखि नै यो संसाररूपी समुद्र चलिआइकोछ त्यसैगरी संसारबाट मुक्ति प्रदान गर्ने भगवाशिव पनि अनादि कालदेखि नै विद्यमान छन् । १८।

व्याधीनाम्भेषजं यद्वत् प्रतिपक्षः स्वभावतः ।
तद्वत्संसारदोषाणां प्रतिपक्षः शिवः स्थितः ॥१९॥

तस्मादनादिः सर्वज्ञः परिपूर्णः स्वभावतः ।
मुक्तिहेतुः शिवः शान्तः सर्वज्ञो ज्ञानभाषकः ॥२०॥

यदि चेदं प्रमाणं स्यान्न सर्वज्ञस्य भाषितम् ।
किं प्रमाणं तदा ग्राह्यं ब्रूत पश्याम हे बुधाः ॥२१॥

वाक्यलिङ्गा हि वक्तारः क्रियालिङ्गाश्च कारकाः ।
तस्मात्स्वेनैव लिङ्गेन विज्ञेयास्तद्गुणा बुधैः ॥२२॥

आगमत्वेऽपि सामान्ये कः प्रद्वेषः[१] शिवागमे ।
अनायासेन यत्रोक्ता मुक्तिरेकेन जन्मना ॥२३॥

जसरी रोगहरूको औषधी स्वाभाविकरूपमै प्रतिपक्ष हुन्छ त्यसै गरी भगवान् शिव दुनियाँका दोषहरूको प्रतिपक्षका रूपमा रहेका छन् १९।

त्यसैले भगवान् शिव अनादि सर्वज्ञ र स्वभावतः परिपूर्ण छन् । तिनै सर्वज्ञ शान्त शिवज्ञानका प्रवक्ता र मुक्तिका कारण हुन् ।२०।

यदि सर्वज्ञ शिवले भनेको कुरा प्रामाणिक हुँदैन भने केलाई प्रमाण मान्ने ? हे विद्वान्हरू   हो ! भन, हामी पनि हेरौं ।२१।

वक्ताहरू वाक्यप्रमाण हुन्छन्, कारकहरूमा क्रियाप्रमाण हुन्छन् । त्यसैले आफ्नै प्रमाणहरूद्वारा विद्वान्हरूले ती गुणहरूलाई जान्ने प्रयास गर्नुपर्दछ ।२२।

शास्त्रत्व सामान्य भए पनि शिवशास्त्रप्रति किन द्वेष गरिन्छ ? अझ शिवशास्त्र सजिलैसँग एकै जन्ममा हुने मुक्तिको निर्देश गर्दछ ।२३।

स्वपक्षरागमुत्सृज्य गुणेष्वाधीयतां मनः ।

---

१ ग. प्रद्वैष्णाः (द्वेष्टा) ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यतो गुणास्तत पुंसां कल्याणं सफलं स्थितम्[१०] ॥२४॥

युक्तञ्चैतद्गुणैः सर्वैर्यस्माज्ज्ञानं शिवात्मकम् ।
तस्मात्तेन तदभ्यस्यं यस्यास्ति गुणगौरवम् ॥२५॥

अभ्यासश्चास्ति सुकरस्तदतीव महत्फलम् ।
कः प्राज्ञः कार्यमुत्सृज्य दीर्घसूत्रीं समाश्रयेत् ॥२६॥

मध्वर्थी पर्वतं कश्चिद् दूरं सम्प्रस्थितः शनैः ।
यद्यधो मधु सम्पश्येत् किमर्थं पर्वतं व्रजेत् ॥२७॥

एवमेवैकभविकां विमुक्तिं पुरतः स्थिताम् ।
विहायानेकभविकां कः प्राज्ञः प्रतिपत्स्यते[११] ॥२८॥

आफ्नो पक्षप्रतिको मोहलाई परित्याग गरेर गुणहरूमा मन लगाउनु आवश्यक छ किनभने जहाँ गुण छन् त्यहाँ नै मानिसहरूको कल्याण सफल र सुस्थिर हुन्छ ।२४।

यो शिवात्मक ज्ञान सम्पूर्ण र महान् गुणहरूले युक्त छ, त्यसैले मानिसहरूले जुन शास्त्रमा गुणहरूको भारी छ त्यसको अभ्यास गर्नु पर्दछ ।२५।

शिवागमकोअभ्यास सजिलो छ र धेरै ठूलो फलले युक्त पनि छ। त्यसैले कुन बुद्धिमान् पुरुषले सजिलैसँग प्राप्त हुने ठूलो फललाई छोडेर आलस्यले युक्त शास्त्रको आश्रय लेला ? ।२६।

महको अपेक्षा राख्ने कुनै मानिस मह प्राप्त गर्नका लागि पर्वततिर प्रस्थान गर्दछ। यदि पहाडतिर जाँदै गर्दा घरकै नजिक तलै मह फेला पारिहाल्यो भने त्यो किन पर्वततिर जान्छ र ? २७।

इयान्यत्र गतः कालस्तत्रैकं जन्म गच्छतु ।
जिज्ञास्यतामियं तावन्मुक्तिरेकेन जन्मना ॥२९॥

यदि नाम न मुक्तिः स्यादेकेनैवात्र जन्मना ।
अनेकभविका मुक्तिर्भवतः केन वार्यते ॥३०॥

तस्मादत्रैकभविका[१२] मुक्तिर्ज्ञानेन निश्चिता ।
तच्छुद्धा[१३] तु भवेन्न्याय्यमप्रत्यक्षासु मुक्तिषु ॥३१॥

१० ग. स्थिरम् ।

११ क. प्रतिपत्यते । ग. प्रतियास्यति ।

१२ ख, ग, ङ. द्यत्रैकभविका ।

१३ ग. तद्बुध्वा ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

यथा समीपे दूरे च सदृशं भोजनद्वयम्[१४] ।
CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
सा नु काले विकाले च भोक्ता चाति बुभुक्षितः ॥३२॥

तयोर्गृह्णातु कतमत् कथयध्वं विपश्चितः ।
समीपे यदि मन्येथा मुक्तिमेवं शिवात्मिकाम् ॥ ३३॥

यसरी एकै जन्ममा सम्पन्न हुने अगाडि रहेको मुक्तिलाई छोडेर अनेक जन्ममा सम्पन्न हुने मुक्तिका पछाडि को बुद्धिमान् जाला र ?२८।

जहाँ यति समय वितिहाल्यो त्यहाँ एक जन्म अरू वितोस् । तर यो जन्म एकै जन्ममा प्राप्त हुने मुक्तिको जिज्ञासा गरेर वितोस् ।२९।

यदि यस जन्ममा तपाइँको मुक्ति भएन भने पनि अनेक जन्ममा हुने मुक्तिलाई कसले छेकेको छ र ? ३०।

त्यसैले यहाँ एकै जन्ममा ज्ञानद्वारा मुक्ति निश्चित छ। अप्रत्यक्ष मुक्तिहरूमा त्यो नै मुक्ति शुद्ध छ भन्नुमा युक्ति छ ।३१।

सन्मार्गौषधदृष्टान्तैः स्वयमुत्प्रेक्ष्य युक्तितः ।
वक्तव्यः प्रतिबोधाय कार्याकार्यविवेकिनः ॥३४॥

इति ये[१५] परमं शान्तं प्रतिपन्ना महेश्वरम् ।
ते लभन्ते सुखेनैव विमुक्तिम्भवसागरात् ॥३५॥

अकर्ता ज्ञः पशुर्भोक्ता विभुर्नित्यश्च स प्रभुः ।
किञ्चित्कर्ता स किञ्चिज्ज्ञः पुरुषः पञ्चविंशकः ॥३६॥

न करोति यतः सर्वं स्वभोगाद्यं करोति च ।
अस्वातन्त्र्यादकर्ता यः किञ्चित्कर्त्ताणुरन्ध्रवत् ॥३७॥

जसरी नजिक र टाढा समान दुईवटा भोजन राखिएका छन्, त्यो समय होस् वा असमय होस्, खाने मानिस अत्यन्त भोकाएको छ भने हे पण्डित हो भन ती दुबै खाना मध्ये भोकाएको मान्छेले कुन खाना खानु उचित हुन्छ । यदि नजिककै खाना ठीक मान्छौ भने शिवात्मक मुक्ति नै ठीक हो भन्ने मान्नु पर्दछ ।३२-३३।

सन्मार्गको र औषधि आदिको दृष्टान्तद्वारा आफै युक्तिपूर्वक् कार्य र अकार्यको विवेक गर्ने मानिसको जानकारिका लागि भन ।३४।

---

१४ ख, ग. भोजनद्वयम् ।

१५ ग. इत्येवम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यसरी उपर्युक्त तरिकाले जुन मानिसहरू परम शान्त महेश्वर शिवको शरणमा पुग्दछन्, तिनीहरूले संसार सागरबाट सजिलैसँग मुक्ति पाउँन सक्दछन् ।३५।

भगवान् शिव कर्तृत्व रहित, सर्वज्ञ, सबैलाई समानरूपले हेर्ने, भोग गर्ने, व्यापक, नित्य र सर्वसामर्थ्य युक्त छन् भने सांख्यशास्त्रमा प्रतिपादित पच्चीसौं तत्त्वरूप पुरुष केही रूपमा कर्ता र केहीको मात्र ज्ञाता सिद्ध हुन्छन् ।३६।

जसले केही पनि गर्दैन तर पनि स्वभोगादि कार्य गर्दछ। स्वतन्त्र न भएकाले ऊ कर्ता होइन परन्तु सानो छिद्र झैं कर्ता हो ।३७।

न वेत्ति तत्त्वतः सर्वं तेनाज्ञः पुरुषः पशुः ।
बुद्ध्या व्यवस्थितं किञ्चिज्ज्ञानं किञ्चिज्ज्ञ उच्यते ॥३८॥

अचेतनं विभु सूक्ष्मं भोग्यं साधारणं ध्रुवम् ।
चतुर्विंशकमेकञ्च प्रधानं गुणलक्षणम् ॥३९॥

पुंसां भोगापवर्गार्थमीश्वरेच्छा प्रचोदिता ।
प्रधानादभव[१६]द्रुद्रस्तथा विष्णुपितामहौ ॥४०॥

सत्कार्यकरणोपेताः सुविशुद्धा महाबलाः ।
जगतः कारणत्वेन त्रयो देवा व्यवस्थिताः ॥४१॥

तत्त्वतः सबै कुरा नजान्ने भएकाले पुरुष अज्ञ र पशु हो। बुद्धिको व्यापारबाट केही ज्ञान हुने भएकाले उसलाई किञ्चिज्ज्ञ पनि भनिन्छ ।३८।

मूलप्रकृति अर्थात् प्रधान, बुद्धि, अहङ्कार, पाँच तन्मात्राहरू, पाँच ज्ञानेन्द्रियहरू, पाँच कर्मेन्द्रियहरू, पाँच महाभूतहरू, र मन यी चौबीस तत्त्वहरूको समूह अचेतन, व्यापक, सूक्ष्म, भोग्न योग्य, सर्वसामान्य र निश्चित छ। यस बाहेक एउटा पुरुष तत्त्व पनि छ। यसरी व्यक्ताव्यक्त जगतका पच्चीस तत्त्वहरू सांख्यशास्त्रमा निर्दिष्ट छन्। प्रधान तत्त्व अर्थात् मूलप्रकृतितत्त्व सत्त्व, रज र तम यी तीन गुणहरूले युक्त छ ।३९।

पुरुषहरूको भोग र मोक्षका लागि ईश्वरेच्छा प्रेरक हुन्छ र प्रधानबाट रुद्र, विष्णु र ब्रह्मा तीन देवताहरूको उत्पत्ति भएको मानिन्छ ।४०।

सत्कार्यका असाधारण कारणाहरूले युक्त अत्यन्त पवित्र तथा बलशाली ब्रह्मा, विष्णु र रुद्र यी तीन देवताहरू जगत्को कारणको रूपमा व्यवस्थित छन् ।४१।

प्रधानाच्च भवेद् बुद्धिर्जगद्धेतुः शिवेच्छया ।
बुद्धेरपि च सङ्क्षोभादहङ्कारस्त्रिधा भवेत् ॥४२॥

१६ ग. प्रधानं न भवे ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अहङ्काराच्च सूक्ष्माणि तन्मात्राणीन्द्रियाणि च ।
सूक्ष्मेभ्यः पञ्च भूतानि तेभ्यः स्थूलमिदं जगत् ॥४३॥

चतुर्विंशकमित्युक्तं पुरुषः पञ्चविंशकः ।
रुद्रः षड्विंशकः प्रोक्तः शिवश्च परमस्ततः ॥४४॥

सप्तविंशतिमः शान्तः सुसूक्ष्मः परमेश्वरः ।
स्वर्गापवर्गयोर्दाता तं विज्ञाय विमुच्यते ॥ ४५॥

ज्ञानेन हि[१७] भवेन्मुक्तिर्न वा यस्यास्ति संशयः [१८]।
समुक्तिप्रत्ययार्थाय[१९] शिवयोगं समभ्यसेत् ॥४६॥

भगवान् सदा शिवको इच्छाअनुसार प्रधानबाट जगत्को कारण बुद्धि उत्पन्न हुन्छ। बुद्धिको संक्षोभबाट सात्त्विक, राजस र तामस तीन किसिमको अहङ्कार पैदा हुन्छ।४२।

अहङ्कारबाट सूक्ष्म गन्ध आदि पाँच तन्मात्राहरू र इन्द्रियहरू उत्पन्न हुन्छन् । गन्ध आदि सूक्ष्म पञ्चतन्मात्राहरूबाट पृथ्वी आदि पाँच महाभूत तयार हुन्छन् र तिनीहरूबाट नै यो स्थूल संसार बन्दछ।४३।

पञ्च तन्मात्राहरू, मनसहित एघार इन्द्रियहरू, पञ्चमहाभूतहरू, प्रधान, बुद्धि र अहङ्कार समेत चौबीस तत्त्व, पच्चीसौं पुरुष, छब्बीसौं रुद्र र त्यसभन्दा पर परम शिव यी सत्ताइस संसारका कारण हुन्।४४।

योगसिद्ध्यैकदेशेऽपि दृष्टे मोक्षे भवेन्मतिः ।
दृष्टमेतन्मया यद्वन्मोक्षस्तद्वद् ध्रुवं भवेत् ॥४७॥

न केवलं हि योगेन मुक्तिसम्प्रत्ययो भवेत् ।
अप्यष्टगुणमैश्वर्यं योगाभ्यासात् प्रवर्तते ॥४८॥

ध्याता ध्यानं तथा ध्येयं यच्च ध्यानप्रयोजनम् ।
एतच्चतुष्टयं ज्ञात्वा योगं युञ्जीत योगवित् ॥४९॥

ज्ञानवैराग्यसम्पन्नः श्रद्धानः क्षमान्वितः ।
शिवभक्तः सदोत्साही ध्यानेच्छः[२०] पुरुषः स्मृतः ॥५०॥

---

१७ क. ज्ञानेन तु । घ. ज्ञानेन ।

१८ क. चास्या अस्ति संक्षयः ।

१९ क, घ, ङ. मुक्तिः प्रत्ययार्थाय । ग. मुक्तिसम्प्रत्यार्थाय ।

२० क, घ. ध्यानेक्षम् । ख, ङ. ध्यानेच्छम् । ग. ध्यानेङ्कम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सत्ताइसौं जगत्सृष्टिका कारण शान्त एवं अत्यन्त सूक्ष्म परमेश्वर शिव नै स्वर्ग तथा मोक्षका दाता हुन्। तिनलाई जान्ने मानिस मुक्त हुन्छ।४५।

ज्ञानबाट मुक्ति हुन्छ भन्ने विषयमा कुनै सन्देह छैन। मुक्तिका साथ ज्ञानको प्रयोजनका लागि शिवयोगको अभ्यास गर्नुपर्दछ।४६।

जसरी मैले योगसिद्धिलाई सुनिश्चितरूपमा देखें यद्वा प्राप्त गरें त्यसै गरी निश्चित रूपमा मोक्ष प्राप्त हुनेछ।४७।

योगद्वारा केवल मुक्तिको मात्र प्रत्याभूति हुँदैन प्रत्युत योगको अभ्यासबाट आठगुणा ऐश्वर्य पनि बढ्दछ।४८।

योगका ज्ञाताले ध्यानकर्ता, ध्यान, ध्यानको विषय र त्यसको प्रयोजन यी चारवटालाई राम्रोसँग बुझेर योगमा संलग्न हुनू।४९।

ध्यै चिन्तायां स्मृतो धातुः शिवचिन्ता मुहुर्मुहुः।
ज्ञानेन परिशुद्धेन ज्ञानं ध्यानमतः परम् ॥५१॥

सकलः स तु तत्त्वज्ञः सर्वज्ञः सर्वदः प्रभुः।
नानारूपविकल्पेन ध्येयः सिद्ध्यर्थमीश्वरः ॥५२॥

विमुक्ति[२१]प्रत्ययः पूर्वमैश्वर्यञ्चाणिमादिकम्।
इत्येतद् विविधं ज्ञेयं शिवध्यानप्रयोजनम् ॥५३॥

युञ्जत्यनेन पुरुषः[२२] शिवः संयोजकः स्मृतः।
फलेन योजकं तस्माद् ध्यायेत् सततमीश्वरम् ॥५४॥

ध्यानप्रति इच्छा भएको मानिस ज्ञान र वैराग्यले युक्त, श्रद्धालु, क्षमावान्, शिवभक्त र सधैं उत्साही हुनुपर्दछ।५०।

ध्यै धातु चिन्ता अर्थमा प्रयुक्त हुन्छ। यहाँ शिवध्यानको अर्थ पटकपटक विशुद्ध ज्ञानद्वारा शिवको चिन्तन गर्नु हो। त्यसैले पहिले ज्ञान र पछि ध्यान हुने गर्दछ।५१।

ती सर्वशक्तिमान् शिव सम्पूर्ण कलाहरूले युक्त, तत्त्वहरूका ज्ञाता, सम्पूर्ण जगत्का ज्ञाता र सम्पूर्ण वस्तु दिन सक्ने, सर्व सामर्थ्यवान् ईश्वरको सिद्धिका लागि अनेक रूपहरूको विकल्पद्वारा ध्यान गर्नुपर्दछ।५२।

पहिले अणिमा, महिमा, गरिमा, लघिमा आदि अष्टसिद्धिहरूको प्राप्ति र मोक्षको प्रत्याभूति आदि अनेक किसिमका शिवध्यानका प्रयोजनहरू छन्।५३।

---

२१ घ. विमुक्तिः।
२२ ग. युञ्जन्त्यन्येन पुरुषम्।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अधिकारी पुरुष शिवध्यानको प्रयोजनसँग जुट्दछ र शिवले त्यसलाई फलसँग जोड्दछन् त्यसैले निरन्तर योजक ईश्वरको ध्यान गरोस् ।५४।

नाजीर्णाम्लरसोद्गारे[२३] न च विण्मूत्रबाधने ।
न छर्द्यानातिसारे[२४] च नातिभुक्तः श्रमान्वितः ॥५५॥

न चातिकर्मनिरतश्चिन्ताव्याकुलितेन्द्रियः ।
नडिम्बे[२५] गुरुकार्ये वा न चापि क्षुत्पिपासितः ॥५६॥

न दंशमशकाकीर्णे न च प्राणिसमन्विते ।
श्मशानचैत्यबल्मीकसर्पश्वापदसेविते ॥५७॥

नदीसमुद्रतीरे वा न जलाश्रयसन्निधौ ।
जीर्णोद्यानगृहारामे न भीस्थाने विचिन्तयेत् ॥५८॥

सुस्निग्धान्नाल्पभोजी च वातलाहारवर्जितः ।
युक्ताहारविहारात्मा[२६] युक्तचेष्टेन कर्मसु ॥५९॥

न पचेको र अमिलो डकार आएको समयमा, मलमूत्रको वेगमा, वान्तामा, अत्यन्त खाएको बेलामा, अत्यन्त थाकेको बेलामा, धेरै काममा व्यस्त भएको बेलामा, चिन्ताले इन्द्रियहरू व्याकुल भएको बेलामा, राज्य विप्लव भएको बेलामा, ठूलो काम गरिरहेको बेलामा, भोक र प्यासले आत्तिएको बेलामा, डाँस र मच्छरहरू भएको वा धेरै जीव जन्तु भएको ठाउँमा, मसानघाटमा, चिता वा कुनै स्मृतिस्तम्भको नजिकमा, धमिराको गोलो भएको ठाउँमा, सर्प अथवा जङ्गली जनावरहरूले आश्रय लिने ठाउँमा, नदी वा समुद्रको नजिकको किनारामा वा ताल पोखरीहरूको नजिकमा, पुराना बगैंचा वा घरबगैंचाहरूमा र अन्य कुनै डरलाग्दो ठाउँमा ध्यान नगर्नू ।५५-५८।

युक्तनिद्रावबोधश्च सर्वायुक्तविवर्जितः ।
श्रद्धधानः क्षमी नित्यं यावदर्थपरिच्छदः ॥६०॥

स्थितः शिवाश्रमे गुह्ये निःशब्दे जनवर्जिते ।
पुष्पाम्रादिफलोपेते पूर्वोक्तावसथान्विते ॥६१॥

---

२३ क. नाजीर्णाम्ररसोद्भारे । ग. नाजीर्णसुरसोङ्गारे । घ. नाजीर्णामरसोद्भारे ।

२४ क. छिद्यान्नातिसारे । ग. छर्यान्तातिसारे ।

२५ ख. निडिम्बे । ग. नात्रिस्ते । घ. न डिम्भे ।

२६ ग. विहारश्च ।

Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
सोपलिप्ते सुसंमृष्टे गन्धधूपाधिवासिते ।
मुक्तपुष्पसमाकीर्णे वितानोपरिसंयुते ॥६२॥

आसनं तूलसम्पूर्णं सितवस्त्रावगुण्ठितम् ।
कृष्णाजिनोत्तरीयञ्च विन्यसेन्मृदु चर्मणि ॥६३॥

पद्मकस्वस्तिकादीनामभ्यस्तेनासनेन तु ।
समध्यास्य नमस्कृत्य शिवं देवीं गणाधिपम् ॥६४॥

ऋजुग्रीवशिरोवक्षा[२७] नातिश्लिष्टौष्ठलोचनः ।
किञ्चिदुन्नमितशिरा दन्तैर्दन्तान् न च स्पृशेत् ॥६५॥

वायु विकार नबढाउने कमलो थोरै अन्नको भोजन गर्ने, उपयुक्त आहार विहार, काममा उपयुक्त चेष्टा, ठीक समयमा सुत्ने, ठीक समयमा उठ्ने, वेठीक कुनै पनि काम नगर्ने, श्रद्धावान्, सधैं क्षमावान् मानिसले चाहिने जति सामग्रीले युक्त भएर शिवाश्रममा गुप्त ठाउँमा होहल्ला नभएको, मान्छेहरूको आवागमन नभएको, फूल तथा आँप आदि फलहरूले युक्त, पहिले भनिएअनुसारको वस्तीमा, लिपिएको अत्यन्त मिलेको अत्तर धूप आदिको वासनाले युक्त, झरेका फूलहरूले व्याप्त भएको ठाउँमा, तूलले बनाइएको सेतो वस्त्रको खोल भएको आसनमा कृष्णसारमृगको कोमल छालाको उपर्नाले युक्त भई ध्यान गर्नू ।५९-६३।

दन्ताग्रसन्निधौ जिह्वामचलां सन्निवेश्य च ।
पार्ष्णिभ्यां बृषणौ रक्ष्यौ तथा प्रजननं पुनः ॥६६॥

ऊर्ध्वोपरि प्रसंस्थाप्य[२८] बाहू तिर्यक् प्रयत्नतः ।
दक्षिणं करपृष्ठन्तु न्यसेद् वामतलोपरि ॥६७॥

उन्नाम्य शनकैः पृष्ठमुरो विष्टभ्य चाग्रतः ।
सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रन्तु दिशञ्चानवलोकयन् ॥६८॥

संहृतप्राणसञ्चारः पाषाण इव निश्चलः ।
मैत्र्यादिवासनायुक्तः परवैराग्यमाश्रितः ॥६९॥

अमार्गेणापि यो योगं श्रद्दधानः समभ्यसेत् ।
सोऽपि कालेन बहुना ध्रुवं योगमवाप्नुयात् ॥७०॥

---

२७ क. ऋजुग्रवः शिरोवक्षा । ख. ऋजुग्रीवः शिरोवक्षा । ग, घ, ङ. ऋजुग्रीवः शिरो वक्षो ।
२८ ख. उर्ध्वोरुपरिसंथाप्य । ग. उर्वोपरिप्रसंस्थाप्य ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ध्यान गर्दा पद्मासन, स्वस्तिकासन आदिहरू मध्ये जुन आसनमा आफ्नो अभ्यास बढी छ त्यस आसनमा बसेर भगवान् शिव, भगवती उमा र गणनायकलाई नमस्कार गरेर, गर्धन, टाउको र छातीलाई सीधा राखेर, ओठ र आँखाहरूलाई धेरै बन्द नगरेर तथा टाउकोलाई केही उठाएर, दाँतहरूले दाँतहरूलाई नछोई, तिनीहरूको नजिकमा जीव्रोलाई निश्चलताका साथ राखेर, कुर्कुच्चाले अण्डकोशहरूको वा प्रजनन् अङ्गको संरक्षण गर्दै, जाँघमाथि बाहुहरूलाई यत्नपूर्वक तेर्सो गरी राखेर, दाहिने हातको पछिल्लो भागलाई बायाँ हातको हत्केलामाथि राखेर, सुस्तरी पृष्ठ भागलाई उचालेर, छातीलाई अगाडि रोकेर, यता उता तल माथि दिशाहरूतिर नहेरेरै, नाकको टुप्पोमा दृष्टि राखेर, सास प्रणालीलाई रोक्दै, ढुङ्गोझैं निश्चल भएर, मित्रभावको वासनाले युक्त भएर एवं अत्यन्त वैराग्यको आश्रय लिंदै योगाभ्यास गर्नू ।६४-६९।

यसरी जसले श्रद्धाका साथ त्रुटिपूर्ण तरिकाले योगको अभ्यास गर्दछ त्यसले धेरै समयपछि भए पनि योगसिद्धि प्राप्त गर्दछ ।७०।

गच्छन् तिष्ठन् स्वपन् जाग्रदुन्मिषन्निमिषन्नपि ।
शुचिर्वाप्यशुचिर्वापि[२९] शिवं सर्वत्र चिन्तयेत् ॥७१॥

स्वदेहायतनस्यान्तर्मनसा स्थाप्य शङ्करम् ।
हृत्पद्मपीठिकामध्ये शिवं ध्यानेन चिन्तयेत्[३०] ॥७२॥

ध्यानयज्ञः परः शुद्धः सर्वदोषविवर्जितः ।
तेनेष्ट्वा मुक्तिमाप्नोति बाह्यशुद्धैश्च नाध्वरैः ॥७३॥

हिंसादिदोषमुक्तत्वाद् विशुद्धश्चित्तसाधनः ।
ध्यानयोगःपरस्तस्मादपवर्गफलप्रदः ॥७४॥

तस्मादशुद्धं स्वर्गीयमनित्यं बाह्यसाधनम् ।
यज्ञाद्यं कर्म सन्त्यज्य मुक्त्यर्थं योगमभ्यसेत् ॥७५॥

हिँड्दा, उभिदा, सुत्दा, जाग्दा, आँखा उघार्दा वा झिम्काउँदा जे गर्दा पनि सधैं शिवमा मन लगाएर सबै ठाउँमा शिवकै चिन्तन गर्नू ।७१।

आफ्नो शरीररूपी मन्दिरभित्र मनैदेखि भगवान् शिवलाई प्रतिष्ठित गरेर हृदयकमलको मध्यभागमा शिवको ध्यानद्वारा चिन्तन गर्नू ।७२।

ध्यानयज्ञ अत्यधिक पवित्र र सम्पूर्ण दोषहरूबाट मुक्त छ। त्यसै ध्यानयज्ञद्वारा मोक्ष प्राप्त हुन्छ। बाहिरबाट मात्र शुद्ध देखिने यज्ञहरूद्वारा होइन ।७३।

---

२९ ग. सदा शिवपरो भूत्वा ।

३० ग. चिन्तये ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

हिंसा आदि दोषहरूबाट मुक्त भएकाले मनको पवित्र साधन ध्यानयोग सर्वाधिक उच्च र मोक्षरूप फलदायक छ ।७४।

विकारयुक्तमव्यक्तं भोग्यभोक्तृसमन्वितम् ।
चिन्तयेद् हृदये पूर्वं क्रमाद्वापि गुणत्रयम् ॥७६॥

तमः प्रच्छाद्य रजसा रजः सत्त्वेन छादितम् ।
ध्यायेत्त्रिमण्डलं पूर्वं कृष्णं रक्तं सितं क्रमात् ॥७७॥

सत्त्वोपरि गुणातीतं पुरुषं पञ्चविंशकम् ।
हेयमेतदशुद्धञ्च त्यक्त्वा शुद्धं विचिन्तयेत् ॥७८॥

ऐश्वर्यं[३१] पङ्कजं दिव्यं पुरुषोपरि संस्थितम् ।
द्वादशाङ्गुलविस्तीर्णं शुद्धं विकसितं सितम् ॥७९॥

त्यसैले अपवित्र स्वर्ग आदि अनित्य बाह्यफलहरूका साधक यज्ञ आदि कर्महरूलाई त्यागेर मुक्तिका लागि योगको अभ्यास गर्नू ।७५।

विकारयुक्त, भोगको विषयत्व र भोक्तृत्वले युक्त अव्यक्त प्रधानादि तत्त्वहरूलाई पहिले र त्यसपछि क्रमैसँग तीन गुणहरूको विषयमा चिन्तन गर्नू ।७६।

पहिले रजो गुणद्वारा तमोगुणलाई अभिभूत गर्नू र त्यसपछि सत्त्वगुणद्वारा रजोगुणलाई तिरस्कृत गरेर क्रमैसँग पहिले कालो अनि रातो त्यसपछि सेतो तीनवटा मण्डलमा ध्यान गर्नू ।७७।

सत्त्वगुणमाथि गुणहरूभन्दा पर रहेका पच्चीसौं तत्त्व पुरुषको ध्यान गर्नू र त्याज्य र अपवित्रलाई छोडेर शुद्ध तत्त्वको ध्यान गर्नू ।७८।

पुरुषभन्दा माथि रहेको दिव्य र ऐश्वर्यपूर्ण कमलमा जो बाह्रअङ्गुलसम्म फैलिएको, पवित्र, पूर्णतया फुलेको र सेतो हुन्छ । ७९।

नालमष्टगुणन्तस्य नाभीकन्दसमुद्भवम् ।
पद्मपत्राष्टकं ज्ञेयमणिमादिगुणाष्टकम् ॥८०॥

तत्कर्णिका[३२] च वैराग्यन्नालं ज्ञानं शिवात्मकम् ।
शिवधर्मश्च तत्कन्दमिति पद्मं विचिन्तयेत् ॥८१॥

---

३१ ग. ऐश्वरम् ।
३२ क. तकर्णिकाम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

तद्धर्मज्ञानवैराग्यशिवैश्वर्यमयं परम्।
CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
ज्ञात्वा पद्मासनं शार्वं सर्वदुःखान्तमाप्नुयात् ॥८२॥

तत्पद्मकर्णिकामध्ये शुद्धदीपशिखाकृतिः[३३] ।
अङ्गुष्टमात्रमचलं ध्यायेदोङ्कारमीश्वरम् ॥८३॥

कदम्बगोलकाकारं तारारूपमिव स्थितम् ।
ध्यायेद्वा रश्मिजालेन दीप्यमानं समन्ततः ॥८४॥

यो कमलको नाल बाह्र अङ्गुल भन्दा आठगुणा बढी अर्थात् छ्यानब्बे अङ्गुल लामो हुन्छ । नाभीको गाँठोबाट उत्पन्न भएको यस कमलको फूलका आठवटा पातहरू अणिमा, गरिमा, लघिमा, महिमा, प्राप्ति, प्राकाम्य, ईशित्व र वशित्व यी आठगुणहरूले युक्त हुन्छन् ।८०।

त्यस कमलका फूलको केसर रहने मध्य विन्दु वैराग्य हो भने शिवसम्बन्धिज्ञान डाँठ हो । शिवधर्म त्यसको उद्भव स्थानसँग जोड्ने गाँठो हो भन्ने ठानेर त्यस कमलको ध्यान गर्नू ।८१।

त्यस कमललाई धर्म, ज्ञान, वैराग्य, शिव र ऐश्वर्यले युक्त भगवान् शिवको पद्मासनको रूपमा जानेर सम्पूर्ण दुःखहरूबाट पार पाइन्छ ।८२।

पवित्र वत्तीको ज्वालाझैं उज्ज्वल आकृतिले युक्त ध्याताले त्यस कमलको केसर रहने मध्य विन्दुमा बूढीऔंला जत्रो स्वच्छ ओङ्काररूप शिवको ध्यान गर्नू ।८३।

ध्यायेद्वा सततं शान्तं वक्षमाणकरूपकम् ।
प्रधानपुरुषातीतं सितपद्मस्थमीश्वरम् ॥८५॥

जपेद्ध्यायेच्च सततमोङ्कारं शिवरूपिणम् ।
वाच्यवाचकभावेन मात्रात्रयविभागतः ॥८६॥

मात्रास्तिस्रः समाख्याताः स्कन्ददेवीमहेश्वराः ।
अकारोकारमकारास्ताश्च मात्राः प्रकीर्तिताः ॥८७॥

अकारादग्निगर्भत्वात् कुमारः परिगृह्यते ।
उकारादप्युमादेवी मकाराच्च महेश्वरः ॥८८॥

कदमको रूखको जस्तो गोलाकार, तारा जस्तो चम्किलो र चारैतिर किरणसमूहद्वारा दीप्यमान ओङ्काररूप ईश्वरको ध्यान गर्नू ।८४।

---

३३ क, ख, ग, घ, ङ. शिखाकृतिः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथवा अधोनिर्दिष्ट स्वरूप भएका, शान्त, प्रधान तथा पुरुष तत्त्वभन्दा माथि रहेका, श्वेतकमलमा बसेका ओङ्काररूपी ईश्वरको निरन्तर ध्यान गर्नू ।८५।

अर्थ तथा त्यसको बोधकशब्दको रूपमा विद्यमान अ उ म यी तीन मात्रामा विभक्त भएको शिवरूप ओङ्कारको जप तथा ध्यान गर्नू ।८६।

ओङ्कारमा रहेका अ उ म यी तीनवटा मात्राहरूमा अकारबाट स्कन्द, उकारबाट उमादेवी र मकारबाट महेश्वर यी तीन अर्थहरू बताइएका छन् ।८७।

अकारबाट अग्निबाट गर्भमा आएको हुनाले कार्तिकेयको ग्रहण गरिन्छ भने उकारबाट देवी उमा र मकारबाट भगवान् महादेवको ग्रहण गरिन्छ ।८८।

अथवान्यप्रकारेण ब्रह्माविष्णुमहेश्वराः ।
क्रमान्मात्राः समुद्दिष्टास्तत्परश्चार्द्धमात्रया ॥८९॥

भावनामात्रगम्यत्वादचिन्त्यः परमः शिवः ।
सकलं चिन्तयेत् तस्मात् सिद्धार्थं सततं शिवम् ॥९०॥

अथवा व्यक्तमव्यक्तं पुरुषं चेदनुक्रमात्[३४] ।
मात्रास्तिस्रः समाख्याताः शिवश्चाप्यर्द्धमात्रया ॥९१॥[३५]

श्रीकण्ठनाथं वरदं चतुर्वेदं परं हरम् ।
ध्यायमानस्य सततमैश्वर्यं सम्प्रवर्तते ॥ ९२॥

केचित् क्षित्यादितत्वानां जप[३६]मिच्छन्त्यनुक्रमात् ।
तत्र तं निश्चलीभूतं लभेत् सूक्ष्मेऽपि संस्थितम् ॥९३॥

अथवा अर्को किसिमले अकारबाट ब्रह्मा उकारबाट विष्णु र मकारबाट महेश्वरको बोध हुन्छ। क्रमैसँग अ उ म यी तीन मात्राहरूमा अर्धमात्रारूप अन्तिममात्राद्वारा परम शिवको बोध हुन्छ ।८९।

भावनाद्वारा मात्र बुझिने भएकाले परमशिव अचिन्तनीय छन् त्यसैले अर्थसिद्ध भएका शिवको निरन्तर र सम्पूर्णरूपमा चिन्तन गर्नू ।९०।

अथवा व्यक्त, अव्यक्त र पुरुष यसैक्रममा तीन मात्रा मानिएका छन् भने मकारपछिको अर्धमात्राबाट शिवको बोध हुन्छ ।९१।

---

३४ ग. वेदमुत्क्रमात् ।

३५ घ. ९०, ९१ इति पद्यद्वयं न स्तः ।

३६ ग. क्षित्यादिव्योमान्तं जयम् । घ. क्षित्यादितत्वानां जयम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कण्ठमा विशेष शोभा भएका सबैका मालिक वरदाता चतुर्वेदमय परम शिवको निरन्तर ध्यान गर्ने मानिस ऐश्वर्ययुक्त हुन्छ ।९२।

स्थित्यर्थं मनसा शर्वं[३७] स्थूलरूपं विचिन्तयेत् ।
नानारूपाकृतिभेदोऽनन्ततत्त्वमचेतनम् ॥९४॥

यच्छिवाधिष्ठितं रूपं तद्ध्यानं पापशुद्धिदम् ।
मनःस्थितिकरञ्चाशु न तु तत्त्वमचेतनम् ॥९५॥

तस्माद् ध्येयानि सर्वाणि त्यक्त्वा ध्येयो महेश्वरः[३८] ।
तत्सिद्धौ सर्वतः सिद्धिर्न सर्वैः सिद्ध्यते शिवः ॥९६॥

यदा शिवात्मकं रूपं ध्यायन् प्राणैर्विमुच्यते ।
तदा स शिवतां याति नान्यं ध्यायेदतः शिवम्[३९] ॥९७॥

केहीले पृथ्वी, जल आदि तत्वहरूको क्रमैसँग जप गर्दै योगाभ्यास गर्न भन्दछन् । उनका अनुसार ती सूक्ष्म तत्त्वहरूमा निश्चलरूपमा विद्यमान ती परमतत्त्व शिवलाई अभ्यास कर्ताले प्राप्त गर्न सक्दछ ।९३।

स्थितिका लागि मनले अनेकरूप तथा आकारभेदमा अनन्ततत्त्व अचेतन शिवको स्थूलरूपको चिन्तन गर्नू ।९४।

जो ध्यान शिवद्वारा अधिष्ठित हुन्छ त्यसैले पापबाट शुद्धता प्रदान गर्दछ र मनलाई तत्काल स्थिर बनाउँदछ अचेतन तत्त्वले होइन ।९५।

त्यसैले अन्य सबै ध्यानका विषयहरूलाई त्यागेर महादेवको मात्र ध्यान गर्नू किनभने भगवान् शिवको सिद्धिमा सबै कुरा सिद्ध हुन्छन् भने अन्य सबै कुरा सिद्ध हुँदा पनि शिव सिद्ध हुँदैनन् ।९६।

यद्यत्तत्त्वन्तदेवं वा[४०] ध्यायेदभ्यासकारणात् ।
तत्तदीश्वररूपेण तत्त्वं ध्यायेदधिष्ठितम्[४१] ॥९८॥

मेरुसंस्थं क्षितौ शर्वं ध्यायेत्तञ्चेदुमापतिम्[४२] ।
अग्नेरधिपतिं रुद्रमुग्रं पवनमूर्तिनम्[४३] ॥९९॥

३७ ग. भूतम् ।
३८ क, ख, घ, ङ. धेयं महेश्वरम् ।
३९ ख. शिवात् ।
४० ग. यद्यत्तत्त्वन्न देवत्वाद् । ङ. यद्यत्तत्वनदेवं वा ।
४१ घ. दधीश्वरम् ।
४२ ख. भवमुमापतिम् । ग. तञ्च उमापतिम् । घ. च्च तमुमापतिम् ।
४३ घ. मूर्तितम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आकाशाधिपतिं भीममीशानं सूर्यसत्पतिम् ।
चन्द्राधिपं महादेवं पुंसां पशुपतिं परम्[४४] ॥१००॥

अहङ्कारं स्मरेदीशं बुद्धौ सर्वज्ञमीश्वरम् ।
पुंप्रकृत्यासनं शान्तं ध्यायीत परमेश्वरम् ॥१०१॥

जब शिवस्वरूप भगवान्का रूपको ध्यान गर्दै प्राणहरूबाट मुक्त हुन्छ तब त्यसले शिवत्वलाई प्राप्त गर्दछ। त्यसैले अरूको होइन शिवको ध्यान गर्नू ।९७।

जुन जुन तत्त्वलाई त्यो यस्तो छ भनेर अभ्यासका कारणले ध्यान गरिन्छ त्यस त्यस तत्त्वलाई जगदीश्वरको रूपद्वारा अधिष्ठित तत्त्व ठानेर ध्यान गर्नू ।९८।

यदि पृथ्वीमा सुमेरु पर्वतमा विद्यमान् उमापति शिवको ध्यान गरिन्छ भने उनलाई अग्निका अधिपति रुद्र, उग्र र पवनरूपमा ध्यान गर्नु पर्दछ। ९९।

आकाशका अधिपति, भयङ्कर, ईशान, सूर्यका स्वामी, चन्द्रका मालिक, महादेव, मानिसहरूका परम पशुपति, बुद्धिमा अहङ्काररूप, सर्वज्ञ, ईश्वरलाई सम्झँदै पुरुष र प्रकृतिमा अधिष्ठित शान्त, परमेश्वर शिवको ध्यान गर्नू ।१००-१०१।

भूतसिद्धौ भवेत्सिद्धिर्मनस्तन्मात्रपञ्चके[४५] ।
बुद्ध्यहङ्कार[४६]बुद्धस्य शिवत्वं प्रकृतौ भवेत् ॥१०२॥

यत्रस्थं येन रूपेण शिवरूपमनुस्मरेत् ।
लक्षयेदात्मसंस्थै[४७]र्यन्तत्तद् ध्येयं पुनः पुनः ।१०३॥

शुद्धस्फटिकसङ्काशं जटामुकुटभूषितम् ।
प्रसन्नवदनं शान्तं सर्वावयवशोभनम् ॥१०४॥

सितपङ्कजमध्यस्थं समाधिस्थं त्रिलोचनम् ।
पद्मासनस्थमचलमीषत्संवृतलोचनम् ॥१०५॥

सद्बीजपूरककरं वरदाभयपाणिकम् ।
द्वीपिचर्मपरीधानमक्षमालाधरं हरम् ॥ १०६॥

---

४४ ख, ङ. पतिम् ।
४५ घ. पञ्चकम् ।
४६ क, ख, ग, घ, ङ. बुद्ध्याहङ्कार ।
४७ ख. आत्मनः स्थैर्यम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पञ्चमहाभूतहरूको सिद्धि भएमा मन र पञ्चतन्मात्राहरूको पनि सिद्धि हुन्छ। बुद्धि र अहङ्कारको ज्ञान भइसकेको मानिसका निमित्त प्रकृतिमा पनि शिवत्व हुन्छ।१०२।

जहाँ जुनरूपमा रहेका शिवको स्मरण गर्दछ त्यसले आफूमा रहेका ती ती वस्तुहरूको पटक पटक ध्यान गर्नु पर्दछ।१०३।

शुद्ध स्फटिकझैं स्वच्छ, जटा र मुकुटले सुशोभित भएका, हसिलो अनुहार भएका, शान्त र सबै अङ्गप्रत्यङ्गद्वारा सुशोभित सेतो कमको बीचमा बसेका, समाधि लगाईरहेका, तीनवटा आँखा भएका, पद्मासन लगाएका, निश्चल र आँखालाई केही बन्द गरेका, व्यक्ताव्यक्त जगत्को कारणतालाई पूर्णता प्रदान गर्ने क्षमता हातमा भएका (राम्रा राम्रा बीज भएको बिमिरो हातमा

प्रभाकिरणपर्यन्तं भासयन्तं दिगाननम्।
संसारार्णवपर्यन्तं पुरुषानीकतारणम्[४८] ॥१०७॥

इत्थं रूपं शिवं ध्यायेत्[४९] प्रतितत्त्वमनुक्रमात्।
अष्टाङ्गुलं वितस्तिं वा यथा स्वात्मनि संस्थितिः ॥ १०८॥

रूपवर्णप्रमाणाद्यैः परिकल्प्यात्मबुद्धिना।
तथा ध्यायीत देवेशं यथा चित्तं स्थिरम्भवेत् ॥१०९॥

शिवेनाधिष्ठितं यस्माज्जगत्सर्वं चराचरम्।
सर्वरूपः शिवस्तस्मादिदिति ज्ञात्वा न मुह्यति ॥११०॥

प्राणायामैः सुसम्पूर्णः[५०] कुर्याद्वा निश्चलम्मनः।
सर्वसङ्गविनिर्मुक्तः सेवेद्वा विजनं वनम् ॥१११॥

लिएका), वरदान दिने र निर्भय तुल्याउने शक्ति हातमा भएका (सूर्यमुखीको फूल र उसिरको जरो हातमा लिएका), वाघको छाला लगाएका, रुद्राक्षको माला लगाएका, पाप र संसारका संहर्ता, कान्ति र प्रकाशले दिशाहरूका मुखहरूलाई प्रकाशित गरिरहेका, संसार सागरको पारिसम्म पुरुषरूपी सेनालाई तार्ने यस्ता सदाशिवको प्रत्येक तत्त्वमा क्रमैसँग आठ अङ्गुल वा बाह्र अङ्गुलको विस्तारमा आफ्नो आत्मामा ध्यान गर्नू। १०४-१०८।

रूप, रङ र नाप आदिद्वारा आफ्ना बुद्धिले परिकल्पना गरेर जसरी आफ्नो मन स्थिर हुन्छ त्यसै गरी देवताहरूका देवता भगवान् शिवको ध्यान गर्नू।१०९।

---

४८ ग. पुरुषानीककारणम्।
४९ ग. ध्यानम्।
५० ग, घ. सुसम्पूर्णैः।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0 In Public Domain. Digitization by eGangotri

यो स्थावर जङ्गम सम्पूर्ण संसार भगवान् शिवद्वारा अधिष्ठित छ त्यसैले भगवान् शिव सर्वरूप सर्वमय छन् । यो कुरा जानेर मानिस मोहमा पर्दैन ।११०।

उत्साहान्निश्चयाद्धैर्यात्सन्तोषात्तत्त्वदर्शनात् ।
मुनेर्जनपदत्यागात्[५१] षड्भिर्योगः प्रसिद्ध्यति ॥११२॥

प्राणायामः प्रत्याहारः प्रतिष्ठानञ्च धारणा ।
ध्यानञ्जपः समाधिश्च षडङ्गयोगसाधनम् ॥११३॥[५२]

प्राणो वायुः शरीरस्थस्तस्यायामो निरोधनम् ।
रेचकः पूरकः कुम्भस्त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥११४॥

नासिकापुटमङ्गुल्या पीड्यैकमपरेण च ।
औदर्यं रेचयेद् वायुं रेचनाद्रेचकः स्मृतः ॥११५॥

प्राणायामहरूद्वारा युक्त भएर अथवा मनलाई स्थिर बनाएर सबै किसिमका सङ्गहरूबाट मुक्त भएर निर्जन वनको सेवन गर्नू ।१११।

उत्साह, निश्चय, धैर्य, सन्तोष, वास्तविकताको ज्ञान र नगरको त्याग यी छ कुराहरूबाट मुनिले योग सिद्ध गर्न सक्दछन् ।११२।

प्राणायाम, प्रत्याहार–प्रतिष्ठान, धारणा, ध्यान, जप र समाधि यी षडङ्ग योगका साधनहरू हुन् ।११३।

शरीरमा रहेको वायु प्राण कहलाउँछ भने त्यो प्राणलाई रोक्नु आयाम हो । त्यो प्राणायामका रेचक, पूरक र कुम्भक गरी तीनभेद छन् ।११४।

नाकको एउटा प्वाललाई औंलाले थिचेर अर्को प्वालबाट पेटको हावालाई बाहिर निकाल्नू । वायुको विरेचन गर्ने हुनाले नै यसलाई रेचक भनिन्छ ।११५।

बाह्येन वायुना देहं दृतिवत् पूरयेद् भृशम् ।
तथा पूर्णः स तिष्ठेत पूरणात्पूरकः स्मृतः ॥११६॥

न मुञ्चति न गृह्णाति वायुमन्तर्बहिःस्थितम् ।
आपूर्णः कुम्भवत्तिष्ठेदचलः स तु कुम्भकः ॥११७॥

---

५१ क. मुमर्जनयत्यागाद् ।
५२ ग. पद्यमिदं नास्ति ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कन्यसः सकृदुद्घातः[५३] स च द्वादशमात्रकः ।
मध्यमश्च द्विरुद्घात[५४]श्चतुर्विंशतिमात्रकः ॥११८॥

उत्तमश्च त्रिरुद्घातः[५५] षड्त्रिंशत्तालमात्रकः ।
स्वेदकम्पादिपातानां जननश्चोत्तमोत्तमः ॥११९॥

अजित्वा नारुहेद्भूमे[५६]र्वायोरुत्तमकांक्षया ।
अजितारोहणाद्भूमेरुपजायन्त्युपद्रवाः ॥१२०॥

बाहिरको हावाले शरीरलाई खलाँतिमा हावा भरे झैं पूर्ण रूपमा भर्नू । त्यसरी शरीरलाई हावाले भर्ने भएको हुनाले यसलाई पूरक भनिएको छ ।११६।

भित्र रहेको हावालाई बाहिर नछोडेर बाहिरको हावालाई भित्र न तानेर अर्थात् बाहिरकोलाई बाहिरै र भित्रकोलाई भित्रै छेकेर भरिएको घैंटो झैं हावालाई निश्चल बनाएर राख्नु कुम्भक हो ।११७।

एक उद्घात र बाह्र मात्राले युक्त प्राणायाम सबभन्दा सानो र दुई उद्घात र चौबीस मात्राको प्राणायाम मध्यम मानिन्छ। (यहाँ प्राणवायु अपानवायुसँग ठोक्किएर नाभिमूलबाट शिरसम्म पुग्ने प्रक्रियालाई उद्घात भनिन्छ भने घुँडाका चारैतिर हतार नगरी ठिक्कसँग चुटकी बजाउँदै हात घुमाउँदा जति समय लाग्छ त्यस समयावधिलाई मात्रा भनिन्छ) ।११८।

हिक्का श्वासः प्रतिश्यायः कर्णदन्ताक्षिवेदनाः ।
मूकता जडता कासः शिरोरोगः श्रमो ज्वरः ॥१२१॥

इत्येवमादयो दोषा जायन्ते व्युत्क्रमेण तु ।
सर्वरोगचिकित्साश्च संक्षेपाच्छृणु योगिनाम् ॥१२२॥

यस्मिन् यस्मिन् भवेद्देशे योगिनां व्याधिसम्भवः ।
तत्तदङ्गं धिया व्याप्य धारयेत्तत्र धारणाम् ॥१२३॥

आग्नेयीं धारणां ध्यायेद्रोगे वायव्यवारुणे ।
वायव्याग्नेयदोषे च विषदोषे च सर्वतः ॥ १२४॥

तीन उद्घात भएको छत्तीस मात्राको प्राणायाम उत्तम मानिन्छ । पसिना, कम्पन र पतनलाई उत्पन्न गर्ने उत्तम प्राणायाम हो ।११९

---

५३ ग. उद्यातः ।
५४ ग. उद्यातः ।
५५ ग. उद्यातः ।
५६ क, ङ. अजितामारुहेद्भूमे । ग. अजिताप्त (मा) रुहम्दूमे ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्राणवायुलाई उत्तम तरिकाले साध्ने आकांक्षाले भूमिलाई नजितेर प्राणायामका लागि आरोहण गर्नुहुँदैन। नजितेको भूमिमा आरोहण गर्दा अनेक किसिमका उपद्रव हुने गर्दछन् ।१२०।

वायुभूमिलाई नजितेर आरोहण गर्दा हिक्का, श्वासप्रश्वास, रुघा, तथा कान, दाँत र आँखाका रोगहरू, लाटोपन, बोझोपन, खोकी, टाउको दुख्ने, थकान महसुस हुने र ज्वरो आउने इत्यादि अनेक किसिमका दोषहरू प्राणायामको व्युत्क्रममा हुने गर्दछन्। योगीहरूका सबै रोगहरूको उपचारका तरिकाहरू संक्षेपमा सुन म भन्छु।१२१-१२२।

जुन जुन ठाउँमा वा अङ्गमा योगीहरूलाई रोगको सम्भावना हुन्छ ती ती अङ्गहरूलाई बुद्धिले व्याप्त गरेर त्यहाँ धारणालाई धारण गर्नू ।१२३।

हावा अथवा पानीसँग सम्बद्ध रोगहरूका लागि अग्निसम्बद्ध धारणा बनाउनू। अग्निसँग सम्बद्ध दोष वा रोग लागेमा वायव्य धारणा बनाउनू। विषको प्रकोप भएमा सबै खाले धारणाहरूको प्रयोग गर्नू ।१२४।

अमृतञ्चिन्तयेत्प्राज्ञः क्षुत्पिपासातुरस्तथाः ।
अन्योन्याभिभवादेव ज्ञात्वा युञ्जीत धारणाम् ॥१२५॥

ध्यानेनैव प्रणश्यन्ति[५७] ये रोगा योगसम्भवाः ।
भेषजैर्जपहोमैश्च दानपुण्यैश्च कर्मजाः ॥१२६॥

यथारण्ये गजः सिंहः पुरुषैरप्रयोगतः ।
नाशयेद्धार्यमाणस्तु तथा वायुरबुद्धिभिः ॥१२७॥

स चैव हि[५८] यथा हस्ती प्रयोगाद् दम्यते शनैः ।
निर्दोषश्च भवेत्कालाद्वश्यः सौम्यश्च जायते ॥१२८॥

शनैः शनैस्तथा प्राणः प्रयोगाद्वश्यताङ्गतः ।
स्वेच्छया धार्यते देहे न तद्दोषं करोति च ॥१२९॥

भोक र प्यासले आतुर भएको बुद्धिमान् मानिसले अमृतको धारणा बनाउने चिन्तन गर्नू। एकअर्कालाई अभिभूत गर्न सक्ने तत्त्वहरूको ज्ञान गरेर धारणा बनाउनू ।१२५॥

योगका कारणबाट उत्पन्न भएका रोगहरू ध्यानद्वारा नष्ट हुन्छन् भने कर्मद्वारा उत्पन्न भएका रोगहरू औषधि, हवन, दान तथा धर्माचरणबाट शान्त हुन्छन् ।१२६।

जसरी पुरुषहरूद्वारा नियन्त्रणमा नलिइएका जङ्गली हात्ती वा सिंह जङ्गललाई नाश गरिदिन्छन् त्यसै गरी बुद्धिहीनले वेठीक तरिकाले धारणा गरेको वायुले पनि नाश गर्दछ ।१२७।

५७ घ. १११ पद्यस्य तृतीयचरणात् १२६ पद्यस्य प्रथमचरणं यावत् नास्ति।
५८ ग. स वै वायुः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0- In Public Domain. Digitization by eGangotri

जसरी हात्तीलाई तह लगाउँदा सुस्तरी नियन्त्रणमा लिन सकिन्छ त्यसैगरी वायुको प्रयोग गर्नाले समय वित्दै जाँदा त्यो वायु निर्दोष आफ्नो अधीन र सौम्य बन्न सक्दछ ।१२८।

यथा प्रचोदितो हस्ती परसैन्यं विनाशयेत् ।
रक्षते च प्रयोक्तारमारूढञ्च बलेन सः ॥१३०॥

तथा शरीरे संरुद्धः प्राणः सम्यक् प्रचोदितः ।
निर्दहेत् सर्वपापानि तच्छरीरञ्च रक्षति ॥१३१॥

प्राणैर्विनिर्जिते देहे चिन्हान्येतानि लक्षयेत् ।
विण्मूत्रश्लेष्मदोषाणामल्पभावः प्रजायते ॥१३२॥

बहुभोजनसामर्थ्यं चिरादुच्छ्वसनन्तथा ।
आरोग्यं शीघ्रगामित्वमुत्साहः स्वरसौष्ठवम्[५९] ॥१३३॥

बलवर्णप्रसादश्च सर्वदोषक्षयस्तथा ।
एवमादीनि चिह्नानि सत्त्वस्थस्य प्रजाग्रति[६०] ॥१३४॥

सुस्त सुस्त प्रयोग भैरहेको प्राणवायु वसमा हुन्छ र आफ्नो इच्छाअनुसार शरीरमा धारणा गरिन्छ त्यसरी वशमा भएर धारणा गरिएको वायुले कुनै किसिमको रोगको दोष हुन दिँदैन ।१२९।

जसरी वशमा लिई निर्दिष्ट गरिएको हात्तीले शत्रुसेनालाई नष्ट गर्दछ र आफूलाई प्रयोग गर्ने आफूमाथि चढेको मानिसको बलपूर्वक रक्षा गर्दछ त्यसै गरी राम्रोसँग नियन्त्रित गरेको प्राणवायुले प्रेरित भएर शरीरका सबै पापहरूलाई नष्ट गर्दछ र शरीरको रक्षा गर्दछ ।१३०-१३१।

प्राणहरूले जितेको शरीरमा निम्नलिखित चिह्नहरू अभिलक्षित हुने गर्दछन्- दिशा, पिशाव तथा कफ आदिजन्यदोषहरू कम हुने गर्दछन् ।१३२।

धेरै खाना खाने सामर्थ्य, लामो समयसम्म सास फेर्न सक्ने क्षमता, निरोगिता, छिटो हिँडाइ, उत्साह र स्वरमा सुन्दरता योगबाट प्राप्त हुन्छ ।१३३।

स चागर्भः[६१] सगर्भश्च प्राणायामो द्विधा स्थितः ।
जपध्यानं विनाऽगर्भः सगर्भस्तत्समन्वितः ॥१३५॥

---

५९ क, ग. सुरसौष्ठवम् ।

६० क, ख, ङ. प्रजायते ।

६१ ग. अगर्भश्च

Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

अगर्भाद् गर्भवान् ज्ञेयः प्राणायामः शताधिकः ।
सगर्भं धारयेत्तस्मादिन्द्रियाणां जयोत्सुकः ॥१३६॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

समस्तेन्द्रियवृत्तिश्च प्राणो वायुः प्रकीर्तितः ।
तज्जयादिन्द्रियाण्येव निर्जितानि भवन्ति च[६२] ॥१३७॥

वृत्तिवृत्तिमतोर्यस्मादभेदः परिगीयते ।
तस्माद् वृत्तिजयादेव वृत्तिमान्निर्जितो भवेत् ॥१३८॥

सामर्थ्य, राम्रो वर्ण तथा खुशियाली छाउँनु र सम्पूर्ण दोषहरू नष्ट हुनु आदि चिह्नहरू सत्त्वस्थ प्राणीमा जाग्दछन् ।१३४।

अगर्भ र सगर्भ दुई किसिमको प्राणायाम हुन्छ । जप र ध्यान विनाको प्राणायामलाई अगर्भ भनिन्छ भने जप र ध्यानसहितको प्राणायाम सगर्भ कहलाउँदछ ।१३५।

अगर्भ प्राणायामभन्दा सगर्भ प्राणायामको फल सय गुणा बढी हुन्छ । त्यसैले इन्द्रियलाई जित्न चाहने मानिसहरूले सगर्भ प्राणायाम धारण गर्नुपर्दछ ।१३६।

समस्त इन्द्रियहरूका व्यापारहरू प्राणवायुरूप मानिएका छन् । त्यसैले प्राणवायुलाई जित्ने हो भने सम्पूर्ण इन्द्रियहरूलाई जित्न सकिन्छ ।१३७।

व्यापार र व्यापारवाला दुबै अभिन्न मानिने गर्दछन् त्यसैले व्यापारलाई जित्ने हो भने व्यापारवालालाई आफै जितिन्छ ।१३८।

ज्ञानवैराग्ययोक्त्राभ्यां प्राणायामकशेन च ।
इन्द्रियाश्वान् विनिर्जित्य सर्वमेव जितम्भवेत् ॥१३९॥

इन्द्रियाण्येव तत्सर्वं यत्स्वर्गनरकावुभौ ।
निगृहीतविसृष्टानि स्वर्गाय नरकाय च ॥१४०॥

शरीरं रथमित्याहुरिन्द्रियाण्यस्य वाजिनः ।
सारथिः पुरुषः प्रोक्तः प्राणायामः कशः स्मृतः ॥ १४१॥

ज्ञानवैराग्यरश्मिभ्या[६३]मायाम्य विधृतम्मनः ।
शनैर्निश्चलतामेति प्राणायामकशाहतम्[६४] ॥१४२॥

---

६२ ग. तु ।

६३ घ. १३६ पद्यस्य द्वितीयचरणात् १३९ पद्यस्य प्रथमचरणं यावत् नास्ति ।

६४ ग. शाहते ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

मनोवाजिनमत्युग्रं निगृह्णानःपुनः पुनः ।
विनिर्वेद्य पुनर्गच्छेत् कुर्यादेवात्मनो हितम् ॥१४३॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ज्ञान र वैराग्यका प्रयोक्ताहरूले प्राणायामरूपी कोर्रले इन्द्रियरूपी घोडाहरूलाई जितेर सारा संसारलाई जित्न सक्दछन् ।१३९।

इन्द्रिय नै स्वर्ग तथा नरक दुबैरूप हुन् । वशीकृत इन्द्रियहरू स्वर्गका लागि हुन्छन् भने उन्मुक्त इन्द्रियहरू नरकका लागि हुन्छन् ।१४०।

शरीरलाई रथ भनिन्छ भने त्यस रथका घोडाहरू इन्द्रियहरू हुन् । पुरुष सारथि हो भने प्राणायाम इन्द्रियरूप घोडाहरूलाई तह लगाउने कोर्रा हो ।१४१।

ज्ञानवैराग्यरूपी लगामहरूद्वारा नियन्त्रित गरेर राखिएको मन प्राणायामरूपी कोर्राका प्रहारबाट सुस्तरी निश्चल हुँदै जान्छ । १४२।

जलबिन्दुं[६५] कुशाग्रेण मासे मासे च यः पिवेत्[६६] ।
संवत्सरशतं साग्रं प्राणायामश्च तत्समः ॥१४४॥

तपांसि यानि पठ्यन्ते यज्ञा दानं ब्रतानि च ।
सर्वतीर्थाभिषेकश्च प्राणयामश्च तत्समः ॥१४५॥

प्राणस्यैव जयो योगः प्राणस्यैव जयस्तपः ।
प्राणस्यैव जयात्सर्वं प्राप्यते नात्र संशयः ॥१४६॥

अथ प्रत्याहारचित्तं विसृतं भोगतृष्णया ।
भवदोषविचारेण कुर्यादुन्नीय सर्वतः ॥१४७॥

मनरूपी अत्यन्त उग्र घोडालाई बारंबार नियन्त्रण गर्दै वैराग्यका साथ आफ्नो हितको अभ्यास गर्नू ।१४३।

कुशका टुप्पाले महिना महिनामा पानीको थोपा पिएर सय वर्षसम्ममा सबै पानी सकिए झैं प्राणायाम पनि सुस्त सुस्त गरिन्छ ।१४४।

जति तपस्याहरू, यज्ञहरू, दानहरू, व्रतहरू र तीर्थहरूमा स्नानहरू वताइएका छन् प्राणायाम ती सबै बराबर छ ।१४५।

---

६५ क, ख, ग, घ, ङ. जलविन्दु ।

६६ ग. क्वचित्

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्राणलाई नै जित्नु योग हो, प्राणलाई जित्नु नै तप हो, प्राणकै विजयबाट सम्पूर्ण प्राप्तव्य प्राप्त हुन सक्दछन् यसमा कुनै सन्देह छैन ।१४६।

संसारका दोषहरूका बारे विचार गरेर भोगहरूको तिर्सनामा दौडिरहेको चित्तलाई हरतरहले माथि उठाएर प्रत्याहारनामक योगाङ्गबाट स्थिर बनाउनू ।१४७।

उद्धरेदात्मनात्मानमुह्यमानमनाथवत् ।
भोगनद्यतिवेगेन[६७] ज्ञानबृक्षसमाश्रयात् ॥१४८॥

इन्द्रियाणि प्रसक्तानि प्रतिस्वं विषयोदधौ ।
आहृत्य यो निगृह्णाति प्रत्याहारः स उच्यते ॥१४९॥

एवं यः शान्तचित्तात्मा प्रत्याहारमनुक्रमात् ।
स सर्वतीर्थयज्ञानां फलं प्राप्य शिवं व्रजेत् ॥१५०॥

यद्वा यावत् स्थितं लक्ष्यन्न तस्माच्चलते मनः ।
तावत्कालं प्रदेशेषु धारणा मनसः स्थितिः[६८] ॥१५१॥

अनाथ झैं भोगरूपी नदीको अत्यन्त वेगले वगाईरहेको आफूलाई ज्ञानबृक्षको आश्रयबाट आफैले उद्धार गर्नू ।१४८।

विषयरूपी समुद्रमा हेलिएका प्रत्येक इन्द्रियलाई विषयहरूबाट फर्काएर नियन्त्रण गर्नुलाई प्रत्याहार भनिन्छ ।१४९।

यसरी जो क्रमैसँग प्रत्याहारबाट चित्तलाई शान्त तुल्याउँछ त्यसले सबै तीर्थ तथा सबै यज्ञहरूका फलहरू प्राप्त गर्नुका साथै शिवलाई प्राप्त गर्दछ ।१५०।

अथवा जति लक्ष्य निर्धारित गरिएको हुन्छ त्यसबाट मन चञ्चल हुँदैन र त्यसबेलासम्म निर्धारण गरिएका स्थानहरूमा मनको स्थिति विद्यमान रहनुलाई धारणा भनिन्छ ।१५१।

कालावधिपरिच्छिन्नं देहे संस्थापितं मनः ।
न प्रच्यवति पक्षाद्वा धारणा[६९] साऽभिधीयते ॥१५२॥

धारणा द्वादशायामा ध्यानं द्वादशधारणम् ।
ध्यानद्वादशकं यावत्समाधिरभिधीयते ॥१५३॥

६७ क, ख, ग, ङ. भोगमद्यातिवेगेन ।
६८ घ. मनसि स्थितिः । ङ. मनसि स्थिता ।
६९ घ. यन्त क्ष्याद् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

धारणाभ्यासयुक्तात्मा यदि प्राणैर्वियुज्यते ।
कुलैकविंशदुत्तार्य स्वयं याति शिवं पदम् ॥१५४॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ध्यै चिन्तायां स्मृतो धातुः शिवचिन्ता मुहुर्मुहुः ।
अनाक्षिप्तेन मनसा ध्यानमित्यभिधीयते ॥१५५॥

आत्मनः समनस्कृत्य मुक्ताशेषोपधस्य[७०] च ।
शिवचिन्तासमासक्तिर्ध्यानं नाम तदुच्यते ॥१५६॥

अथवा शरीरमा संस्थापित चित्त निर्धारित समयको सीमासम्म आफ्नो ठाउँ वा पक्षबाट च्युत हुँदैन तबसम्मको स्थितिलाई धारणा भनिन्छ ।१५२।

धारणामा बाह्र प्राणायाम हुन्छन् भने ध्यानमा बाह्र धारणा हुन्छन् र बाह्र ध्यान भएको समाधि हुन्छ ।१५३।

धारणाको अभ्यास गरिरहेको मानिस यदि प्राण वियुक्त हुन्छ भने उसले आफ्ना एक्काईस कुल तार्नुका साथै स्वयंले शिवपद प्राप्त गर्दछ ।१५४।

चिन्तार्थक ध्यैधातुबाट ध्यान शब्द बनेको हो र पटक पटक शिवको चिन्तन गर्नु ध्यान हो । कतै आक्षिप्त नभएको मनद्वारा पटक पटक गरिने चिन्तानै ध्यान कहलाउँछ ।१५५।

ध्येयालम्बनसंस्थस्य सदृशः प्रत्ययस्य च ।
प्रत्ययान्तरनिर्मुक्तः प्रवाहो ध्यानमुच्यते ॥१५७॥

ध्येयावस्थितचित्तस्य प्रदेशे यत्र कुत्रचित् ।
ध्यानन्तत्रेदमुद्दिष्टं प्रत्ययस्यैकतानता ॥१५८॥

एवं ध्यानसमायुक्तः स्वदेहं यः परित्यजेत् ।
कुलस्वजनमित्राणि समुद्धृत्य शिवो भवेत् ॥१५९॥

एवं मुहूर्तमर्द्धं वा ध्यायेद्यः श्रद्धया शिवम् ।
सोऽपि याङ्गतिमाप्नोति न तां सर्वैर्महामखैः ॥१६०॥

यावन्तः कर्मयज्ञाः स्युर्व्रतदानतपांसि च ।
सर्वे ते जपयज्ञस्य नार्घन्ति[७१] षोडशीं कलां ॥१६१॥

---

७० ख, ग, ङ. शेषौषधस्य ।

७१ घ. नार्हीति ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आफूलाई मनका साथमा सम्पूर्ण कष्टहरूबाट मुक्त बनाएर शिवचिन्तामा नै आसक्त राख्नुलाई ध्यान भनिन्छ ।१५६

ध्यानयोग्य आलम्बनमा विद्यमान विश्वासको अनुकूल प्रवाहलाई ध्यान भनिन्छ जो अन्य ध्येय र विश्वासहरूबाट सर्वथा मुक्त हुन्छ ।१५७।

जुनसुकै ठाउँमा पनि ध्येयमा मन संलग्न रहेका योगीको विश्वासप्रतिको एकाग्रतालाई ध्यान भनिन्छ।१५८।

यसरी जसले ध्यानमा संलग्न रहेरनै देह परित्याग गर्दछ त्यसले आफ्नो कुल आत्मीय जनहरू र मित्रहरूको उद्धार गर्नुका साथै शिवत्वलाई प्राप्त गर्दछ ।१५९।

यसरी जसले एक मुहूर्त वा आधा मुहूर्त श्रद्धापूर्वक शिवको ध्यान गर्दछ उसले जुन गति पाउँछ त्यो गति सम्पूर्ण महायज्ञ गर्नेहरूले पनि पाउँदैनन् ।१६०।

माहात्म्यं वाचिकस्यैव जपयज्ञस्य कीर्तितम् ।
अस्माच्छतगुणोपांशुः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥१६२॥

यदुच्चनीचस्वरितैः शब्दैः स्पष्टपदाक्षरैः ।
मन्त्रमुच्चारयेद्वाचा जपयज्ञः स वाचिकः ॥१६३॥

शनैरुत्थापयेन्मन्त्रमीषदोष्ठौ प्रचालयन् ।
किञ्चिच्छब्दान्[७२] स्वयं विद्यादुपांशुस्तज्जपः स्मृतः ॥१६४॥

धिया यदक्षरश्श्रेण्या[७३] वर्णाद् वर्णं पदात्पदम् ।
शब्दार्थचिन्तनाभ्यस्तं तदुक्तं मानसं जपः ॥१६५॥

जति पनि कर्मयज्ञहरू, व्रत, दान तथा तपस्याहरू बताइएका छन् ती सबै जपयज्ञको सोह्रौं कलाको बराबर पनि हुँदैनन् ।१६१।

वाचिक जपयज्ञको जति महत्त्व छ उपांशुजपयज्ञ त्यसभन्दा सयगुणा बढी फलदायी हुन्छ भने मानस जप हजारगुणा बढी फलदायी हुन्छ ।१६२।

उच्च अथवा उदात्त, नीच अथवा अनुदात्त तथा स्वरित अथवा मिश्र स्वरहरूका साथ स्पष्ट पद र अक्षरहरू भएका शब्दहरूद्वारा सुनिने गरी जुन मन्त्र उच्चारण गरिन्छ, त्यो वाचिक जपयज्ञ हो ।१६३।

हल्का ओठहरू चलाउँदै उच्चारण भएका शब्दहरूलाई केही रूपमा आफूले मात्र सुन्ने गरी सुस्तरी मन्त्रको उच्चारण गर्नु उपांशुजपयज्ञ कहलाउँछ ।१६४।

---

७२ क, ख, ग, घ. शब्दात् ।
७३ ग. श्रोण्याम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

त्रयाणां जपयज्ञानां श्रेयः स्यादुत्तरोत्तरम् ।
CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
भवेद्यज्ञविशेषश्च विशेषस्तत्फलस्य च ॥१६६॥

जपेन देवता नित्यं स्तूयमाना प्रसीदति ।
प्रसन्ना विपुलान् भोगान् दद्यान्मुक्तिञ्च शाश्वतीम् ॥१६७॥

यक्षरक्षःपिशाचाश्च ग्रहाः सर्पादिभीषणाः ।
जापिनं नोपसर्पन्ति भयभीताः समन्ततः ॥१६८॥

जपेन पापं क्षपयेदशेषं यत्तत्कृतं जन्मपरम्परासु ।
जपेन रोगाञ्जयते च मृत्युं जपेन सिद्धिं लभते च मुक्तिम्[७४] ॥१६९॥

बुद्धिले अक्षरहरूको पङ्क्तिमा वर्णबाट वर्णको, पदबाट पदको र शब्द तथा त्यसको अर्थको चिन्तनले युक्त भएर गरिएको जुन जपाभ्यास हो त्यो मानस जप कहलाउँछ ।१६५।

तीनवटै जपयज्ञहरूमा अघिल्लो अघिल्लो भन्दा पछिल्लो पछिल्लो बढी कल्याणकारी छ । यज्ञविशेष तथा यज्ञविशेषका फल विशेष समेत उत्तरोत्तर श्रेयस्कर हुन्छन् ।१६६।

जपद्वारा स्तुति गरिएका देवता सधैं प्रसन्न हुन्छन् र उनले ठूला ठूला भोग सामग्रीहरू र शाश्वत मोक्ष समेत प्रदान गर्दछन् ।१६७।

डराएका यक्ष, राक्षस, पिशाच, ग्रहहरू तथा सर्प आदि डरलाग्दा जीवजन्तुहरू जपशाली व्यक्तिका नजिक पर्दैनन् ।१६८।

जन्मपरम्पराहरूमा जो पाप गरिएका थिए, ती सम्पूर्ण पापहरूलाई जपद्वारा नष्ट गरेर जपद्वारा नै रोगहरूलाई र मृत्युलाई जितिन्छ भने जपद्वारा नै सिद्धि र मोक्ष प्राप्त गर्न सकिन्छ ।१६९।

जपाच्छ्रान्तः शिवं ध्यायेद् ध्यानाच्छ्रान्तः पुनर्जपेत् ।
जपध्यानाभियुक्तस्य शिवः क्षिप्रं प्रसीदति ॥१७०॥

पदार्थमात्रनिर्भासः स्तिमितोदधिवत्स्थितः ।
स्वरूपशून्यवद् ध्यानं तत्समाधिरिहोच्यते[७५] ॥१७१॥

ध्येये मनः सन्निवेश्य यत्तिष्ठेन्निश्चलश्चिरम्[७६]।
निर्वाणानलवद्योगी समाधिस्थः प्रकीर्तितः ॥१७२॥

---

७४ ग. मोक्षम् ।

७५ घ. समाधिरिवोच्यते ।

७६ घ. चिरं यस्तिष्ठेन्निश्चलः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
न श्रृणोति न चाघ्राति न रस्यति न पश्यति ।
न च स्पर्शं विजानाति न सङ्कल्पयते मनः ॥१७३॥

न चातिमन्यते किञ्चिन्न च बुद्ध्यति काष्ठवत् ।
एवमीश्वरसंल्लीनः समाधिस्थः प्रगीयते ॥१७४॥

जपबाट थाकेपछि शिवको ध्यान गर्नू र ध्यानबाट थाकेपछि पुन जप गर्नू । यसरी जसले पालै पालोसँग जप र ध्यान गर्दछ त्यसबाट भगवान् शिव छिटै प्रसन्न हुन्छन् ।१७०।

पदार्थमात्रको पनि बोध नहुने पानी रोकिएको सागर झैं विद्यमान स्वरूपतः शून्यले युक्त जुन ध्यान हो त्यसलाई समाधि भनिन्छ ।१७१।

जो ध्यानको विषयमा मन लगाएर निर्वात अग्नि झैं चिरकालसम्म निश्चल रहन्छ, त्यस योगीलाई समाधिस्थ भनिन्छ ।१७२।

समाधिकालमा योगीले न सुन्छ, न सुघ्छ, न बोल्छ, न हेर्छ, न त कसैले छोएको थाहा पाउँछ र न त मनले नै कुनै कल्पना गर्दछ ।१७३।

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।
ध्यायतः शिवमात्मस्थं समाधिस्थस्य योगिनः ॥१७५॥

प्राणायामाद् भवेत् क्षिप्रं सर्वपापपरिक्षयः ।
सर्वेन्द्रियवशीकारः प्रत्याहारेण जायते ॥१७६॥

मनसः परमं स्थैर्यं धारणातः प्रवर्तते ।
ध्यानेन प्रलयं गच्छेदनैश्वर्यगुणाष्टकम् ॥१७७॥

प्रसादाभिमुखी प्रीता भवेज्जप्येन देवता ।
समाधिना च सर्वत्र प्रज्ञालोकः प्रवर्तते ॥१७८॥

न केही कुरा खेलाउँछ, न केही बुझ्दछ र काठजस्तै निश्चल निश्चेष्ट ईश्वरमा मात्र लीन भएको योगी समाधिस्थ कहलाउँछ ।१७४।

आत्मामा रहेका शिवको ध्यान गरिरहेका समाधिमा लीन योगीको उपमा हावा विनाको निश्चल वत्ती हुन सक्दछ । ।१७५।

प्राणायामद्वारा सम्पूर्ण पापहरूको नाश हुन्छ र प्रत्याहारद्वारा सम्पूर्ण इन्द्रियहरू वशमा पर्दछन् ।१७६।

धारणाद्वारा मन अत्यन्त स्थिर हुन्छ र ध्यानद्वारा निर्दयता आदि आठ गुणयुक्त दारिद्र्य नष्ट हुन्छ र ऐश्वर्य

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

प्राप्त हुन्छ। ।१७७। CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जपद्वारा आराध्य देव कृपाभिमुख तथा प्रसन्न हुन्छन् र समाधिद्वारा सबैतिर बुद्धिको प्रकाश फैलन्छ।१७८।

एवमभ्यस्यतः पुंसः षडङ्गं योगसाधनम् ।
तदन्तराया नश्यन्ति मृगाः सिंहभयादिव ।।१७९।।

आलस्यं व्याधयस्तीव्राः प्रमादध्यानसंशयाः ।
अनवस्थितचित्तत्वमश्रद्धाभ्रान्तिदर्शनम् ।।१८०।।

दुःखानि दौर्मनस्यञ्च विषयेषु च लोलता ।
इत्येवमादिकाः प्रोक्ता योगविघ्नाः स्वभावतः ।।१८१।।

अत्यन्तोत्साहयुक्तस्य जपध्यानरतस्य च ।
तदन्तराया नश्यन्ति सर्वे विघ्नाः शनैः शनैः ।।१८२।।

उपशान्तेषु विघ्नेषु समाधिस्थस्य योगिनः ।
उपसर्गाः प्रवर्तन्ते दिव्यास्ते सिद्धिसूचकाः ।।१८३।।

यसरी छ अङ्ग भएको योगसाधनाको अभ्यासमा संलग्न भएका मानिसका सबै विघ्नबाधाहरू सिंहको डरले मृग भागे भैं भाग्दछन् ।१७९।

आलस्य, तीव्ररोगहरू, प्रमाद, ध्यानमा उत्पन्न हुने सन्देहहरू, चित्तको अस्थिरता, श्रद्धाहीनता र भ्रम हुनु, दुःखहरू, मन स्वच्छ नहुनु, विषयहरूमा चञ्चलता आउनु आदि योगमा आइलाग्ने स्वाभाविक विघ्नहरू हुन् ।१८०-१८१।

अत्यन्त उत्साहले युक्त तथा जप र ध्यानमा संलग्न व्यक्तिहरूका ती विघ्नहरू सुस्त सुस्त आफै नष्ट भएर जान्छन् ।१८२।

विघ्नहरू शान्त भएपछि समाधिस्थ योगीका लागि दिव्यसिद्धिका सूचक उपसर्गहरू आइलाग्दछन् ।१८३।

प्रातिभः श्रावणो वार्ता दर्शनास्वादवेदनाः ।
षडुपसर्गा योगस्य परित्यागे च सिद्धयः ।।१८४।।

प्रार्थयन्ति च तान्देवा भोगैर्दिव्यैश्च योगिनम्[७७] ।
नृपाश्च पृथिवीदानैर्धनैश्चान्यैर्धनाधिपाः ।।१८५।।

७७ ग. योगिनः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उपतिष्ठन्ति रत्नानि धनानि च महान्ति च ।
वेदादिसर्वशास्त्राणि स्वयमेव भवन्ति च ॥१८६॥

अभीष्टच्छन्दोहृदयं काव्यं चास्य प्रवर्तते ।
रसायनानि सर्वाणि दिव्याश्चौषधयः स्वयम् ॥१८७॥

समस्तानि च शिल्पानि कलाः सर्वाश्च विन्दति ।
नागाः सुरेन्द्रकन्याश्च प्रणिपत्य नमन्ति च ॥१८८॥

प्रतिभा, सुनाइ, वार्ता, दर्शन, आस्वाद र संवेदना यी योगका छ उपसर्गहरू हुन्छन् । यिनीहरूको परित्याग गर्ने हो भने सिद्धिहरू प्राप्त हुन्छन् ।१८४।

ती योगीहरूसँग देवताहरूले दिव्य भोगद्वारा, राजाहरूले पृथ्वीदानद्वारा र अन्य धनपति मानिसहरूले धनद्वारा प्रार्थना गर्दछन् ।१८५।

सम्पूर्ण रत्नहरू र ठूला धनराशिहरू आफै आइलाग्दछन् भने वेदादि सबै शास्त्रहरू स्वयं ज्ञानका विषय हुन्छन् ।१८६।

आफूले चाहेको जस्तो छन्दलाई आत्मसात् गरेको काव्य आफै त्यस योगीमा प्रवृत्त हुन्छ । सबै रसायनहरू र सबै दिव्य ओखतीहरू स्वयं आइलाग्दछन् ।१८७।

महामहोदधेर्यद्वद् भग्नाज्जायन्ति विप्रुषः ।
योगैश्वर्योदधेस्तद्वद् विप्रुषः प्रातिभादयः ॥१८९॥

प्रातिभादिषु क्षुद्रेषु गुणेष्वासक्तचेतसः ।
सम्भवेत्परमैश्वर्यमक्षयं सार्वकामिकम् ॥१९०॥

तस्माद्गुणांश्च भोगांश्च देवासुरमहीभृताम् ।
तृणवद्यस्त्यजेत् सर्वानीशस्तस्य प्रसीदति ॥१९१॥

ततः प्रसन्ने देवेशे[७८] बुद्धिमत्त्वात्प्रवर्तते[७९] ।
अणिमादिगुणैश्वर्यं सर्वज्ञत्वञ्च योगिनः ॥१९२॥

समस्त सिपहरू र सबै कलाहरू त्यस योगीमा आहित हुन्छन् भने नागहरू र देवकन्याहरूले झुकेर प्रणाम गर्दछन् ।१८८।

---

७८ ग. प्रसन्ना देवेशि । घ. प्रसन्ने देवेश । ङ. प्रसन्नदेवेश ।

७९ क, ख, ग. बुद्धिः सत्वात् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

जसरी महासागरबाट उद्भिएका [illegible] थोपा बन्दछन् त्यसैगरी योगको ऐश्वर्यरूपी सागरमा प्रातिभ आदि उपसर्गहरू मात्र थोपाहरू हुन् ।१८९।

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

प्रातिभ आदि छ उपसर्गहरू क्षुद्र छन् र ती क्षुद्र गुणहरूमा आसक्ति भएकाहरूले सम्पूर्ण मनोरथ पूरा गर्ने र नष्ट नहुने ऐश्वर्यलाई प्राप्त गर्न सक्दछन् ।१९०।

त्यसरी देवता, दैत्य र राजाहरूका ती गुण र भोगहरूलाई जसले सिन्को सरह मानेर ती सबैलाई त्यागिदिन्छ भगवान् शिव त्यससँग अत्यन्त प्रसन्न हुन्छन् ।१९१।

बुद्धिमत्ताबाट भगवान् शिव प्रसन्न हुँदा योगीमा अणिमा आदि गुणहरूद्वारा ऐश्वर्य र सर्वज्ञता प्रवृत्त हुन्छ ।१९२।

सर्वज्ञश्च तनुं त्यक्त्वा शुद्धः शान्तः सदा सुखी ।
निर्द्वन्द्वः परिपूर्णश्च मुक्तः स्वात्मनि तिष्ठति ॥१९३॥

अनुग्रहाय चान्येषां यदि देहं न सन्त्यजेत् ।
अणिमादिगुणैश्वर्यैः सन्तिष्ठेच्छिववत्प्रभुः ॥१९४॥

दाता[८०] हर्ता च कर्ता च भोक्ता च प्रकृतेर्वशी ।
ज्ञानाञ्जनोपदेष्टा च कुज्ञानावृतचेतसाम् ॥१९५॥

इत्येवमिच्छया भोगान् भुक्त्वा ज्ञानं प्रकाश्य च ।
प्रलयान्ते तनुं त्यक्त्वा स्वात्मन्येवावतिष्ठते ॥१९६॥

यस्मात् सौख्यञ्च मोक्षञ्च योगादुभयमाप्नुयात् ।
तस्मात् सर्वं परित्यज्य जपेद् ध्यायेच्च शङ्करम्[८१] ॥१९७॥

सर्वज्ञ भएको योगी शरीरलाई छोडेर शुद्ध, शान्त, सुखी, द्वन्द्वविहीन, सबैतिरबाट पूर्ण र मुक्त भएर आफैमा विद्यमान रहन्छ ।१९३।

यदि अरूलाई कृपा गर्नका लागि शरीर त्याग्दैन भने पनि अणिमा आदि गुण तथा ऐश्वर्यहरूले युक्त योगी शिवतुल्य समर्थ भएर रहन्छ ।१९४।

दाता, हर्ता, कर्ता, भोक्ता, प्रकृतिलाई वशमा पार्ने र अज्ञानबाट आच्छन्न मानिसहरूलाई ज्ञानरूपी अञ्जनको उपदेश गर्ने योगी आफ्नो इच्छा अनुसार भोगहरूलाई भोगेर, ज्ञानहरूलाई प्रकाशित गरेर, प्रलयकालमा

---

८० ख. दाता ।

८१ ग. ध्यायेत्सदा शिवम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
शरीरलाई त्यागेर आफ्नै आत्मामा अवस्थित रहन्छ ।१९५-१९६।

जुन योगबाट सुख र मोक्ष दुबै प्राप्त हुन्छ, त्यसैले सबै कुरा त्यागेर त्यस योगका अधिष्ठाता शिवजीकै जप र ध्यान गर्नू ।१९७।

ये संश्रिता ज्ञानमयीं[८२] सुनावं ते यान्ति पारं भवसागरस्य ।
तिष्ठन्ति मग्ना भवसागरेऽस्मिन् पुत्रेषु दारेषु गृहेषु सक्ताः ॥१९८॥

ध्यानेन मोक्षम्परमञ्च सौख्यं विन्दन्ति सर्वे पुरुषाः स्त्रियश्च ।
अनेन देहेन लभन्ति केचित् सिद्धांश्च भोगान् प्रलये च मुक्तिम् ॥१९९॥

इदं परं पापहरं पवित्रं ज्ञानामृतं मृत्युविनाशनञ्च ।
विज्ञाय यः प्राणिहिताय दद्याज्जगद्गुरुस्तेन समः कुतोऽन्यः ॥२००॥

स एव वन्द्यः प्रतिपूजनीयः स एव माता जगतः पिता च ।
स एव बन्धुः स गुरुः शिवश्च ज्ञानामृतं यः परमं प्रदद्यात् ॥२०१॥

इति श्री शिवधर्मोत्तरे ज्ञानयोगो नाम दशमोऽध्यायः ।

जो ज्ञानको डुँगा चढ्दछन् तिनले भवसागर तर्दछन् । जो छोराछोरी, पत्नी तथा घरमा आसक्त भएर बस्दछन्, ती यस संसाररूपी समुद्रमै डुबिरहन्छन् ।१९८।

सबै स्त्री पुरुषहरूले ध्यानद्वारा सुख र मोक्ष दुबै प्राप्त गर्दछन्, केही सिद्धहरूले यसै शरीरबाट भोगहरू र प्रलयमा मोक्ष पाउँदछन् ।१९९।

परम पाप नाशक, अत्यधिक पवित्र र मृत्युको विनासक यस ज्ञानरूपी अमृतलाई जसले आफूले बुझेर प्राणीहरूको हितका लागि प्रदान गर्दछ त्यसभन्दा ठूलो जगद्गुरु अरू को हुन सक्दछ ?२००।

जसले परम ज्ञानरूपी अमृत प्रदान गर्दछ त्यो नै वन्दनीय पूजनीय हुन्छ, त्यो नै जगत्‌को आमाबुबा र बन्धु हो र त्यो नै गुरु तथा शिव पनि हो ।२०१।

शिवधर्मोत्तरमा ज्ञानयोग नामको दशौं अध्याय सकियो ।

---

८२ ग. ज्ञानमय ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ प्रायश्चित्तनिरूपणं नामैकादशोऽध्यायः

अथ पापविशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
कृत्वा शौचं तथा स्नानं शिवाग्निगुरुपूजकः ॥१॥

उत्थाय पश्चिमे यामे सुगृहीतकमण्डलुः ।
धौतपादुकमाक्रम्य मैत्रं कुर्याद्यथाक्रमम् ॥२॥

दीक्षाविनीतश्चित्तज्ञ[1]स्तोयदानविधानवित् ।
सहायः शौचकार्येषु तदभावात्कमण्डलुः ॥३॥

वाचं नियम्य यत्नेन ष्ठीवनोत्कासवर्जितः ।
शिरः प्रावृत्य तत्कुर्यादन्तर्धाय[2] तृणैर्महीम् ॥४॥

अब शिवधर्मोत्तरमा प्रायश्चित्तनिरुपण नाम गरेको एघारौं अध्याय प्रारम्भ हुन्छ।

शिव, अग्नि तथा गुरुको पूजा गर्ने मानिसले पापबाट शुद्ध हुनका लागि शौचादि क्रिया र स्नान गरेर प्रायश्चित्त गर्नू ।१।

पछिल्लो प्रहरमा उठेर राम्रोसँग कमण्डलु समातेर धोएका खराउ लगाएर क्रमैसँग मलमूत्र त्याग गर्नू ।२।

शौचक्रिया गर्दा आफूद्वारा दीक्षित अत एव विनम्र आफ्नो मनको कुरालाई राम्रोसँग बुझ्ने पानी हाल्ने कुरामा निपुण कुनै शिष्य सहयोगी हुनुपर्दछ। त्यस किसिमको सहयोगी न भएमा कमण्डलुको प्रयोग गर्नु पर्दछ ।३।

दिवा सन्ध्यासु कर्णस्थब्रह्मसूत्री ह्युदङ्मुखः ।
कुर्यान्मूत्रपुरीषे तु रात्रौ चेद्दक्षिणामुखः ॥ ५॥

मार्जनं वामहस्तेन वीरणाद्यैरयाज्ञिकैः ।
विण्मूत्रमुत्क्षिपेत्तत्र छायायामात्मनो न च ॥६॥

नानिलानलदेवानां गोब्राह्मणजलम्प्रति ।
जन्तुशाद्वल[3]भस्मास्थिकृष्णच्छायां विवर्जयेत् ॥७॥

---

१ ग. विनीतचित्त ।
२ क. अन्तर्द्धार्य । ख. अन्ताद्धान ।
३ क, घ. शार्दूल ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

पादावसेचनं[४] मूत्रं पुरीषं ष्ठीवनञ्च यत् । CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
दूरादावसथात्सर्वं यच्चान्यद् विकृतम्भवेत् ॥८॥

मौन रहेर यत्नपूर्वक थुकाइ र खोकीबाट विहीन भएर शिरमा कपडा बेह्रेर घाँसले भुँइ छोपेर मलमूत्र त्याग गर्नू ।४।

दाहिने कानमा जनै राखेर दिउस, बिहान र साँझका सन्ध्याहरूमा उत्तरतिर फर्केर रातिमा दक्षिणतिर फर्केर मलमूत्र त्याग गर्नू ।५।

यज्ञमा प्रयोग नहुने उशीर आदि झारहरूद्वारा बायाँ हातले सफा गरेर आफ्नो छाया बाहेकका ठाउँहरूमा मलमूत्र फ्याँक्नू ।६।

हावा तथा अग्नि आदि देवताहरू, गाई, ब्राह्मण, जलतिर, प्राणीहरू, गौचरन आदि ठाउँ, खरानी, हाड र कालो छाया आदिमा मलमूत्र नफ्याँक्नू ।७।

खुट्टा धोएको पानी, मल, मूत्र, थुक र यस्तै अन्य विकार या मलहरू बस्तीभन्दा टाढा फ्याँक्नु पर्दछ ।८।

गृहीतशिश्नश्चोत्थाय समायुक्तकमण्डलुः ।
शौचं कुर्यान्मृदाम्भोभिर्गन्धलेपापनुत्तये ॥९॥

तिस्रो लिङ्गे मृदो योज्यास्त्वेकैकान्तरमृत्तिका ।
आमलीफलमात्रं तु पञ्च वामकरे तथा[५] ॥१०॥

मृदस्तिस्रः कराभ्यां तु मूत्रोत्सर्गे भवेच्छुचिः ।
पञ्चापाने[६] मृदो योज्या तास्त्रिरन्तरमृत्तिका[७] ॥११॥

दशवामकरे देयाः पाण्योः सप्त तथोभयोः ।
उपस्पर्शनकाले तु तिसृभिः क्षालयेत्करौं ॥१२॥

लिङ्ग समातेर, उठेर, कमण्डलुको समायोजनका साथ दुर्गन्धवस्तुहरूको लेपको सफाइका लागि माटो र पानीले धोएर शुद्ध तुल्यानू ।९।

लिङ्गमा तीनपटक माटो लगाउनू एक पछि अर्को पछि अर्को लगाउँदै जानू । बायाँ हातमा पाँच पटक अमलाको धूलाले सफा गर्नू ।१०।

---

४ ग. पादावसेवनम् ।
५ ग. यथा ।
६ क, घ. पञ्चमाने । ख. पञ्चपाणे ।
७ क. स्त्रिरन्तरमृत्तिकाः । ग. तन्निरन्तरमृत्तिकाः ।

 Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लघुशङ्का गएमा दुबैहातमा तीन पटक माटो लगाएर सफा गर्ने हो भने सफा हुन्छ। दीर्घशङ्का जाने हो भने अपानवायु जाने ठाऊँ अर्थात् गुदद्वारमा तीनको अन्तरमा पाँच पाँच पटक माटो लगाएर सफा गर्नू ।११।

बायाँ हातमा दश पटक र दुबै हातमा सात पटक सफा गर्नू र आचमन गरेपछि तीन पटक हात धुनु ।१२।

जङ्घाशौचे[८] मृदस्तिस्र एकैकान्तरमृत्तिका ।
अक्षिणी नासिका कर्णौ तिस्रः संशोध्य हस्तयोः ॥१३॥

कर्दमामेध्यमूत्राद्यैर्दिग्धेऽङ्गे[९] सप्तपञ्चधाः ।
क्षालिते वारिणा पूर्वं स तिस्रोऽन्तरमृत्तिकाः ॥१४॥

आमणिबन्धनात् पाणिं मृत्तोयेन विशोधयेत् ।
अन्तः कृत्वा भुजौ सम्यग् बहिर्ज्जानूर्विधाय च ॥१५॥

उद्धृतानुष्णफेनाभिः पूताभिर्वस्त्रचक्षुषा ।
हृद्गमाभिरशब्दाभिस्त्रिश्चतुर्वारमाचमेत्[१०] ॥१६॥

परिमृज्य द्विराचम्य द्वादशाङ्गानि चालभेत् ।
तूष्णीमेव ततो भूयः शिवमन्त्रेण पूर्ववत् ॥१७॥

जाँघको पवित्रताका लागि एक पटक माटो लगाई पखालेर फेरि माटो लगाउँने पखाल्ने यसरी तीन पटकसम्म धुनू। आँखा, नाक र कान तीनैलाई हातहरूले तीन पटक सफा गर्नू ।१३।

हिलो, अपवित्र, पिशाब आदि शरीरमा लाग्न गएमा पैंतीस पटक पानीले पखालेर तीन तीन पटकको अन्तरमा माटो लगाएर सफा गर्नू ।१४।

घुँडा बाहिर र बाहुहरूलाई भित्र पारेर मणिबन्धसम्म हातलाई माटो र पानीले धुनू। १५।

तातो वा फिज पनि नभएको नदी आदिबाट निकालिएको आँखाले राम्ररी हेरेर कपडाले छानेर सफा पारिएको पानीले हृदयसम्म जाने र शब्द नआउने गरी तीन चार पटक आचमन गर्नू ।१६

आचमेद् ब्रह्मतीर्थेन ब्रह्मसूत्री ह्युदङ्मुखः ।
तदन्तरान्तरे पाणिमाप्लाव्याप्लाव्य चाम्भसा ॥१८॥

वस्त्रशौचं प्रवक्ष्यामि तच्छुद्धौ शुद्ध्यते यतः ।
<u>वस्त्रशौचविहीनात्मा</u> शुचिरप्यशुचिर्भवेत् ॥ १९॥

८ ग. शौच।
९ ग. मदङ्गे।
१० ग, घ. आचरेत्।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

देवकार्याय योग्यानां प्रत्यहं शौचमिष्यते ।
वाससामितरेषाञ्च शौचं कुर्यान्मलागमे ॥२०॥

शुचिना तोरणङ्कार्यं वंश[११]दण्डत्रयेण तु ।
तत्र वासांसि निर्णिज्य[१२] सम्यग्बद्धानि शोषयेत् ॥२१॥

चारैतिर मार्जन गरेर दुई पटक आचमन गर्नू र पहिले बताइएको शिवमन्त्रले बाह्र अङ्गहरूको मौन रहेर स्पर्श गर्नू ।१७।

यज्ञोपवित धारी उत्तरतिर फर्केको अभ्यासकर्ताले बीच बीचमा पानीले हात भिजाउँदै भिजाउँदै ब्रह्मतीर्थद्वारा आचमन गर्नू ।१८।

अब म लुगाहरू पवित्र तुल्याउने तरिका बताउँने छु किनभने लुगा शुद्ध भएमा नै मानिस शुद्ध हुने छ। यदि लुगा चोखा छैनन् भने चोखो मानिस पनि अपवित्र हुन्छ ।१९।

देवताको पूजा आदिका लागि प्रयोग गरिने लुगाहरूलाई प्रत्येक दिन धोएर पवित्र बनाउनु पर्दछ। अन्य सामान्य अवस्थामा पहिरने लुगाहरू पनि मैला भए भने धुनु पर्दछ ।२०।

सफा तीन वटा बाँसका लठ्ठीहरूले लुगा सुकाउने तोरण बनाउनू र त्यसमा लुगाहरू सफा गरेर नखस्ने गरी सुकाउनू ।२१।

खगैर्वाऽदूषिते वृक्षे निर्मले वा शिलातले ।
दूर्वाजाले शुचौ वापि क्षालितेषु तृणेषु वा ॥२२॥

विण्मूत्रशुक्रदिग्धानां मृत्तोयेन विशोधनम् ।
कार्यमादौ ततः क्षारैर्गोमूत्राद्यैश्च शोधनम् ॥२३॥

मृद्वारि तावदादेयं गन्धलेपौ हि तद्गतौ ।
तस्मात्तान् दूरतो यावत्सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु ॥२४॥

कौशेयाविकयोरुष्णैः क्षौमाणां गौरसर्षपैः ।
श्रीफलैरंशुपट्टानां कुतपानामरिष्टकैः ॥२५॥

चैलवद्रज्जुवेत्राणां पक्षचामरचर्मणाम् ।
वल्कलानाञ्च सर्वेषां शुद्धिः कार्या विजानता ॥२६॥

११ क. स्वंश । ग. स्वाङ्ग ।
१२ क. निर्निक्ष्य । ख. निकृत्य । ङ. निर्मिद्य ।

Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

चराहरूले विष्ठा नगरेको रूखमा, सफा ढुङ्गामा, पवित्र दुवो भएको ठाउँमा अथवा पानीले पखालिएको घास उम्रेको ठाउँमा लुगा धोएर सुकाउँनू।२२।

दिशा, पिशाब तथा वीर्य आदिले लतपतिएका लुगाहरूलाई पहिले माटो र पानीले सफा गर्नु पर्दछ र पछि भस्म गहुँत आदिले शुद्ध तुल्याउँनु पर्दछ।२३।

त्यसमा रहेका दुर्गन्ध वा टाँसिएका चिजहरू जबसम्म हट्तैनन् तबसम्म माटो र पानीले धोइरहनु पर्दछ। सम्पूर्ण द्रव्यहरूकै शुद्धिमा यो प्रक्रियालाई अपनाउँनु पर्दछ।२४।

रेशमी र उनी कपडाहरूको घामले, कडाइ गरेका कपडाहरूको सेतो सर्स्यूँले, रेशमी पछ्यौराहरूको अमलाहरूले र पाटका लुगाहरूलाई रिठाले सफा गरेर शुद्ध बनाउनु पर्दछ।२५।

विदलालाबुपात्राणां[१३] वस्त्रवच्छुद्धिरिष्यते।
गोवालैर्घर्षणञ्चैषां[१४] विशेषः परिकीर्तितः॥२७॥

कांस्यायस्ताम्ररौप्याणां त्रपुसीसकयोरपि।
शुद्धिः शौचार्थिना कार्या भस्मक्षाराम्लवारिभिः॥२८॥

निर्लेपं काञ्चनं रौप्यमद्भिः पात्रं विशुद्ध्यति।
मण्यश्मशंखशुक्तीनां शौचं तैजसवत्स्मृतम्॥२९॥

रजःस्वलासूतिकाद्यैर्मूत्राद्यैश्चापि दूषितम्।
अग्नेरपाञ्च संयोगात्तैजसं शुद्धिमाप्नुयात्॥३०॥

विज्ञ मानिसले लुगाहरू झैं डोरीहरू, वेतबाट बनेका सामग्रीहरू, प्वाँखहरू, चामरहरू, छालाहरूबाट बनेका सामग्रीहरू र सबैखाले रूखका बोक्राबाट बनेका लुगाहरूको समेत शुद्धि गर्नु पर्दछ।२६।

चोयाले बनेका डोका, डाला आदि र लौका आदिबाट बनेका तुम्बा आदि पात्रहरूको शुद्धता पनि कपडाहरूको शुद्धता झैं गर्न सकिन्छ। गाई वा गोरुका केश वा रौंहरूले घोटेर पनि चोयाका पात्र तथा तुम्बा आदिका पात्रहरूलाई शुद्ध पार्न सकिन्छ। २७।

भाँडाहरू शुद्ध पार्न चाहने मानिसहरूले काँस वा फलाम, तामो, चाँदी, राङ्‌ तथा सीसाका भाँडाहरूलाई खरानी, नुनिलो र अमिलो पानीले सफा गर्नु पर्दछ।२८।

लेप नलगाईएका सुनका तथा चाँदीका भाँडाहरू पानीले शुद्ध गर्न सकिन्छ। मणि, पत्थर, शङ्ख तथा सिपीहरूको शुद्धि सुन चाँदीका भाँडाहरू झैं पानीबाट हुन्छ।२९।

१३ क. विदलालाबुधात्राणाम्। ग. विदलालांबुपात्राणाम्।
१४ ग. गोपालैर्वर्षणम्।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

शूद्रोच्छिष्टस्य पात्रस्य त्रिःकृत्वा परिमार्जनम् । CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
शौचं वै पूतकामेन कर्तव्यं तैजसस्य तु ॥३१॥

द्रव्याणामिह सर्वेषां शुद्धिरुत्प्लवनं स्मृतम् ।
पलालतृणकाष्ठानां प्लवनाच्छुद्धिरिष्यते ॥३२॥

स्रुवादिचरुपात्राणां मुसलोलूखलस्य च ।
शूर्पगोरसभाण्डानां शुद्धिरुष्णेन वारिणा ॥३३॥

शृङ्गास्थिदारुदन्तानां तक्षणैः परिशोधनम् ॥
अत्यन्तोपहतानान्तु गोमूत्रेणोदकेन तु ॥३४॥

रजस्वला तथा प्रसूति आदिद्वारा र मूत्र आदिद्वारा दूषित भएका धातुका भाँडाहरूलाई अग्नि र पानीको संयोगबाट शुद्ध गर्नु पर्दछ ।३०।

शुद्रले जुठो पारेका धातुका भाँडाहरूलाई शुद्ध गर्न चाहने मानिसले तीन पटक सफा गरेमा चोखिन्छन् ।३१।

पराल, घाँस र काठहरू पानीमा डुब्ने हो भने शुद्ध हुन्छन् किनभने सबै द्रव्यहरूको शुद्धि पानीमा डुब्नाले हुन्छ ।३२।

स्रुवा आदि होममा प्रयोग हुने होमका भाँडाहरूको मुशल, ओखल, सुपो र ठेकी, गाबु आदि गोरसका भाँडाहरूको तातो पानीले शुद्धि हुन सक्दछ ।३३।

सिङ, हाड, काठ र दाँतहरूबाट बनेका पात्रहरूलाई ताछेर वा खुर्केर चोख्याउनु पर्दछ भने ती पात्रहरू अत्यन्त पातला छन् भने गउँत र पानीले धोएर चोख्याउँनु पर्दछ ।३४।

संहतानाञ्च द्रव्याणां प्रोक्षणाच्छुद्धिरिष्यते ।
असंहतद्रव्यशौचं कार्यं प्रत्यात्मिकं सदा ॥३५॥

वस्त्रधान्यादिराशीनामेकदेशस्य दूषणे ।
तावन्मात्रं समुद्धृत्य शेषः प्रोक्षणमर्हीति ॥३६॥

अम्भसाल्पीयसा कार्यं मृदा चैव विशोधनम् ।
शाकमूलफलाद्यानां धान्यवच्छुद्धिरिष्यते ॥३७॥

गोकीटमक्षिकाद्यैर्वा कृमिसंस्पर्शनेषु च ।
छागोपजिघ्रणाच्छुद्धिरन्यस्यादि्भश्च प्रोक्षणात् ॥३८॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

खरोष्ट्रश्वश्रृगालाद्यैर्बिड्वराहावलेहने[१५] ।
तन्मात्रमन्नमुद्धृत्य[१६] शेषं संस्कारमर्हति ॥३९॥

परस्पर टाँसिएका पदार्थहरू पुछेर मात्र चोखिन्छन् भने अलग अलग भएर रहेका द्रव्यहरूलाई प्रत्येकलाई छुट्टाछुट्टै सफा गर्नु पर्दछ।३५।

लुगा तथा धानका राशहरूमा कुनै एक अंशमा फोहोर हुन्छ भने त्यत्तिमात्रलाई निकालेर बाँकीमा पानी छर्किदिँदा चोखो हुन्छ।३६।

यसरी लुगा र धानका राशहरू चोख्याउँदा थोरै पानी र माटाले शुद्ध गर्नु पर्दछ। साग, कन्दमूल तथा फलादिहरूको शुद्धि पनि धान्य आदिको शुद्धि झैं गर्नु पर्दछ।३७।

गाई, कीरा, माखाहरू र अन्य कमिला आदिले छुँदा वा बाख्राले मुख हाल्दा पानी छर्केर चोख्याउनु पर्दछ।३८।

दीप्तोल्मुकेन संस्पृश्य त्रिस्थगोघ्रातमेव च[१७] ।
सुवर्णतोयसंस्पृष्टं शुद्धमेव न संशयः ॥४०॥

मक्षिकाकेशसम्मिश्रं पटान्तोपहतञ्च[१८] यत् ।
रजःपिपीलिकायुक्तं भुञ्जानोऽन्नमवक्षुतम्[१९] ॥४१॥

तावन्मात्रं समुद्धृत्य प्रोक्षयेदम्भसा ततः ।
आज्याभिघातनाच्छुद्धि[२०]र्भस्मक्षेपेण वा भवेत् ॥४२॥

भूमिस्थमुदकं शुद्धं वितृष्णा यत्र गौर्भवेत् ।
अव्याप्तं यदमेध्येन[२१] गन्धवर्णरसान्वितम् ॥४३॥

गधा, उँट, कुकुर, स्याल आदि र सुँगुरले धेरै मात्रामा राखिएको अन्नको राशलाई मुख हालेमा वा जुठ्याएमा त्यत्तिमात्र निकालेर फाल्नु र अरूलाई सफा गर्नू।३९।

---

१५ ग अवलेपने।
१६ ग तावनमात्रं समुद्धृत्य।
१७ ग. त्रिसप्तधौतमेव च।
१८ ग. पदान्तोपहतश्च।
१९ क. अवक्ष्यताम्। ग अवक्ष्यति।
२० क, ख, घ. आज्याभिधारणाच्छुद्धि । ग. आज्ञाभिधारणाच्छुद्धि।
२१ ग. आव्यातपदमध्येन।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

बलेको अगुल्टाले छोएर वा तीनपटक गाईलाई सुँघाएर अथवा सुनपानी छर्केर वस्तुहरू शुद्ध हुन्छन् यसमा कुनै संशय छैन ।४०।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

माखो वा कपालका रौं मिसिएको, लुगाको छेउँ डुबेको, धूलो वा कमिलाले युक्त भएको र खाँदाखेरि आछ्यूँ आएको अनाजलाई त्यतिमात्रै झिकेर फाल्नु र त्यसपछि बचेकोलाई पानीले सेचन गर्नू र घ्यू हाल्नू वा खरानी छर्कर्नू ।४१-४२।

अपवित्र नभएको तथा सुगन्ध आउने स्वच्छ वर्ण र मिठासले युक्त जमिनमा रहेको पानी जसलाई पिउँदा गाई मजासँग अघाउन सक्दछ । कम्तिमा त्यतिमात्रामा भएको पानी शुद्ध मानिन्छ ।४३।

न मुखाद्विप्रुषोच्छिष्टं कुर्युरङ्गं न चोद्गताः[२२] ।
न श्मश्रूणि गतानास्यं[२३] न दन्तान्तरसंस्थिताः ॥४४॥

पादौ स्पृशन्ति ये वापि पराचमनबिन्दवः ।
ते पार्थिवसमा ज्ञेया न तैरप्रयतो भवेत् ॥४५॥

पीत्वा भुक्त्वा च सुप्त्वा च सम्प्रभाष्याधमैः सह ।
ष्ठीवित्वाध्ययनादौ च शुचि[२४]रप्याचमेत् पुनः ॥४६॥

द्रव्यहस्तसमुच्छिष्टस्तन्निधायाद्भिराचमेत्[२५] ।
द्रव्यशुद्धिश्च पूर्वोक्ता कार्या द्रव्यानुरूपतः ॥४७॥

मुखबाट निस्केका छिटाहरू जुठो हुँदैन । मुखबाट निस्केका थुकका छिटाहरूले शरीरका कुनै अवयवलाई पनि जुठो बनाउँदैनन् । ती थोपाहरूबाट जुँगा दाह्रीहरू पनि जुठा मानिदैनन् भने दाँतहरूको बीचमा रहेको जुठोले मुखलाई जुठो बनाउँदैन ।४४।

अरूले आचमन गर्दा झरेका पानीका थोपाहरू खुट्टामा पर्दछन् भने ती माटाका डल्ला सरह पवित्र हुन्छन् । तिनीहरूबाट मानिस अपवित्र हुँदैन ।४५।

पानी आदि पिएर, कुनै खाद्यवस्तु खाएर, सुतेर, अधमहरूसँग कुराकानि गरेर वा थुकेर तथा अध्ययनको आरम्भमा पवित्रै भए पनि फेरि आचमन गर्नुपर्दछ ।४६।

कुनै वस्तु हातमा लिएको बेलामा अपवित्र भयो भने त्यसलाई विसाइसकेपछि पानीले आचमन गर्नू र त्यो द्रव्य पनि अपवित्र भएको छ भने कुन द्रव्य हो पहिले द्रव्य शुद्धिमा बताइएको नियमानुसार त्यसलाई चोख्याउनू ।४७।

---

२२ ग. मुखोद्विप्रूषोच्छिष्टं कुर्यारङ्गन्न वेङ्गताः । क, ख, घ. मुखाद्विप्रूषोच्छिष्टं कुर्यूरङ्गन्न चेद्गताः ।

२३ क, ग, घ, ङ. गतान्नास्यम् ।

२४ क, ग, घ. शुद्धि ।

२५ ग. निध्यायाङ्गिराचमेत् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गोशकृन्मूत्रवल्मीकमृत्तिकाभस्मवारिभिः[२६] ।
वेश्मायतनलिङ्गानां कार्यमेतद्विशोधनम् ॥४८॥

मार्जनोल्लेखनैः सेकैर्गोनिसेकैर्जलेन च[२७] ।
इति पञ्चविधाशुद्धिर्भूमौ कार्या विजानता ॥४९॥

ग्रामाद्धस्तशतङ्गत्वा नगराच्च चतुर्गुणम् ।
मही[२८] सर्वत्रमेध्यास्यान्निर्लेपा यत्र दृश्यते ॥५०॥

शुचिराकरजन्द्रव्यं कारुहस्तः शुचिः सदा ।
प्रसवे च शुचिर्वत्सः शकुनिः फलपातने ॥५१॥

गोवर, गहुँत, धमिराको गोलाको माटो, खरानी र पानीले घर, यज्ञशाला र प्रतिमा आदिको शुद्धि गर्नू ।४८।

विज्ञले कहाँ के ठीक हुन्छ राम्रोसँग जानेर, बढारेर, खुर्केर, पानी छर्केर, गहुँत छर्केर वा पानीले पखालेर पाँच किसिमले भुइँलाई शुद्ध पार्नु पर्दछ ।४९।

गाउँबाट सयहात र शहरबाट त्यसको चारगुणा अर्थात् चारसय हात पर गएर जहाँ भुइँ निर्लिप्त देखिन्छ त्यो ठाउँ पवित्र हुन्छ ।५०।

खनिजद्रव्यहरू शुद्धि विना पनि पवित्र हुन्छन्, मिस्त्रीको हात सधैं चोखो हुन्छ, प्रसूतिकै समयमा पनि बाच्छो पवित्र हुन्छ भने चराले झारेको फल पनि अपपवित्र हुँदैन ।५१।

विप्रागौर्मक्षिकाश्चाजा[२९]च्छायाग्निसूर्यरश्मयः ।
रजोभूर्वायुरापश्च मेध्यानि स्पर्शने[३०] सदा ॥५२॥

नगरं ग्रामरथ्यां वा परिभ्रम्य गृहाद्वहिः ।
पादौ प्रक्षाल्य मृत्तोयैर्गृहान्तः प्रविशेत्ततः ॥५३॥

शिरस्नानं प्रकुर्वीत स्रवन्तीषु विशेषतः ।
मृद्गोमयैः समुद्घृष्य त्रिः शरीरं समन्ततः ॥५४॥[३१]

---

२६ क, ग, घ. वारिणा ।
२७ घ. वा ।
२८ ग. गृही ।
२९ ग. विप्रगोमक्षिकाश्चाज ।
३० ग. स्पर्शनम् ।
३१ घ. पङ्क्तिरियं नास्ति ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्नानवस्त्रं समुत्सृज्य द्वितीयं परिधाय च ।
तेन स्नात्वा कषायाद्यैर्वस्त्रमन्यत्समाददेत् ।।५५।।

ब्राह्मणहरू, गाई, माखा, बाख्राहरू, छाया, आगो, सूर्यका किरणहरू, धूलो, भुइँ, हावा र पानी यिनीहङ्को स्पर्शले कुनै पनि वस्तु अपवित्र हुँदैन ।५२।

घरभन्दा बाहिर शहर अथवा गाउँको बाटोमा घुमेर फर्के पछि माटो र पानीले खुट्टा धोएर घरभित्र पस्नू ।५३।

नुहाउँदा विशेष गरेर बगिरहेका नदीहरूमा शिर धोएर स्नान गर्नू र शरीरलाई चारैतिरबाट माटो र गोबरले तीन पटक घोटेर नुहाउनू ।५४।

पहिले स्नान गरेको वस्त्रलाई हटाएर अर्को वस्त्र धारण गर्नू र कषाय अर्थात् टर्रो आदि पदार्थद्वारा पुनः स्नान गरी पुनः अर्को वस्त्र धारण गर्नू ।५५।

सोपवीतः[३२] समाचम्य पानीयमभिमन्त्रयेत् ।
एकविंशतिवारांश्च शिवमन्त्रेण भावितः ।।५६।।

ध्यायमानः शिवं शान्तं शनैः स्नानं समाचरेत् ।
आचम्य चात्मनः कुर्यादभिषेकं ततः पुनः ।।५७।।

कुम्भेन पर्णपुटकैः करद्वयपुटेन वा ।
जपन्नेकादशात्मानं स्थापयेद्येन वा पुनः ।।५८।।

विघ्ना[३३]लक्ष्मीविशुद्ध्यर्थमभिषिञ्चन् समन्ततः ।
आरभ्य[३४] प्रोक्षयेद् भूयस्तावदेवात्मना शिरः[३५] ।।५९।।

यज्ञोपवीतले युक्त भई आचमन गरेर शिवमन्त्रको एक्काइस पटक जप गरी पानीलाई अभिमन्त्रित गर्नू ।५६।

शान्त शिवजीको ध्यान गर्दै हतार नगरेर स्नान गर्नू र आचमन गरेर पुनः आफूमा जलको सेचन गर्नू ।५७।

कलशबाट, पातको दुनाबाट वा अञ्जलिबाट आफ्नो अभिषेक गर्दै एघार पटक शिवमन्त्रको जप गरी पुनः आफूलाई स्थिर गर्नू ।५८।

विघ्न र दरिद्रताको शमनका लागि चारैतिरबाट सेचन गर्दै आफैले शिरदेखि सबैतिर पटक पटक जल छर्नू ।५९।

---

३२ ग. सोपनीयः ।
३३ ग. विद्या ।
३४ घ. आचम्य ।
३५ ग. तावदेवा च ना शिर ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

गृहे च परिजप्तेन स्नानं कुम्भेन कारयेत् ।
एवं भवति[३६] सुस्नातः सर्वपापविवर्जितः ॥६०॥

सर्वतीर्थाभिषेकस्य श्रद्धधानः फलं लभेत् ।
सन्ध्यात्रयपरिभ्रष्टः शिवैकादशिकात्रयम् ॥६१॥

जप्त्वा शुद्धिमवाप्नोति स्नानहीनश्च तज्जपेत् ।
पर्वण्यपूज्य देवेशं गुरुमग्निञ्च भक्तितः ॥६२॥

अदत्वा च बलिन्तत्र शिवस्याष्टशतञ्जपेत् ।
पत्रं पुष्पं फलं मूलमन्नपानाद्यमौषधम् ॥ ६३॥

अनिवेद्य न भुञ्जीत यदाहाराय कल्पितम् ।
अनिवेद्य प्रभुञ्जानः प्रायश्चित्ती भवेन्नरः ॥६४॥

घरमा स्नान गर्न परेमा अभिमन्त्रित पानीको घडाबाट स्नान गर्नू । यसरी राम्रोसँग स्नान गरेको मानिस सम्पूर्ण पापहरूबाट मुक्त हुन्छ ।६०।

श्रद्धापूर्वक स्नान गर्नाले सम्पूर्ण तीर्थहरूको स्नानको फल प्राप्त हुन्छ र प्रातः, मध्याह्न र साँझको सन्ध्याकर्मबाट विमुख भएमा शिवमन्त्रलाई एघार एघार गरी तीन पटक जपेमा शुद्ध हुन्छ भने स्नान गर्न नसकेमा पनि शिवमन्त्रको एघार पटक जप गर्नुपर्दछ । औंसी, पूर्णिमा र प्रतिपदा आदिको सन्धि आदिमा भगवान् शिवको पूजा र गुरु तथा अग्निको भक्तिपूर्वक पूजा गर्न नसकेमा शिवमन्त्रको आठ सय पटक जप गर्नू । पत्र, पुष्प, फल, अन्न, पेयपदार्थ आदि ओखतीमूलो अन्य जेसुकै खाद्यपदार्थ खानका लागि तयार गरिएका छन् ती सबै भगवान् शिवलाई न चढाएर नखानू । यदि कसैले शिवलाई नचढाएर खान्छ भने त्यस मानिसले प्रायश्चित्त गर्नु पर्दछ ।६१-६४।

शिवाष्टशतजप्तेन पूजया च विशुद्ध्यति ।
अनस्थिप्राणिसङ्घातं हत्वैकादशिकाञ्जपेत् ॥६५॥

हत्वा च पक्षिणः सर्वांस्त्रिरेकादशिकाम्पुनः[३७] ।
सर्पमार्जारनकुलं श्वानमुष्ट्रं खरं हयम् ॥६६॥

गजाद्यांश्च मृगान् सर्वान् हत्वा वाष्टशतञ्जपेत् ।
जपेदष्टसहस्रन्तु क्षत्रविड्गोवधे पुनः ॥६७॥

---

३६ ग. भावेन ।
३७ ख. जपेत् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शिवाग्निगुरुपूजा च योगिन्द्रद्विजभोजनम् ।
हत्वा शूद्रं स्त्रियं बालं शिवं पञ्चशतं जपेत् ॥६८॥[३८]

जपेदष्टसहस्रञ्च सच्छूद्रस्य[३९] प्रमारणे ।
सद्वृत्तः शिवभक्तश्च नाद्यात् मृतकसूतके ॥६९॥

शिवलाई अर्पण नगरेर भोजन गरेमा आठसय शिवमन्त्रको जपका साथ पूजा गरेमा शुद्ध हुन्छ भने हाड नभएका प्राणीहरूको हत्या हुन गएमा एघार पटक शिवमन्त्रको जप गर्नुपर्दछ ।६५।

पक्षीहरूको हत्या गरेमा एघार एघार पटक शिवमन्त्रको जप गर्नू । सर्प, बिरालो, न्याउरी मुसो, कुकुर, ऊँट, गधा, घोडा, हात्ती वा मृग आदि कुनै पनि प्राणीको हत्या हुन गएमा आठ सय शिवमन्त्रको जप गर्नू र यदि क्षत्रिय, वैश्य वा गाईको वध हुन गएमा आठ हजार शिवमन्त्रको जप गर्नू ।६६-६७।

शूद्र, स्त्री तथा बालकको हत्या हुन गएमा पाँच सय शिवमन्त्रको जपका साथै शिव, अग्नि तथा गुरुको पूजा र योगिन्द्र तथा ब्राह्मणहरूलाई भोजन गराउनू ।६८।

संस्कारेषु च सर्वेषु गृहेषु किमुतान्यतः ।
सूतके न तु भोक्तव्यन्नैत्यकञ्च विवर्जयेत् ॥७०॥

भुक्त्वा प्रमादतः स्नेहाच्छिवस्याष्टशतञ्जपेत् ।
श्वविड्वराहचण्डालैर्दुर्जनैः कपिकुक्कुटैः ॥७१॥

उलूकगृध्रकाकाद्यैः स्पृष्टमन्नन्न भक्षयेत् ।[४०]
शिवैकादशजप्तेन गव्येन[४१] हविषा बुधः ॥७२॥

पीतेन शुद्ध्यते क्षिप्रमभोज्याहारदूषितः ।
तीर्थयात्राविशुद्धात्मा सद्वृत्तः शिवभावितः ॥७३॥

पुत्रैरपि न भुञ्जीत सार्द्धं क्रूरैरधार्मिकैः ।
महापातकशुद्ध्यर्थं सहस्राणि जपेद्दश ॥७४॥

---

३८ ङ. ६७ पद्यस्योत्तरार्द्धं ६८ पद्यञ्च नास्ति ।
३९ ग. स शूद्रस्य । घ. सर्वत्रस्य ।
४० घ. ७० पद्यस्योत्तरार्द्धं ७१ पद्यञ्च नास्ति ।
४१ घ. हव्येन ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

किन्तु सज्जन प्रकृतिको शूद्रलाई मारेमा आठहजार जप गर्नू । कहिल्यै पनि मृतकको आशौच र सूतकको आशौच भएका घरमा सच्चरित्र शिवभक्तले नखानू। ६९।

सबै संस्कारहरूमा, सबै घरहरूमा, सूतकमा, भोजन गर्नु हुँदैन भने नित्यकर्महरू पनि सूतक नसकिंदा सम्म गर्नु हुँदैन ।७०।

प्रमादवश वा अत्यधिक स्नेहका कारणले सूतक लागेको घरमा खाना खाएमा आठ सय शिवमन्त्रको जप गर्नू। कुकुर, सुँगुर, चण्डाल, दुर्जन, बाँदर, कुखुरो, लाटोकोसेरो, गिद्ध र कौवा आदिले छोएको अन्न न खानू। यस्तै खान नहुने आहारबाट दूषित भएमा बुद्धिमान् पुरुषले गव्य र हविष्य पान गर्नुका साथै एघार पटक शिवमन्त्रको जप गर्नाले शुद्ध हुन्छ र तीर्थयात्राद्वारा अन्तःकरण शुद्ध भएको सच्चरित्र र शिवभावनाले युक्त हुनु पनि आवश्यक छ ।७१-७३।

प्राणायामैस्त्रिसंन्ध्यञ्च शिवमग्निञ्च पूजयेत् ।
रेतोमूत्रपुरीषाणि प्राश्य पीत्वा च वारुणीम् ॥७५॥

भुक्त्वा चान्नमभोज्यानां गत्वा चाप्यन्त्यजां स्त्रियम् ।
जप्त्वा शिवायुतं सम्यक् पूर्वोक्तविधिना बुधः ॥७६॥

पञ्चगव्यं सकृत् पीत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिरनुक्रमात् ॥७७॥

जपेत् त्रिः पञ्चब्रह्मेण ॐकारेण कुशोदकम् ।
पलाशपद्मिनीपत्रे ताम्रपात्रेऽथवा स्थितम् ॥७८॥

क्रूर र धर्मविहीन पुत्रहरूका साथमा पनि भोजन गर्नु हुदैन । यस किसिमका महापातकबाट शुद्ध हुनका लागि दश हजार शिवमन्त्रको जप गर्नु पर्दछ ।७४।

कथञ्चित् वीर्य, मूत्र तथा मलको प्राशन हुन गएमा वा मदिरा पिएमा प्रातः, मध्याह्न र साँझ तीन वटै सन्ध्यामा प्राणायामका साथ शिव तथा अग्निको पूजा गर्नू ।७५।

भोजनका लागि निषिद्ध मानिसहरूको अन्न खाएमा वा शूद्र स्त्रीसँग सहवास गरेमा बुद्धिमान् पुरुषले पहिले वताएको विधि अनुसार दश हजार शिवमन्त्रको जप गरेर पञ्चगव्यको पान गरेर सबै पापबाट मुक्त हुन्छ।

गाईको गहुँत, गोबर, दूध, दही र घ्यू प्रत्येकलाई क्रमैसँग पाँच पाँच ॐकारहरूले तीन तीन पटक जपद्वारा अभिमन्त्रण गर्नू र ॐकारद्वारा नै पलाश अथवा कमलका पातको दुनामा अथवा तामाको भाँडामा राखेको कुशयुक्त पानीलाई समेत एकै पात्रमा राखी फेरि आठ सय

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कृत्वैकस्थं शिवेनैव जपेदष्टशतं पुमः ।
अहोरात्रोषितः स्नातः शिवस्य पुरतः स्थितः ॥७९॥

ॐकाराद्येन मन्त्रेण प्राङ्मुखस्तच्छनैः पिबेत् ।
पीतमात्रो भवेत्पूतः सम्पूर्णः शशिनिर्मलः ॥८०॥

ब्रह्महत्यादिकैः पापैः सर्वैरेवाशु मुच्यते ।
मातापितृसमुद्भूतं सहजागन्तुकञ्च यत् ॥८१॥

अस्थिमज्जागतं पापं ब्रह्मकूर्चः क्षणाद्दहेत् ।
अष्टम्यां ब्रह्मकूर्चेन स्नापयित्वा सकृच्छिवम् ॥८२॥

पीत्वा च पातकैर्मुक्तः शिवलोके महीयते ।
तस्मात् प्रतिचतुर्मासं ब्रह्मकूर्चं पिबेद् बुधः ॥८३॥

सर्वपापविशुद्ध्यर्थं सर्वपातकनाशनम् ।
प्रायश्चित्तं शिवप्रोक्तं न देयं यस्य कस्यचित् ॥८४॥

शिवमन्त्रको जप गर्नू । दिनरात व्रत पूर्वक जागा रही प्रातः स्नान वरी शिवमूर्तिका अगाडि बसेर ॐकारले युक्त शिवमन्त्र पाठ गरी तयार गरिएको ब्रह्मकूर्चलाई पूर्वतिर फर्केर सुस्तरी अभिमन्त्रित ब्रह्मकूर्चरूप पञ्चगव्यको पान गर्नू । त्यसको पानबाट मात्र मानिस पवित्र पूर्ण र चन्द्रमा झैं स्वच्छ तथा कान्तिले युक्त हुन्छ ।७६-८०।

उक्त विधिपूर्वक पञ्चगव्यको पानद्वारा तत्काल ब्रह्महत्यादि पापहरूबाट मुक्त हुन्छ । आमा बुबाबाट उत्पन्न, सहज, आगन्तुक र हाड मासीमा रहेका जे जति पापहरू छन् सबैलाई ब्रह्मकूर्चले एकछिनमा जलाई दिन्छ । अष्टमीका दिन ब्रह्मकूर्चद्वारा एक पटक शिवलाई स्नान गराएर त्यसको पान गर्दा सम्पूर्ण पापहरूबाट मुक्त भई शिवलोकमा प्रतिष्ठित हुन्छ । त्यसैले विद्वान् मानिसले प्रत्येक चार महिनामा ब्रह्मकूर्च पिउनु पर्दछ ।८१-८३।

एतद्रहस्यं परमं प्रायश्चित्तं स्वयं बुधः ।[४२]
कुर्यात् प्रच्छन्न[४३]पापेषु प्रकाशे प्रार्थयेद् गुरुम् ॥८५॥

शिवज्ञानमिदं[४४] शान्तं महापातकनाशनम् ।
प्रणिपत्य गुरुं पश्चात् प्रार्थयेच्छुद्धिमात्मनः ॥८६॥

---

४२ घ. ८४ पद्यं ८५ पद्यस्य पूर्वार्द्धं च नास्ति ।
४३ ख. प्रसन्न ।
४४ ग. शिवज्ञानविदम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इति श्री शिवधर्मोत्तरे प्रायश्चित्तनिरूपणं नामैकादशोऽध्यायः ।

सम्पूर्ण पापको विशुद्धिका निमित्त सम्पूर्ण पापहरूलाई नाश गर्न सक्षम ब्रह्मकूर्च नामक प्रायश्चित्तको उपदेश भगवान् शिवले गरेका हुन् । अत एव यसको विधान जुन सुकै व्यक्तिका लागि गर्नु हुँदैन । ८४।

यो रहस्यपूर्ण प्रायश्चित्तको विधानलाई विद्वान् मानिसले थाहा नपाइएका अथवा गोपनीय पापहरूका लागि स्वयं गर्नू र प्रकाशमा आएका पापहरूको प्रशमनका लागि ब्रह्मकूर्च हेतु गुरुसँग प्रार्थना गर्नू ।८५।

यस शान्त तथा महापापहरूलाई नाश गर्न सक्षम शिवज्ञानलाई प्राप्त गर्न गुरुलाई प्रणाम गरिसकेपछि आफ्नो शुद्धिका लागि प्रार्थना गर्नू ।८६।

शिवधर्मोत्तरमा प्रायश्चित्तनामक एघारौं अध्याय सकियो ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अथ गोलोकमाहात्म्यं नाम द्वादशोऽध्यायः

श्रुत्वैतत्परमं गुह्यं गवान्देहसमुद्भवम् ।
ब्रह्मकूर्चस्य माहात्म्यमगस्तिः पुनरब्रवीत् ॥१॥

भगवन् ! श्रोतुमिच्छामि गोलोकः कीदृशः पुनः ।
प्राप्यते कर्मणा केन कियत्यध्वनि संस्थितः ॥२॥

स्कन्द उवाच

श्रूयतामभिधास्यामि नमस्कृत्य महेश्वरम् ।
गोमातृलोकं परमं सर्वकामसमन्वितम् ॥३॥

अधस्तात्सर्वलोकानां नरकाः क्रमशः स्थिताः ।
पातालानि ततः सप्त पातालपतयस्तथा ॥४॥

यावत्प्रमाणं स्वादूदं परिच्छिन्नं महीतले ।
तावत्प्रमाणान्येवाधः कूपाकाराणि तानि तु ॥५॥

अब शिवधर्मोत्तरमा गोलोक नाम गरेको बाह्रौं अध्याय प्रारम्भ हुन्छ ।

अत्यन्त गोपनीय गाईका शरीरबाट उत्पन्न भएको ब्रह्मकूर्च (विशेष विधिबाट तयार पारिएको पञ्चगव्य) को महत्त्वलाई सुनेर अगस्तिले फेरि भने ।१।

हे भगवन् ! गोलोक कस्तो छ, कति टाढाको बाटोमा गोलोक रहेको छ र कुन कर्म गर्नाले गोलोक प्राप्त हुन्छ यो सबै सुन्न चाहन्छु ।२।

स्कन्दजी भन्दछन्

हे अगस्तिमुनि ! सुन्नुहोस् भगवान् महेश्वरलाई नमस्कार गरेर सम्पूर्ण कामनाहरूले युक्त भएको परम गोमाताका लोकको बारेमा भन्नेछु ।३।

सम्पूर्ण लोकहरूका तल क्रमशः नरकहरू विद्यमान छन् त्यसपछि सातपातालहरू र तिनका सात स्वामीहरू रहेका छन् ।४।

तेषां प्रत्येकमुत्सेधः प्रमाणं परिकीर्तितम् ।
योजनानां सहस्राणि दश तन्त्रार्थवित्तमैः ॥६॥

सहस्रयोजनं तेषां दलाभ्यन्तरनेमयः ।
सुषिराणाम्प्रमाणञ्च सहस्राणि नवैकशः ॥७॥

तेषां रुचिरमधस्तात्नामत[1]स्तन्महातलम् ।

---

१ ग. मम्भोधिस्तामत ।

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
दिव्यद्रव्योपसम्पन्नं श्रीमच्चामीकरद्युति ।।८।।

नागराजः सदैवास्ते तस्मिन् कृतनिकेतनः ।
अनन्तोऽनन्तधामा च मुचुकुन्दो नृपो वली ।।९।।

ततो रसातलं नाम शिलासङ्घात[२]भूमिकम् ।
वासुकेर्नागराजस्य तत्र चारु महापुरम् ।।१०।।[३]

पृथ्वीमा जति परिमाणमा स्वादपूर्ण पेय जल छ त्यत्तिनै मात्रामा तल कुवाको आकारमा पाताल आदि लोक रहेका छन् ।५।

लोक सम्बन्धि शास्त्रका विज्ञहरूले यी प्रत्येक पाताल आदि लोकहरूको विस्तारलाई दशहजार योजन अर्थात् चालिस हजार कोष बताएका छन् ।६।

ती पाताल आदि लोकहरूको एक एक पाटोको सीमा एक हजार योजन अर्थात् चार हजार कोष छ भने ती लोकहरूको कुवाको जस्तो एक एक प्वालको नौहजार योजन अर्थात् छत्तीस हजार कोष परिधि रहेको छ ।७।

ती लोकहरूमा तल सुन्दर महातल नाम गरेको लोक रहेको छ त्यो लोक दिव्य सम्पदाहरूले युक्त, शोभासम्पन्न र सुनको जस्तो कान्तिले युक्त छ ।८।

त्यस महातल लोकमा अनन्त नाम गरेका असीमित तेजले युक्त नागराजले आफ्नो वास बनाएका छन् भने मान्धाताका छोरा मुचुकुन्द र राजा वली पनि त्यहीँ बस्तछन् ।९।

पुरं सुलोम्नस्तत्रैव दानवाधिपतेर्महत् ।
सुपर्णतश्च दैत्यानामन्येषाञ्च महात्मनाम् ।।११।।

तत्र तलातलं नाम शर्करार्चितभूमिकम् ।
नागानां स्वस्ति[४]कादीनां निवासस्तत्र कीर्तितः ।।१२।।

दानवाधिपतीनाञ्च तत्रैव निलयाः कृताः ।
वैरोचनहिरण्याक्षप्रभृतीनां महात्मनाम् ।।१३।।

ततः सुतलमित्युक्तं पातालं पीतभौमिकम् ।[५]
तस्य चोर्ध्वञ्च सर्वेषां मृण्मयूयेव तलक्षितिः ।।१४।।

असुराधिपतेस्तत्र कालनेमेर्महत्पुरम्[६] ।
चारुचामीकरप्रख्यं वैनतेयस्य चापरम् ।।१५।।

---

२ क, ख, घ, ङ. संहात ।
३ ग. पूर्वार्द्धोत्तरार्द्धयो व्यत्येनोल्लेखो वर्तते ।
४ ग. खलि ।
५ घ. १२ पद्यस्योत्तरार्द्धात् १४ पद्यस्य पूर्वार्द्धं यावत् नास्ति ।
६ ख. महापरम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्यसपछि ढुङ्गाहरूको राशिले युक्त भूँइ भएको रसातल नाम गरेको लोक छ त्यहाँ नागराज वासुकिको सुन्दर महानगर छ।१०।

दानवराज सुलोमाको ठूलो शहर पनि त्यहीं छ भने सुपर्ण नाम गरेका दैत्याधिपतिदेखि लिएर अन्य अनेक महात्मा दैत्यहरूका आवास पनि त्यहीं छन्।११।

बग्रेटो युक्त भूँइ भएको तलातल नाम गरेको लोक छ जहाँ स्वस्तिक आदि नागहरूको वासस्थान रहेको छ।१२।

त्यहाँ नै वैरोचन, हिरण्य आदि महान् दानवाधिपतिहरूका वासस्थानहरू रहेका छन्।१३।

पहेंलो भूँइ भएको सुतल नाम गरेको लोक छ, त्यसमाथि रहेका सबै लोकहरूको भुइँ माटाले नै युक्त रहेको छ।१४।

त्यस सुतल नामक पातालमा असुरराज कालनेमिको ठूलो नगर रहेको छ र त्यहीं नै उज्ज्वल सुनको जस्तो चम्कने गरुडको अर्को नगर पनि रहेको छ।१५।

ततश्च नितल[७]न्नाम पातालं रक्तभूतलम्।
तस्मिन् महान्तको नागो दानवाश्च कृतालयाः ॥१६॥

तारकाग्निमुखस्तत्र अनुह्लादश्च[८] दानवः।
निवसन्ति कृतावासाः प्रह्लादस्तु तथैव च ॥१७॥

पातालं वितल[९]न्नाम शुक्लक्षितितलन्ततः।
[१०]कम्बलाश्वतरौं नागौसहितौ यत्र तिष्ठतः ॥१८॥

महाजम्भहयग्रीवप्रभृतीनां महात्मनाम्।
वीराणामसुरेन्द्राणान्निवासस्तत्र कल्पितः ॥१९॥

कृष्णक्षितितलन्तस्मात्पातालन्तलसंज्ञितम्।
शङ्कुकर्णमहानादनमुचीनां निकेतनम् ॥२०॥

पातालसप्तकादूर्ध्वं सप्तद्वीपा मही स्थिता[११]।
समुद्रैः सप्तभिर्युक्ता पर्वतैः समलङ्कृता ॥२१॥

त्यसपछि रातो भूँइ भएको नितल नाम गरेको पाताल छ। त्यसमा महान्तक नाम गरेको नाग र धेरै दानवहरूले आ-आफ्ना आवास बनाएका छन्।१६।

तारक, अग्निमुख, अनुह्लाद आदि नाम गरेका दानवहरूले त्यहाँ आवास बनाएर बस्दछन् भने प्रह्लाद

---

७ ग. वितलम्।
८ ख, घ, ङ. अनुक्रादश्च । ग अनुक्रा(ह्ला)।
९ ग. त्रितलम्।
१० घ. अम्बलाश्व।
११ ख, ग, ङ. स्थिताः।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

पनि त्यहीं बस्दछन् ।१७।

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

त्यसपछि सेतो भूँइ भएको वितल नाम गरेको पाताल छ, जहाँ कम्बल र अश्वतर नाम गरेका नागहरू मिलेर बस्दछन् ।१८।

त्यहीं महाजम्भ, हयग्रीव आदि महान् वीर असुरराजहरूको निवास पनि विद्यमान छ ।१९। त्यसपछि कालो भूँइ भएको तलनाम गरेको पाताल छ, जहाँ शङ्कुकर्ण, महानाद तथा नमुचि आदि दानवहरूको आवास छ ।२०।

जम्बूद्वीपो महीमध्ये प्लक्षद्वीपस्ततः परः ।
तृतीयः शाल्मलीद्वीपः कुशद्वीपश्च तद्वहिः ।।२२।।

क्रौञ्चद्वीपश्च परतः शाकद्वीपश्च तद्वहिः ।
परतः पुष्करद्वीपः सप्तमः परिकीर्तितः ।।२३।।

क्षारोदश्चेक्षुरसोदः सुरोदश्च घृतोदधिः ।
दध्युदः[१२] क्षीरपूर्णश्च स्वादूदः सप्तमः स्मृतः ।।२४।।

अत्र द्वीपसमुद्राणां द्विगुणाद् द्विगुणोत्तरः ।
प्रमाणं विस्तरो ज्ञेयो नियुतः प्रथमः स्मृतः ।।२५।।

सात वटा पातालभन्दा माथि सातद्वीप र सात समुद्रहरूले युक्त तथा धेरै पर्वतहरूले अलङ्कृत पृथ्वी विद्यमान छ ।२१।

पृथ्वीका माझमा जम्बूद्वीप रहेको छ भने त्यसभन्दा पर प्लक्षद्वीप रहेको छ। त्यसपछि तेस्रो शाल्मलीद्वीप रहेको छ भने त्यसका बाहिरपट्टि कुशद्वीप विद्यमान छ ।२२।

त्यसभन्दा पर पाँचौं क्रौञ्चद्वीप र त्यसका बाहिरतिर शाकद्वीप रहेको छ भने त्यसभन्दा पर सातौं पुष्करद्वीप रहेको बताइएको छ ।२३।

क्षारोद (नुनिलो पानी भएको), इक्षुरसोद (गुलियो पानी भएको), सुरोद (मादक पानी भएको), घृतोद (घ्यूको सागर), दध्युद(दहीको सागर), क्षीरसागर (दूधको सागर) र सातौं स्वादूद (मीठो पिउने पानी भएको) यी सात समुद्र हुन् ।२४।

यी द्वीप र समुद्रहरूको उपर्युक्त क्रममा क्रमैसँग दुई दुई गुणा बढी नाप र विस्तार रहेको छ भने पहिलो द्वीप र पहिलो समुद्रको विस्तार एक लाख रहेको छ। अर्थात् जम्बूद्वीप र क्षारोदसमुद्रको विस्तार एक लाखको छ भने प्लक्षद्वीपको र इक्षुरसोदसमुद्रको दुई लाख शाल्मलीद्वीपको र सुरोदसमुद्रको चार लाख कुशद्वीपको घृतोदसमुद्रको आठ लाख यसैक्रमले प्रत्येक अघिल्लो भन्दा पछिल्लोको मान दुई दुई गुणा बढी छ भनी जान्नू ।२५।

हिमवान् हेमकूटश्च निषधश्चेति दक्षिणे ।
नीलः श्वेतश्च श्रृङ्गी च मेरोरुत्तरतस्त्रयः ।।२६।।

मध्ये मेरुः स्थितः षण्णां जम्बूद्वीपस्य मध्यतः ।

१२ क, ख, ग, घ, ङ. दध्योदः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

माल्यवान् पर्वतो ज्ञेयः पश्चिमे गन्धमादनः ॥२७॥
CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एते पर्वतराजानो जम्बूद्वीपे नव स्थिताः ।
प्लक्षद्वीपादिषु ज्ञेयाः सप्त सप्तैव पर्वताः ॥२८॥

पुष्करद्वीपमध्ये च पर्वतो बलयाकृतिः ।
एकः स्थितः समन्ताच्च नामतो मानसोत्तरः ॥२९॥

बहिरेकशिला[13] नाम स्वादूदस्य व्यवस्थिता[14] ।
उर्वी[15] करतलाकारा[16] काञ्चनैः परिमण्डला ॥३०॥

हिमालय, हेमकूट र निषध यी तीन पर्वतहरू सुमेरुपर्वतको दक्षिण दिशामा रहेका छन् भने नील, श्वेत र शृङ्गी यी तीन पर्वतहरू उत्तरतिर रहेका छन् ।२६।

यी छ वटा पर्वतहरू र जम्बूद्वीपको मध्यभागमा सुमेरुपर्वत रहेको छ। सुमेरुको पश्चिमदिशामा माल्यवान् र गन्धमादनपर्वत रहेका छन् ।२७।

यसरी जम्बूद्वीपमा हिमालय, हेमकूट, निषध, नील, श्वेत, शृङ्गी, माल्यवान्, गन्धमादन र सुमेरु यी नौ पर्वत रहेका छन् भने बाँकी प्लक्ष आदि छ द्वीपहरूमा सात सात पर्वतहरू रहेका छन् ।२८।

पुष्करद्वीपको माझमा चारैतिर गोलाकार भएको मानसोत्तर नाम गरेको एउटा पर्वत विद्यमान छ ।२९।

स्वादूद अर्थात् मीठो पानी भएको समुद्रको बाहिरतिर एकशिला नाम गरेको पर्वत विद्यमान छ जसको भूँइ हत्केलाको जस्तो आकृति भएको र सुनले घेरिएको छ ।३०।

आरुद्रसन्निवेशान्ता निवेश्या विबुधक्षितिः[17] ।
तस्याः प्रमाणं निर्दिष्टं दशयोजनकोटयः ॥३१॥

लोकालोक इति ख्यातस्तत्पर्यन्ते समन्ततः ।
स्थितो हेममयः श्रीमानचलः परिमण्डलः ॥३२॥

योजनानां सहस्राणि दशैवोर्द्ध्वं[18] समुच्छ्रितः ।
तावदेव च विस्तीर्णस्तदर्द्ध्वं[19] भानुमान्यतः ॥३३॥

प्रकाशयति तेजोभिः परभागे विहन्यते ।

---

१३ ग. एकशिरा ।

१४ ग, ङ. व्यवस्थितः । घ. व्यवस्थिताः ।

१५ ग. उर्वा ।

१६ ङ. करतराकारा ।

१७ ग. निवेश्या विबुधाक्षितिः ।

१८ ग. अधश्चोर्ध्वम् ।

१९ ग. तदूर्ध्वम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

लोकालोक इति प्रोक्तस्ततोऽसावचलो[20] महान्[21] ॥३४॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लोकालोकावसानोऽयं भूर्लोकः परिकीर्तितः ।[22]
गन्धर्वयक्षरक्षोभिः पिशाचैश्च निषेवितः ॥ ३५॥

पृथिवीदेखि माथि भगवान् रुद्रको निवाससम्म वासयोग्य देवभूमि छ । त्यसको नाप दश करोड योजन रहेको छ ।३१।

त्यस देवभूमिको परिधिमा लोकालोक नाम गरेको पर्वत विद्यमान छ र त्यो पर्वत शोभाले परिपूर्ण, स्वर्णमय र चारैतिर घेरा बनाएर रहेको छ ।३२।

यो लोकालोक पर्वत दश हजार योजन अर्थात् चालीस हजार कोस माथितिर उठेको छ भने त्यत्तिनै मात्रामा चारैतिर फैलिएको छ । त्यसको आधा भागलाई सूर्यले आफ्ना तेजहरूद्वारा प्रकाशित गर्दछ भने अर्को भागमा सूर्यको प्रकाश छेकिन्छ त्यसैले अन्धकार युक्त रहन्छ । यसकारण यसलाई लोकालोक भनिएको छ र त्यसकारण नै यो पर्वत ठूलो मानिन्छ ।३३-३४।

लोकालोकपर्वतको सीमासम्म भूलोक रहेको छ जहाँ गन्धर्व, यक्ष, राक्षस तथा पिशाचहरू रहन्छन् ।३५।

मनुष्यैः पशुभिश्चैव मृगैः[23] पक्षिसरीसृपैः ।
स्थावरैर्विविधाकारैर्भूतैर्युक्तस्तु षड्विधैः ॥३६॥

भूर्लोकतो भुवर्लोको यावदादित्यमण्डलम् ।
अनिकेता वसन्त्यस्मिन् वसुरुद्राः सभाष्कराः ॥३७॥

आदित्यमण्डलादूर्ध्वं प्रोक्तः[24] स्वर्लोक[25] आध्रुवात्[26] ।
विमानकोटयस्तस्मिन्नष्टाविंशतिरासते ॥ ३८॥

मेढीभूतो[27] विमानानां सर्वेषामुपरि ध्रुवः ।
उद्यन्ते[28] यत्र बद्धानि क्रमेणानिलमण्डले[29] ॥३९॥

योजनानां महीपृष्ठादुर्ध्वं[30] पञ्चदश ध्रुवः ।

---

२० घ. ततस्सर्वाचलो ।
२१ ख. भवेत् ।
२२ ग. ३४औं पद्य र ३५औं पद्यको पूवार्द्ध छैन ।
२३ ग. भूमेः ।
२४ ख. प्रोक्तम् ।
२५ क, ख, घ, ङ. स्वर्लोकम् ।
२६ ग. आध्रुवम् ।
२७ ग. मेधीभूतः ।
२८ ग. समुह्य ।
२९ ग, घ. मण्डलम् ।
३० ग. पृष्ठे ऊर्ध्वम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

नियताश्चानिलस्कन्धाः सप्तैवानुमार्गे[31] स्थिताः ।।४०।।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यसै भूलोकमा मनुष्य, पशु, मृग, पक्षी, सर्प आदि जङ्गम र अनेक आकारका छ किसिमका स्थावर (वनस्पति, ओषधि, लता, त्वक्सार, वीरुध र द्रुम) प्राणीहरू रहन्छन् ।३६।

भूलोकपछि आदित्यमण्डलसम्म भुवर्लोक रहेको छ जहाँ घर नभएका वसुहरू, रुद्रहरू र सूर्यहरू बस्ने गर्दछन् ।३७।

आदित्यमण्डलभन्दा माथि ध्रुवलोकसम्म स्वर्लोक रहेको छ। त्यसमा अठ्ठाइस विमानहरूका पङ्क्तिहरू रहेका छन् ।३८।

सबै विमानहरूको मियोको रूपमा रहेको ध्रुव सबैभन्दा माथि रहेको छ। जससँग आवद्ध भएर वायुमण्डलमा विमानहरू रहेका हुन्छन् ।३९।

पृथिव्यां प्रथमः स्कन्धः स्थित आमेघमण्डलात् ।
आवहो नाम मेघानां व्युहनावाहनादिकृत्[32] ।। ४१।।

द्वितीयः प्रवहो नाम विवद्धः सूर्यमण्डले ।
तृतीय उद्वहो वायुस्कन्ध इन्दौ प्रतिष्ठितः ।।४२।।

चतुर्थः संवहस्कन्धः स्थितो नक्षत्रमण्डले ।
ग्रहेषु पञ्चमः सोऽपि विवहः[33] परिकीर्तितः ।।४३।।

स्कन्धः परावहः षष्ठः स्थितः सप्तर्षिमण्डले ।
वायुः परिवहोनाम निवद्धः सप्तमो ध्रुवे ।। ४४।।

करोत्युत्प्लवनादीनि वर्षणादीनि चावहः[34] ।
उपरिष्टात् स्थितः षण्णां विमानोद्वहनक्रियाम् ।।४५।।

पृथ्वीतलभन्दा पन्ध्रयोजन अर्थात् साठी कोसमाथि ध्रुव रहेको छ। त्यसैमा उत्तरतिर हावाका नियत सात मार्गहरू विद्यमान छन् ।४०।

पृथ्वीमा मेघमण्डलसम्म मेघहरूलाई उडाउने र धारण गर्ने आवह नाम गरेको वायुको पहिलो स्कन्ध (मार्ग) विद्यमान छ ।४१।

द्वितीय वायुस्कन्धको नाम प्रवह हो जो सूर्यमण्डलमा रहेको छ। तृतीय उद्वहनाम गरेको वायुमार्ग चन्द्रमामा प्रतिष्ठित छ ।४२।

चौथो वायुस्कन्ध संवह हो जो नक्षत्रमण्डलमा रहन्छ र विवह नाम गरेको पाँचौ वायुस्कन्ध अन्य ग्रहहरूमा रहन्छ ।४३।

---

३१ ग. उत्तराः ।

३२ ग. व्याहारावाहनादिषट् ।

३३ ख. विवहः ।

३४ ख. चाहवः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

छैठौं परावह नाम गरेको वायुस्कन्ध सप्तर्षिमण्डलमा रहेको छ भने परिवह नाम गरेको सातौं वायुस्कन्ध ध्रुवमा आबद्ध छ ।४४।

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

आवह नाम गरेको वायुस्कन्धले छ वटा वायुदेखि माथि उठेर वस्तुहरूलाई उछाल्ने, वर्षाउने र विमानहरूलाई धारण गर्ने काम गर्दछ ।४५।

योजनानां ध्रुवात्कोटिमहर्ल्लोकः समुच्छ्रितः ।
विनिवृत्ताधिकाराणामधिवासो महात्मनाम् ॥४६॥

विंशतिः कोटयोऽष्टौ च सुराणामधिकारिणाम् ।
जनाः स्वर्ल्लोकमागम्य नियोगात्पद्मजन्मनः ॥४७॥

स्थित्वा मन्वन्तरन्तत्र स्वव्यापारावसायिते ।
आरोहन्ति महर्ल्लोकमागच्छन्त्यपरे जनाः ॥४८॥

ब्रह्मणो दिवसेनेत्थं देववर्गाश्चतुर्दश ।
क्रमेण कृत्वा कर्माणि महर्लोके वसन्ति ते ॥४९॥

कोटिद्वयं महर्ल्लोकाज्जनलोकः समुच्छ्रितः ।
साध्या नाम सुरास्तस्मिन् वसन्ति सुखिनः सदा ॥५०॥

योजनानान्तपोलोकश्चतस्रः कोटियोजनाः ।
प्रजानाम्पतयस्तत्र मानसा ब्रह्मणः सुताः ॥५१॥

ध्रुवभन्दा एक करोड योजनमाथि महर्लोक छ जहाँ फलाधिकारबाट निवृत्त भैसकेका महात्माहरूको अधिष्ठान छ ।४६।

कमलबाट जन्मेका ब्रह्माको अह्रन खटनबाट अठ्ठाइस करोड अधिकारी देवताहरू र मानिसहरू स्वर्लोकमा आएर एक मन्वन्तर सम्म आफ्नो कर्म व्यापारको फल बाँकि रहँदासम्म त्यहाँ रहेर महर्लोकमा जान्छन् र त्यहाँ अर्थात् स्वर्गलोकमा अरू मानिसहरू आउँछन् ।४७-४८।

ब्रह्माको एक दिन अर्थात् एक हजार युगसम्म चौध वटा देववर्गहरू क्रमैसँग शुभकर्म गरेर महर्लोकमा वस्दछन् ।४९।

महर्लोकभन्दा दुई करोड योजन माथि जनलोक छ, साध्य नाम गरेका देवताहरू सधैं सुखी भएर त्यस लोकमा वस्दछन् ।५०।

महर्लोकभन्दा चार करोड योजनमाथि तपोलोक रहेको छ जहाँ ब्रह्माका मानसपुत्रहरू प्रजापतिका रूपमा प्रतिष्ठित छन् ।५१।

सत्यलोकस्तपोलोकात्कोटयः षट्समुच्छ्रिताः ।
आस्ते परिवृतस्तत्र सुराणामीश्वरैर्विराट् ॥ ५२॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ब्रह्मलोकाद् विष्णुलोको[३५] द्विगुणेन समुच्छ्रितः ।
विस्तरेण तदूर्ध्वञ्च दिव्यभोगः समन्वितः ॥५३॥

विष्णुलोकाच्च परतः श्रीमच्छिवपुरं महत् ।
द्वात्रिंशत्कोटिविस्तीर्णन्तदर्द्धेन समुच्छ्रितम् ॥५४॥

सूर्यायुतप्रतीकाशं सर्वकामसमन्वितम् ।
अनेकाकारविन्यासरचनाद्युपशोभितम् ॥५५॥

सर्वरत्नचितैर्द्रव्यै[३६]स्तप्तजाम्बूनदप्रभैः ।
सहस्रगुणभोगैश्च तदूर्ध्व[३७]गुणभौमिकम् ॥५६॥

तपोलोकभन्दा छ करोड योजनमाथि सत्यलोक रहेको छ, त्यहाँ देवताका अधिपतिहरूद्वारा परिवृत विराट्स्वरूप भगवान् वस्तछन् ।५२।

सत्यलोकभन्दा माथि ब्रह्मलोक र सत्यलोक र ब्रह्मलोकको दूरीभन्दा दुई गुणा बढी दूरीमा माथि र त्यत्ति नै विस्तारले युक्त दिव्यभोगले परिपूर्ण विष्णुलोक रहेको छ ।५३।

विष्णुलोकभन्दा पर महान् शिवलोक रहेको छ, जो बत्तीस करोडयोजन सम्म फैलिएको र त्यसको आधा सोह्रकरोडयोजन माथि रहेको छ ।५४।

दशहजारसूर्यहरूको जस्तो प्रकाश भएको, सम्पूर्ण चाहनाहरूलाई पूर्ण गर्न सक्ने क्षमताले युक्त, अनेक आकारका विशेष किसिमका वस्तुहरूद्वारा सजाइएको, अत्यन्त शोभासम्पन्न र महान् शिवलोक छ ।५५।

सम्पूर्ण रत्नहरू जडित, खारिएको सुनको जस्तो चमक भएका द्रव्यहरूद्वारा र हजारौं गुणा भोगहरू र ऊर्ध्वगामी गुणसम्पन्न भूँइले युक्त शिवलोक छ ।५६।

अप्सरोगणसङ्कीर्णैः सर्ववाद्यसमन्वितैः ।
गीतनृत्यरसोपेतैरप्रमेयगुणान्वितैः ॥ ५७॥

मनोजवैरसंख्यैश्च[३८] परिवारसमन्वितैः ।
विमानैः सर्वतो व्याप्तं ताराभिरिव चाम्बरम् ॥ ५८॥

क्वचिद्दोलागृहै रम्यैः किङ्किणीरवकान्वितैः ।
बुद्बुदैरर्द्धचन्द्रैश्च घण्टाचामरभूषितैः ॥५९॥

मणिमुक्तावितानैश्च छत्रैश्च मणिदण्डकैः ।
सर्वरत्नचितैः शुभ्रैर्मुक्ताहारैश्च शोभितैः ॥ ६०॥

---

३५ ग. तस्योपरि ब्रह्मलोकः ।

३६ क. दिव्यैः ।

३७ क, ख, ग, घ, ङ. तदर्द्ध ।

३८ घ. मनोजवैरसंख्यैश्च ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
(महासिंहासनैर्दिव्यैः सर्वरत्नविभूषितैः ।[३९])
क्वचित्पुष्पगृहैर्व्याप्त[४०]मसंख्येयगुणान्वितैः ।
सदापुष्पफलैर्वृक्षैः क्वचिद्व्याप्तं मनोरमैः ।६१।

पुष्पोद्यानैर्महारम्यैर्दिव्यगन्धगुणान्वितैः ।
अमृतस्यन्दिनीभिश्च नदीभिरुपशोभितम् ।।६२।।

सम्पूर्ण वाद्यवादनहरूका साथ गीत र नाचहरूको रसमा डुबेका असंख्य गुणहरूले युक्त अप्सराहरूको लर्को लागेकाएवं ताराहरूद्वारा गगनतल व्याप्त भएझैं असंख्य परिवारले युक्त, मनको जस्तो तीव्र वेग भएका विमानहरूद्वारा शिवलोक व्याप्त छ । ५७-५८।

कहीं घुँघुराहरूको मधुर ध्वनिले युक्त, घण्ट तथा चामरहरूले विभूषित, अर्धचन्दका जस्ता र पानीका फोकाहरू जस्ता मणि तथा मोतीहरू जडित झालरहरू भएका मणिकै डण्डी भएका छत्रहरूले र सबै रत्नहरू जडित सेता मोतीका मालाहरूले शोभायमान सुन्दर झुलाघरहरूले युक्त शिवलोक छ ।५९-६०।

(अनेक रत्नहरू जडिएका ठूला ठूला सिंहासनहरूले युक्त झुलाघरहरू रहेको शिवलोक छ ।)
कहीं असंख्येय गुणहरूले युक्त फुलेका लतागृहहरूले व्याप्त छ भने कहीं सधैं फूल र फलहरूले लटरम्म मनोहारी रूखहरूले युक्त छ ।६१।

हेमरत्नचिता[४१] वाप्यः सोपानैः स्फटिकप्रभैः ।
सितरक्तासितैः पीतैः शुक्लवर्णैः सुगन्धिभिः ।।६३।।

पञ्चवर्णैश्च मृदुभिः पद्मैः शोभितकाञ्चनैः ।
सदा विकसिताम्लानैः[४२] श्रीमद्भिः पञ्चहस्तकैः ।।६४।।

दशद्वादशहस्तैश्च विंशहस्तैश्च शोभनैः ।
नालैर्मरकतप्रख्यैः पुष्पैश्च सुमनोहरैः ।।६५।।

पूर्णा नीलोत्पलैश्चान्या दीर्घिकाश्च क्वचित् क्वचित् ।
सिंहव्याघ्रमुखैर्दिव्यैर्गजवाजिमुखाननैः[४३] ।।६६।

गोमुखैश्छागवदनैर्नानाविहङ्गरूपिभिः ।
एकवक्त्रैर्महावक्त्रैर्बहुवक्त्रैः सुवक्त्रकैः ।।६७।।

एकपादैस्त्रिपादैर्वा बहुपादैरपादकैः ।
वामनैर्जटिलैर्मुण्डैर्दीर्घग्रीवैर्महोदरैः ।।६८।।

---

३९ घ. पङ्क्तिरियमधिका ।
४० ग. प्राप्य ।
४१ घ. देवरत्नचिता ।
४२ ग. विकसितास्नानैः ।
४३ ग. मुखान्वितैः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कतै अत्यन्त रमणीय तथा दिव्य वासनाको गुणले परिपूर्ण फूलका बगैंचाहरू र कहीं अमृतवाहिनी नदीहरूले शोभायमान छ।६२।

कतै सुन र रत्न जडित स्फटिक जस्ता स्वच्छ कान्ति भएका सिढीहरूले युक्त जलकुण्ड छन् भने कतै सेता, राता र काला कतै पहेंला कतै सेतैसेता, वासनाले परिपूर्ण परागहरूले युक्त कोमल कमलहरूले व्याप्त साना पोखरीहरू र कतै सधैं फुल्ने कहिल्यै नवैलिने सधैं शोभाले परिपूर्ण पाँच हाते, दश हाते, बाह्र हाते र बीस हाते मरकतमणिका जस्ता डाँठ र अत्यन्त आकर्षक फूलहरूले युक्त र कतै नीलकमलहरूले भरिभराउ साना पोखरीहरू रहेका छन् । ६३-६६।

महाकायैर्महानासैर्महाकर्णैरकर्णिकैः ।
नानारूपाकृतिधरैर्नानाभरणभूषितैः ॥६९॥

नानावेशधरैर्दिव्यैः कामरूपैर्महाबलैः ।
नानाप्रभावसंयुक्तैर्नानाशास्त्रविशारदैः ॥७०॥

असंख्यातैर्गणैर्व्याप्तं स्त्रियश्चान्यास्तथाविधाः ।
कुब्जवामनिका दीर्घा वरदेहा वराननाः ॥७१॥

मुण्डाश्च विकटाः स्थूलाः सुरूपाश्चिपिटनासिकाः ।
लम्बोदरा ह्रस्वभुजा विनता ह्रस्वजानुकाः ॥७२॥

मृगेन्द्रवदनाश्चान्या गजवाजिमुखास्तथा ।
ह्रस्वकुञ्चितकेशाश्च सुन्दर्यः प्रियदर्शनाः ॥७३॥

अन्याश्च कामरूपिण्यः कोटिशः परिचारिकाः ।
बहिरन्तः प्रचारास्ता रमन्ते सर्वभूमिषु ॥७४॥

सिंह तथा वाघका जस्ता मुख भएका, अलौकिक हात्ती, घोडा आदिका जस्ता मुख भएका, गाईको र बाख्राको जस्ता मुख भएका, अनेकथरी पक्षिहरूको रूप धारण गरेका, एक मुखे, ठूलो मुख भएका, धेरै मुख भएका र राम्रो मुख भएका, एक खुट्टे, दुई खुट्टे, अनेक खुट्टे, खुट्टै नभएका, पुड्के, जटाधारी, कपाल खौरिएका, लामो घाँटी भएका, ठूलो भूँडी भएका, विशालकाय, ठुलो नाक भएका, ठूला कान भएका, कानै नभएका, अनेक किसिमका रूप र आकार भएका, अनेक किसिमका गहनाहरू लगाएका, अनेक किसिमको वेश धारण गरेका, दिव्य, स्वेच्छाले रूप परिवर्तन गर्न सक्ने, अत्यन्त शक्तिशाली, अनेक किसिमका प्रभावले परिपूर्ण, अनेक शास्त्रमा विद्वत्ता हासिल गरेका, असंख्य गणहरूले शिवपुर व्याप्त छ। त्यस शिवपुरका अन्य स्त्रीहरू पनि त्यस्तै विचित्र किसिमका छन् ।६६-७१।

कुप्रो परेका, पुड्का, अग्ला, राम्रो जिउ भएका, राम्रो मुख भएका, कपाल खौरेका, बाङ्गा-टेढा, मोटा, सुन्दर रूप भएका, चेप्टो नाक भएका, लामो पेट भएका, साना हातहरू भएका, झुकेका, छोटा घुँडा भएका, सिंहको जस्तो मुख भएका र कुनै कुनै हात्ती र घोडाको जस्तो मुख भएका,

विचित्रा भूमयस्तत्र वज्रवैदूर्यसन्निभाः ।
क्वचित्सुवर्णसङ्काशाः क्वचिन्मरकतप्रभाः ॥७५॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्फटिकेन्द्रनीलवर्णाः पद्मरागनिभाः क्वचित् ।
चन्द्रमण्डलसङ्काशाः क्वचिदिन्दीवरप्रभाः ॥७६॥

अम्लानैः पञ्चवर्णैश्च महापद्मैरलङ्कृताः ।
क्वचिच्च विविधै रम्यैः कुसुमैरुपशोभिताः ॥७७॥

एवं विभिन्नवर्णाभा भूमयोऽतीव शोभनाः ।
रमन्ते यासु सततं स्त्रीभिः सार्द्धं शिवाश्रिताः ॥७८॥

नीलोत्पलदलश्यामाः पद्मपत्रायतेक्षणाः ।
तप्तचामीकराकाराः शुद्धश्यामास्तथापराः ॥७९॥

प्रियङ्गुश्यामवर्णाश्च दिव्यगन्धमनोहराः[४४] ।
कृशोदर्यःसुजङ्घास्ताः[४५] सुरूपाः प्रियदर्शनाः ॥८०॥

सानो घुमेको कपाल भएका, देख्दा राम्रा लाग्ने सुन्दरीहरू र अन्य कतिपय कामरूपिणी सेविकाहरू छन् र उनीहरू बाहिर भित्र सबै ठाउँमा घुम्दै रमाउँछन् ।७२-७४।

त्यहाँ भूँइ पनि बज्र र वैदूर्यमणिका जस्ता विचित्रका छन्, कहीं सुनका जस्ता, कहीं मरकतमणिको जस्तो नीलो कान्ति भएका, कहीं स्फटिक र इन्द्रनीलमणिको जस्तो वर्ण भएका र कहीं पद्मरागमणिको जस्तो रातो कान्ति भएका भूँइहरू छन् । कहीं चन्द्रमण्डलको जस्तो समुज्ज्वल कान्ति भएका, कहीं इन्दीवरकमलको जस्तो श्यामकान्ति भएका, कहिल्यै नवैलाउने पाँचवटा वर्णले युक्त भएका, ठूला ठूला कमलहरूले विभूषित भएका र कहीं अनेक किसिमका सुन्दर फूलहरूले शोभायमान शिवलोकका भूँइहरू छन् ।७५-७७।

कहीं अनेक किसिमका रमणीय फूलहरूले शोभायमान विभिन्न वर्ण भएका अत्यन्त सुन्दर भूँइहरू विद्यमान छन् जहाँ शिवाश्रित मानिसहरू स्त्रीहरूका सँगमा निरन्तर रमाउँदछन् ।७८।

मत्तमातङ्गगामिन्यः स्तनभारविनामिताः ।
मदालसाः सुकेशाश्च सर्वावयवशोभिताः[४६] ॥८१॥

चित्रवस्त्रपरीधाना दिव्याभरणभूषिताः ।
सोल्लापोल्लापकुशला गीतवाद्यरतिप्रियाः ॥८२॥

दन्तत्विषा रञ्जितगण्डदेशाः स्वात्मप्रभाभासितगात्रयष्ट्यः ।
स्वाभाविकैस्ता सुरत[४७]प्रयोगैः प्रहृष्टचित्ता रमयन्ति नार्यः ॥८३॥

नृत्यप्रयोगैर्मधुरैश्च गेयैस्तन्त्रीनिबन्धैर्विविधैश्च वाद्यैः ।
हास्यैः स्मितैर्लोचनविभ्रमैश्च क्रीडाप्रयोगैर्विविधैस्तथान्यैः ॥८४॥

---

४४ ख, ग. मनोरमाः ।
४५ ख, ग. सुसङ्घा(धा) ।
४६ ख, ग, घ. शोभनाः ।
४७ ग. ललित ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ती स्त्रीहरू कस्ता छन् भने कुनै नीलकमलको दल जस्तै श्यामवर्णका र पद्मपत्रका जस्ता ठूला आँखा भएका, कुनै खारिएको सुनको जस्तो आकृति भएका र कुनै शुद्धरूपमा श्यामवर्णका, कुनै प्रियङ्गुको जस्तो श्याम वर्ण भएका, अलौकिक सुगन्धले आनन्दित गर्ने, पातलो कम्मर र राम्रा जाँघ भएका, सुन्दर रूप र हेरिरहूँ जस्तो लाग्ने मत्त हात्तीको जस्तो हिडाइ भएका, स्तनको भारले झुकेका, मदले गर्दा आलस्ययुक्त राम्रो केश र सबै अङ्गहरू सुन्दर भएका, विचित्र किसिमको पहिरन गरेका, अलौकिक गहनाहरूले सुशोभित, वातचितमा अत्यन्त प्रवीण, नाच गान र रतिलाई मनपराउने खालका छन् ।७९-८२।

दाँतको कान्तिले गालाहरूलाई प्रकाशित गरिरहेका, आफ्नो भित्री कान्तिद्वारा शरीररूपी यष्टिमा चमक छरिरहेका, स्वाभाविक हावभावद्वारा आनन्दित भैरहेका नारीहरूले शिवभक्तहरूलाई आनन्दित तुल्याउँछन् ।८३।

नृत्यको प्रयोग र वीणाका तारहरूसँग बाँधिएका मीठा गीतहरू, अनेक किसिमका वाद्यहरू, हास, परिहास, मुस्कान, आँखाका हाउभाउ त्यस्तै अन्य धेरै क्रीडाप्रयोगहरूद्वारा नारीहरूले शिवपुरमा शिवभक्तहरूलाई आनन्दित तुल्याउँछन् ।८४।

इति दिव्यगुणोपेतैः स्त्रीसहस्रैर्मनोरमैः ।
असंख्यातैः पुरं व्याप्तमीश्वरस्य समन्ततः ॥ ८५॥

तन्मध्ये सर्वतोभद्रं दिव्यमायतनं महत् ।
शुद्धस्फटिकसङ्काशमाद्यस्थानमुमापतेः ॥८६॥

तत्रास्ते भगवान् सोमः पूज्यमानो गणेश्वरैः ।
सिद्धैश्च स्थानसम्प्राप्तैर्ब्रह्मविष्ण्वाग्निवायुभिः ॥८७॥

ईश्वरायतनस्याधः श्रीमान् धर्मवृषः स्थितः ।
यत्र वीरवृषस्तत्र नित्यं[४८] गोमातरः स्थिताः ॥८८॥

गोलोकः शिवलोकश्च एक एव ततः स्मृतः ।
ये गुणा रुद्रलोकस्य गोलोकस्यापि ते गुणाः ॥८९॥

यसरी अलौकिक गुणहरूले युक्त भएका मनलाई आनन्दित गर्ने असंख्य हजारौं हजार स्त्रीहरूद्वारा भगवान् शिवको लोक चारैतिर व्याप्त छ ।८५।

शिवलोकको बीचमा चारैतिर ढोका भएको अलौकिक शुद्धस्फटिक झैं निर्मल, भगवान् उमापति शिवको पहिलो ठूलो विश्रामस्थल छ ।८६।

त्यहाँ गणेश्वर, सिद्ध र आ-आफ्नो ठाउँ पाएका ब्रह्मा, विष्णु, अग्नि र वायुहरूद्वारा पूज्यमान भगवान् शिवजी रहनुहुन्छ ।८७।

भगवान् शिवको विश्रामस्थानभन्दा तल शोभाले परिपूर्ण शिवको वाहन धर्मवृष(साँढे) बस्दछन् जहाँ यी वीर शिववाहन बस्दछन् त्यहीं सधैं गौमाताहरू पनि रहन्छन् ।८८।

---

४८ ग. क्षित्याम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

त्यसकारण गोलोक र शिवलोक एउटै मानिएको छ। जे जे गुणहरू शिवलोकमा रहन्छन् ती सबै गुणहरू गोलोकमा पनि रहन्छन् ।८९।

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नन्दा सुभद्रा सुरभी सुशीला सुमनाश्च ताः ।
इति गोमातरः पञ्च शिवलोके व्यवस्थिताः ॥९०॥

एता दिव्या जगद्धात्र्यः सर्वलोकस्य मातरः ।
तर्प्पयन्ति जगत् कृत्स्नं नित्यमात्मरसामृतैः ॥९१॥

अवतीर्य शिवस्थानादीश्वरेच्छावशानुगाः ।
उपकाराय सर्वेषामिमं लोकं समाश्रिताः ॥९२॥

तृणानि खादन्ति वसन्त्यरण्ये पिबन्ति तोयान्यपरिग्रहाणि ।
दुह्यन्ति वाह्यन्ति पुनन्ति पापं गवां रसैर्जीवति जीवलोकः ॥९३॥

कुतस्तेषां हि पापानि येषां गृहमलङ्कृतम् ।
सततं बालवत्साभिर्गोभिः श्रीभिरिव स्वयम् ॥९४॥

यस शिवलोकमा नन्दा, सुभद्रा, सुरभी, सुशीला र सुमना यी नाम गरेका पाँच गौमाताहरू विद्यमान रहन्छन् ।९०।

यी गोमाताहरू ब्रह्माण्डका दिव्य धाईहरू र सम्पूर्ण लोकहरूका आमाहरू हुन् । यिनीहरूले सधैं आफ्नो दुग्धरसामृतद्वारा सम्पूर्ण ब्रह्माण्डलाई तृप्त पार्दछन् ।९१।

भगवान् शिवको इच्छाको अनुसरण गर्दै गौमाताहरू शिवलोकबाट झरेर सबैको उपकारका निमित्त यस पृथ्वीको आश्रय लिने गर्दछन् ।९२।

घाँस खान्छन्, वनमा बस्दछन्, कुनै मोल नपर्ने पानी पिउँदछन्, दूध दिन्छन्, भार, वंश वा जोताइ आदि कार्यको निर्वाह गर्दछन् र पापबाट चोख्याउँछन् र गोरसबाटै प्राणीहरूले जीवन पाउँछन् ।९३।

जुन मानिसहरूका घर निरन्तर बाच्छाबाच्छीसितका साक्षात् लक्ष्मी जस्ता गाईहरूले विभूषित हुन्छन् तिनीहरूलाई पापहरूले कसरी छुन सक्छन् ?।९४।

ये कुर्वन्ति गवां भक्तिं तृणतोयप्रदानतः ।
व्रणसंरोहणाद्यैश्च गवां लोकं व्रजन्ति ते ॥९५॥

तृणतोयप्रदेशेषु नीत्वा यत्नेन मातरः ।
ये रक्षन्ति सदा गोपाः शिवलोकं व्रजन्ति ते ॥९६॥

ये शिवाय गुरोर्वापि गां प्रयच्छन्ति भक्तितः ।[४९]

४९ घ. ८४ पद्यादारभ्य ९८पद्यस्य पूर्वार्द्धपर्यन्तं नास्ति ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

ते मोदन्ति शिवे लोके भोगैः कल्पायुतान्नराः ॥९७॥ CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

निवेद्य गोरसं भक्त्या शक्त्या च[५०] शिवयोगिने ।
सर्वान् कामानवाप्नोति शिवलोकमितो गतः ॥९८॥

इहलोकसुखार्थाय परलोकहिताय च ।
सर्वस्वेनापि गान्तस्मादाददीत विपश्चितः[५१] ॥९९॥

जुन मानिसहरूले घास तथा पानी दिएर र घाउहरूको उपचार गरेर गाईको सेवा गर्दछन् ती मानिसहरू गोलोकलाई प्राप्त गर्दछन् ।९५।

जुन मानिसहरूले प्रशस्त घास र पानी भएको ठाउँमा लगेर यत्नपूर्वक गौमाताहरूको रक्षा गर्दछन् ती गाईका संरक्षक सधैं शिवलोक प्राप्त गर्दछन् ।९६।

जुन मानिसहरूले भक्तिपूर्वक शिव अथवा गुरुलाई गाई दान गर्दछन् ती मानिसहरू दशहजार कल्पसम्म नानाथरी भोगहरूले युक्त भएर शिवलोकमा रमाउँछन् ।९७।

जसले भक्तिपूर्वक तथा शक्ति अनुसार शिवयोगिलाई गोरस प्रदान गर्दछ ऊ यहाँबाट शिवलोक जान्छ र सम्पूर्ण चाहनाहरूलाई पूर्ण गर्दछ ।९८।

यसलोकमा सुख तथा धनका लागि र परलोकको हितका लागि बुद्धिमान् मानिसले सर्वस्व प्रदान गरेर पनि गाई ल्याएर पाल्नु पर्दछ ।९९।

अहो ! सुमहदाश्चर्यमहो ! सुष्ठु सुभाषितम् ।
यत् पवित्रश्च मृष्टश्च गोरसो बुद्धिवर्द्धनः[५२] ॥१००॥

गोमता निर्जिताः लोका मृष्टा[५३]शा गोमतार्जिताः ।
गोमता निर्जितः स्वर्गः समस्तं गोमता जितम् ॥१०१॥[५४]

गावो बन्धुर्मनुष्याणां गावश्च धनमुत्तमम् ।
गावो येषां गृहे नस्युरबन्धुरिव तद्गृहम् ॥१०२॥

स्पृष्ट्वा तु गावः शमयन्ति पापं दत्वा तु गावस्त्रिदिवं नयन्ति ।
संरक्षिताश्चोपनयन्ति वित्तं गोभिर्न तुल्यं धनमस्ति किञ्चित् ॥१०३॥

सम्पन्नमश्नाति ददाति नित्यं पापापहं मित्रविवर्द्धनञ्च ।
स एव चार्थः परिभुज्यते च गोभिर्न तुल्यं धनमस्ति किञ्चित् ॥१०४॥

---

५० ग. शिवाय ।

५१ ग. विपश्चितैः ।

५२ क, ख, घ, ङ. पवित्रश्च मृष्टश्च गोरसो बुद्धिवर्द्धनः ।

५३ ग. वृता ।

५४ क. इदं पद्यार्द्धं नास्ति ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अहो ! ठूलो आश्चर्यको कुरा र अत्यन्त राम्रो भनाइ छ त्यो के भने गाईको दूध, दही, घीउ आदि पवित्र हुन्छ, मीठो हुन्छ र बुद्धिलाई बढाउँछ ।१००।

गाई पाल्ने मानिसले लोकहरूलाई जित्दछ र स्वच्छ चाहनाहरूलाई पूरा गर्दछ यद्वा स्वच्छ दिशाहरूलाई आफ्नो अधीनमा पार्दछ। स्वर्गलाई जित्दछ र गाई पाल्ने मान्छेले सम्पूर्ण वस्तुहरूलाई जित्दछ ।१०१।

गाई मानिसहरूको बन्धु हो, गाई नै उत्तम धन हो । जुन मानिसहरूको घरमा गाईहरू छैनन् त्यो घर बन्धु विहीन जस्तो हुन्छ ।१०२।

गाईहरूले छुदा पाप नाश गर्दछन्, दान दिँदा स्वर्ग लैजान्छन्, संरक्षण गर्दा धन प्रदान गर्दछन् त्यसैले यस संसारमा गाई बराबर अरू कुनै धन छैन ।१०३।

तृणानि शुष्काणि वने चरित्वा पीत्वा च तोयान्यमृतं स्रवन्ति ।
यद्गोमयाद्यैश्च पुनन्ति लोकान् गोभिर्न तुल्यं धनमस्ति किञ्चित् ॥१०५॥

स एव लोके परमं पवित्रं गवां रसं पुष्टिविवर्द्धनञ्च ।
अश्नाति नित्यं विविधान्नयुक्तमिष्टञ्चिरं येन शिवः प्रसादात्[५५] ॥१०६॥

गोमातृशालां यः कुर्यात् सुदृढामिष्टकामयीम् ।
मृत्पिण्डकाष्ठकुड्या[५६] वा सत्कपाटार्गलान्विताम् ॥१०७॥

सपिधानैर्गवाक्षैश्च चतुर्भिः समलङ्कृताम् ।
पश्चात् कुड्यञ्च कर्तव्यमुच्चैरेव गवाक्षकम् ॥१०८॥

सुपक्वैर्वंशविदलैः कटं कृत्वा समं दृढम् ।
गवामधः प्रदातव्यं येन मूत्रमधो व्रजेत् ॥१०९॥

गोपालले गोधनका माध्यमबाट पूर्णताका साथ मीठो खान्छ र अरूलाई पनि दिन्छ । गोधन पापहारी र मित्रको वर्द्धक छ । त्यो नै यथार्थ धन हो जसको पूर्णतया भोग गरिन्छ । त्यसैले गोधन बराबर अन्य कुनै धन हुँदैन ।१०४।

वनमा सुकेको घास चरेर र पानी पिएर अमृत वहाउँछन् (दूध दिन्छन्) र गोबर गोमूत्र आदिले संसारलाई पवित्र गर्दछन् । संसारमा गोधन बराबर अरू कुनै धन छैन ।१०५।

त्यो गोपालक मनुष्यले नै भगवान् शिवजीको कृपाबाट अनेक किसिमका अन्नहरूका साथ बल र बुद्धिलाई बढाउने अत्यन्त पवित्र मीठो गोरस सधैं चिर कालसम्म खान्छ ।१०६।

जसले गाईआमाका लागि राम्रो गोठ बनाउन चाहन्छ उसले ईटा, माटाको डल्ला वा काठहरूको भित्ता भएको राम्रा ढोका र आग्लोले युक्त, बन्द गर्न मिल्ने पछाडि उचाइमा चारवटा झ्यालहरूले युक्त बनाउनु पर्दछ ।१०७-१०८।

---

५५ क, ख, घ. शिवः प्रयत्नात् । ग. शिवः प्रसादात् (नवः प्रपान्नात्) । ङ. शिवः प्रसन्नात् ।

५६ ग. कुड्यम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

छिप्पिएका बाँसका कप्टेराहरूले सम्म र बलियो चटाई बनाएर गाई बस्ने भूँइमा विछाउनू, जसबाट गहुँत तल बगेर जाओस् ।१०९।

गोमयं तं गवाक्षैश्च क्षिप्त्वा दूरं पुनर्नयेत् ।
विकीर्य[५७] भस्मना सर्वं धूपयीत समन्ततः ॥११०॥

कृशवृद्धातुराणाञ्च पृथग्भावं प्रकल्पयेत् ।
पृथक् च बालवत्सानामितरेषां पृथग्भवेत् ॥१११॥

दम्यानड्वाहभद्राणां[५८] वसतिं कल्पयेत् पृथक् ।
गाः स्वपन्ति सुखेनैव वसन्ति च रमन्ति च ॥११२॥

रुद्रो ब्रह्मा च विष्णुश्च गोशालायां सदा यजेत् ।
विन्यस्य पूर्ववदनां पश्चात् कुड्यगवाक्षके ॥११३॥

सिंहारूढां महादुर्गां पञ्च नन्दादिमातरः ।
विघ्नेशं सोमनन्दिञ्च पूर्वादारभ्य विन्यसेत् ॥११४॥

त्यो गोबरलाई झ्यालहरूबाट बाहिर फालेर त्यहाँबाट पनि टाढा लग्नू र गाई बस्ने ठाउँमा खरानी छरेर चारैतिर धूप बाल्नू ।११०।

दुब्ला, बुढा र रोगी गाईहरूका लागि छुट्टै ठाउँ बनाउनू र साना वाच्छा भएका गाईहरूका लागि र अरू गाईहरूका लागि छुट्टै छुट्टै बस्ने ठाउँ बनाउनू ।१११।

दाउने वहर तथा गोरुहरूका लागि छुट्टै बस्ने ठाउँ बनाउनु पर्दछ र गाईहरूलाई पनि छुट्टै राख्नु पर्दछ । यसरी छुट्टाछुट्टै राख्दा गाईहरू सजिलैसँग निदाउँछन्, बस्छन् र रमाउँछन् ।११२।

भगवान् रुद्र, ब्रह्मा र विष्णु गौशालामा सधैं गाईको पूजा गर्दछन् । पछिल्तिर भित्ताका झ्यालमा पूर्वतिर मुख भएकी सिंहमा बसेकी महादुर्गा र नन्दा, सुभद्रा, सुरभी, सुशीला र सुमना पाँच गौमाताहरू, विघ्न नायक गणेश तथा सोमनन्दि अर्थात् नन्दिकेश्वर भगवान् शिवको पूर्वदेखि शुरु गरेर क्रमैसँग स्थापना गर्नू ।११३-११४।

नद्युभयतटाश्वत्थविल्ववल्मीकमृत्तिकाम् ।
पञ्चगव्येन संयोज्य देवान् पिण्डैः प्रकल्पयेत् ॥११५॥

द्वारशाखागवाक्षाभ्यां मृदा कार्यौ सुशोभनौ ।
नन्दीश्वरमहाकालौ वृषञ्चोच्चैर्बहिः स्थितम् ॥११६॥

यादृशोऽयं वृषेन्द्रः स्यात्सर्वावयवशोभनः ।
तद्दर्शनानुभावेन गवां स्युस्तादृशाः प्रजाः ॥११७।

अष्टम्यां स्नापनं कृत्वा भोजनञ्च प्रकामतः ।

---

५७ क, ख, घ, ङ. अवकीर्य ।
५८ क, ख, घ, ङ. यद्राणाम् । ग. य प्राणाम् (वृषाणाम्) ।न

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्वस्ति वाच्यं ततश्चाग्रे[५९] प्रधानाङ्गां प्रवेशयेत् ।।११८।।

इति यः कारयेद् भक्त्या गोमातृगृहमीदृशम् ।
स विधूयाशु पापानि शिवलोके महीयते ।।११९।।

नदीका दुबै तटहरू, पिपल, बेल र धमिराको गोलाको माटो तथा गाईको दूध, दही, घीउ, गोबर र गहुँत मिलाएर तिनको पिण्डहरूद्वारा देवताहरूको मूर्ति बनाउनू ।११५।

गोठका ढोकाको शाखाको रूपमा रहेका झ्यालहरूमा माटाले सुन्दर नन्दिकेश्वर र महाकालका मूर्तिहरू बनाउनू र त्यसको बाहिरपट्टि अग्लो ठाउँमा बसेको शिवको वाहन साँढेको मूर्ति बनाउनू ।११६।

सम्पूर्ण अवयवहरूले युक्त जति सुन्दर वृषराज साँढेको मूर्ति बनाइन्छ त्यसैको दर्शनको महात्म्यले गाईहरूका त्यस्तै बाच्छाहरू जन्मन्छन् ।११७।

अष्टमी तिथिमा स्नान गराएर इच्छापूर्वक भोजन गराई स्वस्तिवाचन गरी सबैभन्दा पहिले मुख्य गाईलाई गोठभित्र प्रवेश गराउनू ।११८।

यसरी जसले गौमाताको यस किसिमको घर भक्तिपूर्वक बनाउँदछ ऊ सम्पूर्ण पापहरूलाई पखालेर शिवलोकमा प्रतिष्ठित हुन्छ ।११९।

बालसूर्यप्रतीकाशैः सर्वकामसमन्वितैः ।
काञ्चनैर्भवनैर्दिव्यैः सर्वरत्नोपशोभितैः ।।१२०।।

सप्तभौमैः पुरवरैः शतसंख्यैर्यथेप्सितैः ।
प्रत्येकमतिदिव्येन स्त्रीसहस्रेण संयुतैः ।।१२१।।

एतैरन्यैश्च विपुलैर्महाभोगैर्यथेच्छया ।
क्रीडते तत्र पुण्यात्मा यावदाचन्द्रतारकम् ।।१२२।।

ततः कालात् परिभ्रष्टः क्रमाद् भोगमवाप्नुयात् ।
हरिब्रह्मादि लोकेषु तदन्ते मेरुमूर्धनि ।।१२३।।

तस्मादपि च्युतः कालात् प्राप्नुयादुत्तरां कुरून्[६०]।
ततो भारतवर्षेऽस्मिन् राजा भवति धार्मिकः ।।१२४।।

सुरूपः सुभगः शूरः सर्वकामसमन्वितः ।
तत्र[६१] प्राग्वासनायोगात् पुण्यमाचरते पुनः ।।१२५।।

जसले यसरी विधिवत् गोठ बनाएर गाईको सेवा गर्दछ त्यो धर्मात्मा भरखर उदाएका सूर्यको जस्तो कान्ति

५९ घ. वाचनं तपश्चाये ।

६० ग. दुत्तरां कुरुम् ।

६१ ख, ग, घ. ततः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भएका, समस्त कामनाहरूलाई पूर्ण गर्ने, सुनले बनेका, सम्पूर्ण रत्नहरूले सुशोभित सातत‌ले भवनहरू र इच्छा गरिएअनुसारका सयौं संख्यामा रहेका नगरहरू जो अत्यन्त दिव्य शरीर भएका हजारौं स्वास्नी मानिसहरूले युक्त हुन्छन्, यी र यस्तै अन्य ठूला ठूला भोगहरूका साथ इच्छापूर्वक चन्द्र र ताराहरू रहँदासम्म क्रीडा गर्दछ।१२०-१२२।

त्यसपछि समय गतिका कारणले त्यसलोकबाट तल झरेपछि क्रमैसँग विष्णुलोक, ब्रह्मलोक आदिमा र अन्तमा सुमेरु पर्वतको शिखरमा भोगविलासहरूका साथ रमाउँदछ।१२३।

त्यो भोग सकेर समयवश त्यसबाट झरेपछि उत्तरकुरु भन्ने देशमा पुग्दछ र त्यसपछि यस भारतवर्षको धार्मिक, सुन्दर, आकर्षक, वीर, सम्पूर्ण चाहनाहरूलाई पूरा गर्न सक्ने राजा बन्दछ र त्यसपछि पहिलेको संस्कारका कारणले फेरि पनि धर्म गर्दछ।१२४-१२५।

यश्च ग्रीष्मे गवां गोष्ठं जलाश्रयसमीपतः ।
कुर्याद् वृक्षाकुले स्थाने तत्रैकत्र चिरन्न च[६२] ॥१२६॥

गवामेकत्र संवासे दोषः स्याद् गोमयोष्मणा ।
तस्मान्नैकत्र वसतिं चिरं ग्रीष्मे प्रकल्पयेत् ॥१२७॥

नान्यस्थानं यदा पश्येद् गवां ग्रीष्मे सुशोभनम् ।
पूर्वमेव तदा स्थानं यत्नाच्छोध्यं दिने दिने ॥१२८॥

यः शोधयेत् गवां बाट[६३]मात्मीयं वा परस्य वा ।
स प्रदाय गवां सौख्यं शिवलोके महीयते[६४] ॥१२९॥

दुःखं कृत्वा भवेद्[६५] दुःखं सुखं कृत्वा लभेत् सुखम् ।
तस्माद्धि सर्वसत्त्वानां सुखार्थी सुखमाचरेत् ॥१३०॥

जसले गर्मीयाममा जलाशयका नजिक रूखहरू भएको ठाउँमा गाईको गोठ बनाउँदछ उसले त्यस ठाउँमा लामो समयसम्म गाई राख्नु हुँदैन किनभने गर्मीयाममा गाईहरूलाई एकै ठाउँमा राख्दा गोबरको तातोले गाईलाई रोग लाग्न सक्दछ। त्यसैले गर्मीयाममा धेरै समयसम्म गाईमाताको एकै ठाउँमा बास बनाउनु हुँदैन।१२६-१२७।

यदि गर्मीयाममा गाई गोठ बदलिरहनका लागि राम्रो ठाउँ भेटिएन भने पनि साँझ गाई वास बस्नुभन्दा पहिले नै त्यो ठाउँलाई यत्नपूर्वक दिनदिनै सफा गर्नु पर्दछ।१२८।

जसले आफ्नो वा अर्काको गाईको गोठ, परिसर वा मार्गलाई सफा गर्दछ ऊ गाईहरूलाई सुख प्रदान गरेर शिवलोकमा प्रतिष्ठित हुन्छ।१२९।

अरूलाई दुःखको स्थिति निर्माण गर्दा दुःख प्राप्त हुन्छ भने अरूलाई सुख दिंदा सुख नै मिल्दछ। त्यसैले सुख चाहने मानिसले सम्पूर्ण प्राणीहरूको सुखका लागि काम गर्नू।१३०।

---

६२ ग. नरः।

६३ क. यः शोध्येत गवां वात। ख, ङ. यः शोध्येत गवां बाट। ग. यैः शोध्यते (यः शोधयत्) गवां बाट। घ. यः शोध्येत गवां वाच।

६४ ख, ग. प्रमोदते।

६५ ख,ग, घ. लभेद्।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
अप्येकं क्षणमुत्पाद्य सुखमार्तस्य देहिनः ।
प्राप्नोति सुमहत् सौख्यमब्दकोटिं शिवे पुरे ॥१३१॥

तस्माद् गाश्चारयेद्[६६] ग्रीष्मे तृणवृक्षजलान्विते ।
वर्षास्वकर्दमस्थाने गिरिवृक्षसमीपतः ॥१३२॥

हेमन्ते तु दिवाकाशे रात्रौ च प्रसरन्नयेत् ।
निस्तृणेऽपि गवां स्थाने प्रसरेण धृतिर्भवेत् ॥१३३॥

ग्रीष्मे त्रिष्पाययेद्[६७] गाश्च स्वादुतोयं हि तद्धितम् ।
क्षारभूः सलिलं क्षारं ग्रीष्मादन्यत्र गोहितम् ॥१३४॥

एवं यः पाययेद् गाश्च स गोपश्चारयीत च[६८] ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते ॥१३५॥

पीडित प्राणीलाई एकछिन मात्र पनि कसैले सुख दिन सक्दछ भने उसले शिवलोकमा करोडौं वर्षसम्म अत्यन्त सुख पाउँछ।१३१।

त्यसैले गर्मी याममा घास, रूखहरू र पानीले युक्त भएको ठाउँमा, वर्खामा हिलो नभएको ठाउँमा, पहाड वा रुखका नजिक गाईहरूलाई चराउनू।१३२।

हेमन्त आदि जाडो समयमा दिउस खुला आकाशमा अर्थात् घाम ताप्ने गरी र रात्रीमा समुदायमा गाईलाई राख्नु पर्दछ। घास पराल आदि नभएको ठाउँमा पनि समुदायमा गाईहरूले धैर्य प्राप्त गर्दछन्।१३३।

गर्मीयाममा तीनपटक पानी खुवाउनु पर्दछ र यस समयमा मीठो पानी गाईका लागि हितकर हुन्छ। गर्मीयाम बाहेक अरू समयमा नुनिलो ठाऊँ र नुनिलो पानी हितकर हुन्छ।१३४।

यसरी समयको ख्याल गरेर जुन गोपालकले पानी खुवाउँदछ र चराउँदछ त्यो सम्पूर्ण पापहरूबाट मुक्त भएर शिवलोकमा प्रतिष्ठित हुन्छ।१३५।

यः साम्रं दन्तुरं[६९] स्तम्भं गोषु मध्ये क्वचित्क्वचित् ।
कण्डूयनार्थं निखनेच्छिवलोकं स गच्छति ॥१३६॥

अनाथां दुर्बलां गाञ्च रोगादिपरिपीडिताम् ।
मृतवत्सामदुग्धाभिर्मातृभिश्च विवर्जिताम् ॥ १३७॥

स्वकीयान् परकीयान् वा वत्सान् यः परिपालयेत् ।
विधूय सर्वपापानि शिवलोके महीयते ॥१३८॥

दुग्धलोभहतप्रज्ञा ये वत्सान् क्षीरजीविनः ।

---

६६ घ. गां चारयेत् ।
६७ ग. त्रिष्पाययेत् ।
६८ ख. चारयीतरः । ग. चारयीत च ।
६९ ख. सार्द्रं दन्तुरम् । ग. स्तम्भं (सास्त्रं) ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

निष्पीडयन्ति पापिष्ठाः[७०] पीड्यन्ते नरकेषु ते ।।१३९।।
CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

निश्वसन्ति गृहे येषां दह्यमानाः क्षुधाग्निना ।
निर्दुग्धा निर्दयैर्वत्साः पच्यन्ते नरकेषु ते ।। १४०।।

विक्रोशन्तः क्षुधाविष्टाः शुष्ककण्ठोष्ठतालुकाः ।
नरकाग्नौ प्रपच्यन्ते वर्षकोटिशतन्नराः।।१४१।।

जसले आँपको दाँते अर्थात् खम्रो खामो गाईका माझ माझमा कतै कतै गाईलाई कन्याउनका लागि गाड्दछ त्यो मानिस शिवलोक जान्छ ।१३६।

अनाथ, दुर्बल, रोगहरूले पीडित, बाच्छो मरेकी गाई, आमाको दुध नआउने र आमा विनाकी बाच्छी तथा आफ्ना वा अर्काका वाच्छाहरूको जुन गोपालकले राम्रोसँग लालन पालन गर्दछ ऊ सम्पूर्ण पापहरू पखालेर शिवलोकमा प्रतिष्ठित हुन्छ ।१३७-१३८।

दूधको लोभले बुद्धिहराएका जुन गोपालकहरूले दूधबाट मात्र जीवन धानेका भर्खरका बाच्छा बाच्छीहरूलाई पीडा दिन्छन् ती पापीहरू नरकहरूमा पीडा भोग्दछन् ।१३९।

जुन मानिसहरूका घरमा निर्दयी मानिसहरूले गाईमाताको सबै दूध दुहेर भोकको आगोले डढ्दै बाच्छा-बाच्छीहरू जीवन विताइरहेका हुन्छन् ती मानिसहरू नरकहरूमा पकाइन्छन् ।१४०।

नरकेभ्यः समुत्तीर्णाः सावशेषेण कर्मणा ।
यत्र यत्राभिजायन्ते तत्र तत्र[७१] बुभुक्षिताः ।।१४२।।

योनिकोटिसहस्रेषु परिभ्रम्य क्रमात्पुनः ।
मनुष्यलोके जायन्ते दरिद्राः परतर्जकाः ।। १४३।।

तस्मान्न पीडयेद् वत्सानपुष्टान् क्षीरतृष्णया ।
वत्से तृप्ते यदधिकं तत्क्षीरं निर्दुहेत् पुनः ।।१४४।।

द्वौ मासौ न दुहेद्वत्सांस्तृतीयेऽर्धन्दुहेत च ।
दुहेच्चतुर्थं निःशङ्कस्तस्य लालान्तु[७२] वर्जयेत् ।।१४५।।

बन्धनं बालवत्सानां कर्णग्राहञ्च वर्जयेत् ।
शीतवर्षातपत्राणं कार्यं निष्कर्दमं समम् ।।१४६।।

जुन मानिसहरूले बाच्छाबाच्छीहरूको भागको दूध दुहेर उनीहरूलाई भोकै सताउँदछन्, ती मानिसहरू रुदै भोकले अत्तालिएका घाँटी, ओठ र तालु सुकेका नरकाग्निमा सय करोड वर्षसम्म पकाइन्छन् ।१४१।

नरकहरूको यातनाबाट पार पाइसके पनि अवशिष्ट कर्मका कारणले ती पापीहरू जहाँ जहाँ जन्म लिन्छन् त्यहाँ त्यहाँ भोकले पीडित भएर रहन्छन् ।१४२।

---

७० ४६२ ग. ते गोभिः

७१ क. तत्रा ।

७२ ख. लोभन्तु । ग. लालांस्तु ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यसरी बाच्छाहरूलाई पर्याप्त दूध खान नदिने र अरूलाई तर्साउने पापीहरू हजार करोड योनिहरूमा क्रमैसँग वास गर्दै अन्तमा मनुष्यलोकमा पनि दरिद्र भएर जन्मन्छन् ।१४३।

त्यसैले दूधको चाहनाले आँत नपुरिएका बाच्छाबाच्छीहरूलाई उनको भागको दूध दुहेर दुःख दिनु हुँदैन। बाच्छाबाच्छी तृप्त भएको अवस्थामा बचेको दूधमात्र दुहुनु पर्दछ ।१४४।

दुई महिनासम्म दूध बाच्छाहरूलाई छोड्नु पर्दछ, दुहुनु हुँदैन। तेस्रो महिनादेखि आधा दूध दुहुन सकिन्छ भने चौथो महिनादेखि निःशङ्कोच दूध दुहुन सकिन्छ तर गाई पगार्दा बाच्छाको र्‍याललाई त्याग्नु पर्दछ ।१४५।

यूकापनयनं धूपं[७३] कुर्यात्कण्डूयनं सदा ।
कृमिरोगक्षुधादिभ्यः सर्वयत्नेन पालनम्[७४] ॥१४७॥

य एवं बालवत्सानामुपकाराय वर्तते ।
इहाप्नोति परं सौख्यं परत्र च शिवं पुरम् ॥ १४८॥

गाम[७५]भोज्यगृहं प्राप्तान् नृपतिर्यः समुद्धरेत् ।
कुलैकविंशमुद्धृत्य शिवलोके महीयते ॥१४९॥

यः स द्विजः प्रयत्नेन गाम[७६]भोज्यात्समुद्धरेत् ।
प्रतिग्रहाद्युपायेन शिवलोके महीयते ॥१५०॥

भरखरका बाच्छाहरूलाई बाँध्नु र कान समात्नु हुँदैन। जाडो वर्खा र घामबाट उनीहरूलाई जोगाउनु पर्दछ र उनीले बस्ने ठाऊँ समथल र हिलो नभएको हुनुपर्दछ ।१४६।

जुम्रा, किर्ना आदि हटाइदिनुका साथै बाच्छा राख्ने ठाऊँमा धूपाइदिनु पर्दछ र उनीहरूलाई सधैं कन्याइदिनु पर्दछ। कीराहरू, रोगहरू र भोकप्यास आदिबाट सम्पूर्ण यत्नद्वारा रक्षा गर्नुपर्दछ ।१४७।

यसरी जो भरखरका बाच्छाहरूको उपकारका लागि प्रवृत्त हुन्छ, उसले यस लोकमा अत्यन्त सुख पाउँनुका साथै मरेपछि शिवलोकलाई प्राप्त गर्दछ ।१४८।

भोजन नभएको घरमा पुगेकी गाईको जुन राजाले उद्धार गर्दछ त्यो राजा आफ्ना एक्काइस कुलको उद्धार गरेर शिवलोकमा प्रतिष्ठित हुन्छ ।१४९।

जुन ब्राह्मणले दान आदि उपायहरूले भोजन व्यवस्था गरी गाईको भोकबाट यत्नपूर्वक उद्धार गर्दछ उसले शिवलोकमा प्रतिष्ठा प्राप्त गर्दछ ।१५०।

यः प्रदद्यात्सुधबलं शिवमर्च्य[७७] महावृषम् ।
विस्तीर्णोरस्कमुच्चांशं[७८] समुन्नतबृहत्कटिम् ॥१५१॥

७३ ग. धूमम्
७४ ग. पालयेत् ।
७५ ग. ग्राम ।
७६ ग. ग्राम ।
७७ क, ग. शिवसन्ध्या । ङ. शिवसंध्यम् ।
७८ ग. विस्तीर्णारक्तमुच्चाग्रम् । घ. सस्तीर्णोरस्कमुच्चाशम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ऊर्ध्व[७९]कुञ्चितशृङ्गाग्रमल्प[८०]शृङ्गान्तरन्तथा ।
स्थूलाल्प[८१] शृङ्गयुक्तं वा सर्वावयवशोभनम् ॥१५२॥

रक्तपीतैश्च कुसुमैः कुङ्कुमाद्यैश्च वर्णकैः ।
यथाशोभं समालभ्य विभवैः पूजयेद् वृषम् ॥१५३॥

किङ्किणीरवकोपेतं[८२] घण्टिका चामरान्वितम् ।
स्वस्तिकैरर्द्धचन्द्रैश्च नानारत्नैश्च शोभितम् ॥१५४॥

अष्टाङ्गुलप्रविस्तीर्णां हेमपट्टविनिर्मिताम्[८३] ।
राजतीं चार्मणीं वापि मालामुरसि विन्यसेत् ॥ १५५॥

जसले शिवको पूजा गरेर ठूलो साँढे दान गर्दछ (ऊ शिवलोकमा प्रतिष्ठित हुन्छ) कस्तो साँढे भने सेतो चाक्लो छाती भएको, अग्लो जुरो भएको, उन्नत र ठूलो कटिभाग भएको, माथितिर सिङका टुप्पा घुमेको, दुबै सिङको फरक कम भएको अथवा मोटा र साना सिङ भएको, सम्पूर्ण अङ्गहरू सुन्दर भएको त्यस्तो साँढेलाई राता-पहेला फूलहरूले र केसर आदि सुगन्धित द्रव्ययुक्त चन्दनहरूले शोभायमान हुने गरी विलेपन गर्नू र धनसम्पदाहरूले पूजा गर्नू ।१५१-१५३।

घुँघुराहरूले युक्त घण्ट तथा चामरले शोभायमान स्वस्तिक तथा आधा चन्द्रमाका चित्रहरूका साथै अनेक किसिमका रत्नहरूले शोभायमान साँढेको पूजा गर्नू ।१५४।

आठ अङ्गुल चाक्लो सुनको पट्टि राखेर बनाइएको चाँदीको अथवा छालाको माला छातीसम्म आउने गरी लगाईदिनू ।१५५।

तद्विधां पृष्ठमालाञ्च पुच्छान्तककुदाश्रिताम् ।
नानाभरणसंयुक्तामुदरार्द्धप्रलम्बिनीम् ॥१५६॥

हैमराजतकौपं[८४] वा नानारत्नोपशोभितम् ।
कार्यं श्रृङ्गद्वयन्तस्य सद्वस्त्रचामरान्वितम् ॥१५७॥

पट्टं शिरसि सौवर्णं चन्द्रचन्द्रक[८५]भूषितम् ।
चामराश्वत्थपत्रैश्च बध्नीयाद् द्रव्यसंयुतम् ॥१५८॥

ग्रैवेयकेण दिव्येन नानारत्नोपशोभिना ।
घण्टां कांस्यमयीं शुद्धां गले वध्नीत सुस्वनाम् ॥ १५९।

---

७९ ग. ऊध्वम् ।
८० ग. महा ।
८१ ग. स्थूलाग्र ।
८२ ख. रवसंयुक्तम् ।
८३ ख. विभूषिताम् ।
८४ क. हेमराजतकौपम् । ख, ग, घ, ङ. हेमराजतकौषम् ।
८५ क, ख, ग, घ. चन्द्रिक ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

खुरैः सुवर्णकै रौप्यैः केयूराङ्गदभूषितम् ।
पट्टवस्त्रैर्विचित्रैश्च यथाशोभमलङ्कृतम् ॥ १६०॥

त्यस्तै किसिमको आठ अङ्गुल चाक्लो सुनको पट्टिमा बनाइएको चाँदी वा छालाको जुडोदेखि पुच्छरसम्म लामो र पेटको आधा भागसम्म झुण्डिएको अनेक किसिमका आभारणहरूले युक्त भएको माला ढाडमा लगाउनू ।१५६।

सुनको चाँदीको वा अन्य कुनै धातुको अनेक रत्न जडित दुईवटा सिङ बनाउनू र सिङलाई राम्रा कपडा र चमरले युक्त बनाउनू ।१५७।

चन्द्रमाको चित्र र मयूरका प्वाँखहरूले युक्त सुनको पट्टी चमर, पीपलको पात र केही धन टाउकोमा बाध्नू ।१५८।

अनेक किसिमका रत्नहरूले युक्त दिव्य मालाका साथ राम्रो बज्ने शुद्ध काँसको घण्ट घाटीमा बाँध्नू ।१५९।

वितानध्वजमालाभिर्गेयवाद्यादिमङ्गलैः ।
दोधूयमानञ्चमरैः[८६] शिवाय विनिवेदयेत् ॥१६१॥

यावत्तद्रोमसंख्यानं तत्प्रसूतिकुलेषु च ।
तावद्युगसहस्राणि शिवलोके महीयते ॥ १६२॥

न च मानुष्यकं लोकमागच्छेत्पुनरध्रुवम् ।
ज्ञानयोगं समासाद्य तत्रैव स विमुच्यते ॥१६३॥

एवं विधञ्च यो वृषं गोपतिं गाहन[८७]क्षमम् ।
वत्सिकाजननप्रायं बहुक्षीरावहङ्गवाम् ॥१६४॥

नानाभरणसंयुक्तं पूर्वशोभासमन्वितम् ।
गोमातरञ्च सम्पूज्य विसृजेच्छिवगोकुले ॥१६५॥

सुनबाट बनेका अथवा चाँदीका खुरहरू र अनेक वर्णका मसिना कपडाहरूद्वारा शोभा बढाउने गरी विभूषित तथा हातको माथिल्लो भागमा लगाउने केयूर र त्यसभन्दा तलतिर लगाउने अङ्गदनाम गरेका गहनाहरूले अघिल्तिरका खुट्टाहरूलाई सुशोभित गरेको साँढेलाई चँदुवा, ध्वजा-पतका र मालाहरू, गीत तथा बाजा आदिका मङ्गल धूनहरू, चमरहरू हल्लाउँदै भगवान् शिवलाई समर्पित गर्नू ।१६०-१६१।

यसरी शिवलाई वृष दान गर्ने मानिस जति त्यस साँढेका रौंहरूको संख्या हुन्छ र उसका सन्तानहरूका कुलहरूमा जन्मेका बाच्छाबाच्छीहरूको रौंहरूको संख्या हुन्छ त्यति हजार युगसम्म शिवलोकमा प्रतिष्ठित हुन्छ ।१६२।

फेरि ऊ यस अनिश्चित मनुष्यलोकमा फर्किँदैन र ज्ञानयोग प्राप्त गरेर त्यहीं मुक्त हुन्छ ।१६३।

८६ ख, ग. दोधूयमाश्चमरैः ।

८७ ख. रोहण । ग. ग्राहण ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यस किसिमको साँढेलाई जो गाईहरूको पति होस्, गर्भधारण गराउन समर्थ होस्, धेरै दूधदिने गाईहरूको उत्पादन गर्न सक्षम होस्, त्यस्तो साँढेलाई अनेक किसिमका अलङ्कारहरू युक्त

एवं यः सम्प्रदद्यात्तु वृषेन्द्रं शिवगोकुलम् ।[८८]
स पूर्वोक्तं लभेत् पुण्यं यत्सन्ध्यावृषदानतः ॥१६६॥

निवेद्य सद्गुणोपेतमनड्वाहं शिवाश्रमे ।
दशधेनुप्रदानस्य फलं शोभनमाप्नुयात् ॥१६७॥

उत्पाद्य सस्यानि तृणंश्चरन्ति तदेवभूयः सकलं[८९] वहन्ति ।
न भारखिन्नाः प्रवदन्ति किञ्चिदहो वृषैर्द्धार्यिति जीवलोकः ॥१६८॥

वृषाणाम्पृष्ठमारूढा ये गच्छन्ति नराधमाः ।
ते महाप्रलयं यावत् पच्यन्ते नरकाग्निषु ॥११६९॥

बनाएर पहिले भनिए अनुसार माला आदिले सुसज्जित गरेर गाईआमाको समेत पूजा गरेर शिवका गाईहरूको समुदायमा छोड्नू ।१६४-१६५।

यसरी जसले श्रेष्ठ साँढे शिव गोकुललाई प्रदान गर्दछ उसले त्यो शिवाश्रममा छोडेको साँढेको माध्यमबाट पहिले बताइएको अर्थात् हजारौं युगसम्म शिवलोकमा प्रतिष्ठा र मोक्ष प्राप्त गर्दछ ।१६६।

जसले राम्रो गुण भएको साँढे शिवाश्रममा दिन्छ उसले दश गाई दान गरे बराबर राम्रो फल पाउँछ ।१६७।

धान उत्पादन गरेर त्यसको परालमात्र खान्छन्, त्यही सम्पूर्ण धान सबै बोकेर घर पुर्‍याउँछन्, भारको बोझले पीडित भए पनि कुनै प्रतिक्रिया दिँदैनन्, केही भन्दैनन् । आश्चर्यको कुरा साँढेहरूले नै यस संसारलाई थेगेका छन् ।१६८।

जुन अधम मानिसहरू साँढेहरूको पिठ्यूँमा चढेर हिड्दछन् ती महाप्रलय नहुदासम्म नरकहरूका आगामा पकाइन्छन् ।११६९।

वृषपृष्ठेन गच्छन्तं जनं[९०] ज्ञात्वा यदा नृपः ।
न वारयेदुपेक्षेत पापं तस्यापि तत्समम् ॥१७०॥

ये वृषाः साधुभिर्मुक्तास्त्रिशूलाङ्काः शिवप्रियाः ।
तान् वाहयन्ति ये मूढाः पापाचारा नराधमाः ॥१७१॥

ते महाप्रलयं यावदशेषनरकाग्निषु ।
प्रपच्यन्ते[९१] वधैर्घोरैः पत्नीपुत्रादिसंयुताः ॥१७२॥

राज्ञश्च विषये यस्य जानतश्च नराधमैः ।

---

८८ घ. पङ्क्तिरियं नास्ति ।
८९ ग. सवलम् ।
९० ग. ज्ञानम् ।
९१ ग. प्रपद्यन्ते ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

वृषा वाह्यन्ति पापिष्ठैः पापन्तस्यापि तत्समम् ।।१७३।।

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तस्मान्निवारयेद्राजा वाह्यमानान् खलैर्वृषान् ।
अन्यथा चाति घोरेषु नरकेषु पतेत् स्वयम् ।।१७४।।

वाह्यमानान् वृषान् वार्य नृपतिः स्वर्गमाप्नुयात् ।
इहारोग्यं धनं सौख्यमायुः कीर्तिं श्रियं सुतान् ।।१७५।।

कुनै मानिस साँढेको पिठ्यूँमा बसेर गइरहेको कुरा थाहा पाएर पनि राजाले त्यसलाई रोक्दैन र त्यसलाई देखेको नदेख्यै गर्दछ भने त्यस राजाले पनि साँढेको पिठ्यूँमा चढ्ने मानिस सरह पाप भोग्नु पर्दछ ।१७०।

जुन मानिसहरूले सज्जनहरूद्वारा त्रिशूलको छाप लगाएर छोडेका शिवका प्यारा साँढेहरूलाई जोद्दछन् वा भार बोकाउँछन् ती पापिष्ठ नीच मानिसहरू महाप्रलय नहुँदासम्म सम्पूर्ण नरकहरूका अग्निमा पत्नीपुत्रहरूसहित भयङ्कर यातनाका साथ डढाइन्छन् ।१७१-१७२।

जुन राजाको राज्यमा उसले जान्दा जान्दै नीच मानिसहरूले साँढेलाई भारी बोकाउँदछन् त्यस राजालाई पनि भारी बोकाउँने मानिस सरह नै पाप लाग्दछ ।१७३।

त्यसैले राजाले दुष्ट मानिसहरूद्वारा साँढेहरूलाई भार बोकाउँदा रोक्नु पर्दछ । यदि रोकिएन भने ऊ आफैं अत्यन्त डरलाग्दा नरकहरूमा पर्दछ ।१७४।

यश्च पापविशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तं समीहते ।
सवृषैकादशीं दत्वा वर्षं रक्षेच्च मातरम् ।।१७६।।

एकैकरक्षणं कुर्याद् गोरूपाणां शतं शतम् ।
गावः सुखेन बर्द्धन्ते[९२] चरन्ति च रमन्ति च ।।१७७।।

गोब्राह्मणाः प्रविरला[९३] नन्दन्ते तरवस्तथा ।
तस्मात् प्रविरला गास्तु चारयेत् पाययीत च ।।१७८।

गोभिर्नैकत्र रक्ष्याः[९४] स्युर्दम्यानड्वाहपद्रकाः[९५] ।
अभिद्रवन्ति गावस्ता[९६] विनश्यन्ति च तेऽपि च ।।१७९।।

वृषभहरूलाई भार बोकाउनबाट जुन राजाले रोक्दछ त्यसले मरेपछि स्वर्ग र यसलोकमा स्वास्थ्य, धन, सुख, आयु, कीर्ति, लक्ष्मी र छोराहरू प्राप्त गर्दछ ।१७५।

जसले पापबाट शुद्ध हुनका लागि प्रायश्चित्त गर्न चाहन्छ उसले एघारवटा वृषभ दान गर्नुका साथै एक वर्षसम्म गौमाताको सेवा गर्नु पर्दछ ।१७६।

---

९२ ङ. वर्द्धन्ते गावः सुखेन ।

९३ ग. गोव्रणाः प्रविरलायन्ते ।

९४ ग. रक्षा ।

९५ क. पद्रवः । ग. पद्रहः ।

९६ ग. अपि द्रवन्ति गावस्ता ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एक एक गरेर सय सय गाईहरूको रक्षा गर्नू, जसबाट गाईहरू सजिलैसँग वढ्छन्, चर्छन् र रमाउँछन् ।१७७।

गाई, ब्राह्मण तथा रूखहरू पातलो भएको अवस्थामा रमाउने गर्दछन् त्यसैले पातलो संख्यामा रहेका गाईहरूलाई चराउनु र पानी पिलाउनु पर्दछ ।१७८।

दाउने बेला भएका वहर वा गोरुहरूलाई गाईहरूसँग एकै ठाउँमा राख्नु हुँदैन । एकै ठाउँमा राख्दा गाईहरू पनि भाग्ने गर्दछन् र वहर गोरुहरू पनि दौडन्छन् ।१७९।

शरद्ग्रीष्मे च मध्यान्हे छायायां विनिवेशयेत् ।
क्षणं[९७] सुघनवृक्षाणां पुनरुत्थाप्य चारयेत् ॥१८०॥

य एवं विरला गाश्च सदा कृत्वा[९८]ऽनुपालयेत् ।
स मुक्तः पातकैः सर्वैः शिवलोकमवाप्नुयात् ॥१८१॥

येऽर्चयन्ति शिवं भक्त्या सद्विधानविवर्जिताः[९९] ।
ते विन्दन्ति महाभोगान्नराः शिवपुरे चिरम् ॥१८२॥

ये शिवाश्रमतीर्थानि श्रद्धया यान्ति मानवाः ।
ते क्रीडन्ति महाभोगैर्दिव्यैः शिवपुरे नराः ॥१८३॥

न शिवः परिपूर्णत्वात् कञ्चिदर्थं समीहते ।
किन्तु तन्नाममात्रेण दत्तम्भवति चाक्षयम् ॥१८४॥

शरद्ऋतु र ग्रीष्मऋतुमा दोपहरमा गाईहरूलाई बाक्ला वृक्षहरूको छायामा एकछिन बसाल्नू र फेरि उठाएर चराउनू ।१८०।

कम संख्यामा रहेका गाईहरूलाई यसरी जसले संरक्षण गर्दछ उसले सम्पूर्ण पापहरूबाट मुक्त भएर शिवलोकलाई प्राप्त गर्दछ ।१८१।

जुन मानिसहरूले शास्त्रीय विधानको त्याग नगरेर भक्तिपूर्वक शिवको पूजा गर्दछन् अथवा राम्रो शास्त्रीय विधान पुर्‍याउन नसके पनि भक्तिले शिवको पूजा गर्दछन्, तिनले शिवलोकमा लामो समयसम्म विशाल भोगहरू प्राप्त गर्दछन् ।१८२।

जुन मानिसहरू श्रद्धापूर्वक शिवका आश्रम र तीर्थस्थलहरूमा जान्छन् ती मानिसहरू शिवलोकमा ठूला ठूला अलौकिक भोगहरूद्वारा रमाउँछन् ।१८३।

शिव आफैंमा परिपूर्ण भएकाले वदलामा कुनै वस्तुको अपेक्षा गर्दैनन् । किन्तु उनको नाममात्रको संस्मरणले दिएको वस्तु अक्षय अर्थात् अविनाशी बन्दछ ।१८४।

दानेनानेन भगवान् प्रीयतां मे सदा शिवः ।
इत्युक्त्वा देयमर्थिभ्यस्तत्तस्मादक्षयं फलम् ॥१८५॥

---

९७ ग. छायासु ।

९८ क. दत्वा ।

९९ ग. विवर्जितः

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यस्तूलपूर्णविस्तीर्णमुच्चवस्त्रमपूरकम्[१००] ।
मृदुचर्मकृतं वापि सितवस्त्रावगुण्ठितम् ॥१८६॥

कृष्णाजिनोपरिच्छन्नं धूपपुष्पाधिवासितम् ।
शिवध्यानाभियुक्ताय श्रद्धया विनिवेदयेत् ॥१८७॥

तत्तूलवस्त्रतन्तूनां रोम्णां संख्या च यावती ।
तावद्वर्षसहस्राणि शिवलोके महीयते ॥१८८॥

तदन्ते सर्वलोकेषु भुक्त्वा भोगाननुक्रमात् ।
ततः क्षितिं समासाद्य सिंहासनपतिर्भवेत् ॥१८९॥

तृणवल्कलपर्णोत्थं शय्याप्रवरणादिकम् ।
दत्वा तदर्थिने भोगैः शिवलोके महीयते ॥१९०॥

'मेरो यस दानबाट भगवान् शिव सदा खुशी रहून्' यति भनेर जसले माग्ने मानिसलाई दान दिन्छ त्यो दानको फल अविनाशी हुन्छ ।१८५।

जसले कपासबाट बनेको कपडाले युक्त चाक्लो अनुपम अथवा कोमल छालाले बनाएको सेतो कपडामा लपेटिएको कृष्णसारमृगको छालाले ढाकिएको धूप, फूल आदिले सुगन्धित राम्रो कपडा श्रद्धापूर्वक शिवको ध्यानमा संलग्न योगीलाई चढाउँदछ उसले त्यो कपासको कपडामा रहेका धागाहरूको र त्यो छालाबाट बनाइएको वस्त्र र कृष्णसारमृगको छालामा रहेका रौंहरूको जति संख्या हुन्छ त्यति हजार वर्षसम्म शिवलोकमा प्रतिष्ठा पाउँछ ।१८६-१८८।

शिवलोकमा अनन्त प्रतिष्ठापछि पालैपालोसँग सम्पूर्ण लोकहरूमा नानाथरी सुख भोग्दै पृथ्वीलाई प्राप्त गरेपछि राजसिंहासनको मालिक बन्दछ ।१८९।

शिवमुद्दिश्य निर्वापं यः प्रदद्यात्तदर्थिने ।
शाकमूलफलाद्यं वा तस्य पुण्यफलं श्रृणु ॥१९१॥

यावत्स्यात्तण्डुलादीनां संख्या पत्र फलेषु च ।
तावद्वर्षसहस्राणि शिवलोके महीयते ॥१९२॥

भिक्षां सव्यञ्जनां दत्वा शिवभक्ताय भक्तितः ।
वर्षलक्षं महाभोगैः शिवलोके महीयते ॥१९३॥

दध्यन्नभक्ष्यपूर्णं वा भिक्षापात्रं सुशोभनम् ।
दद्याद्यः शिवभक्ताय तस्य पुण्यफलं श्रृणु ॥१९४॥

वर्षकोटिशतं दिव्यं महाभोगसमन्वितः ।
स्थित्वा शिवपुरे देही तस्यान्ते स महीपतिः ॥१९५॥

घाँस, रूखका बोक्रा तथा पातहरूबाट बनाइएका शय्या, ओड्ना, विछ्यौना आदि माग्नेहरूलाई दिने

१०० ग. मञ्चमपूरकम् । घ. वस्त्रमूरकम् । ङ. मभूलकम् ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
मानिस पनि नानाथरी भोगहरूले शिवलोकमा प्रतिष्ठित हुन्छ।१९०।

जसले शिवलाई लक्षित गरेर माग्नेहरूलाई साग, कन्दमूल, फलादि दान गर्दछ त्यस पुण्यको फल सुन।१९१।

उसले गरेको दानमा रहेका पत्र, फलहरूमा चामलका दाना बराबरको जति संख्या बन्दछ त्यति हजार वर्षसम्म उसले शिवलोकमा प्रतिष्ठा पाउँछ।१९२।

नानाथरी व्यञ्जनहरूले युक्त भिक्षा भक्तिपूर्वक शिवभक्तलाई प्रदान गर्ने मानिस ठूला ठूला नानाथरी सुखभोगहरूका साथ एकलाख वर्षसम्म शिवलोकमा प्रतिष्ठित हुन्छ।१९३।

दही, अन्न तथा अन्य खाद्य वस्तुले भरिएको अत्यन्त राम्रो भिक्षापात्र जसले शिवभक्तलाई प्रदान गर्दछ त्यसको पुण्यफल सुन।१९४।

यसरी शिवभक्तलाई पूर्ण भिक्षापात्र दान गर्ने मानिस दिव्य करोड वर्षसम्म नानाभोगहरूका साथ शिवलोकमा रहेर त्यसको अन्त्यमा पृथ्वीलोकमा राजा हुन्छ।१९५।

सुशीतलेन तोयेन शिवभक्तं पिपासितम्।
तर्पयित्वा शिवलोके वर्षलक्षं प्रमोदते ॥१९६॥

कलशं कर्करीयुक्तं वस्त्रपूतानुपूरितम्।
दद्याद्यः शिवभक्ताय तस्य पुण्यफलं श्रृणु ॥१९७॥

शुद्धस्फटिकसङ्काशं विमानं सार्वकामिकम्।
सम्प्राप्य स शिवे लोके वर्षकोटिं प्रमोदते ॥१९८॥

पलाशपद्मपत्रैर्वा यः कृत्वा पुटकानि तु।
प्रदद्याच्छिवयोगिभ्यस्ताम्रपात्रफलं लभेत् ॥१९९॥

यस्ताम्रपात्रं सुकृतं प्रदद्याच्छिवयोगिने।
सुवर्णपात्रदानस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥२००॥

जसले तिर्खाएको शिवभक्तलाई चिसो पानीले तृप्त गराउँछ ऊ एकलाख वर्षसम्म शिवलोकमा रमाउँछ।१९६।

कपडाले छानिएको पानीले पूर्ण करुवासहित कलश जसले शिवभक्तलाई दान गर्दछ त्यसको पुण्य फल सुन।१९७।

यसरी जलपूर्ण कलश शिवभक्तलाई प्रदान गर्ने मानिस सम्पूर्ण चाहनाहरूलाई पूरा गर्ने सफा स्फटिकको जस्तो विमानलाई प्राप्त गरेर एककरोड वर्षसम्म शिवलोकमा आनन्द प्राप्त गर्दछ।१९८।

जसले पलाश र कमलका पातहरूका दुना बौताहरू बनाएर शिवयोगीहरूलाई प्रदान गर्दछ उसले तामाका भाँडा दान गरे तुल्य फल प्राप्त गर्दछ।१९९।

जसले राम्रोसँग बनाएका तामाका भाँडाहरू शिवयोगीलाई दान गर्दछ त्यस मानिसले सुनका भाँडा दान गरे सरह फल प्राप्त गर्दछ।२००।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

रौप्यं सुवर्णपात्रं वा निवेद्य शिवयोगिने ।
कोटिकोटिं स कल्पानां शिवलोके प्रमोदते[१०१] ॥२०१॥

अप्येकं शिवमुद्दिश्य योगिनं शिवधार्मिकम् ।
भोजयन्ति यथाशक्ति ते रमन्ति शिवे पुरे ॥२०२॥

शिवप्रव्रजितं शान्तं[१०२] शक्त्या भक्त्या च भोजयेत् ।
यः स दिव्यैर्महाभोगैः शिवलोके महीयते ॥२०३॥

त्रिशूलपाणिर्यः शक्त्या वहते शिवगुग्गुलम् ।
तम्भोजयित्वा यत्नेन शिवलोके महीयते ॥२०४॥

भोजयेच्छ्रद्धया भक्त्या यः शिवब्रह्मचारिणम्[१०३] ।
स भोगैः क्रीडते दिव्यैः शिवलोके व्यवस्थितः ॥२०५॥

चाँदी वा सुनका भाँडाहरू शिवयोगीलाई दान गर्ने मानिस करोडौं करोड कल्पसम्म शिवलोकमा आनन्द प्राप्त गर्दछ ।२०१।

जुन मानिसहरूले भगवान् शङ्करलाई लक्षित गरी कुनै एक शैवधर्मावलम्बी योगीलाई शक्तिअनुसार भोजन गराउँदछन् ती पनि शिवलोकमा रमण गर्दछन् ।२०२।

शिवधर्मअनुसार सन्न्यास ग्रहण गरी घुमफिर गर्ने शान्त तपस्वीलाई जसले शक्तिअनुसार भक्तिपूर्वक भोजन गराउँछ ऊ दिव्य भोगहरूका साथ शिवलोकमा प्रतिष्ठित हुन्छ ।२०३।

जसले त्रिशूल हातमा लिएर बलपूर्वक शिवका लागि गोकुलधूप बोक्दछ त्यस्तो मानिसलाई यत्नपूर्वक भोजन गराउँदा पनि शिवलोकमा प्रतिष्ठा मिल्दछ ।२०४।

जसले श्रद्धा र भक्तिका साथ शैवधर्मानुगामी ब्रह्मचारीलाई भोजन गराउँदछ उसले दिव्य सुखहरूको भोगका साथ शिवलोकमा प्रतिष्ठा प्राप्त गर्दछ ।२०५।

यः शिवाश्रमधर्मस्थं गृहस्थं भोजयेद् बुधः ।
विपुलैः स महाभोगैः क्रीडन् शिवपुरे वसेत् ॥२०६॥

शिवाश्रमवनस्थं[१०४] यः कन्दमूलादिभिर्यजेत् ।
स दिव्यान् प्राप्नुयाद् भोगानीश्वरस्य पुरे स्थितः ॥२०७॥

एकं पाशुपतं भक्त्या भोजयित्वा प्रणम्य च ।
नानाविधैर्महाभोगैः शिवलोके प्रमोदते[१०५] ॥२०८॥

---

१०१ ख. महीयते ।
१०२ ग. शिवाप्रव्रजितां शान्ताम् ।
१०३ ग. चारिणीम् ।
१०४ ख. वनस्थः ।
१०५ ख. महीयते ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
महाव्रतधरायैकां भिक्षां यः प्रतिपादयेत् ।
स दिव्यैः सुमहाभोगैः शिवलोके महीयते ॥२०९॥

अप्यन्तजमनाचारं[१०६] शिवभक्तिरतन्नरम् ।
भोजयित्वा यथाशक्ति शिवलोके महीयते ॥२१०॥

ज्ञानयोगं बहिर्द्धा ये[१०७] लोकसामान्यकर्मभिः ।
पूजयन्ति शिवं भक्त्या शिवलोकं व्रजन्ति ते ॥२११॥

जुन विद्वान्‌ले शिवधर्मानुयायी गृहस्थीलाई भोजन गराउँदछ ऊ ठूला ठूला सुखभोगहरूद्वारा रमाउँदै शिवलोकमा वास पाउँदछ।२०६।

जसले शिवाश्रममा वानप्रस्थ जीवन विताइरहेका शिवधर्मानुयायीलाई कन्दमूलादिद्वारा सेवा गर्दछ उसले पनि शिवलोकमा वासका साथ दिव्य सुखभोग प्राप्त गर्दछ।२०७।

एउटा शिवभक्तलाई भक्तिपूर्वक भोजन गराउँदै प्रणाम गर्ने मानिस अनेक किसिमका महाभोगहरूका साथ शिवलोकमा आनन्द प्राप्त गर्दछ।२०८।

अहिंसा, सत्य तथा समभावको विशेष किसिमको व्रत लिएको मानिसलाई जसले भिक्षा प्रदान गर्दछ ऊ अलौकिक सुखभोगहरूका साथ शिवलोकमा प्रतिष्ठित हुन्छ।२०९।

शूद्र र आचारहीन भए पनि जुन मानिस भगवान् शिवको भक्तिमा संलग्न रहेको छ त्यस शिवभक्तलाई शक्तिअनुसार भोजन गराएमा शिवलोकमा प्रतिष्ठा प्राप्त हुन्छ।२१०।

एभ्यः परादिव्यतमात्र पूजा लोके भवेद्[१०८] गोग्रहघातिनोऽस्य ।
सर्वेऽपि तिष्ठन्ति महान्तकालं भवेयुरन्ते पृथिवीश्वराश्च ॥२१२॥

नानाशकेनापि[१०९] करीषवह्नौ न च प्रदानैर्न तपोभिरुग्रैः ।
गतिं प्रयान्तिस्म न यज्ञसङ्घैर्नैवापि यां गच्छति गोग्रहेषु ॥२१३॥

द्वावेव लोके पुरुषौ महान्तौ यौ गच्छतः सूर्यसभां विभिद्य ।
एको मुनिर्योगरतस्तथान्यः प्राणान् प्रियान्यस्त्यजते गवार्थे ॥२१४॥

ज्ञानयोगेन ये शान्ता यजन्ति परमं शिवम् ।
ते सर्वे दुःखनिर्मुक्ता भवन्ति सुखिनः सदा ॥ २१५॥

ज्ञानयोगबाट बाहिर रहेका जुन मानिसहरूले मानवीय सामान्य कर्महरूद्वारा भक्तिपूर्वक शिवको पूजा गर्दछन् तिनीहरूले शिवलोकलाई प्राप्त गर्दछन्।२११।

यी पूजाहरू भन्दा गाईहरूका ग्रह(पीडा) कष्टहरूको नाश गर्ने मानिसको पूजा नै यस संसारमा दिव्य पूजा

---

१०६ ग. अप्यन्तजनमाचार। घ. अप्यन्तयमनाचारम्।

१०७ ख. वाम।

१०८ ख. ग्रहेत्।

१०९ क. मानाशकेनापि।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
हो । यसरी गाईको रक्षारूपी पूजा गर्ने मानिसहरू लामो समयसम्म शिवलोकमा बस्दछन् र अन्तमा पृथ्वीमा राजा हुन्छन् ।२१२।

गुइँठाको आगोमा पनि नाश नहुने सुन-चाँदी आदिको दानबाट, अन्यदानहरूबाट वा कठोर तपस्याहरूबाट वा ठूला ठूला यज्ञहरूबाट मनुष्यले त्यो गति प्राप्त गर्दैन जुन गति गाईको सेवा वा रक्षाबाट प्राप्त गर्दछ ।२१३।

यस संसारमा दुईटा मानिसहरू मात्र महान् छन् जो सूर्यमण्डलको भेदन गरेर शिवलोकमा जान्छन् । एउटा योगमा निरन्तर संलग्न मुनि र अर्को त्यो जसले गाईका लागि आफ्ना प्यारा प्राणहरूलाई पनि त्यागिदिन्छ ।२१४।

जुन शान्त पुरुषहरूले ज्ञानयोगद्वारा भगवान् सदाशिवको उपासना गर्दछन् ती सधैं दुःखबाट मुक्त भएर सुखी रहन्छन् ।२१५।

इत्येतच्छिवलोकस्य महाभाग्यमुदाहृतम् ।
गोलोकस्य प्रसङ्गेन तद्भक्तानां समासतः ।।२१६।।

शिवलोकाद्वहिर्ज्ञेयमण्डस्यावरणाष्टकम् ।
पञ्चभूतान्यहङ्कारः ख्यातिः प्रकृतिरष्टमी ।।२१७।।

ईदृशानां भुवाण्डानां कोट्यो ज्ञेयाः सहस्रशः ।
सर्वसत्त्वान्[११०] प्रधानस्य तिर्यगूर्ध्वमधः स्थिताः ।।२१८।।

अण्डादूर्ध्वं पुनर्ज्ञेयं प्रकृतेर्धर्मतः स्थितम् ।
ब्रह्मणः परमस्थानं पद्मरागसमप्रभम् ।।२१९।।

ब्रह्मलोकात्परं ज्ञेयं विष्णोः स्थानं सनातनम् ।
इन्द्रनीलप्रतीकाशं महाभोगैरलङ्कृतम् ।।२२०।।

यसरी गोलोकको प्रसङ्गबाट सङ्क्षेपमा गोभक्त र शिवभक्तहरूको र शिवलोकको माहात्म्य बताइयो ।२१६।

शिवलोकका बाहिर ब्रह्माण्डका पृथ्वी, जल, तेज, वायु र आकाश यी पाँच महाभूत, अहङ्कार, ख्याति(प्रकृतिपुरुषको पार्थक्यज्ञान) र मूल प्रकृति गरी आठवटा आवरणहरू रहेका छन् ।२१७।

यस्ता भुवनाण्डहरूका हजारौं पङ्क्तिहरू प्रधानका सम्पूर्ण सत्त्वहरूको तेर्छो भागामा, माथि र तल रहेका छन् ।२१८।

त्यो भुवनाण्डभन्दा माथि प्रकृतिको धर्ममा अडिएको पद्मराग मणिको जस्तो कान्ति भएको ब्रह्माजीको परम स्थान रहेको छ ।२१९।

ब्रह्मलोकभन्दा पर अनादि कालदेखि रहिआएको विष्णुलोक छ । ठूला ठूला भोगहरूले सुसज्जित विष्णुलोक इन्द्रनीलमणिको जस्तो कान्तिले युक्त छ ।२२०।

---

११० ख, घ. सर्वगन्धान् । ग. सर्वे सत्त्वाः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

विष्णुलोकात्परं स्थानं कुमारस्य महात्मनः । CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
स्वच्छमौक्तिकसङ्काशं वरभोगसमन्वितम् ॥२२१॥

स्कन्दस्थानात् परं स्थानमुमादेव्याः प्रकीर्तितम् ।
तप्तचामीकरप्रख्यमशेषगुणसंयुतम् ॥२२२॥

उमास्थानाच्च परतः स्थानमाद्यमुमापतेः ।
दिनकृत्कोटिसङ्काशं सर्वकामसमन्वितम् ॥२२३॥

अप्रमेयगुणं शुद्धमनौपम्यं सनातनम् ।
सर्वोपकारकैर्भोगैर्विविधैः समलङ्कृतम् ॥२२४॥

महाप्रभावसंयुक्तैः सूर्यायुतसमप्रभैः ।
गणैरध्युषितं स्थानमसंख्यैर्योगतत्परैः ॥२२५॥

हरिहिरण्यगर्भाद्यैर्वसुरुद्रदिवाकरैः ।
स्तूयते भगवान्नित्यं तत्स्थानप्राप्तिकांक्षिभिः ॥२२६॥

विष्णुलोकभन्दा पर महात्मा कार्तिकेयको स्थान छ जो सबै श्रेष्ठ सुखभोगहरूले युक्त र सफा मोतिका जस्तो कान्तिले युक्त छ ।२२१।

कार्तिकेयको स्थानभन्दा पर उमादेवीको स्थान रहेको छ जो सम्पूर्ण गुणहरू र खारिएको सुनको जस्तो कान्तिले युक्त छ ।२२२।

उमाको स्थानभन्दा पर उमापति भगवान् सदाशिवको सर्वोत्कृष्ट स्थान रहेको छ जो सबै किसिमका मनोरथहरूलाई पूरा गर्न सक्ने र करोडौं सूर्यको जस्तो तेजले देदीप्यमान छ ।२२३।

सदाशिवको त्यो स्थान गणना गर्न नसकिने गुणहरूले युक्त, अत्यन्त पवित्र, अनुपम, अनादि कालदेखि प्रवृत्त, सम्पूर्ण ब्रह्माण्डको उपकार गर्न सक्ने, नानाथरी सुखभोगका सामग्रीहरूद्वारा सुसज्जित, अत्यन्त प्रभावपूर्ण, दशहजार सूर्यका जस्तो कान्ति भएका योगमा संलग्न असङ्ख्य गणहरूले युक्त छ। २२४-२२५।

ज्ञानध्यानरतैः शान्तैर्भिक्षाहारैर्जितेन्द्रियैः ।
प्राप्यते तत्पदं दिव्यं योगिभि[111]र्दग्धकिल्विषैः ॥२२७॥

सम्प्राप्य तत्पदं सिद्धाः समस्तक्लेशवर्जिताः ।
सर्वज्ञाः सर्वगाः शुद्धाः परिपूर्णा भवन्ति च ॥२२८॥

विशुद्धकायकरणाः परमैश्वर्यसंयुताः ।
सदेहाश्च विदेहाश्च भवन्त्यात्मेच्छया पुनः ॥२२९॥

इति नित्यविशुद्धञ्च स्थानमाद्यमुमापतेः ।
दिव्यं श्रीकण्ठनाथस्य जगद्भर्तुः समुच्छ्रितम् ॥२३०॥

---

१११ ख. ब्राह्मणैः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्थानपञ्चकमित्येतद् विशुद्धं परिकीर्तितम् ।
परमाष्टगुणैश्वर्यसंयुक्तं नित्यमक्षयम् ॥२३१॥

त्यो लोकलाई प्राप्त गर्ने चाहना राख्ने भगवान् विष्णु, ब्रह्मा, अष्टवसु, एकादशरुद्र र बाह्रसूर्यहरूले सधैं भगवान् शिवको स्तुति गरिरहेका हुन्छन् ।२२६।

ज्ञान तथा ध्यानमा निरन्तर संलग्न, शान्त चित्त, भिक्षाको अनाजबाट जीवन धान्ने, इन्द्रियहरूलाई जितेका र सम्पूर्ण पापहरूलाई डढाइ सकेका योगीहरूले भगवान् शिवको त्यो दिव्य स्थानलाई प्राप्त गर्न सक्दछन् ।२२७।

सिद्धहरूले त्यो शिवको सनातन स्थानलाई प्राप्त गरेर समस्त कष्टहरूबाट मुक्त हुन्छन् तथा सबै कुरा जान्ने, सबै ठाउँमा जान सक्ने, अत्यन्त पवित्र र सबै चिजले परिपूर्ण हुन्छन् ।२२८।

त्यस शिवलोकलाई प्राप्त गर्ने सिद्धहरूका शरीर र इन्द्रियहरू पवित्र हुन्छन्, उनीहरू परम ऐश्वर्यले युक्त र आफ्नै इच्छाले शरीरधारी र विना शरीरका एवं सूक्ष्म र अदृश्य रूपले युक्त हुन सक्दछन् ।२२९।

यसरी उमापति श्रीकण्ठनाथ जगत्का पालन-भरणकर्ता सदाशिवको पहिलो स्थान अर्थात् शिवलोक सदा पवित्र, दिव्य र अत्यन्त समुन्नत छ ।२३०।

स्वदेवताप्रणीतेन ज्ञानयोगेन ये नराः ।
ध्यायन्ति देवतां नित्यं ते सिद्धाः यान्ति तत्पुरम् ॥२३२॥

तत्प्राप्तास्तद्गुणैर्युक्ता देवतारूपधारिणः ।
भवन्ति च शिवाः सिद्धाः स्वभोगा नाम ईश्वराः ॥२३३॥

अभ्यस्य यः शिवं ज्ञानं किञ्चित्कालं त्यजेत्पुनः ।
कामतृष्णाभिभूतत्वात् तस्यापीदं महत्फलम् ॥२३४॥[११२]

अप्येकदिवसोपात्तः[११३] शिवध्यानपरायणः ।
शिवधर्मपरः सूक्ष्मस्तस्यान्तो नैव विद्यते ॥२३५॥

योगधर्मः सुसारत्वादभेद्यः पापमुद्गरैः।
वज्रतण्डुलवज्ज्ञेयस्तस्मात्तस्य महत्फलम् ॥२३६।

ब्रह्मलोक, विष्णुलोक, स्कन्दलोक, उमालोक र शिवलोक यी पाँच स्थानहरू अत्यन्त पवित्र, आठगुणा अणिमादि परम ऐश्वर्यले युक्त नित्य र अविनाशी भनिएका छन् ।२३१।

जुन मानिसहरूले ती ती लोकका देवताहरूद्वारा निर्दिष्ट ज्ञानयोगद्वारा ती ती देवताको निरन्तर ध्यान गर्दछन् ती सिद्ध पुरुषहरूले त्यो लोक प्राप्त गर्दछन् ।२३२।

त्यो स्थानलाई प्राप्त गर्ने मानिसहरू तिनै देवताका गुणले युक्त भएर देवताकै रूप ग्रहण गर्दछन् र उनीहरू कल्याणकारी, सिद्ध, आफ्नो भोग गर्न सक्ने र सामर्थ्यवान् हुन्छन् ।२३३।

कुनै व्यक्तिले शिवज्ञानको केही समयसम्म अभ्यास गरेर पनि कामवासनाले अभिभूत भएर त्यसलाई

११२ घ. २२८पद्यादारभ्य २३५ पद्यपर्यन्तं नास्ति ।

११३ क. दिवसोपान्नः । ग. दिवसे पन्नः । घ, ङ. दिवसोपान्तः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
त्याग्दछ भने पनि उसले पहिले गरेको अभ्यासले ठूलो फललाई प्राप्त गर्दछ।२३४।

शिवध्यानमा संलग्न भएर एक दिन पनि ग्रहण गरिएको सूक्ष्म शिवधर्मका फलहरूको अन्त्य छैन।२३५।

देहान्ते तेन धर्मेण स्थानमौममवाप्नुयात्।
तत्रास्ते विपुलैर्भोगैः क्रीडन् कल्पायुतन्नरः॥२३७॥

ततः कल्पायुतस्यान्ते स्थानं कौमारमाप्नुयात्।
तत्रार्द्धसम्मितं कालं क्रीडमानः सुखं वसेत्॥२३८॥

तदन्ते विष्णुलोकञ्च सम्प्राप्य रमते पुनः।
ब्रह्मलोकन्ततश्चान्ते प्राप्यभोगै रमेद् बुधः॥२३९॥

ब्रह्मलोकात्परिभ्रष्टस्तिष्ठेच्छिवपुरे सुखी।
ततस्तान् विष्णुब्रह्माद्याँल्लोकानाप्नोत्यनुक्रमात्॥२४०॥

इत्येतत्सर्वलोकेषु भुक्त्वा भोगानशेषतः।
मनुष्यलोकमासाद्य शिवयोगी भवेत्पुनः॥२४१॥

अत्यन्त सारपूर्ण भएकाले योगधर्मलाई पापरूपी मुग्राहरूले फोड्न सक्दैनन्। योगधर्म वज्रले बनेका चामल जस्तै (फलामका चिउरा चपाए जस्तै) अत्यन्त कठिन छ। त्यसैले त्यसको फल पनि धेरै ठूलो हुन्छ।२३६।

शरीर त्याग्ने बेलामा यस शिवधर्मले युक्त भएको मानिसले महादेवी उमाको स्थान प्राप्त गर्दछ र ऊ त्यहाँ दशहजार कल्पसम्म ठूला ठूला सुखभोगहरूद्वारा रमाउँदै बस्दछ।२३७।

ती दशहजार कल्पसम्मको सुखभोगपछि उसले स्कन्दलोकलाई प्राप्त गर्दछ र ऊ त्यहाँ पाँचहजार वर्षसम्म खेल्दै सुखपूर्वक बस्दछ।२३८।

त्यसपछि विष्णुलोकलाई प्राप्त गरेर रमाउँछ र त्यसपछि ब्रह्मलोकमा पुगेर त्यो विद्वान् मानिस त्यहाँ पाइने सबै सुखभोगहरूद्वारा रमाउँछ।२३९।

ब्रह्मलोकको भोग पूरा गरेपछि शिवलोकमा सुखी भएर रहन्छ र त्यसपछि क्रमैसँग विष्णुलोक र ब्रह्मलोकलाई प्राप्त गर्दछ।२४०।

ततः स योगविधिना पुनर्ध्यायति शङ्करम्।
प्राप्तयोगस्तनु[११४] त्यक्त्वा शिवस्थानं परं ब्रजेत्॥२४२॥

नैतत्तपोभिरत्युग्रैर्न च सर्वैर्महामखैः।
प्राप्यते[११५] परमं स्थानं शिवयोगादृतेनरैः[११६]॥२४३॥

तस्मादन्तर्बहिश्चिन्तां परित्यज्य[११७] विचक्षणः।

११४ क, ग, घ, ङ. प्राप्तयोगतनुम्।
११५ क. संप्राप्यते। ग. सम्प्राप्य।
११६ ग. वसेन्नरः।
११७ ग परिभाज्य।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सर्वदुःखप्रहाणार्थं शिवयोगं समभ्यसेत् ॥२४४॥

अथ योगं विनाप्येतत् स्थानमेकेन लभ्यते ।
शिवप्रियेण विधिना नान्यैर्विधिशतैरपि ॥२४५॥

शिवं सम्पूज्य विशुवे[११८] घृतस्नानादिविस्तरैः ।
सहस्रं शिवभक्तानां भोजयीत दशोत्तरम् ॥२४६।

यसरी सम्पूर्ण लोकहरूमा सबै सुखहरूको भोग गरेर मनुष्यलोकलाई प्राप्त गर्दछ र फेरि शिवयोगी हुन पुग्दछ ।२४१।

त्यसपछि ऊ योगविधानद्वारा पुनः शिवको ध्यान गर्दछ र योगलाई प्राप्त गरेपछि शरीर त्यागेर परम शिवलोक जान्छ ।२४२।

मानिसहरूले शिवयोगविना अत्यन्त कठोर तपस्याहरूद्वारा र ठूला ठूला यज्ञहरूद्वारा पनि त्यो परम स्थानलाई प्राप्त गर्न सक्दैनन् ।२४३।

त्यसैले बुद्धिमान् मानिसले भित्री र बाहिरी सबै किसिमका चिन्ताहरूलाई त्यागेर सबै दुःखहरूको विनाशका लागि शिवयोगको अभ्यास गर्नुपर्दछ ।२४४।

योगविना पनि एउटा तरिकाले त्यो स्थानलाई प्राप्त गर्न सकिन्छ र त्यो शिवलाई प्यारो लाग्ने विधि हो। अन्य सयकडौं विधिहरूद्वारा पनि त्यो शिवपद प्राप्त हुँदैन ।२४५।

ततः सहस्रदोग्ध्रीणां गवां श्वेतं सुशोभनम्[११९] ।
गर्भिण्यर्द्धेन सम्मिश्रं वृषैकादशसंयुतम्[१२०] ॥२४७॥

पूजितं गन्धपुष्पाद्यैश्चैलकण्ठमलङ्कृतम् ।
प्रदक्षिणमुपावृत्य मन्त्रेणानेन भक्तितः ॥२४८॥

गावो ममाग्रतो नित्यं गावो नित्यं प्रतिष्ठिताः ।
हृदये तु सदा गावो गवां मध्ये वसाम्यहम् ॥२४९॥

गवां मन्त्रं समुच्चार्य जपेत्तासां पुरःस्थितः ।[१२१]
गन्धपुष्पाक्षतोन्मिश्रां गृहीत्वा ताम्रकर्करीम् ॥२५०॥

श्रृङ्गे पुच्छं प्रधानाया गोश्च स्नाप्य तदम्भसा ।
रौप्यपात्रे तु तत्तोयं प्रतिगृह्यानयेत्ततः[१२२] ॥२५१॥

(त्यो विधि निम्नानुसार छ)- दिन र रात बराबर भएका दिनहरूमा घृतस्नान आदिद्वारा शिवको पूजा गरेर

११८ ग. विधिवद् ।

११९ ग. शितं तथा ।

१२० क, ख, ग. वृषभैर्दशभिर्युतम् । घ. वृषभैकादशयुतम् । ङ. वृषभैकादशसंयुतम् ।

१२१ घ. पङ्क्तिरियं नास्ति ।

१२२ ग. प्रतिगृह्ण नयेत्ततः ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
एकहजार दश शिवभक्तहरूलाई भोजन गराउनू ।२४६।

त्यसपछि एकहजार सेतो वर्णका स्वस्थ तथा सुन्दर दुहुना गाईहरू त्यसको आधा पाँचसय ब्याउने गाईहरू र एघारवटा साँढेहरूसहित कपडाहरूले घाँटीलाई सुशोभित गरी प्रदक्षिणा गर्दै निम्नलिखित मन्त्रले भक्तिपूर्वक पूजा गर्नू । गाईको पूजा गर्ने मन्त्र हो - गावो ममाग्रतो नित्यं ....वसाम्यहम् । यसको अर्थ हो सधैं गाईहरू मेरा अगाडि रहून् र सधैं प्रतिष्ठित रहून् , गाईहरू सधैं मेरा हृदयमा रहून् र गाईहरूका माझमा म बसूँ ।२४७-२४९।

गन्ध, फूल र अक्षता मिसिएको जलपूर्ण तामाको करुवा हातमा लिएर गाईको अगाडि बसेर उपर्युक्त गावो ममाग्रतो निन्यं इत्यादि मन्त्रको उच्चारणका साथ जप गर्नू ।२५०।

त्यो गन्ध, फूल र अक्षता मिश्रित तामाको करुवाको पानीले मुख्य गाईका सिङहरू र पुच्छरलाई नुहाएर झरेको पानीलाई चाँदीको भाँडामा सँगालेर ल्याउनू ।२५१।

तैरेवसार्द्धं विप्रेन्द्रैर्महता तुमुलेन च ।
भृत्यपुत्रकलत्राद्यैर्युक्तः स्वजनबन्धुभिः ॥२५२॥

निवेदयीत शर्वाय मन्त्रेणानेन भक्तितः ।२५३।

गोमातरः स्थिता नित्यं शिवलोके शिवप्रियाः ।
शिवायैता मया गावः शिवार्थं विनिवेदिताः ॥२५४॥

एवं निवेद्य शर्वाय गोसहस्रमलङ्कृतम् ।
प्राप्नोति परमं स्थानं यद्गत्वा न निवर्तते ॥२५५॥

कुलानि त्रिंशंदुत्तार्य भृत्यमित्राण्यशेषतः ।
संस्थाप्य रुद्रलोके च शिवं स्थानमवाप्नुयात् ॥२५६॥

सर्वज्ञः परिपूर्णश्च शुद्धः सर्वगतः प्रभुः ।
संसारसागरान्मुक्तः शिवतुल्यः प्रजायते ॥२५७॥

तिनै भोजन गराइएका एकहजार ब्राह्मणहरू, नोकरहरू, पुत्र पत्नी आदि सम्पूर्ण परिवारजनका साथ ठूलो खलबल गरी निम्न लिखित मन्त्रद्वारा भक्तिपूर्वक भगवान् शिवलाई चढाउनू ।२५२-२५३।

शिवलाई निवेदन गर्ने मन्त्र हो 'गोमातर.....विनिवेदिता' र यस मन्त्रको अर्थ हो-'गाईआमाहरू भगवान् शिवका अत्यन्त प्रिय छन् र शिवलोकमा रहन्छन् । यी गाईहरूलाई कल्याणका लागि मैले शिवजीलाई चढाएँ' ।२५४।

यसरी भगवान् शिवलाई साजसज्जाले युक्त हजार गाई चढाउने मानिसले शिवको त्यो परम पदलाई प्राप्त गर्दछ जहाँ गएर फेरि फर्कनु अर्थात् जन्म लिनु पर्दैन ।२५५।

उसले आफ्ना नोकर तथा मित्रहरूसहित आफ्ना तीसकुलहरूलाई तार्दछ र रुद्रलोकमा स्थापित गरेर आफूले शिवपदलाई प्राप्त गर्दछ ।२५६।

संसारबाट मुक्त भएको ऊ सबै कुरा जान्ने, सबै वस्तुले पूर्ण, पवित्र, सर्वव्यापक, समर्थ र शिवतुल्य हुन्छ ।२५७।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एवमेतत्परं स्थानं गृहस्थैरप्यवाप्यते ।
विनापि ज्ञानयोगेन गोसहस्रप्रदानतः ॥२५८॥

गावः पवित्रमतुलं गावः सर्वार्थसाधकाः[१२३] ।
तस्माद्धि गोप्रदानेन शिवभक्तः प्रमुच्यते ॥२५९॥

यस्मिन् देशे वसेन्नित्यं शिवभक्तः क्षमान्वितः ।
सोऽपि देशो भवेत्पूतः किं पुनस्तस्य बान्धवाः ॥२६०॥

उक्तं द्वादशसाहस्रं शिवधर्मोत्तरं महत् ।
अगस्तये मुनीन्द्राय कुमारेण महात्मना ॥२६१॥

इतीह कर्मयोगस्य ज्ञानयोगस्य तत्त्वतः ।
धर्माधर्मगतीनाञ्च स्वरूपमुपवर्णितम् ॥२६२॥

इत्येतदखिलं बुध्वा संक्षिप्यागस्तिरब्रवीत् ।
द्वादशाध्यायसंयुक्तमिति सारं विमुक्तिदम् ॥२६३॥

यसरी गृहस्थहरूले पनि शिवको त्यो परम पदलाई ज्ञानयोग विना नै हजार गाई प्रदान गरेर प्राप्त गर्न सक्दछन् ।२५८।

गाईहरू नै अतुलनीय पवित्र धन हुन् भने गाईहरू नै मनुष्य जीवनका सम्पूर्ण प्रयोजनहरूका साधक हुन् । त्यसैले गाई दान गर्नाले शिवभक्त मुक्त हुन्छ ।२५९।

क्षमाले युक्त शिवभक्त जुन ठाउँमा सधैं बस्दछन् त्यो ठाउँ पनि पवित्र हुन्छ भने उनका बान्धवहरूको पवित्रताको त के कुरा गर्नु ?।२६०।

श्रेष्ठ मुनि अगस्तिका लागि महात्मा स्कन्दले बाह्रहजार श्लोक भएको शिवधर्मोत्तर शास्त्र भनेका थिए ।२६१।

यस शिवधर्मोत्तर शास्त्रमा कर्मयोग तथा ज्ञानयोगको तत्त्व निरूपणका साथै धर्म तथा अधर्मका गतिहरूको स्वरूपको वयान गरिएको छ ।२६२।

शिवधर्मोत्तरं शास्त्रं वाचयेद्यः श्रृणोति वा[१२४] ।
स संसाराद्विनिर्मुक्तः प्राप्नोति परमं पदम् ॥२६४॥

विद्यासिंहासने रम्ये वस्त्रपुष्पादिशोभिते ।
पूजयित्वा शिवज्ञानं श्रृणुयाद्वाचयीत वा ॥२६५॥

श्रीमद्दण्डासनं वापि कृत्वा हैमं सुशोभनम् ।
हेमपट्टोपरिच्छन्नं नानारत्नविभूषितम् ॥२६६॥

---

१२३ ग. साधिका ।
१२४ क, ग. च । ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

राजतं ताम्रकास्यं वा ब्रह्मरीत्या[125] विनिर्मितम् ।
तरुसारसमुद्भूतं शृङ्गवंशादिनिर्मितम् ॥२६७॥

यथासम्भवसम्भूतैरधश्चोर्ध्वं विभूषितम् ।
नानाभक्तिसमुत्कीर्णं चित्रसूत्रनिबन्धनम् ॥२६८॥

स्कन्दले भनेको बाह्रहजार श्लोकको शिवधर्मोत्तर शास्त्रलाई समग्रतामा बुझेर अगस्ति मुनिले सङ्क्षेपका साथ बाह्र अध्याय भएको मोक्षदायक शास्त्रको सारका रूपमा प्रस्तुत गरे ।२६३।

यो शिवधर्मोत्तर शास्त्रलाई जसले वाचन गर्दछ वा सुन्दछ ऊ संसारबाट मुक्त भएर परम शिवपदलाई प्राप्त गर्दछ ।२६४।

वस्त्र तथा फूल आदिले सुशोभित रमणीय विद्यासनमा शिवको पूजा गरेर शिवज्ञानको वाचन वा श्रवण गर्नू ।२६५।

शोभाले परिपूर्ण, अत्यन्त आकर्षक, सुन, चाँदी, तामा, काँस अथवा पित्तलबाट बनाइएको लामो दण्डको जस्तो आसन जो सुनको पट्टीले माथिल्लो भाग ढाकिएको र अनेक किसिमका रत्नहरू जडित होस् । रुखको खोटो र बाँस आदिले त्यसको गजूर बनाइएको होस् । संभव भएसम्म सबै चिजहरूले तल माथि समलङ्कृत गर्दै अनेक किसिमका चित्ररचनाहरू कुँदिएको र अनेक किसिमका धागाहरूले बाँधिएको होस् ।२६६-२६८।

द्व्यङ्गुलोच्चप्रमाणेषु पूर्णचन्द्रनिभेषु च ।
विचित्रोत्कीर्णवर्णेषु प्रतिपादेषु संस्थितम् ॥२६९॥

दुकूलपट्टदेवाङ्गचित्रपट्टादिसम्भवम् ।
वद्धं कुसुम्भरक्तं वा प्राकारशिखरान्वितम् ॥२७०॥

चतुर्भिः कन्दुकैर्युक्तं पञ्चवर्णैः सुशोभनैः ।
किङ्किणीरवकोपेतैश्चतुःकोणसमाश्रितैः ॥२७१॥

गिरिप्राकारशिखरैः सुसूक्ष्मैः पञ्चरङ्गिकैः ।
सद्वस्त्रांशसमुद्भूतैः कन्दुकाधः प्रलम्बितैः ॥२७२॥

इत्थमास्तरणं कृत्वा विन्यसेद्दण्डकासने ।
तस्योपरि शिवज्ञानं संस्थाप्य प्रतिपूजयेत् ॥२७३।

विद्यादानोपचारेण शोभां कृत्वा प्रयत्नतः ।
गन्धाधिवासितकरः श्रीमदासनसंस्थितः ॥२७४॥

त्यो विद्यामण्डप दुई अङ्गुल अग्ला, पूर्णचन्द्र जस्ता उज्याला, अनेक थरी चित्रहरू कुँदिएका, प्रत्येक खम्बामा जोडिएको हुनुपर्दछ । २६९।

मसिनो पाट र छीट आदि कपडाहरूको पट्टीले बाँधिएको सुनौलो अथवा रातो वर्णको पर्खालको माथिल्लो भागले युक्त विद्यामण्डप हुनुपर्दछ ।२७०।

१२५ क, ख, ङ. नीत्या ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पाँच रङले युक्त भएका, अत्यन्त राम्रा, घुँघुराहरूको शब्दले युक्त, चारवटा कुनामा झुण्ड्याइएका चारवटा गैँदाहरू, पहाडका जस्ता पर्खालहरूका माथिल्ला भागहरू र अत्यन्त सूक्ष्म पाँच रङका राम्रा कपडाहरूद्वारा बनाइएका गैँदाहरूको तलतिर झुण्ड्याइएका सज्जाका सामग्रीले युक्त त्यो विद्यामण्डप हुनुपर्दछ।२७१-२७२।

यसरी आसन सिँगारेर त्यो दण्डकासनमा शिवज्ञानको पुस्तक राखेर पूजा गर्नू।२७३।

सभायतनतीर्थेषु[१२६] नरेन्द्रभवनेषु वा ।
वाचयेत्परमं धर्मं गृहे ग्रामे पुरेषु च ॥२७५॥

श्रोतारश्च शिवज्ञानं धूपपुष्पैर्दिने दिने ।
पूजयित्वा नमित्वा च कृताञ्जलिपुटाः स्थिताः ॥२७६॥

सर्वे नीचासनाः शान्ता यथाबृद्धक्रमागताः ।
धर्मतः श्रोतुमर्हन्ति कथान्तरविवर्जिताः ॥२७७॥

ज्ञानारम्भे समाप्तौ च श्रोतृभिर्वाचकेन च ।
शिवमन्त्रं समुच्चार्यमशेषार्थप्रसाधकम् ॥२७८॥[१२७]

आनयेद् धूपपुष्पाद्यमेकैकं श्रावकः क्रमात् ।
सर्वसाधुजनार्थाय ज्ञानसत्रप्रदोऽपि वा ॥२७९॥

आचार्येभ्यः करे दद्याद् वाचकः कुसुमत्रयम् ।
तेऽपि तैरादिमध्यान्ते कुर्युः पूजान्तु पुस्तके ॥२८०॥

विद्यादानमा गरिने उपचारका साथ यत्नपूर्वक विद्यामण्डपलाई सुसज्जित गरेर चन्दन आदि द्रव्यहरूले हातलाई सुगन्धित तुल्याएका, शोभायमान आसनमा बसेका वाचकले सभा, यज्ञशाला, तीर्थस्थलहरू, राजदरबारहरू, घर , गाऊँ र नगरहरूमा परम शिवधर्मको वाचन गर्नू।२७४-२७५।

दिनदिनै पुष्प-धूप आदिले शिवज्ञानको पुस्तकलाई पूजा गरेर नमस्कार गरी हात जोडेर बसेका श्रोताहरूले शान्तचित्तले विद्यामण्डपभन्दा तल वृद्धहरूको क्रमअनुसारको स्थानमा रही, अरू कुनै कथा वा कुराकानीबाट विमुख भई धर्मपूर्वक शिवज्ञानलाई सुन्नू।२७६-२७७।

शिवज्ञानको प्रारम्भ तथा अन्तमा वाचक तथा श्रोताहरू सबैले सम्पूर्ण अर्थहरू सिद्ध गर्ने 'ॐ नमः शिवाय' यो मन्त्रको उच्चारण गर्दै धूप, पुष्प आदि एक एक गरी ल्याउनू र वाचक वा ज्ञानसत्र दान गर्ने गुरुले क्रमैसँग सम्पूर्ण सज्जनहरूको हितका लागि आचार्यहरूलाई हातमा तीनवटा फूल दिनू र तिनीहरूले पनि शुरुमा, बीचमा र अन्त्यमा पुस्तकको पूजा गर्नू।२७८-२८०।

इति शक्त्या च भक्त्या च कृत्वा पूजां प्रदक्षिणाम् ।
प्रवर्त्तयति यः कश्चिच्छिवपुस्तकवाचनम् ॥२८१॥

सर्वलोकोपकारार्थमात्मनश्च विमुक्तये ।

---

१२६ क. सभायतलतीर्थेषु । ग. शम्भ्वायतनतीर्थेषु ।
१२७ ग. अस्य पद्यस्योत्तरार्द्धं नास्ति ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
तस्य पुण्यफलं वक्ष्ये श्रोतॄणां वाचकस्य च ॥२८२॥

धनमायुः प्रजाः कीर्तिं प्रज्ञां बुद्धिं श्रियं सुखम् ।
इह सम्प्राप्य विपुलं देहान्ते शान्तिमाप्नुयात् ।२८३।

असम्पूज्य शिवज्ञानं प्रदेशे चाप्यसंस्कृते ।
वाचयन्नरकं याति तस्मात्सत्कृत्य वाचयेत् ॥२८४॥

वाचनान्ते जगच्छान्तिमवधार्य दिने दिने ।
गच्छेयुः कुशपुष्पार्थं शिवार्चाध्यानतत्पराः ॥२८५॥

ततः शास्त्रसमाप्त्यन्ते पूजां कृत्वा विशेषतः ।
शिवविद्यागुरूणाञ्च भक्त्या च शिवयोगिनाम् ॥२८६॥

यसरी शक्तिअनुसार भक्तिपूर्वक शिवको पूजा र प्रदक्षिणा गरेर सम्पूर्णलोकको हितका लागि र आफ्नो मुक्तिका लागि जसले यस शिवशास्त्रको वाचनको व्यवस्था गर्दछ त्यसको, श्रोताहरूको र वाचकको पुण्यको फलको बारेमा म भन्दैछु ।२८१-२८२।

शिवज्ञानको वाचनका व्यवस्थापक, वक्ता तथा श्रोताहरूले यस लोकमा विपुल धनसम्पत्ति, दीर्घायु, असल सन्तान, यश, सिर्जशील प्रतिभा, बुद्धि, लक्ष्मी र सुख प्राप्त गर्दछन् र मरेपछि शान्ति अर्थात् मोक्ष पाउँछन् ।२८३।

शिवज्ञानको पूजा नगरेर अथवा अपवित्र ठाउँमा वाचन गर्दा नरक जान्छ त्यसैले शिवशास्त्रको वाचन सत्कारका साथ गर्नु पर्दछ ।२८४।

वाचन गरिसकेपछि दिन दिनै संसारको शान्तिको कामनाका साथ शिवको पूजा र ध्यानमा संलग्न रही कुश तथा फूल टिप्न जानू ।२८५।

भोजनं कल्पयेच्चैषान्दीनान्धानाञ्च सर्वतः ।
मित्रस्वजनबन्धूनामन्ते भृत्यजनस्य च ॥२८७॥

गुरवे दक्षिणान्दद्याच्छ्वेतङ्गोमिथुनं शुभम् ।
वस्त्रयुग्माङ्गुलीयञ्च घृतपूर्णञ्च भाजनम् ॥२८८॥

वाचकाय प्रदातव्या दक्षिणा पूर्वभाषिता ।
अभाषितेऽस्य दातव्या गुरोरर्द्धेन दक्षिणा ॥२८९॥

शेषाणाञ्च यथाशक्ति दक्षिणां शिवयोगिने ।
दद्याद् विबोधयेत्पश्चात्प्रदीपाष्टशतं बुधः ॥२९०॥

निवेदयेच्छिवायैतदशेषं पुष्पवारिणा ।
ज्ञानपुण्यं महाशान्तं तत्तस्मादक्षयं फलम् ॥२९१॥

शास्त्रको वाचनको समापन भएपछि विशेष पूजा गरेर शिवविद्याका गुरुहरू र शिवयोगीहरूलाई भोजन गराउनू र दीन-दुःखी तथा अन्धाहरूलाई हरकिसिमले खाना खुवाउनू । अन्तमा मित्र, आफन्त, बन्धु-बान्धव र

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
सेवकहरूलाई भोजन गराउनू २८६-२८७।

गुरुलाई सेता एकजोर असल गाई, एकजोर लुगा, औंठी, पूर्ण घृतपात्र र द्रव्य दक्षिणामा दिनू ।२८८।

पहिले भनेअनुसारको दक्षिणा वाचकलाई दिनु पर्दछ । पहिले कबुल नभएको भए पनि गुरुलाई दिएको दक्षिणा भन्दा आधा दक्षिणा वाचकलाई दिनू । २८९।

शेष रहेकाहरूमा शिवयोगीहरूलाई शक्तिअनुसार दक्षिणा दिनू । त्यसपछि विद्वान् कर्ताले एकसय आठ वत्ती बाल्नू ।२९०।

फूल तथा पानीका साथ आफूले गरेको त्यो शान्त ज्ञानपुण्यलाई भगवान् शिवमा समर्पण गर्नू । त्यसबाट अक्षय फल प्राप्त हुन्छ ।२९१।

एवमुद्यापनम्[१२८] कृत्वा शिवज्ञानस्य भक्तितः ।
अशेषपापनिर्मुक्तः श्रृणु यत्फलमाप्नुयात् ॥२९२॥

कुलत्रिंशकमुद्धृत्य भार्यापुत्रादिसंयुतः ।
बन्धुभिः स्वजनैः स्निग्धैर्भृत्यैः दासैः समाश्रितैः ॥२९३॥

इत्येतैःसहितः सर्वैः श्रीमच्छिवपुरे वसेत् ।
महाविमानैरारूढः सर्वकामसमन्वितः ॥२९४॥

तत्र भुङ्क्ते महाभोगानिच्छया शिववद्वशी ।
दाता हर्ता च कर्ता च यावत्सम्पालनं[१२९] महत् ।२९५॥

प्रलयान्ते ततः प्राप्य ज्ञानयोगमनुत्तमम् ।
परमेशप्रसादेन मुच्यते नात्र संशयः ॥२९६॥

यस्मादेवमतः कुर्याच्छिवपुस्तकवाचनम् ।
भोगापवर्गफलदं शिवभक्तो दिने दिने ।२९७।

यसरी भक्तिपूर्वक शिवज्ञानको वाचनको उद्यापन गरेर सम्पूर्ण पापबाट मुक्त भएको मानिसले जुनफल प्राप्त गर्दछ त्यो सुन ।२९२।

आफ्ना तीस कुलको उद्धार गरेर पत्नी, पुत्र, बन्धुजन, आफन्त, स्नेही सेवक, दासहरू र आश्रितहरू यी सबैसँग विमानहरूमा चढेर सम्पूर्ण मनोरथ पूर्ण भै सम्पदाहरूले युक्त भएर शिवलोकमा बस्दछ ।२९३-२९४।

त्यहाँ शिवलोकमा ब्रह्माण्डको स्थिति रहँदा सम्म शिवझैं सम्पूर्ण ब्रह्माण्डलाई वशमा राख्न सक्ने दाता, हर्ता र कर्ताकोरूपमा आफ्नो इच्छा अनुसार ठूला ठूला सुखहरू भोग्दछ। २९५।

प्रलयको अन्तमा अत्यन्त श्रेष्ठ ज्ञानयोगलाई प्राप्त गरेर परम ईश शिवको प्रसादद्वारा मुक्ति प्राप्त हुन्छ भन्नेमा संशय छैन ।२९६।

---

१२८ क, ख, घ, ङ. एवमुद्यातनम् । ग. एवमुद्यापः ।
१२९ ग. सम्प्लाव ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

न मारी न च दुर्भिक्षं न रक्षांसि न चेतयः ।
CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri
नाकाले म्रियते राजा पीड्यते न च शत्रुभिः ॥२९८॥

श्रृणोति यत्र सततं शिवधर्मन्नराधिपः ।
तत्र देशे भवेन्नित्यं सर्वेषां देहिनां शिवम् ॥२९९॥

इति श्रीशिवधर्मोत्तरे गोलोकमाहात्म्यं नाम द्वादशोऽध्यायः ।

शिवधर्मोत्तरशास्त्रं समाप्तमिति ।

त्यसैले बताइए अनुसार भोग तथा मोक्षदायी शिवपुस्तकको वाचन शिवभक्तले दिनदिनै गर्नू ।२९७।

त्यसबाट महामारी, अनिकाल, राक्षसहरू र अवृष्टि अनावृष्टि आदि उपद्रवहरू हुँदैनन् । अकाल मृत्यु हुँदैन र राजालाई शत्रुहरूले सताउँदैनन् ।२९८।

जुन देशको राजाले निरन्तर शिवधर्म सुन्ने गर्दछ त्यस देशमा सम्पूर्ण प्राणीहरूको सधैं कल्याण हुन्छ ।२९९।

शिवधर्मोत्तरमा गोलोकमाहात्म्यवर्णन नामक बाह्रौं अध्याय सकियो ।

शिवधर्मोत्तर शास्त्र पनि यहीं समाप्त भयो ।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शिवधर्मोत्तरस्य श्लोकानुक्रमणिका

अकर्ताज्ञः पशुर्भोक्ता १०।३६
अकस्माज्जन्ममरणं ८।२०५
अकारादग्निगर्भत्वात् १०।८८
अगर्भाद् गर्भवान् १०।१३६
अग्निवर्णाः सुतप्ताश्च ७।१९६
अग्निहोत्रपरित्यागी ६।३७
अग्नेरुर्ध्वजलं स्थाप्य ८।१६
अग्नौ क्रियावतां ३।६५
अङ्गुष्ठोदरमात्रेऽपि ३।७७
अचेतनं विभु सूक्ष्मं १०।३९
अचौरं चौरवत् ६।९०
अजाविको माहिषिकः ६।८४
अजित्वानारुहेद्भूमे १०।१२०
अज्ञाता शेषदोषेण १।४५
अज्ञानपङ्कनिर्मग्न ४।५७
अज्ञानपाशबद्धत्वा ३।२५
अज्ञानवह्निसन्तप्तं १।६१
अज्ञाने सति रोगाद्या ३।२७
अण्डजाः पक्षिणः ८।५
अण्डादूर्ध्वं पुनर्ज्ञेयं १२।२१९
अत एव महत् पुण्य ७।२६
अत्यन्तविषयासक्तिः ६।४७
अत्यन्तोत्साहयुक्तस्य १०।१८२
अत्यल्पमपि यः कुर्या २।१७२
अत्यल्पमपि यद्दत्तं ४।३
अत्यल्पोऽपि यथा ३।८४
अत्याहारान्महादुःख ८।१५५
अत्र द्वीपसमुद्राणां १२।२५
अथ गोदेहसम्भूत १।७६
अथ धर्माः शिवेनोक्ताः ५।१
अथ नरकेषु नराः ९।५ गद्यम्
अथ नारकिणां पुंसाम् ८।१
अथ पापविशुद्ध्यर्थं ११।१
अथ पापैरिमे यान्ति ७।१
अथ पूजादिकार्यार्थी ३।१२
अथ प्रत्याहारचित्तं १०।१४७
अथ ये सततं भक्ता ३।१
अथ योगं विनाप्येतत् १२।२४५
अथवान्यप्रकारेण १०।८९
अथवा व्यक्तमव्यक्तं १०।९१
अथवा हस्तियानस्थं २।५४
अथ विद्याविदां देयं २।१
अथ व्यस्तैः समस्तैर्वा ५।६
अथ संसारमुक्त्यर्थं १०।१
अथ स्वर्गभोगमनुभूय नराः ९।१ गद्यम्
अथाधः पतनात् ६।१
अथाल्पाक्षरमर्थाढ्यं १।२३
अथाहिंसा क्षमा ५।५
अथैकभविकन्दानं ४।१
अदत्वा च बलिन्तत्र ११।६३
अद्य नः पुत्रः पौत्रो ४।४२
अद्याधिवासनं देव ! २।१५६
अधर्मभेदा विज्ञेया ६।२
अधर्मविनिवृत्तौ ३।४५
अधस्तात्सर्वलोकाना १२।४
अधीत्य यः शिवज्ञानं ६।३६
अधुना जातमात्रोऽहं ८।४०
अध्यापनमध्ययनं ३।१४
अध्यापयन्शनैः २।२
अध्रुवेण शरीरेण न ७।२४८
अनन्तगुणमैश्वर्यं ५।४९
अनन्तशाखाकलिताः ५।३
अनाथं विकलं ६।८३
अनाथां दुर्बलां गाञ्च १२।१३७
अनित्यता च भावाना ८।२१८
अनिबद्धप्रलापित्व ६।५
अनिवेद्य न भुञ्जीत ११।६४
अनुग्रहाय चान्येषां १०।१९४
अनुग्रहाय लोकानां ४।४४
अनुभूय सुखं तत्र ३।८७
अनेकशाखावितते ७।४२
अनेन परिवारेण ७।८९
अनेन विधिना ज्ञान २।१८१
अनेन विधिना राजा २।७४
अनेनैव विधानेन २।८४
अन्तर्भावेन दुष्टस्य ८।८५
अन्तर्वस्त्रयुतं धूपैः २।११९
अन्नदः प्राणदः प्रोक्तः ७।२७
अन्तरिक्षस्थितानान्तु ७।१३८
अन्नपानैर्जनपदा २।६०
अन्नं प्रजापतिः ७।३१
अन्नपानाश्वगोवस्त्र ७।३३
अन्याश्च कामरूपिण्यः १२।७४
अन्योन्यातिशयात् ८।२२१
अन्योन्यातिशयाद् ८।२१७
अपरेऽहनि पूर्वाह्णे २।३८
अपि नः स कुले ४।४१
अपि श्लोकं तदर्द्धं वा २।१०५
अपूर्ववत्स्वमात्मानं ८।१२०
अप्यन्तजमनाचारम् १२।२१०
अप्येकदिवसं ५।२९
अप्येकं क्षणमुत्पाद्य १२।१३१
अप्येकदिवसोपात्तः १२।२३५

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

अप्येकमार्त्तं विद्वांसं २।१८४
अप्येकं शिवमुद्दिश्य १२।२०२
अप्रमेयगुणं शुद्ध १२।२२४
अप्रमेयगुणै ५।२६
अप्रियः शिवभक्तानां ६।३८
अप्सरोगणसङ्कीर्णैः १२।५७
अभक्ष्यभक्षणं ६।६
अभावादीश्वरस्येयं १०।१०
अभीष्टच्छन्दोहृदयं १०।१८७
अभेद्यश्चाप्रतिष्ठश्च ७।१२४
अभ्यस्य यः शिवं ज्ञान १२।२३४
अभ्यागतालयं रम्यं २।१३८
अभ्यासश्चास्ति १०।२६
अमार्गेणापि यो १०।७०
अमी प्राघुणकाः प्राप्ता ८।१७१
अमृतं चिन्तयेत्प्राज्ञः १०।१२५
अम्भसाल्पीयसा ११।३७
अम्लानैः पञ्चवर्णैश्च १२।७७
अयः शृङ्गाटकैस्तप्तैः ७।४३
अरक्षणञ्च नारीणा ६।५४
अर्चितं शङ्करं १।९६
अर्थस्योपार्जने ८।१६३
अर्द्धयामं मुहूर्तं वा ३।८५
अर्बुदं सप्तरात्रेण ८।२९
अर्हत्वाद् ज्ञानिनः ४।६५
अवतीर्य शिवस्थाना १२।९२
अवधार्य जगच्छान्तिं २।६७
अविश्रामेण महता ७।५६
अव्यक्तेन्द्रियवृत्ति ८।१०४
अशठाः सर्वभृत्याश्च १।९२
अशरीरश्च संक्लेशैः ३।३१
अशीतिका विपच्यन्ते ८।१३६
अशुचिश्चाशुचौ ६।२०
अष्टम्यां स्नापनं कृत्वा १२।११८
अष्टहस्तं तदर्द्धं वा २।१७
अष्टाङ्गुलप्रविस्तीर्णां १२।१५५
अष्टादशभुजं क्रुद्ध ७।८२
अष्टार्चयति गायत्र्या ५।२३
अष्टाविंशतिरित्येते ७।१३२
अष्टाविंशतिरेवाधः ७।१०६
असंख्याता महावीर्याः ७।८८
असंख्यातैर्गणैर्व्याप्तं १२।७१
असंपूज्य शिवज्ञानं ६।१७
असच्छास्त्राधिगमनं ६।५८
असत्यस्मिञ्जगन्नाथे १।३३
असत्यस्मिञ्जगन्नाथे १०।१७
असम्पूज्य शिवज्ञानं ६।१७
असम्पूज्य शिवज्ञानं १२।२८४
असुराधिपतेस्तत्र १२।१५
अस्थिपञ्जरसंख्यान्तं ८।५९
अस्थिपट्टतुलास्तम्भ ८।५३
अस्थिमज्जागतं ११।८२
अस्याभिधान १।३५
अहङ्कारं स्मरेदीशं १०।१०१
अहङ्काराच्च सूक्ष्माणि १०।४३
अहन्यहनि मार्गन्तं ४।७४
अहो मोहस्य माहात्म्यं ८।७९
अहो ! सुमहदाश्चर्य १२।१००
आकाशस्य यथा नान्तः २।१८८
आकाशाधिपतिं १०।१००
आगन्तुकैर्भयैः पुंसां ८।१३९
आगमत्वेऽपि सामान्ये १०।२३
आग्नेयीं धारणां १०।१२४
आचमेद् ब्रह्मतीर्थेन ११।१८
आचार्येभ्यः करे दद्याद् १२।२८०
आतिष्ठेद्भुक्तमाहारं ८।१५
आत्मनः समनस्कृत्य १०।१५६
आत्मनैव कृतं पापं ७।२२४
आत्मयूथवियोगश्च ८।२०९
आत्मस्थं तीर्थमुत्सृज्य ३।७०
आत्मस्थं यः शिवं ३।६७
आदित्यमण्डलादूर्ध्वं १२।३८
आदिमध्यान्तनिर्मुक्तः १०।६
आदौ दुःखं मध्यदुःख ८।१५३
आद्यन्ततः क्रमात् २।१०२
आनयेद् धूपपुष्पाद्य १२।२७९
आपूर्यते शिरस्तेषां ७।१९३
आमणिबन्धनात् ११।१५
आमपात्रे रसो ४।५८
आमलप्रक्षयाद् ७।१३५
आयुषः खण्डखण्डानि ७।२४९
आरम्भकालः श्रवणं ३।२०
आरामकर्ता छायासु ७।९
आरुद्रसन्निवेशान्ता १२।३१
आरोग्यशालां यः कुर्या २।१८२
आर्तेषु दीनेषु ४।९८
आर्तौषधप्रदातारः ७।१४
आलस्यं व्याधयस्तीव्राः १०।१८०
आशया समनुप्राप्तान् ६।८२
आषाढ्यां पौर्णमास्यां २।८५
आसनं तूलसम्पूर्णं १०।६३
आसां क्रमेण विज्ञेयाः ७।११३
इक्षुवत्सुप्रपीड्यन्ते ७।१५६
इतस्ततः पुनर्वक्त्रं ७।१५२
इति कृत्वा बहिस्तस्य २।१४७
इति क्षुद्व्याधितप्ताना ८।१५९
इति चित्रैर्वधैर्घोरैः ७।२२०
इति ज्ञात्वा नरः पुण्यं ७।२५४
इति त्रिसन्ध्यमखिलं १।१०१
इति दिव्यगुणोपेतैः १२।८५
इति देहगृहं ८।६६
इति द्वादशधान्यस्य ८।२५

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

इति धर्मं समादिश्य ७।१००
इति नित्यविशुद्धञ्च १२।२३०
इति प्रसन्नं यज्ज्ञानं ३।२४
इति यः कारयेत् १२।११९
इति यः कुरुते ३।११
इति ये परमं शान्तं १०।३५
इति योगीन्द्रपात्रस्य ४।५६
इति शक्त्या च भक्त्या च १२।२८१
इति संक्षेपतः ६।१०४
इति सञ्चोदितः १।१५
इति स्वर्गेऽपि देवानां ८।२००
इतीह कर्मयोगस्य १२।२६२
इत्थं मार्गेण रौद्रेण ७।५५
इत्थमास्तरणं कृत्वा १२।२७३
इत्थं रूपं शिवं १०।१०८
इत्यन्योन्यस्थितावेषां ८।१८८
इत्येतच्छिवलोकस्य १२।२१६
इत्येतज्ज्ञानयोगस्य ३।९०
इत्येतत्सर्वलोकेषु १२।२४१
इत्येतदखिलं बुध्वा १२।२६३
इत्येतदपरं प्रोक्तं ५।३२
इत्येतद् गर्भदुःखं हि ८।४८
इत्येतद् द्वादशविधं ६।७
इत्येता गतयः ५।५५
इत्येतैः सहितः सर्वैः १२।२९४
इत्येवमादयो दोषा १०।१२२
इत्येवमादिभिर्दानैः ७।१८
इत्येवमादिभिर्दुःखैः ८।२१९
इत्येवमादि यच्चान्यत् २।८९
इत्येवमिच्छया भोगान् १०।१९६
इत्येवं राज्यसम्भोगैः ८।१९४
इदं ज्ञेयमिदं १।६९
इदं परं पापहरं १०।२००
इदं विमानमारुह्य ७।७७
इदानीं किं प्रतथ्यध्वं ७।९३
इन्द्रियाणि प्रसक्तानि १०।१४९
इन्द्रियाण्येव तत्सर्वं १०।१४०
इयान्यत्र गतः १०।२९
इहलोकसुखार्थाय १२।९९
इह लोके परे १।९०
इहामुत्रफलेनापि ४।७२
ईतयश्च प्रशाम्यन्ति २।७०
ईदृशानां भुवाण्डानां १२।२१८
ईशानाद्यानि १।२८
ईश्वरायतनस्याधः १२।८८
ईर्ष्यया च महद्दुःखं ८।१०९
उक्तं द्वादशसाहस्रं १२।२६१
उच्चाटनाभिचारश्च ६।५६
उच्छ्वासश्च निरुच्छ्वासः ७।१२०
उत्कोचकैरधिकृतैः ६।८७
उत्तमश्च त्रिरुद्यातः १०।११९
उत्तरोत्तरवैशिष्ट्यं ३।१५
उत्थाय पश्चिमे ११।२
उत्पाद्य सस्यानि तृणं १२।१६८
उत्साहान्निश्चयाद् १०।११२
उदकाश्रयश्च वारूण्यां २।१३७
उद्धरेदात्मनात्मान १०।१४८
उद्धूत्तानुष्णफेनाभिः ११।१६
उद्भिजाः स्थावरा ८।४
उद्योतयन्दिशः सर्वा ७।१२
उन्नाम्य शनकैः १०।६८
उन्मूलनं विमर्दश्च ८।२०३
उन्मूल्यन्ते ग्रहाः सर्वे २।७१
उपतिष्ठन्ति रत्नानि १०।१८६
उपपातकिनश्चापि ७।२२९
उपशान्तेषु विघ्नेषु १०।१८३
उपायेन भयाँल्लोभा १।५६
उपानच्छत्रशकट ६।९२
उमास्थानाच्च परतः १२।२२३
उरसाऽधोमुखाश्चान्ये ७।६१
उलूकगृध्रकाकाद्यैः ११।७२
ऊर्णाकिर्पासकौशेय ६।९४
ऊर्ध्वकुञ्चितशृङ्गाग १२।१५२
ऊर्ध्वं शिवपुराज्ज्ञेयं ५।३३
ऊर्ध्वोपरि प्रसंस्थाप्य १०।६७
ऋक्षमेषवृकाश्चान्ये ७।१२१
ऋजुग्रीवशिरोवक्षा १०।६५
ऋतुकाले सदा शुक्रं ८।२६
ऋषिपुत्रस्य रामस्य ८।१७८
एकपङ्क्तिस्थितानाञ्च ६।६३
एकपादैस्त्रिपादैर्वा १२।६८
एकं पाशुपतं भक्त्या १२।२०८
एकविंशकुलोपेतः २।१९०
एकाकिनः पराधीना ७।५८
एकेन तिष्ठत्यध ४।७६
एकैकरक्षणं कुर्याद् १२।१७७
एकोत्तरं मृत्युशतम् ८।१२६
एको मुनिर्योगरतस्तथान्यः १२।२१७
एतद्रहस्यं परमं ११।८५
एता दिव्या जगद्धात्र्यः १२।९१
एता लूना मर्दिताश्च ८।११
एतावत्तच्छिवज्ञान १।४०
एते ते पृथिवीपालाः ७।९४
एते पर्वतराजानो १२।२८
एतैरन्यैश्च विपुलैः १२।१२२
एभ्यः परादिव्यतमात्र १२।२१२
एवं कृते महाशान्ति २।६९
एवं क्लिष्टा विशुद्धाश्च ७।२३३
एवं त्रयोऽपि रागाद्यै ८।२३१
एवं दान विशेषेण ७।३४
एवं दूतैरुपालब्धास्ते ७।२२५
एवं ध्यानसमायुक्तः १०।१५९

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

एवं नास्ति स संसारे ८।१८४
एवं निवेद्य शर्वाय १२।२५५
एवन्दानविशेषेण ७।३४
एवं पथातिकष्टेन ७।७४
एवं बहुविधैर्वाक्यै ७।९९
एवं मुनिवरं ४।१४
एवं मुहूर्तमर्द्धं वा १०।१६०
एवमभ्यस्यतः पुंसः १०।१७९
एवमादीनिचान्यानि ६।९५
एवमाद्या महाघोरा ७।२१८
एवमाद्यैर्नर ६।९७
एवमुद्यातनं कृत्वा १२।२९२
एवमेतच्छरीरं ८।९२
एवमेतज्जगत्सर्वम् ८।२३२
एवमेतत्परं स्थान १२।२५८
एवमेतद् बहुविधं २।१९७
एवमेतन्महाकष्टं ८।९४
एवमेवैकभविकां १०।२८
एवं यः कारयेदाद्यः २।१६२
एवं यः कुरुते ४।३६
एवं यः पाययेद् गाश्च १२।१३५
एवं यः शान्तचित्तात्मा १०।१५०
एवं यः शिवविद्यायाः २।१२८
एवं यः सम्प्रदद्यात्तु १२।१६६
एवं यः सर्वयत्नेन १।५९
एवं योनिषु सर्वासु ७।२३७
एवं वस्त्रयुगं राज्ञः ८।१९०
एवं वित्तानुसारेण २।११६
एवं विधञ्च यो वृषं १२।१६४
एवं विभिन्न वर्णाभा १२।७८
एवं शालिविशेषेण ४।२६
एवं शिवानुभावेन ५।३१
एवं शिवाश्रमं कृत्वा २।१५२
एवं श्रद्धामयाः १।२२

एवं स गर्भदुःखेन ८।४२
एवं हि कष्टानि ३।७८
एषाञ्च पञ्चयज्ञानां १।११
एषु पापाः प्रपच्यन्ते ७।१३४
ऐश्वर्यं पङ्कजं १०।७९
ॐकाराद्येन मन्त्रे• ११।८०
ओष्ठद्वयकपाटञ्च ८।५५
औदार्यं स्वागतं ४।८८
कदम्बगोलकाकारं १०।८४
कथं ते पापनिरताः ७।२३२
कन्यसः सकृदुद्यातः १०।११८
कन्यानां वरयोग्याना ६।४२
कन्यारूपामुमां ५।३६
कपाटगोपुरोपेतं २।१४७
करमुत्तानकं ४।७५
करवीरकर्णिकार २।१४४
करोत्युत्प्लवनादीनि १२।४५
कर्णाक्षिनासिका ८।१९
कर्णौ चोभयत ८।३४
कर्द्दमामेध्यमूत्राद्यै ११।१४
कर्मणा व्यतिमिश्रेण ८।३
कर्मयज्ञस्तपोयज्ञ १।१०
कर्मयज्ञात्तपोयज्ञो ३।५९
कलत्रपुत्रसद्भृत्य २।९८
कलशं कर्करीयुक्त १२।१९७
कल्पयेज्जागरं चात्र २।४४
कल्पे कल्पेऽपि ८।२२६
कल्याणमित्र ४।७१
कांस्यायस्ताम्ररौप्याणां ११।२८
काञ्चनैर्भवनैर्दिव्यैः १२।१२२
कानि पुण्यानि १।९
कामक्रोधौ स्थितौ ८।२२८
कामासक्तेन चित्तेन ५।२१
कायक्लेशैर्न्न बहुभि १।१९

कायः स्रग्गन्धपुष्पाद्यै ८।७६
कारयेद्वापि रौप्येण २।११३
कारुण्यात्सर्व ४।६३
कार्पण्यं मत्सरोदम्भ ८।२१४
कालात्पुनरिहायातः २।१७७
कालावधिपरिच्छिन्नं १०।१५२
किङ्किणीरवकोपेतं १२।१५४
किं प्रधावसि वेगेन ७।१६५
किन्तस्य बहुभिर्मन्त्रैः १।३७
किन्तु पापैर्महाघोरैः७।२५६
किम्प्रधानाः १।६
कुटुम्बचिन्ताकुलितस्य ८।१७३
कुठारैश्छेदनं तीव्रं ८।२०२
कुतस्तेषां हि पापानि १२।९४
कुप्यधान्यपशुस्तेय ६।५२
कुमारीसाहसं ६।४३
कुम्भीपाकः सुपाकश्च ७।११८
कुम्भेन पर्णपुटकैः ११।५८
कुर्याद् वृक्षाकुले १२।१२८
कुलत्रिंशकमुद्धृत्य १२।२९३
कुलानि त्रिशंदुत्तार्य १२।२५६
कुलैकविंशदुत्तार्य २।१२९
कुले महति विप्राणां ३।९
कूटशासनकर्तारः ६।७२
कृकद्यामर्द्धचन्द्रेण ७।६५
कृताञ्जलिपुटो २।३१
कृत्वा प्रदक्षिणां १।८९
कृत्वा वस्त्रवरं २।११७
कृत्वा सुकुट्टिमा २।१७३
कृत्वैकस्थं शिवेनैव ११।७९
कृमिनान्निचये क्षिप्ताः ७।१७६
कृमिभिः खाद्यमानस्य ८।११२
कृमिभिः प्राणिभिश्चोग्रै ७।२१०
कृमिभिर्भिन्नवदना ४।४९

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

कृमिभिर्भिन्नसर्वाङ्गाः ७।१६८
कृशवृद्धातुराणाञ्च १२।१११
कृषिवृद्ध्यादिवाणिज्य ४।१९
कृष्णक्षितितलन् १२।२०
कृष्णाजिनोपरिच्छन्नं १२।१८७
केचित् क्षित्यादि १०।९३
केचित्तत्रैव मुच्यन्ते ५।१३
केशरोमतृणाच्छन्नं ८।५४
कोटिकोटि गुणं ४।३१
कोटिद्वयं महल्लोकाज् १२।५०
कोटिसहस्रगुणितं ४।३०
कौमारे कर्णवेधेन ८।१०७
कौशेयाविकयोरुष्णैः ११।२५
क्रमादापूर्यतः कर्णौ ७।१८४
क्रीडते तत्र पुण्यात्मा १२।१२४
क्रोधाद् द्वेषाद् ६।२६
क्रौञ्चद्वीपश्च परतः १२।२३
क्लेद्यते बर्षधाराभिः ७।२१५
क्वचिद्दोलागृहै रम्यैः १२।५९
क्वचित्पङ्केन् महता ७।३९
क्वचिद् पुष्पगृहैर्व्याप्तं १२।६१
क्वचिद् बालुकया ७।४४
क्वचिद् विद्युत्प्रपातेन ७।५०
क्वचिद् विषमगर्ताभिः ७।४१
क्वचित् सिंहैर्वृकै ७।४५
क्व तद्राज्यं कलत्रञ्च ७।९७
क्षणं पञ्चकतां भूयः ८।१४८
क्षमाप्य च गुरुं पश्चाद् २।३७
क्षयरोगश्च सुमहान् ८।२२५
क्षारोदश्चेक्षुरसोदः १२।२४
क्षिप्यन्ते वायुना मेघा ८।१८१
क्षीरभक्तेन नैवेद्यं ४।२८
क्षुत्तृट्सन्तप्तदेहानां ६।३०
क्षुत्तृषादिदमनञ्च ८।२०७
क्षुद्व्याधिवेदना ८।१५७
क्षुधा हि सर्वरोगाणां ७।२४
क्षुधा हि सर्वरोगाणां ८।१५६
क्षोदन्त्युलुखले घोरे ७।१६७
खगैर्वाऽदूषिते वृक्षे ११।२२
खट्वातो वाञ्छते ८।१४६
खरोष्ट्रश्वश्रृगालाद्यै ११।३९
खादन्ति च स्वमांसानि ७।१५५
खुरैः सुवर्णकै रौप्यैः १२।१६०
खे यथा पक्षिभिर्मांसं ८।१६५
गङ्गातोयेन सर्वेण ८।८३
गङ्गास्नानसमं ४।३७
गच्छन् तिष्ठन् स्वपन् १०।७१
गच्छेत्पूर्वं ततः पश्चात् २।५७
गजाद्यांश्च मृगान् ११।६७
गण्डकाः पूतिवक्त्राश्च ७।१२३
गण्डस्य वेदना ८।११४
गतिं प्रयान्तिस्म न यज्ञसङ्घै १२।२१५
गन्धपुष्पगृहं २।१३६
गन्धलेपापनोदार्थं ८।८२
गर्भवासात्परो ८।४७
गर्भवासे महद् दुःखं ८।२१०
गर्भस्थस्य स्मृति ८।९५
गर्भस्थश्चिन्तयत्येव ८।४१
गर्भस्था जायमानाश्च ७।२३
गर्भस्थैर्जायमानैश्च ७।२
गर्भस्मृतेरभावेन ८।१०२
गर्भात्कोटिगुणं ८।४९
गर्भान्निष्क्रममाणस्य ८।५१
गवां क्षत्रियवैश्यानां ६।५०
गवां तृष्णाभिभूतानां ६।३२
गवां मन्त्रं समुच्चार्य १२।२५०
गवामेकत्र संवासे १२।१२७
गवालये वने चाग्नि ६।३९
गान्धर्वविद्विदग्धश्च २।६५
गान्धर्वाणाञ्च वायव्यं ५।४४
गामभोज्यगृहं प्राप्तान् १२।१४९
गावः पवित्रमतुलं १२।२५९
गावो ममाग्रतो नित्य १२।२४९
गावो बन्धुर्मनुष्याणां १२।१०२
गाः स्वपन्ति सुखेनैव १२।११४
गिरिप्राकारशिखरैः १२।२७२
गुरवे दक्षिणान्दद्या १२।२८८
गुरुपूजामकृत्वैव ६।२१
गुरुमण्डलकं कृत्वा २।१७९
गुरुं शान्तमशक्तं ६।२३
गुरोः कुर्वन्ति भृकुटिं ७।१८८
गुहाप्रवरकैर्युक्त २।१३३
गृहदेवाँश्च सम्पूज्य २।५९
गृहान्तराणि सर्वाणि २।१३९
गृहीतदानपाथेयाः ७।२५२
गृहीतशिश्नश्चोत्थाय ११।९
गृहे च परिजप्तेन ११।६०
गोकीटमक्षिकाद्यैर्वा ११।३८
गोब्राह्मणाः प्रविरला १२।१७८
गोभिर्नैकत्र रक्ष्याः १२।१७९
गोमता निर्जिताः १२।१०१
गोमयं तं गवाक्षैश्च १२।११०
गोमयं रोचना १।८०
गोमयादुत्थितः १।८१
गोमातरः स्थिता नित्य १२।२५४
गोमातृशालां यः कुर्यात् १२।१०७
गोमुखैश्छागवदनै १२।६७
गोर्मूत्राद् गुग्गुलु १।८३
गोलोकः शिवलोकश्च १२।८९
गोशकृन्मूत्रवल्मीक ११।४८
गोष्ठाग्निजलरथ्यासु ६।६९

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ग्रहणञ्चन्द्रसूर्याभ्यां ४।९३
ग्रामाद्धस्तशतङ्गत्वा ११।५०
ग्राहकुम्भीरनक्रास्याः७।१२२
ग्रीवापाशेन कृष्यन्ते ७।६४
ग्रीवा शिरश्च ८।३१
ग्रीष्मे त्रिष्याययेद् १२।१३४
ग्रैवेयकेण दिव्येन १२।१५९
घृततैलान्नपानानि ६।९१
घृतसूपयुतैः सिक्थैः ४।२३
घृतादमृतमुत्पन्न १।८५
घृताशनेन विज्ञेयं ४।३३
घोराख्या प्रथमा कोटिः ७।१०७
चतुरन्तेन खट्वायाः ८।१४५
चतुरस्रैः समशीर्षै २।४१
चतुर्थः संवहस्कन्धः १२।४३
चतुर्भिः कन्दुकैर्युक्त १२।२७१
चतुर्विंशकमित्युक्तं १०।४४
चतुष्षष्टिगुणं ५।४६
चन्दनागुरुकर्पूर ६।४१
चन्दनागुरुगन्धाढ्य २।१२४
चारुचामरहस्ता २।५२
चित्तं शोधय ८।९०
चित्रवस्त्रपरिच्छन्नै २।२१
चित्रवस्त्रपरीधाना १२।८२
चैलवद्रज्जुवेत्राणां ११।२६
चौरेभ्यः स्वजनादग्नेः ८।१६४
छत्रदानेन गच्छन्ति ७।७
छत्रध्वजपताकाद्यै २।५१
छन्दसातीवनष्टस्य २।१०
छन्दोलक्षणतत्त्वज्ञः २।६५
छिन्नमूलस्तरु ८।१९८
छिन्नाग्रहस्तपादाश्च ७।६८
जगतस्तत्त्व ३।२९
जगताम्पति ८।१५१
जगद्धिताय नृपतिः १।४८
जङ्घाशौचमृदस्तिस्र ११।१३
जनस्याप्रियवक्तारः ६।६२
जपयज्ञाभियुक्तेभ्यः ४।२
जपाच्छ्रान्तः शिवं १०।१७०
जपेत् त्रिः पञ्चब्रह्मेण ११।७८
जपेदष्टसहस्रञ्च ११।६९
जपेद्ध्यायेच्च १०।८६
जपेन देवतानित्यं १०।१६७
जपेन पापं १०।१६९
जप्त्वा पञ्चविधं २।१५५
जप्त्वा शुद्धिमवाप्नोति ११।६२
जम्बूद्वीपो महीमध्ये १२।२२
जराभिभूतः पुरुषः ८।१२१
जराशोकसमाविष्टं ८।५६
जरासन्धेन रामस्य ८।१७९
जलबिन्दु कुशाग्रेण १०।१४४
जिघ्रन्नपि स्वदुर्गन्धं ८।७८
जिज्ञासुरपि योगस्य ३।७३
जिह्वावेधः प्रवृद्धाश्च ७।२११
जीवस्तृणजलौकेव ८।१४९
जीवितान्ते च मरणं ८।१४०
ज्ञातं मयेदमधुना ८।१५२
ज्ञात्वा सातिशयं ८।१८५
ज्ञात्वैवं दोषवद्देहं ८।९३
ज्ञानयोगं बहिर्धा ये १२।२१२
ज्ञानं प्रसन्नमेकाग्र३।१७
ज्ञानं विकल्पबहुलं ३।२१
ज्ञानध्यानात्मकः ३।६०
ज्ञानध्यानरतैः ३।७१
ज्ञानध्यानरतैः शान्तै १२।२२७
ज्ञानप्लवबलोपेत ४।९
ज्ञानयोगः प्रधानत्वा ३।७९
ज्ञानयोगं बहिर्द्धा ये १२।२११
ज्ञानयोगरतं शान्तं २।१८५
ज्ञानयोगेन ये शान्ता १२।२१५
ज्ञानवैराग्ययोक्त्राभ्यां १०।१३९
ज्ञानवैराग्यसम्पन्नः १०।५०
ज्ञानवैराग्यरश्मिभ्यां १०।१४२
ज्ञानशक्तिधरं १।२
ज्ञानादैश्वर्यमतुल ३।५३
ज्ञानाद् विरक्तः संसारे २।१९२
ज्ञानामलाम्भसा ८।९१
ज्ञानामृतरसः ३।३६
ज्ञानामृतरसो येन ३।३५
ज्ञानामृतेन तृप्तस्य ३।३७
ज्ञानारम्भे समाप्तौ १२।२७८
ज्ञानिनां यद्यधर्मेण ३।४३
ज्ञानिने शान्तचित्ताय ४।१३
ज्ञानेन हि भवेन्मुक्ति १०।४६
ज्ञानोडुपेन यः ४।८
ज्ञेयं विष्णुपुरादूर्ध्वं ५।२५
डाकिनीभिर्विकरालै ७।४८
तच्छुक्रं रक्तमेवाच्छ ८।२८
तज्जलं शोष्यते सूर्यै ८।१८२
ततः कल्पायुतस्यान्ते १२।२३८
ततः कालात् क्षितिं २।१११
ततः कालात् परिभ्रष्टः १२।१२३
ततः कालेन महता २।१६५
ततः केशैरग्निकल्पै ७।१४०
ततः क्षारादिभिः सर्वैः ७।१८७
ततः क्षारेण दीप्तेन ७।१४१
ततः क्षारेण दीप्तेन ७।१५१
ततः क्षारेण दीप्तेन ७।१९१
ततः क्षारेण तप्तेन ७।१९७
ततः क्षारेण महता ७।२०५
ततः क्षीणावशिष्टपापा ९।७ गद्यम्
ततः पापशेषेण वृक्षकीटमृग ९।६ गद्यम्

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ततः प्रदक्षिणं कृत्वा २।२८
ततः प्रयान्ति विषमैः ७।४०
ततः प्रसन्ने देवेशे १०।१९२
ततः शास्त्रसमाप्त्यन्ते १२।२८६
ततः शीघ्रं समुत्थाय ७।१०२
ततश्च नितलं नाम १२।१६
ततश्चन्दनपुष्पाद्यैः २।१५५
ततः स नाडीमध्यस्थः ८।२२
ततः समागतान् २।१२७
ततः सम्पूजयेद् भक्त्या २।१६०
ततः सम्पूजयेद् विद्यां २।१२०
ततः स योगविधिना १२।२४२
ततः स वायुना स्पृष्टः ७।१०५
ततः सहस्रदोग्धीणा १२।२४७
ततः सुगन्धगन्धाद्यै २।१५८
ततः सुगन्धपुष्पाद्यैः २।१२६
ततः सुतलमित्युक्तं १२।१४
ततस्तत्कर्मशेषेण २।१९१
ततः स्वमांसमुत्कृत्य ७।२१३
ततस्ते सर्वयत्नेन ७।१३७
ततः स्मृतिं लभेज्जीवः ८।३८
ततः स्वरक्तं स्रोतोभिः ७।१०४
ततो भारतवर्षेऽस्मिन १२।१२६
ततो रसातलं नाम १२।१०
ततो विविधभक्तान्न २।३५
तज्जलं शोष्यते ८।१८२
तत्कर्णिकाच वैराग्य १०।८१
तत्कषायानुरक्तेन २।११४
ततूलवस्त्रतन्तुना १२।१८८
तत्पद्मकर्णिकामध्ये १०।८३
तत्पुण्यं सर्ववर्णाना १।८
तत्प्राप्तास्तद्गुणैर्युक्ता १२।२३३
तत्र कष्टं महादुःखं ८।२०१
तत्र तं तूर्यघोषेण २।१२५
तत्र तलातलं नाम १२।१२
तत्रत्या यातनाः कष्टा ७।२२१
तत्र दिव्यैर्महाभोगैः ३।५
तत्रप्राग्वासनायोगात १२।१२७
तत्र भुक्त्वा महाभोगां ७।७८
तत्र भुङ्क्ते महाभोगा १२।२९५
तत्र मृद्दारुशैलं वा २।१५०
तत्र ये पापनिचयाः ६।३
तत्र ये शुभकर्माणः ७।५
तत्र ये शुभकर्माणस्तान् ७।७५
तत्र सिक्ता जलै ८।६
तत्राग्नितप्तैः सन्दंशैः ४।५१
तत्रार्चयन्ति ये ५।१६
तत्राष्टगुणमैश्वर्यं ५।४२
तत्रास्ते भगवान् सोमः १२।८७
तत्समाप्तौ शिवं २।१०३
तत्समीपमिवाभाति ७।३७
तत्सम्पर्काच्छिवज्ञानं ३।१०
तथा पातकिनः सर्वे ७।२२८
तथा फलविशेषैश्च ४।२९
तथा शरीरे संरुद्धः १०।१३१
तदन्ते चोष्णतोयेन १।८६
तदन्ते विष्णुभवने ३।६
तदन्ते विष्णुलोकञ्च १२।२३९
तदन्ते सर्वलोकेषु १२।१८९
तदन्नं पिण्डकवलै ८।१४
तदेकमपि विद्याङ्गं २।९०
तद्दर्शनानुभावेन १२।११९
तद्धर्मज्ञानवैराग्य १०।८२
तद्बहिर्वर्णकैश्चित्रै २।१८
तद्भार्यापुत्रमित्रेषु ६।२४
तद्यथा -ब्रह्महा क्षयी, सुरापः ९।८ गद्यम्
तद्रसेन्यहिका ८।१५८
तद्वद्धर्मेण चैकेन ८।२
तद्विधां पृष्ठमालाञ्च १२।१५६
तन्मध्ये सर्वतोभद्रं १२।८६
तन्मूलादङ्कुरोत्पत्ति ८।८
तपांसि यानि १०।१४५
तमः प्रच्छाद्य रजसा १०।७७
तमः शीतं तथा चोष्णः ७।११५
तयोर्गृह्णातु कतमत् १०।३३
तस्माज्ज्ञानासिना ३।४६
तस्मात्कृतस्य ६।१०२
तस्मात्पापं न कुर्वीत ७।२३०
तस्मात्सदैव ९।१४
तस्मात् स पण्डितः १।७३
तस्मात्स्वर्गीयमुत्सृज्य ३।८९
तस्मादज्ञानमूलानि ३।३२
तस्माददतिथिमायान्त ४।४५
तस्मादत्रैकभविका १०।३१
तस्मादधर्मे १।५४
तस्मादनादिः १।३४
तस्मादनादिः सर्वज्ञः १०।१५
तस्मादनादिः सर्वज्ञः १०।२०
तस्मादपि च्युतः कालात् १२।१२४
तस्मादन्तर्बहिश्चिन्ता १२।२४४
तस्मादशुद्धं स्वर्गीय १०।७५
तस्मादागमयुक्तचैव १०।४
तस्मादीशे सदा ५।३०
तस्मादीश्वरवाक्यानि १।४६
तस्मादेनसि प्रायश्चित्तं कर्तव्यं ९।१० गद्यम्
तस्माद्गुणांश्च १०।१९१
तस्माद् गाश्चारयेत् १२।१३२
तस्माद्धि मोक्ष ५।१४
तस्माद्धि सर्वसत्त्वाना १२।१३२
तस्माद् ध्येयानि १०।९६
तस्माद् भोगापवर्गार्थी २।१९४

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

तस्माद्विवर्द्धयेद् ७।२५८
तस्माद् व्याधिमयं ८।१२४
तस्मान्न पीडयेद् १२।१४४
तस्मान्निवारयेद्राजा १२।१७४
तस्मिन् पुण्याहशब्देन २।११८
तस्य वेदी द्विहस्तोच्चा २।१३४
ता नामतः समुद्दिष्टा ७।११२
ताम्रसीसत्रपु ६।९३
तारकाग्निमुखस्तत्र १२।१७
तारयन्त्यशिवाद्य ५।४
तारारूपविमानानां ५।५२
तावतीभिश्च नाडीनां ८। ६१
तावन्मात्रं समुद्धृत्य ११।४२
तिलपिण्डैरिवाक्रम्य ७।१४६
तिलातसीक्षुयन्त्राणि ७।१२७
तिलार्द्धमात्रकेणापि ४।६
तिस्रो लिङ्गे मृदो ११।१०
तीक्ष्णायस्तुण्डशकुनि ७।११९
तीर्थयात्रोपवासानां ६।५३
तीर्थस्नानैस्तपोभिर्वा ८।८४
तीर्थानि तोयपूर्णानि ३।६४
तीव्रकण्टकयुक्तेन ७।३८
तुरष्कागुरुकर्पूर २।२७
तुष्यन्ति पितरस्तस्य ४।४०
तृड्बुभुक्षा च सर्पाणां ८।२०४
तृणकाष्ठपत्रपुष्प ६।९२
तृणतोयप्रदेशेषु १२।९६
तृणवल्कलपर्णोत्थं १२।१९०
तृणानि खादन्ति १२।९३
तृणानि शुष्काणि वने १२।१०५
तृतीयाच्च पुरादूर्ध्वं २।१४८
ते चापि धर्मराजानं ७।७९
तेन ज्वरेण महता ८।९७
तेन तेनैव रूपे·ा ७।१६३
तेन भारेण महता ७।१३९
तेनाधीतं श्रुतं १।३८
तेनासि नाथ ! १।४
ते महाप्रलयं १२।१७२
ते लोहतोरणे रज्ज्वा ७।२०८
ते वधैर्विविधैर्घोरै ७।१८१
तेषां प्रत्येकमुत्सेधः १२।६
तेषामुरसि कण्ठे च ७।१९५
तेषां रुचिरमधस्तात्नामत १२।८
तेषां शिश्नं सवृषणं ७।२०३
तैरेवसार्द्धं विप्रेन्दै १२।२५२
त्रपुसीसारकूटाद्यैः ७।१८३
त्रयाणां जपयज्ञानां १०।१६६
त्रयाणामपि लोकाना ७।३२
त्रासन्तमिव त्रैलोक्य ७।८३
त्रिकोणा पञ्चकोणा च ७।१११
त्रिधा प्रदक्षिणीकृत्य २।३०
त्रिभिर्मासैः प्रजायन्ते ८।३२
त्रिरर्चयन्ति ये ५।१८
त्रिशूलपाणिर्यः शक्त्या १२।२०४
त्रिःसप्तकुलमुत्तार्य २।९७
त्रैलोक्ये यानि रत्नानि ७।२८
त्वङ्मेदश्च समन्ताच्च ८।२३
दक्षदुहितरं पौत्रीं ८।२२७
दण्डासनं वा २।२४
दत्ताः क्रीताः प्रविष्टाश्च २।१६९
दध्यन्नभक्ष्यपूर्णं वा १२।१९४
दन्तत्विषा रञ्जित १२।८३
दन्ताक्षिरोगः पुत्रस्य ८।१७०
दन्ताग्रसन्निधौ १०।६६
दन्तुरेणातिकुष्ठेन ७।१५४
दन्तोत्थाने महद्दुःखं ८।१०५
दम्यानड्वाहभद्राणां १२।११२
दरिद्रश्चानुसारेण २।७६
दरिद्रः साधुभि ४।६७
दश पूर्वान् समुद्धृत्य २।७९
दशद्वादशहस्तैश्च १२।६५
दशमी च ततश्चण्डा ७।१०९
दशवामकरे देयाः ११।१२
दंष्ट्राकरालवदनं ७।८१
दाताहर्ता च कर्ता च १०।१९५
दातुरेवोपकाराय ४।६८
दानं प्रियविनिर्मुक्तं ४।८३
दानं व्रतानि नियमो ४।८६
दानवाधिपतीनाञ्च १२।१३
दानवैर्निर्जितादेवा ८।१८८
दानहीनाः प्रयान्त्येवं ७।७३
दानेनानेन भगवान् १२।१८५
दारिद्र्यमुक्ति ५।२२
दिनक्षयाणि ४।९४
दिवा सन्ध्यासु ११।५
दिवसं दिवसार्द्धं ३।७२
दिव्यं शिवाश्रमारामं २।१४१
दीक्षाविनीतचित्तज्ञ ११।३
दीनसर्वस्वहरणं ६।४०
दीनान्धकृपणा ४।६४
दीनान्धकृपणानाथ २।३६
दीप्तोल्मुकेन संस्पृश्य ११।४०
दुःखं कृत्वा भवेत् दुखं १२।१३०
दुःखानि दौर्मनस्यञ्च १०।१८१
दुग्धलोभहतप्रज्ञा १२।१३९
दुर्भिक्षं दुर्भगत्वञ्च ८।२१६
दुःशीलानास्तिकाः ६।६०
दुकूलपट्टदेवाङ्गचित्र १२।२७०
दूषयन्ति शिवज्ञानं ६।९
देवकार्याय योग्यानां ११।२०
देवत्रयगुणातीतः १।२७
देवद्रव्यविनाशेन ७।२२६

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

देवद्विजगतां भूमिं ६।३४
देवमानुषतिर्याणा ६।९९
देवाग्निगुरुविप्राणां ७।११
देवाग्निगुरुविप्राणा ७।१९०
देवायतनकर्ता च ७।१०
देवासुराणां सर्वेषां ७।२४०
देशेऽस्मिन् भारते पुण्ये ७।२४५
देहभेदेन यः पुंसां ८।१४१
देहः संशोध्यमानोऽपि ८।७२
देहादुत्पाट्यते मांसं ७।१५८
देहान्ते तेन धर्मेण १२।२३७
देहीत्येवं वदन्नर्थी ४।६९
द्रव्यहस्तसमुच्छिष्टस् ११।४७
द्रव्याणामिह सर्वेषां ११।३२
द्वात्रिंश ाशनाः ८।६२
द्वारशाखागवाक्षाभ्यां १२।११६
द्वावेव लोके पुरुषौ १२।२१४
द्विजद्रव्यापहरणं ६।४६
द्विजवृत्यापहरणे ६।३५
द्विजानां वेदविदुषां ४।१०
द्विजाय दुःखं यः ६।६७
द्विजायार्थं प्रतिज्ञाय ६।४५
द्वितीयः प्रवहो नाम १२।४२
द्वितीये पुष्पकगृहे २।२९
द्विधा भवति तत् ८।१८
द्विरर्चयन्ति ये ५।१७
द्वौ मासौ न दुहेद् १२।१४५
द्व्यङ्गुलोच्चप्रमा ·षु १२।२६९
धनमायुः प्रजाः कीति १२।२८३
धनुषः शल्यशास्त्राणां ६।७३
धनुषां कोटिभिर्योगः ३।६३
धने सत्यपि ये दानं ७।२०७
धन्या यूयं महात्मानः ७।७६
धर्मज्ञः सततं १।५१
धर्मनिष्ठः कृतो १।५०
धर्ममर्थञ्च कामञ्च १।५२
धर्ममर्थञ्च कामञ्च ८।१२२
धर्ममूलेन मानुष्यं ७।२४२
धर्मरज्वा व्रजेदूर्ध्वं ३।४२
धर्मशीलनृपे १।५५
धर्माद्राज्यं धनं ९।२
धर्माधर्मोपदेशश्च १०।१३
धर्मार्थकाममोक्षाणा २।१८३
धर्मार्थकाममोक्षाणां ७।३०
धर्माधर्मप्रभेदाश्च १।१२
धर्मा बहुविधा १।५
धारणा द्वादशायामा १०।१५३
धारणाभ्यासयुक्तात्मा १०।१५४
धिया यदक्षरश्श्रोण्यां १०।१६५
ध्याता ध्यानं तथा १०।४९
ध्यानयज्ञः परः १०।७३
ध्यानेन मोक्षम्परमञ्च १०।१९९
ध्यानेनैव प्रणश्यन्ति १०।१२६
ध्यायमानः शिवं ४।१५
ध्यायमानः शिवं शान्तं ११।५७
ध्यायेद्वा सततं शान्तं १०।८५
ध्येयालम्बनसंस्थस्य १०।१५७
ध्येयावस्थितचित्तस्य १०।१५८
ध्येये मनः सन्निवेश्य १०।१७२
ध्यै चिन्तायां स्मृतो १०।५१
ध्यै चिन्तायां स्मृतो १०।१५५
न करोति यतः सर्वं १०।३७
न केवलं हि योगेन १०।४८
नगरं ग्रामरथ्यां ११।५३
न च मानुष्यकं १२।१६३
न चातिकर्मनिरत १०।५६
न चातिमन्यते १०।१७४
न चास्य पुण्यमाहात्म्यं २।१२
न तेऽत्र प्राणिनः सन्ति ७।४
न दंशमशकाकीर्णे १०।५७
न दानमल्पं बहु वा ४।४
नदीसमुद्रतीरे वा १०।५८
नन्दा सुभद्रा सुरभिः १।७८
नन्दा सुभद्रा सुरभी १२।९०
नन्दीश्वरमहाकालौ १२।२१८
नद्युभयतटाश्वत्थ १२।११५
न मारी न च दुर्भिक्षं १२।२९८
न मुखाद्विप्रुषोच्छिष्टं ११।४४
न मुञ्चति न गृह्णाति १०।११७
नमोस्तु तस्मै १।१
न यथा घटभावेन १०।१२
नरकेभ्यः समुत्तीर्णाः १२।१४२
नरकेषु च सर्वेषु ७।२०१
न रात्रौ विन्दते ८।११०
नरैः पुण्यफलं स्वर्गे ८।१९७
नवार्चयन्ति ये ५।२४
न वेत्ति तत्त्वतः १०।३८
न शिवः परिपूर्णत्वात् १२।१८४
न श्रृणोति न चाघ्राति १०।१७३
न श्रृणोति परं ८।१००
न सर्वदा न सर्वत्र ८।१८७
न हि देहभृता ३।४४
न हि स्वार्थसमुद्दिश्य ४।६६
नागराजः सदैवास्ते १२।९
नाजीर्णामरसोद्भारे १०।५५
नाद्याद्विविधमन्नाद्यं ८।८९
नानाभरणसंयुक्तं १२।१६५
नानावेशधरैर्दिव्यैः १२।७०
नानायोनिसहस्रेषु ८।२२२
नानारूपाकृतिधरै १२।७०
नानाशकेनापि १२।२१३
नानासिद्धियुत...१।२४

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

नानिलानलदेवानां ११।७
नान्नपानसमं दानं ७।२०
नान्यस्थानं यदा १२।१२८
नाप्यधृष्यबलः ८।१७६
नाभिनन्दन्ति ६।१३
नाभिनन्दति तद्वाक्य ६।२२
नामसङ्कीर्तनाद्वापि ५।५४
नारीष्ववस्तुभूतासु ८।११६
नार्थिनः स्युः कथं ४।७३
नालमष्टगुणन्तस्य १०।८०
नासाविद्धाश्च रज्ज्वा च ७।६६
नासिकापुटमङ्गुल्या १०।११५
नास्ति क्षुधासमं दुःखं ७।२५
नास्ति ज्ञानं विना ३।१६
नास्ति ज्ञानसमं ३।५१
नास्ति ज्ञानात्परं ३।३९
नास्ति ज्ञानादृते ३।३३
नास्ति मृत्युसमं ८।१३३
निन्दिताच्च धनादान ६।५५
नियमान् स्वयमादाय ६।७७
निरुच्छ्वासे निरुच्छ्वासा ७।१५९
निर्भगयन्ति ये क्रूरा ७।१५०
निर्भर्त्सयति चात्यर्थं ७।९०
निर्लेपं काञ्चनं ११।२९
निर्वेदाच्च विरागः ८।२३३
निवातकवचाः सर्वे ८।१८९
निवेदयीतशर्वाय १२।२५३
निवेदयेच्छिवायैत १२।२९१
निवेदयेत्ततः स्थान २।१६१
निवेद्य गोरसं १२।९८
निवेद्य सद्गुणोपेत १२।१६७
निशितायुधवर्षेण ७।५३
निश्वसन्ति गृहे येषां १२।१४०
निष्क्रान्ताः कीटयोनिभ्यः ७।२३५
निःसारमतिकष्टञ्च ३।२२
नीयन्ते देहिनः सर्वे ७।५७
नीलोत्पलदलश्यामाः १२।७९
नृत्यन्ति पितरस्तुष्टा ४।४२
नृत्यप्रयोगैर्मधुरैश्च १२।८४
नेहास्ति सर्ववित् ८।१८६
नैतत्तपोभिरत्युग्रै १२।२४३
नैव राज्येन महता १।६२
नौषधं न तपोदानं ८।१३१
पच्यन्ते मत्स्यवच्चापि ७।१४५
पच्यन्ते वह्निना भूयो ७।२१६
पञ्चगव्यं सकृत् पीत्वा ११।७७
पञ्चगव्येन संयोज्य १२।११७
पञ्चवर्णैश्च मृदुभिः १२।६४
पट्टं शिरसि सौवर्णं १२।१५८
पण्डितेनापि १।७१
पण्डितोऽपि स १।७२
पतद्भिर्वज्रनिर्घातै ७।५१
पताकाध्वजसंयुक्त २।१२३
पतितः सागरे यद्वद् ८।४४
पदार्थमात्रनिर्भासः १०।१७१
पद्भ्यामास्ये गुदे चाक्ष्णोः ७।१६१
पद्मकस्वस्तिकादीना १०।६४
पद्मपत्रं यथा तोयैः ३।४८
पद्मा पद्मावती भीमा ७।११०
पन्थानमुल्लिखद्भिश्च ७।४७
परदोषं परिज्ञाय ६।३३
परमाष्टगुणैश्वर्यै २।८२
परश्रियाभितप्यन्ते ६।६६
परस्त्रीद्रव्यसङ्कल्प ६।४
परित्यज्य यदा ७।२५१
परिमृज्य द्विराचम्य ११।१७
परिवित्तिः परिवेत्ता ६।४८
परिष्वजन्ते चात्युग्रां ७।१५३
पर्वतः क्षुरधाराख्य ७।१२८
पलत्रयं महारक्तं ८।६४
पलाशपद्मपत्रैवा १२।१९९
पश्चाद् बाहुकबद्धाश्च ७।६३
पश्य पश्य च ८।८८
पश्यामस्तद्बलं ७।९८
पातालं वितलन्नाम १२।१८
पातालसप्तकादूर्ध्वं १२।२१
पात्रे देशे च काले ४।५
पादशौचप्रदानेन ७।१५
पादाभ्यङ्गञ्च यः ७।१६
पादावसेचनं ११।८
पादौ स्पृशन्ति ये ११।४५
पायसन्दधि भक्तञ्च १।८८
पारदारिकचौराणां ६।८९
पारदारिकचौराणां ६।१०१
पार्श्वे चर्मसमायुक्तं २।४९
पाषाणं शतसाहस्रं ३।७६
पितॄनुद्दिश्य ४।१६
पिशुनः सर्वलोकानां ६।३१
पीडयन्त्यतिभारेण ६।७९
पीडितं सर्वरोगाद्यै ८।१३०
पीतेन शुद्ध्यते ११।७३
पीत्वा च पातकैर्मुक्तः ११।८३
पीत्वा भुक्त्वा च सुप्त्वा ११।४६
पुंसां भोगापवर्गार्थ १०।४०
पुण्यनानेन महता २।१८९
पुत्रदारादिसम्भारः १।६८
पुत्रमित्रकलत्रार्थं ७।२२३
पुत्रमित्रकलत्राणाम् ६।४९
पुत्रैरपि न भुञ्जीत ११।७४
पुनर्विदार्य चाङ्गेषु ७।१४२
पुरं सुलोम्नस्तत्रैव १२।११
पुराणं भारतं वेदाः १।६७

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

पुरार्द्धपञ्चमं कार्यं २।१४९
पुष्करद्वीपमध्ये च १२।२९
पुष्पैर्बहुविधैर्युक्तं २।१४५
पुष्पैर्यमनियमाथ ३।५८
पुष्पोद्यानैर्महारम्यै १२।६२
पुस्तकास्तरणन्दत्वा २।९१
पूजयन्ति शिवं भक्त्या १२।११३
पूजया विपुलं ३।६१
पूजयेत् बिल्वपत्रैश्च १।८७
पूजितं पूज्यमानं १।९५
पूजितं गन्धपुष्पाद्यै १२।२४८
पूर्णा नीलोत्पलैश्चान्या ।१२।६६
पूर्वाकाराश्च पुरुषाः ७।१६४
पूर्वोत्तराविरोधेन १०।३
पृथिव्यां प्रथमः स्कन्धः १२।४१
पृष्ठे नानीय जङ्घे द्वे ७।१७०
प्रकाशयति तेजोभिः १२।३४
प्रक्षीणाशेषपापस्य ३।६२
प्रजापतीन्द्रगन्दर्व ३।८
प्रजासु धर्मयुक्तास १।५३
प्रतीभूता विवस्त्राश्च ७।५९
प्रत्यक्षं वा परोक्षं ६।५९
प्रत्याख्यानमपि ४।८४
प्रत्यायूयाष्टाङ्गवादेन १।५८
प्रत्युत्थानाभि ४।८१
प्रत्यूषे तूर्यनिर्घोषः ८।१९२
प्रत्येकं यातनाश्चित्राः ७।२१९
प्रत्येकमतिदिव्येन १२।१२३
प्रदीपाक्षतसंयुक्त २।१७५
प्रदेयकालः कन्यायाः ८।१७२
प्रधानपरमाण्वादि १०।११
प्रधानाच्च भवेद् १०।४२
प्रबोधेऽपि कुतः ८।१६१
प्रभाकिरणपर्यन्तं १०।१०७

प्रभाभिभाषितं ५।३५
प्रभिद्यमानाः कुन्तैश्च ७।६९
प्रमत्तेन्द्रियवृत्तेश्च ८।१०८
प्रमादाधीतपाठस्य २।८
प्रलयान्ते ततः प्राप्य १२।२९६
प्रसवाच्च तुषं ८।९
प्रसादाभिमुखी १०।१७८
प्राकारान्तर्बहिर्दद्या २।१४०
प्राङ्मुखोदङ्मुखो २।१५९
प्राणस्यैव जयो योगः १०।१४६
प्राणायामः प्रत्याहारः १०।११३
प्राणायामाद् भवेत् १०।१७६
प्राणायामैस्त्रिसंन्ध्यञ्च ११।७५
प्राणायामैः सुसम्पूर्णः १०।१११
प्राणैर्विनिर्जिते देहे १०।१३२
प्राणो वायुः शरीरस्थ १०।११४
प्रातः पुरीषमूत्राभ्यां ८।१६२
प्रातः स्नाप्य पुनर्देवं २।१५७
प्रातिभः श्रावणो १०।१८४
प्रातिभादिषु क्षुद्रेषु १०।१९०
प्राप्नोति सुमह...२।१८४
प्रायेण श्रीमदालेपा ८।१९५
प्रार्थयन्ति च तान्देवा १०।१८५
प्रियङ्गुशिरीषाशोक २।१४२
प्रियङ्गुश्यामवर्णाश्च १२।८०
प्रेतीभूता विवस्त्राश्च ७।५९
बद्धाः परस्परं सर्वे ७।१७१
बन्धनं बालवत्सानां १२।१४६
बन्धनाश्च मोक्तव्या २।६१
बर्चोमूत्रसमुत्सर्गात् ८।११५
बलवर्णप्रसादश्च १०।१३४
बहिः कर्मकरा ३।८१
बहिरेकशिला नाम १२।३०
बहिर्योगोपचारेण ३।५७

बहुत्वेऽपि च शास्त्राणां १०।८
बहुभोजनसामर्थ्यं १०।१३३
बहुशोत्पाद्यते जिह्वा ७।१४८
बान्धवैः स परिष्वक्तः ८।१४४
बालभावे च मोहेन ८।१३८
बालसूर्यप्रतिकाशैः १२।१२०
बाह्येन वायुना ८।९६
बाह्येन वायुना देहं १०।११६
बीजस्येवाङ्कुरः ८।३०
बीजान्युत्पलपद्मानां १।८२
बुद्धौ सत्यां न ८।१०१
बृद्धभावे च जरया ८।२१२
बृद्धाः श्रृंखलया ७।६०
बोधयन्ति न यावत्ते ४।७०
ब्रह्मक्षत्रविशः शूद्रान् २।१८७
ब्रह्मघ्नश्च सुरापश्च ६।२५
ब्रह्मणो दिवसेनेत्थं १२।४९
ब्रह्मलोकात्परं ज्ञेयं १२।२२०
ब्रह्मलोकात्परिभ्रष्ट १२।२४०
ब्रह्मलोकाद् विष्णुलोको १२।५३
ब्रह्मविष्णुसुराः सव २।१८६
ब्रह्महत्यादिकैः ११।८१
ब्राह्मणं यः समाहूय ६।२७
ब्रह्मापि त्रिदशैः ८।१८३
भक्तिर्भावः परा ४।९५
भक्ष्यन्ते कृमिभिस्तीक्ष्णैः ७।१४४
भक्ष्यं भोज्यञ्च पेयञ्च ८।१३
भगवन् ! दर्शनात् १।३
भगवन् ! श्रोतुमिच्छामि १२।२
भगवँस्त्वत्प्रसादेन २।३२
भस्मनीव हुतं हव्यं ४।६०
भावनामात्रगम्यत्वा १०।९०
भावशुद्धिः परं ८।८६
भिक्षां सव्यञ्जनां दत्वा १२।१९३

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

भिन्दिपालैर्विभिद्यन्तः ७।७१
भुक्त्वा चान्नमभोज्यानां ११।७६
भुक्त्वा प्रमादतः ११।७१
भुक्त्वा भोगान् १।९३
भूतसिद्धौ भवेत्सिद्धि १०।१०२
भूमिभागे समे रम्ये २।१६
भूमिस्थमुदकं शुद्धं ११।४३
भूर्लोकतो भुवर्लोको १२।३७
भृज्यन्ते चातितप्तेषु ७।१४७
भृतिर्वृत्तिः कुसीदञ्च ८।२१५
भृशं बुभुक्षया पीडा ७।२१७
भोगतृष्णातुरं ८।५७
भोगभूमिः स्मृतः स्वर्गः ७।२४६
भोगयोगार्थिभि ३।२
भोगास्तादृग्विधा
भोजनं कल्पयेच्चैषा १२।२८७
भोजयेच्छ्रद्धया भक्त्या १२।२०५
भो भो चण्ड महाचण्ड ७।१०१
भो भो दुष्कृतकर्माणः ७।९१
भो भो नृपा दुराचाराः ७।९५
भृज्यन्ते चातितप्तेषु ७।१४६
मक्षिका केशसम्मिश्रं ११।४१
मक्षिकाभिश्च रौद्राभिः ७।४६
मङ्गलैस्तूर्यघोषैश्च २।३३
मणिमुक्तावितानैश्च १२।६०
मत्तमातङ्गगामिन्यः १२।८१
मध्यमांसरता नित्यं ६।७०
मध्ये मेरुः स्थितः १२।२७
मध्ववर्थी पर्वतं कश्चिद् १०।२७
मनः सर्वेन्द्रियाणाञ्च ७।२०६
मनसःपरमं स्थैर्यं १०।१७७
मनसा भिद्यते ८।८७
मनुष्यत्वे च विप्रत्वं ७।२४३
मनुष्यैः पशुभिश्चैव १२।३६
मनोजवै रसख्येश्च १२।५८
मनोवाजिनमत्युग्रं १०।१४३
मन्त्रं मुखसुखोच्चार्य १।२५
मन्त्रे षडक्षरे १।२९
मन्त्रौषधिनिधि १।५७
मन्त्रौषधिबलै ३।५०
मरणात्प्राथनादुःख ८।१५०
महता जनसङ्घेन २।५३
महता पाशुवर्षेण ७।५२
महाकायैर्महानासै १२।६९
महाजम्भहयग्रीव १२।१९
महाज्वाले च नरके ७।१६९
महातमः प्रविष्टस्य ८।१४२
महाधूलिविमिश्रेण ७।४९
महापद्मः सुवक्त्रश्च ७।११७
महापातकतुल्यानि ६।४४
महापातकिनश्चापि ७।२२७
महाप्रभावसंयुक्तैः १२।२२५
महामहोदधेर्यद्वद् १०।१८९
महामायी विलोमश्च ७।११६
महाब्रतधरायैका १२।२०९
महाविमानैः श्रीमद्भिः २।११०
महाशीतेन मरुता ७।५४
(महासिंहासनैर्दिव्यैः १२।६१ पद्यतः पूर्वं)
मांसास्थ्नामेकपिण्डेन ८।६५
मातुराहारवीर्येण ८।३७
मात्रानुस्वारसंयोग २।४२
मात्रास्तिस्रः समाख्याताः १०।८७
मानिनां क्रोधिनाञ्चैव ७।१७२
मानुष्यं यः समासाद्य ७।२३९
मारीचोग्रमहामारी ७।८६
मार्गन्दुःखमतिक्रम्य ७।२३६
मार्गेऽपि पुरतो गच्छेद् २।५६
मार्जनं वामहस्तेन ११।६
मार्जनोल्लेखनैः ११।४९
मार्ज्यमानः सदा ३।३४
मार्तण्डभानोः कुष्ठञ्च ८।२२४
माहात्म्यं वाचिकस्यैव १०।१६२
मिथ्यागमप्रवक्तुश्च ७।१४९
मिथ्या गुणैः स्वमात्मानं ६।२९
मिथ्या प्रवदतो ६।७४
मुखं नासा च ८।३३
मुच्यते सर्वपापेभ्यः ४।३८
मुण्डाश्च विकटाः १२।७२
मुद्गरैर्लोहदण्डैश्च ७।७०
मुशलोलूखलं यन्त्रं ७।१२९
मुहूर्तमपि जीवेत ९।४
मूल्येनाध्यापयेद्यस्तु ६।५७
मृगेन्द्रवदनाश्चान्या १२।७३
मृतश्चाहं पुनर्जातो ८।३९
मृतोपमश्च यच्छेत ८।१६०
मृत्युश्च तत्समीपस्थः ७।८५
मृदस्तिस्रः कराभ्यां ११।११
मृदुमध्याधिमात्रत्वा ३।८८
मृद्वारि तावदादेयं ११।२४
मेढीभूतो विमानानां १२।३९
मेरुसंस्थं क्षितौ १०।९९
यं प्राप्यातिपवित्राणि ८।६९
यं यं धर्मन्नरः १।४९
य एवं बालवत्सानां १२।१४८
य एवं भक्तितः कुर्या २।१०४
य एवं विरला गाश्च १२।१८१
यः करोति नरः पापं ७।२३१
यः करोति पुनः २।११
यः करोति स्वयं ६।१०३
यः कारयेन्महारम्यं २।१३२
यः कुर्यात् सकृदप्येव २।१७६
यः कुर्यादेतदखिलं २।९६

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यक्षरक्षःपिशाचाश्च १०।१६८
यच्छिवाधिष्ठितं १०।९५
यच्छ्रुत्वा जायते पुण्यं १।६६
यज्ञस्य हि शिरच्छिन्न ८।२२३
यज्ञाग्निहोमतीर्थेषु ४।१२
यज्ञेन देवानाप्नोति ३।४१
यतिमात्रोपकरणं २।९५
यत्पत्रं यन्त्रसूत्राद्यं २।८८
यत्रस्थं येन रूपेण १०।१०३
यथर्तुकानि बीजानि ८।७
यथा गिरिवराक्रान्तः ८।४३
यथा जात्यैव ८।७७
यथा ज्ञानं तथा ध्यानं ३।५२
यथा दीपो निवातस्थो १०।१७५
यथाऽनादिप्रवृत्तोऽयं १।३१
यथानादिप्रवृत्तोऽयं १०।१८
यथान्तःपुरचारेण ३।८२
यथान्तर्दन्तिनां ३।८३
यथान्तर्विष्ठया ८।६८
यथा प्रचोदितो १०।१३०
यथा भूः सर्वभूतानां ५।७
यथामरणां सर्वेषां २।८३
यथा यथा हि ४।३४
यथारण्ये गजः सिंहः १०।१२७
यथा वह्निर्महान् ३।४७
यथा शिवस्तथा २।१५
यथा शिवस्य नैवान्तः २।४
यथा षण्ढोऽफलः ४।६१
यथा समीपे दूरे च १०।३२
यथासम्भवसम्भूत १२।२६८
यथेष्टचेष्टा निःशङ्काः ६।१४
यथेह सर्वभूतानां ५।८
यथेहान्तश्चरा ३।८०
यदशेषैः शिवभक्तै १।९९
यदा न ज्ञायते मृत्युः ७।२५०
यदा प्रसन्नमेकाग्रं ३।२३
यदा निर्मांसतां प्राप्ताः ७।२१४
यदा शिवात्मकं १०।९७
यदि क्लेशेन महता ३।७५
यदि चेदं प्रमाणं १०।२१
यदि नाम न देयं ४।८०
यदि नाम न मुक्तिः १०।३०
यदि लुब्धाः शठा ४।७९
यदि वाऽपमृत्युर्न ८।१२८
यदुच्चनीचस्वरितैः १०।१६३
यद्दानं श्रद्धया पात्रे ४।९७
यद्धौतं ज्ञानसलिलैः ४।७
यद् बीजं जगतः १।८४
यद्यत्तत्त्वन्तदेवं १०।९८
यद्यथावस्थितं १।४३
यद्यन्तरा विपद्येत ३।८६
यद्यथावस्थितं वस्तु १।४३
यद्यर्थिनो नरा ४।७८
यद्वन्मन्त्रबलोपेतः ३।४९
यद्वा तद्वा परद्रव्य ६।९६
यद्वा तद्वा शिवायान्नं ४।३५
यद्वा यावत् स्थितं १०।१५१
यन्त्रेण पीडिता ८।५२
यः पश्येत् सर्वगं ३।६९
यः पीडामाश्रमस्थाना ६।५१
यः प्रदद्यात् द्विजेन्द्राणा ७।६
यः प्रदद्यात् महीं १।७४
यः प्रदद्यात्सुधबलं १२।१५१
यः प्रदद्यान्महीं पूर्णां २।१०७
यः प्राप्तमर्थिनन्दीनं ४।७७
यमलोकं व्रजंस्तेन ६।९८
यवाङ्कुरशरावाद्यै २।३९
यवाद्याः कणपर्यन्ताः ८।१०
यः शिवाश्रमधर्मस्थम् १२।२०६
यः शोधयेत् गवां १२।१२९
यश्च ग्रीष्मे गवां गोष्ठं १२।१२६
यश्च पापविशुद्ध्यर्थं १२।१७६
यश्च विद्याभिमानेन ६।२८
यश्चार्थपतिरुद्विग्नो ८।१६७
यश्चोतितमतिक्रम्य ६।८६
यः श्रद्धयार्चितं ४।८७
यः श्रीपर्णीसमुद्भूतं २।१०८
यः श्रीमत्पुस्तकवर २।८६
यः शृणोति शिवज्ञानं १।७५
यः स द्विजः प्रयत्नेन १२।१५०
यः सर्वज्ञः सुसम्पूर्णः १०।९
यः साम्रं दन्तुरं स्तम्भं १२।१३६
यः सौवर्णं सुसम्पूर्णं २।११२
यस्तत्र ज्ञानमासाद्य २।१३०
यस्ताम्रपात्रम् १२।२००
यस्तूलपूर्णविस्तीण १२।१८६
यः स्थानगात्रशुश्रूषां ३।३
यस्मात् पापेन ९।१२
यस्मात् सौख्यञ्च १०।१९७
यस्मादेवमतः कुर्यात् १२।२९७
यस्मिन् काले च ९।१३
यस्मिन् देशे वसेन्नित्यं १२।२६०
यस्मिन् यस्मिन् १०।१२३
यस्य यादृग् भवेत् ५।१०
यस्य यावद् भवेदायु ८।१३७
यस्य यावद् भवेद् २।७७
यस्यान्नपानपुष्टाङ्गः ७।२९
यः स्वयं क्रियते कर्म ७।९२
यः स्वयं मृष्टमश्नाति ६।७६
याचमानाश्च सलिलं ७।७२
याचमानश्च सलिलं ८।१४७
यातनांश्च महाचित्राः ७।१९८

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

यादृशं मन्यते ८।११३
यादृशोऽयं वृषेन्द्रः १२।११७
या रुद्रगणिकोत्पन्ना २।१७०
यावत् तत्पत्रसंख्यानं २।८७
यावत्तद्रोमसंख्यानं १२।१६२
यावत्तद्वस्त्रतन्तूनां २।९२
यावत्प्रमाणं स्वादूदं १२।५
यावत्स्यात्तण्डुलादीनां १२।१९२
यावत् स्वस्थं शरीरं स्वं ७।२४७
यावदक्षरसंख्यानं २।७८
यावन्तः कर्मयज्ञाः १०।१६१
युक्तञ्चैतद्गुणैः १०।२५
युक्तनिद्रावबोधश्च १०।६०
युक्तास्तद्भूतकैः क्षुद्रैः ६।६४
युगपत् पूजितास्तेन ४।३९
युञ्जत्यनेन पुरुषः १०।५४
युद्धे बाहुसहस्रं ८।१७७
यूकापनयनं धूपं १२।१४७
ये कुर्वन्ति गवां १२।९५
ये कुर्वन्ति नमस्कार ५।५३
ये गीतनृत्यं ५।१९
ये गृह्णन्ति परद्रव्यं ७।१९९
ये गोब्राह्मण कन्यानां ६।६५
ये चापवादं ४।५३
ये चापि वृत्तिभृतकाः २।१६७
ये चान्यासक्तहृदया ५।१५
ये ताडयन्ति गाश्चैव ६।७८
ये त्यजन्ति शिवाचारं ६।१६
ये त्विहागन्तवः ८।१२७
ये द्विजाः प्रतिगृह्णन्ति ६।८८
ये द्विषन्ति महादेवं ६।८
ये निन्दन्ति महात्मान ७।१९४
ये पापाभिरताः ६।६८
ये पुनः क्रूरकर्माणः ७।८०
ये पुनः क्रूरकर्माणो ७।३५
ये पुनः सर्वभावेन ७।२५७
ये भग्नक्षतरोगार्तान् ६।८०
ये भार्यापुत्रमित्राणि ६।७५
येऽभ्यस्यन्ति शिवज्ञानं १०।१६
ये मनागपि देवेशं ७।२५५
येऽर्चयन्ति शिवं भक्त्या १२।१८२
ये वृषाः साधुभि १२।१७१
ये शिवज्ञाननिरतान् ४।५०
ये शिवज्ञानवक्तारं ६।१०
ये शिवाय गुरोर्वापि १२।९७
ये शिवायतनाराम ७।१७९
ये शिवारामपुष्पाणि ७।१९२
ये शिवाश्रमतीर्थानि १२।१८३
ये श्रृण्वन्ति गुरोर्निन्दां ७।१८२
येषां द्विजेन्द्रवाहित्री ७।२५३
ये सत्यस्मिन् ८।१०३
ये सम्प्राप्ताः ५।३९
ये संश्रिता ज्ञानमयीं १०।१९८
योगधर्मः सुसारत्वा १२।२३६
योगं प्रवेदयिष्यामि ५।४१
योगसिद्ध्यैकदेशोऽपि १०।४७
योगिनं ये द्विषन्त्यज्ञाः ४।४८
योजनानां ध्रुवात्कोटि १२।४६
योजनानान्तपोलोक १२।५१
योजनानां महीपृष्ठादुर्ध्वं १२।४०
योजनानां सहस्राणि १२।३३
योनिकोटिसहस्रेषु १२।१४३
योऽनुगृहीतमात्मान २।१९६
यो यं स्थानमनुप्राप्त ५।५१
यो वाऽन्यः पुरुषः २।७५
योऽशुद्धमात्मनाधीत्य २।६
यौवने कामरागाभ्यां ८।२११
रक्तपीतैश्च कुसुमैः १२।१५३
रक्तं मांसं वसा ७।२१
रक्तमाल्याम्बरधरं ७।८४
रक्तशाल्यन्ननैवेद्यः ४।२५
रक्तो मूढश्च ८।९९
रक्षस्सु षोडशकलं ५।४३
रजस्वलाया योनौ च ६।६१
रजःस्वलासूतिकाद्यै ११।३०
रज्जुभिर्वेष्टिताङ्गाश्च ७।१७३
रसायनतपोजप्य ८।१३२
रसालां सुघनां ४।३२
रसेन तेन ता ८।२१
रागाद्युपशमात्पुंसः ३।३०
रागद्वेषादिभिर्दोषैः १।४४
रागद्वेषानृतक्रोध १।६४
राजतं ताम्रकास्यं वा १२।२६७
राजाग्निजलदायादा ८।२१३
राज्यलोभेन मोहेन ७।९६
राज्येऽपि हि महद् दुःखं ८।१७४
राज्ञश्च विषये यस्य १२।१७३
रुद्रेण त्रिपुरं दग्धं ८।२३०
रुद्रो ब्रह्मा च विष्णुश्च १२।११३
रूपव॰प्रिमा॰ाद्यैः १०।१०९
रूपान्वितं विरूपं ४।४६
रोगिणो नोद्विजेत् २।१९५
रोगैर्नानाविधैर्यानि ८।१२५
रोचनाचन्दनाद्यैश्च २।२६
रौप्यं सुवर्णपात्रं वा १२।२०१
रौरवः प्रथमस्तेषां ७।११४
रौरवाद्यमवीच्यन्तं ७।१३३
रौरवे रोदमानाश्च ७।१६०
लतावितानगृहकैः २।१४६
लम्बनैः सूत्रदामैश्च २।२०
ललाटे चाङ्कुशेनान्ये ७।६२
लोकद्वयेऽपि कर्तव्यं ३।३८

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

लोकद्वयेऽपि यत्सौख्यं ९।३
लोकालोक इति १२।३२
लोकालोकावसानोऽयं १२।३५
लोके ख्यातिं ५।२०
लोहकुम्भे यथा न्यस्तः ८।४५
लोहकुम्भे विनिःक्षिप्ताः ७।१६६
लोहदण्डश्च सुमहा ७।२०४
लोहोडुपेन ४।६२
वक्ता श्रोताऽनुमन्ता ४।५५
वदनान्तः प्रविन्यस्तं ७।१७८
वरदाभयहस्तञ्च ५।३८
वरन्न दत्तमर्थिभ्यः ४।८५
वर्तमानान्यतीतानि ८।१५४
वर्द्धते पुत्रपौत्रैश्च २।७३
वद्धाः शृत्त लया ७।६०
वर्षकोटिशतं दिव्यं १२।१९५
वर्षाशीतातपैर्दुःखं ८।२०६
वलीपलितखालित्यैः ८।११८
वंशेष्टकाशिलाकाष्ठैः ६।७१
वसायाः पलानि ८।६३
वस्त्रशौचं प्रवक्ष्यामि ११।१९
वस्त्रधान्यादिराशीनाम ११।३६
वाक्यलिङ्गा हि वक्तारः १०।२२
वाचकाय प्रदातव्या १२।२८९
वाचनान्ते जगच्छान्ति १२।२८५
वाचं नियम्य यत्नेन ११।४
वाच्य शिवोऽप्रमेयत्वा १।३०
वातपित्तकफादीनां ८।१२३
वामनैर्जटिलै १२।६९
वायुना धाम्यमानो ८।१७
वाराणसी कुरुक्षेत्रं ४।८९
वाह्यमानाना् वृषान् १२।१७५
विंशतिः कोटयोऽष्टौ १२।४७
विकत्थन्ते महात्मानं ४।५२
विकारयुक्तमव्यक्तं १०।७६
विक्रीणन्ते च ६।१८
विघ्नालक्ष्मीविशुद्ध्यर्थ ११।५९
विघ्नेशं सोमनन्दिञ्च १२।११६
विचित्रवस्त्रसञ्छन्नं २।४७
विचित्रा भूमयस्तत्र १२।७५
विचित्रकुसुमाकीर्णं २।१०१
विज्ञायाक्षरतन्मात्रं १।७०
विण्मूत्रशुक्रादिग्धानां ११।२३
वितानध्वजमालाभि १२।१६१
वित्तं चित्तानुसारेण ४।८२
विदलालाबुपात्राणा ११।२७
विद्याकोषगृहस्यापि २।१२१
विद्यादानञ्च १।७
विद्यादानं प्रवक्ष्यामि २।१३
विद्यादानोक्तविभवैः २।१५३
विद्यादानोपचारेण १२।२७४
विद्यामण्डलकं कृत्वा २।१७८
विद्यामण्डलकं वृत्तं २।९९
विद्यासिंहासनं २।२३
विद्यासिंहासने रम्ये १२।२६५
विधिवाक्यमिदं १।४१
विनयाचारयुक्तानां ६।१००
विनायकाश्च नश्यन्ति २।७२
विन्यस्य पूर्ववदनां १२।११५
विप्रागौर्मक्षिकाश्चाजा ११।५२
विभक्तावयवः स्पष्टः ८।३६
विभिन्नाश्चोदरे चान्ये ७।६७
विमानयानैः श्रीमद्भिः २।८१
विमुक्तिप्रत्ययः १०।५३
विमोहयन्ति सम्पत्सु ८।१६६
विवाहे विस्तरं दुःखं ८।१६९
विविधा व्याधयः ८।१२९
विशुद्धकायकरणाः १२।२२९
विशुद्धः साधनैः ३।५६
विष्ठापूर्णे तथा कूपे ७।१४३
विष्णुलोकाच्च परतः १२।५४
विष्णुलोकात्परं स्थान १२।२२१
विष्णुलोकाद् ३।७
विष्णोश्च जन्ममरणं ८।२२९
विसर्गकाले शुक्रस्य ८।२७
वृक्षा पुष्पाङ्गपत्राद्यै १।९४
वृतं शिष्यैः प्रशिष्यैश्च २।१५१
वृत्तिवृत्तिमतो १०।१३८
वृषपृष्ठेन गच्छन्तं १२।१७०
वृषाणां पृष्ठमारूढा १२।१६९
वृषाणां वृषणौ ये च ६।८१
वेणुकुन्तादिनिगडं ८।२०८
वेदघोषैश्च विविधैः २।४५
वेदे शिवागमे १।३६
वैद्यं विना निराक्रन्दाः १०।१४
व्रतानि दानानि तपांसि ३।४०
व्यञ्जनानि विचित्राणि ४।२७
व्यस्तैः पदैरुपेतस्य २।९
व्याधीनाम्भेषजं १।३२
व्याधीनाम्भेषजं १०।१९
व्यायामोद्वर्तनाभ्यङ्गं ७।१८०
व्युत्क्रमेणापि मानुष्यं ७।२३८
शक्तिशुलाङ्कुशकराः ७।८७
शनैरुत्थापयेन्मन्त्र १०।१६४
शनैः शनैस्तथा १०।१२९
शरद्ग्रीष्मे च मध्याह्ने १२।१८०
शरयन्त्रासनासीनं २।४०
शरवत्पीड्यमानस्य ८।५०
शरीरं रथमित्याहु १०।१४१
शरीराभ्यन्तरगतैः ७।१७५
शरीरे सति संक्लेशैः ३।२८
शान्तितोयेन राजानं २।६६

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

शान्त्यर्थमेकमध्यायं २।६४
शिलेष्टकामृण्मयं २।१२२
शिल्पिनः कारुका ६।८५
शिरस्नानं प्रकुर्वीत ११।५४
शिवं सम्पूज्य २।१४
शिवज्ञानकथाक्षेपं ६।१९
शिवज्ञानमिदं शान्तं ११।८६
शिवज्ञानस्य कालेन २।७
शिवज्ञानानि १।३९
शिवज्ञानाभियुक्ताय २।९३
शिवज्ञानाभियुक्ताय २।१०९
शिवदासत्वमापन्ना २।१६८
शिवधर्माः शिवप्रोक्ताः १।१०२
शिवनिन्दा गुरुनिन्दा ६।११
शिवपुण्यमहिंसाद्य १।१००
शिवप्रव्रजितमं शान्तम् १२।२०३
शिवभक्तः समुत्तार्य १।९१
शिवमण्डलकाद्येन २।१७९
शिवमात्मनि पश्यन्ति ३।६६
शिवमुद्दिश्य निर्वापं १२।१९१
शिवयोगिशरीरे ४।४७
शिवयोगी गृहे यस्य ४।११
शिवयोगिनमायान्तं ४।४३
शिवलोकाद्वहिर्ज्ञेय १२।२१७
शिववाक्यप्रवक्तारं १।४७
शिवविद्यागुरूणाञ्च २।१८०
शिवविद्याविमानञ्च २।४६
शिवं सम्पूज्य विशुवे १२।२४६
शिवाग्निगुरुनैवेद्य ४।२२
शिवाग्निगुरुपूजा ११।६८
शिवाग्निगुरुपूजाभिः ४।२१
शिवाग्निगुरुविप्रेभ्यः ४।१८
शिवायतनपर्यन्त २।१७१
शिवायतनपर्यन्त ७।२०२
शिवायतनमासाद्य २।६२
शिवायतनसंस्थानां ४।९२
शिवाय सर्वपाकाग्रं ४।१७
शिवाष्टगुणमैश्वर्यं २।५
शिवाष्टशतजप्तेन ११।६५
शिवाश्रमवनस्थम् १२।२०७
शिविकाश्वप्रदानेन ७।८
शिवेनाधिष्ठितं १०।११०
शिवधर्मोत्तरं शास्त्रं १२।२६४
शिश्ने सवृषणे बद्धं ७।२१२
शीतेन दुःखं हेमन्ते ८।१६८
शुक्रशोणित ८।६७
शुक्लकृष्णपरः ३।५५
शुक्लाम्बरधराः सर्वे २।५८
शुचिना तोरणङ्कार्यं ११।२१
शुचिराकरजन्द्रव्यं ११।५१
शुद्धस्फटिकसंङ्काशं ५।३७
शुद्धस्फटिकसङ्काशं १०।१०४
शुद्धस्फटिकसङ्काशं १२।१९८
शुभाशुभफलञ्चात्र ५।९
शुभाशुभफलं तत्र ७।३
शूद्रोच्छिष्टस्य पात्रस्य ११।३१
शृङ्गास्थिदारुदन्तानां ११।३४
शृङ्गे पुच्छं प्रधानाया १२।२५१
शेषाणाञ्च यथाशक्ति १२।२९०
शोभितं सितमृत्पात्रै २।२१
श्रद्धापूर्वाः सर्वधर्मा १।१७
श्रद्धा धर्मः परः १।२०
श्रद्धाप्रधानं विज्ञेयं ४।९९
श्रद्धामातेव जननी ४।९६
श्रीकण्ठनाथं वरदं १०।९२
श्रीपर्वतो मानसञ्च ४।९०
श्रीमच्छिवपुरे ५।४७
श्रीमद्दण्डासनं वापि १२।२६६
श्रुतञ्चिन्तामयं ३।१८
श्रुताद् विवर्द्धते ३।१९
श्रुतिमात्ररसाः १।१८
श्रुत्वानुमोदयेत् पुण्यं १।९८
श्रुत्वैतत्परमं गुह्यं १२।१
श्रुत्वैव पापसम्पूणा ७।२२२
श्रूयतामभिधास्यामि १२।३
श्रृणुयादेकचित्तश्च २।१०६
श्रृणोति यत्र सततं १२।२९९
श्रोतारश्च शिवज्ञान १२।२७६
श्लोकार्द्धं शिवज्ञानस्य २।१०७
श्वेतमन्दारविजय २।१४३
षडशीतिसहस्राणि ७।३६
षड्विधाहारभेदेन ८।१२
षष्टिकोदननैवेद्यैः ४।२४
षष्ठी तरलघोराख्या ७।१०८
संस्कारेषु च सर्वेषु ११।७०
संस्कृतेनापि किन्तेन १।६५
संस्कृतैः प्राकृतैर्वाक्यैः २।३
संसारपङ्कनिर्मग्नं १।६०
संसारबीजमज्ञानं ३।२६
संसारसागराद् १।१४
संहतानाञ्च द्रव्याणां ११।३५
संहृतः प्राणसञ्चारः १०।६९
स एव लोके परमं १२।१०६
स एव वन्द्यः १०।२०१
सकलः स तु तत्त्वज्ञः १०।५२
स गोत्रत्रिंशकोपेतः २।१६३
सङ्कटः सुविशालश्च ७।१२५
सङ्कटेन विविक्तेन ८।५८
स चागर्भः सगर्भश्च १०।१३५
स चैव हि यथा हस्ती १०।१२८
सति श्रोतरि वक्ता ४।५४
सत्कार्यकरणोपेताः १०।४१

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

सत्यं वक्तुमशेषतो ९।१५
सत्यलोकस्तपोलोकात् १२।५२
सत्यामागमवार्ताया ३।७४
सत्त्वोपरि गुणातीतं १०।७८
सद्बीजपूरककरं १०।१०६
सद्बीजमुषरे ४।५९
सद्बीजं सर्वविद्यानां १।२६
सद्भार्यापुत्रमित्राणि ८।१३४
सन्धयो ये च गात्रेषु ८।३५
सन्मार्गौषधदृष्टान्तैः १०।३४
सपिधानैर्गवाक्षैश्च १२।१०८
सप्तभौमेऽपि भवने ८।१९१
सप्तभौमैःपुरवरैः १२।१२१
सप्तविंशतिमः शान्तः १०।४५
सभायतनतीर्थेषु १२।२७५
समस्तदुःखनिर्मुक्तः २।१९३
समस्तदुःखनिर्मुक्तः ८।२३४
समस्तानि च शिल्पानि १०।१८८
समस्तेन्द्रियवृत्तिश्च १०।१३७
समित्कुशेन्धन २।१३७
समुत्क्षिप्यानयेद् भक्त्या २।५०
सम्पन्नमश्नाति ददाति १२।१०४
सम्पूज्यमानं विधिना १।९७
सम्पूर्णं पूर्वविधिना २।४३
सम्प्राप्य तत्पदं सिद्धाः १२।२२८
सम्मानमपमानेन ८।११७
सम्मार्जनाञ्जन ४।२०
सम्मोहनास्थिभङ्गश्च ७।१३०
सर्वकामसमृद्धात्मा ७।१७
सर्वकामसमृद्धेन ७।१३
सर्वज्ञः परिपूर्णश्च १२।२५७
सर्वज्ञश्च तनुं त्यक्त्वा १०।१९३
सर्वज्ञः परिपूर्णत्वाद् १।४२
सर्वज्ञाः सर्वगाः ५।४०
सर्वतीर्थाभिषेकस्य ११।६१
सर्वपापविनिर्मुक्तः १२।१३७
सर्वप्राणेन महता ७।१०३
सर्वाभिभासकं ५।५०
सर्वमाभरणम्भारः ८।१९३
सर्वमेतज्जगत्पूतं ८।८१
सर्वर्तुकगुणोपेतं २।१४
सर्वत्रावस्थितं ये ३।६८
सर्वपापविशुद्ध्यर्थं ११।८४
सर्वरत्नचितैर्दिव्यै १२।५६
सर्वलोकोपकारार्थ १।७९
सर्वलोकोपकारार्थ १२।२८२
सर्वस्वं जीवितं १।२१
सर्वार्थसाधकं ज्ञानं १०।७
सर्वाधिपत्यमेव ५।१२
सर्वाभिभासकं ५।५०
सर्वायतनपूजाञ्च २।५५
सर्वाशुचिनिधानस्य ८।७४
सर्वाश्मकटकोपेतं २।११५
सर्वेनीचासनाः शान्ता १२।२७७
सर्वेन्द्रियाणामप्येवं ७।१८५
सर्वेऽपि तिष्ठन्ति महान्तकालं १२।११४
सर्वे शिवाश्रमाः ४।९१
सर्वेषामेव दानाना ७।१९
सर्वेषामेव देशानामयं ७।२४४
सर्वेषामेव यज्ञानां ३।५४
सर्वेषां शिवभक्तानां ५।२८
स विधूयाशु पापानि १२।१२१
स वै बहिर्यथा १०।१२८
सशिष्यस्तं प्रणम्येश २।१५९
सहस्रभौम ५।२७
सहस्रयोजनं तेषां १२।७
सान्तःपुरपरिवारः २।८०
सार्द्धाभिस्तिसृभि ८।६०
सिंहारुढां महादुर्गां १२।११४
सितं वितानं चित्रं २।१९
सितपङ्कजमध्यस्थं १०।१०५
सितपद्मसमाकीर्णे २।२२
सितरक्तादिभिश्चूर्णैः २।१००
सुखाभिलाषनिष्ठानां ८।१९९
सुगाढं हस्तयोर्बद्धा ७।१३६
सुतप्तबालुकायाञ्च ७।१६२
सुतप्तलोहशयन ७।१२६
सुतप्तवज्रलेपेन ७।१७७
सुतीक्ष्णक्षारतोयेन ७।१७४
सुपक्वैर्वंशविदलैः १२।१०९
सुरासुरैर्मथ्यमानात् १।७७
सुरूपः सुभगः शूरः १२।१२५
सुविचित्रैर्महायानै २।१६४
सुवीथ्यः पुरतः कार्यं २।१३५
सुशीतलेन तोयेन १२।१९६
सुस्निग्धान्नाल्पभोजी १०।५९
सूचीभिरग्निवर्णाभि ७।१८९
सूचिभिरग्निवर्णाभि ८।४६
सूचिभिर्भिन्नसर्वाङ्गा ७।१५७
सूत्रेण सुमितङ्कृत्वा २।१७४
सूर्यतेजःप्रतीकाशै ३।४
सूर्यायुतप्रतीकाशं १२।५५
सृष्ट्यन्तरे पुनः प्राप्ते २।१३१
सोपलिप्ते सुसंमृष्टे १०।६२
सोपवीतः समाचम्य ११।५६
सोमस्य मानसं ५।४५
स्कन्दं शक्तिधरं ५।३४
स्कन्दस्य भगवत्याश्च ५।४८
स्कन्दस्थानात् परं १२।२२२
स्कन्धः परावहः षष्ठः १२।४४
स्कन्धात् स्कन्धं नयन् ८।२२०

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

स्त्रियायासितदेहस्य ८।१११
स्त्रीपुंसोर्यौवनं ८।११९
स्थपतिः स्थापका २।१६६
स्थानपञ्चकमित्येतद १२।२३१
स्थानप्राप्तिः पुरे तुल्या ५।११
स्थानसंस्कारपूजाञ्च ६।१५
स्थाने सुसंस्कृते रम्ये २।६३
स्थाप्य पुष्पं गृहस्यान्ते २।२५
स्थावरा विविधाकारा ७।२३४
स्थितः शिवाश्रमे १०।६१
स्थित्यर्थं मनसा १०।९४
स्थित्वा मन्वन्तरन्तत्र १२।४८
स्नानवस्त्रं समुत्सृज्य ११।५५
स्नापयेद् गन्धतोयाद्यैः २।१५४
स्नायोः शिरास्तथा ८।२४
स्पर्शलोभेन ये मूढाः ७।१८६
स्पृष्ट्वा तु गावः १२।१०३
स्फटिकेन्द्रनीलवर्णाः १२।७६
स्मृत्वात्मदेहस्रोतांसि ८।७५
स्मृतिभ्रंशात्ततस्तस्य ८।९८
स्रुवादिचरुपात्राणां ११।३३
स्रोतांसि यस्य ८।७३
स्वकीयान् परकीयान् वा १२।१३८
स्वजातीयाद् भयं प्रायः ८।१७५
स्वदेवताप्रणीतेन १२।२३२
स्वदेहायतनस्य १०।७२
स्वदेहाशुचिगन्धेन ८।८०
स्वपचः चाण्डलः पतितः ९।९ गद्यम्
स्वपक्षरागमुत्सृज्य १०।२४
स्वयमत्रैव भुञ्जीत २।६८
स्वर्गनारकिणां १।१३
स्वर्गानारकाश्च ९।११ गद्यम्
स्वर्गापवर्गफलदं १।१६
स्वर्गापवर्गलाभाय ७।२४१
स्वर्गापवर्गसिध्यर्थं १।६३
स्वर्गेऽपि हि कुतः सौख्यं ८।१९६
स्वसिद्धान्ताविरुद्धेन १०।२
स्वस्ति वाच्यं ततश्चाग १२।१२०
स्वाध्यायश्च जपः ३।१३
हत्वा च पक्षिणः ११।६६
हनुमानपि सूर्येण ८।१८०
हरन्ति ये च ६।१२
हरिब्रह्मादि लोकेषु १२।१२५
हरिहिरण्यगर्भाद्य १२।२२६
हस्तपादललाटेषु ७।२०९
हस्तपादा घनैस्तेषा ७।२००
हा तात ! मातर्हा ८।१४३
हालाहलं विरूपञ्च ७।१३१
हिंसादिदोषमुक्तत्वाद् १०।७४
हिंसादोषविनिर्मुक्ताः ५।२
हिक्का श्वासः १०।१२१
हिमवान् हेमकूटश्च १२।२६
हीनमध्योत्तमफलं १०।५
हृत्पद्मे प्रतिबद्धाश्च ८।२०
हृद्यान्यप्यन्नपानानि ८।७०
हे जनाः ! किन्न ८।७१
हे नराः ! किन्न ८।१३५
हेमन्ते तु दिवाकाशे १२।१३३
हेमरत्नचितं दिव्यं २।४८
हेमरत्नचिता वाप्यः १२।६३
हेमरत्नास्वनागेन्द्र ७।२२
हेमाङ्गुलीयकपाणिश्च २।३४
हैमराजतकौपं वा १२।१५७

***

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

परिशिष्ट - १ क पाण्डुलिपि

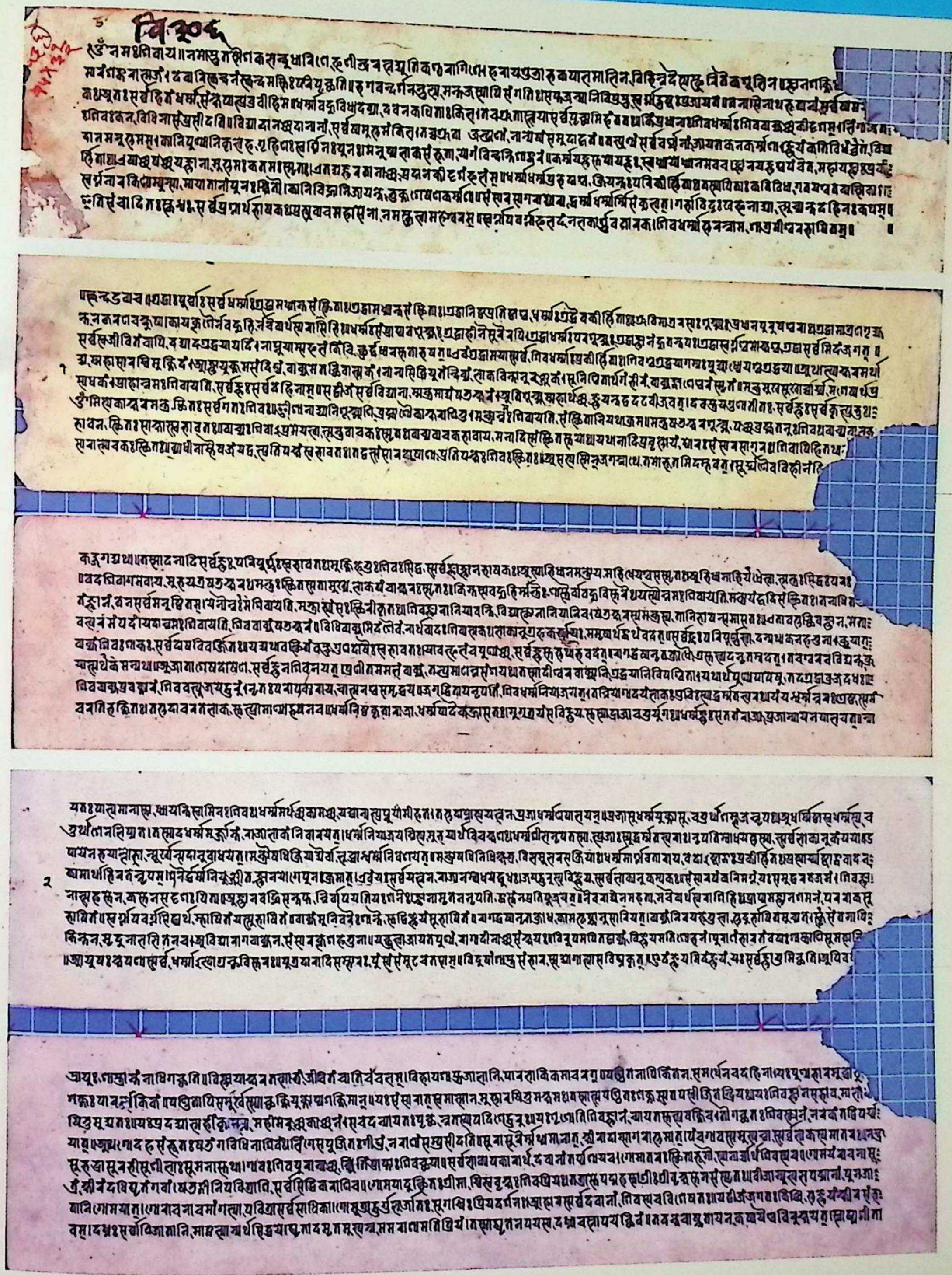

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

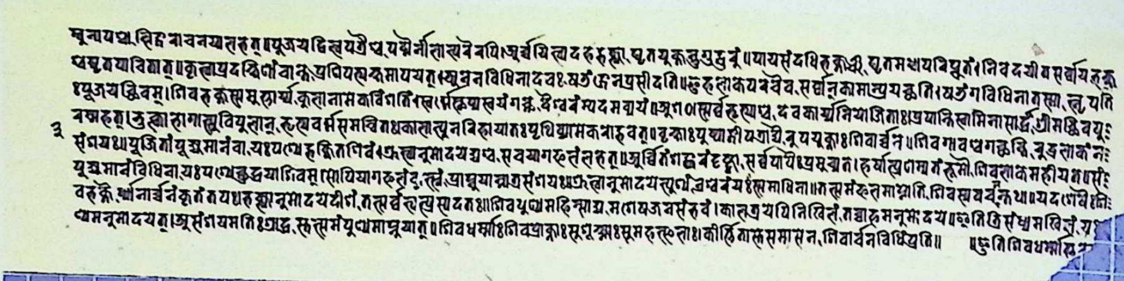

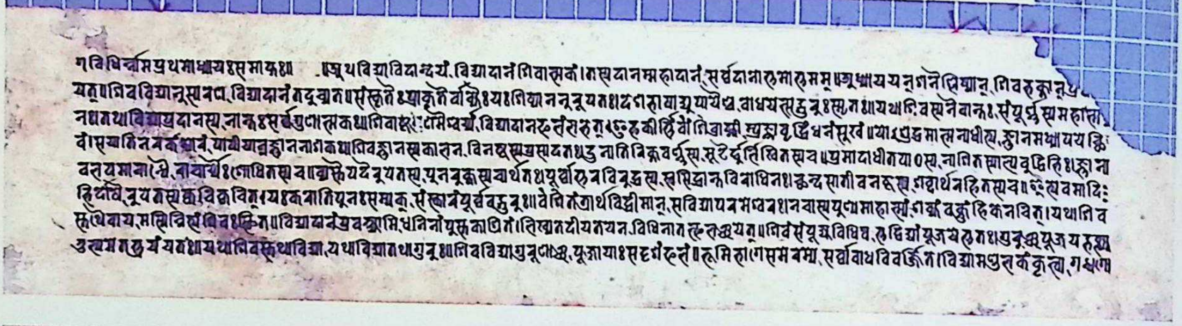

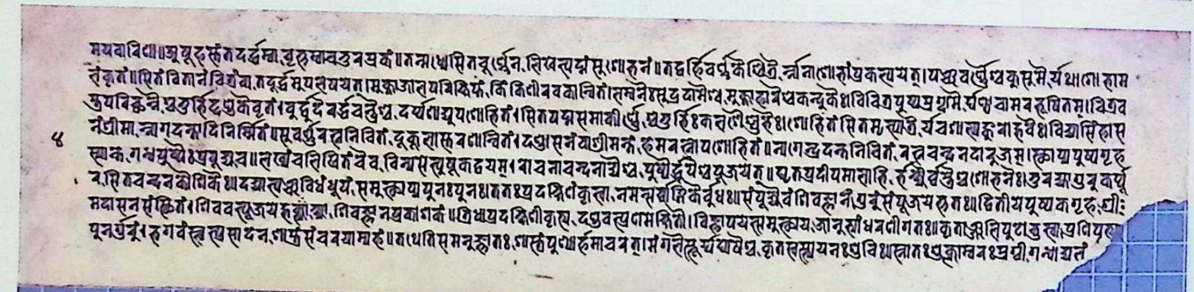

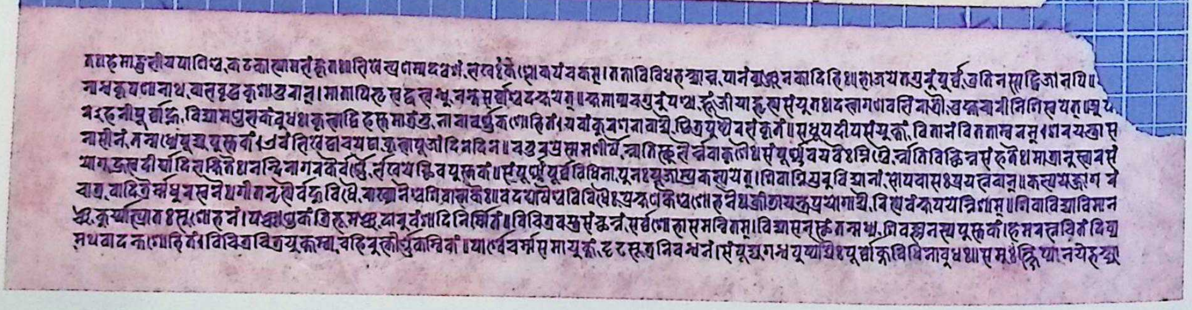

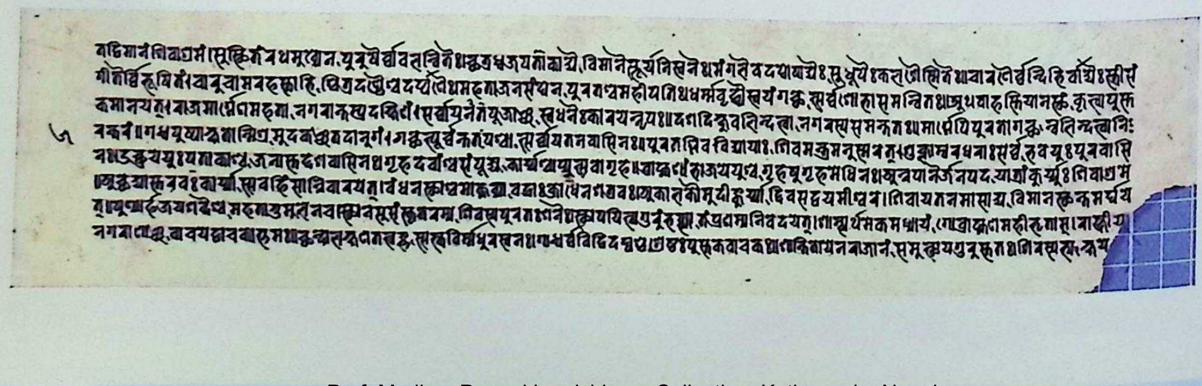

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

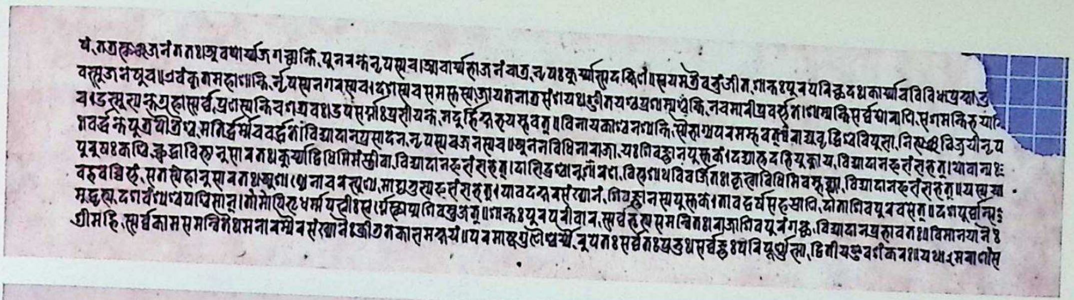

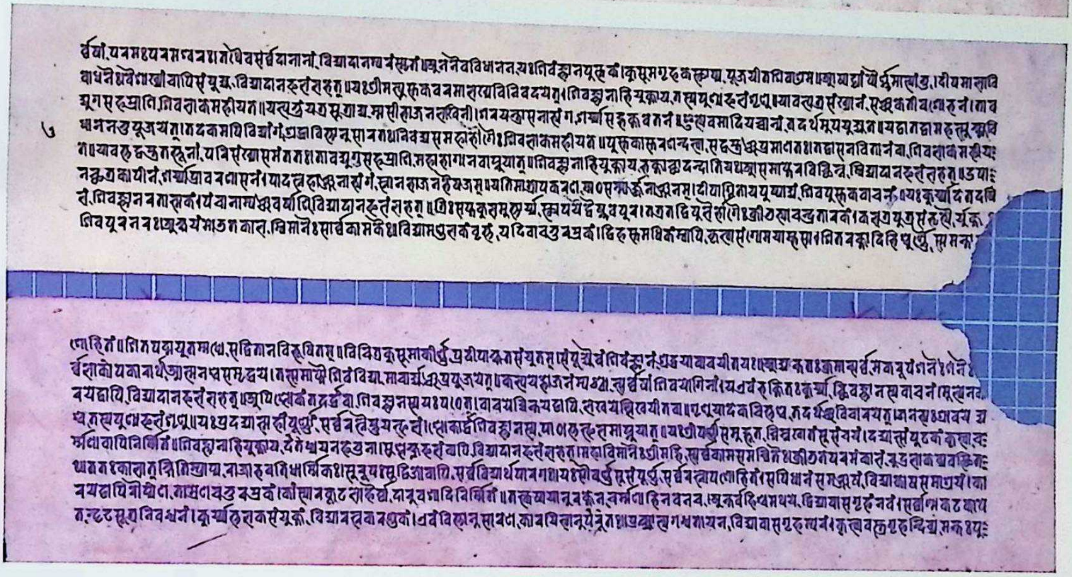

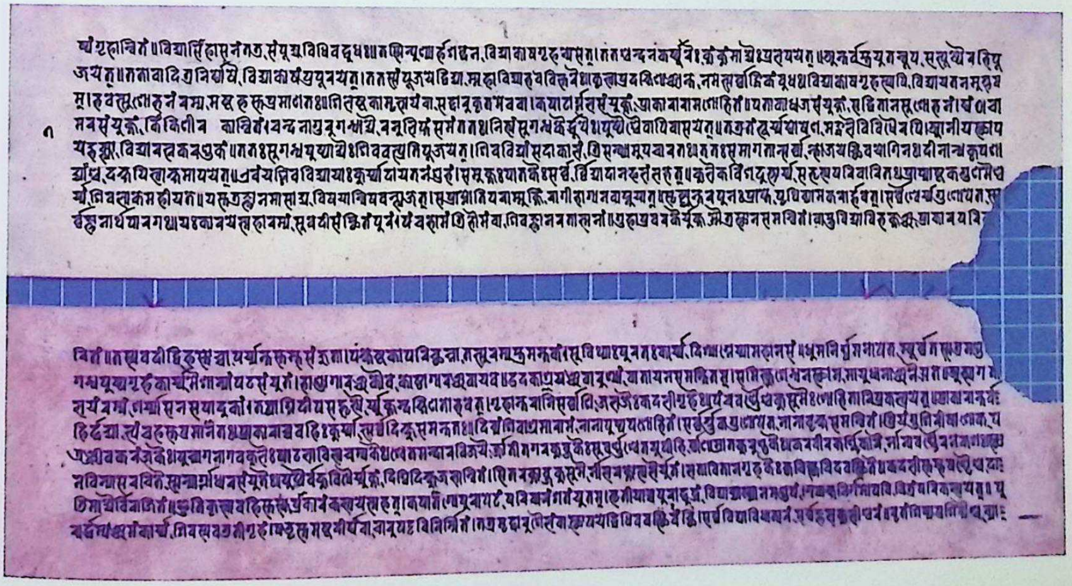

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

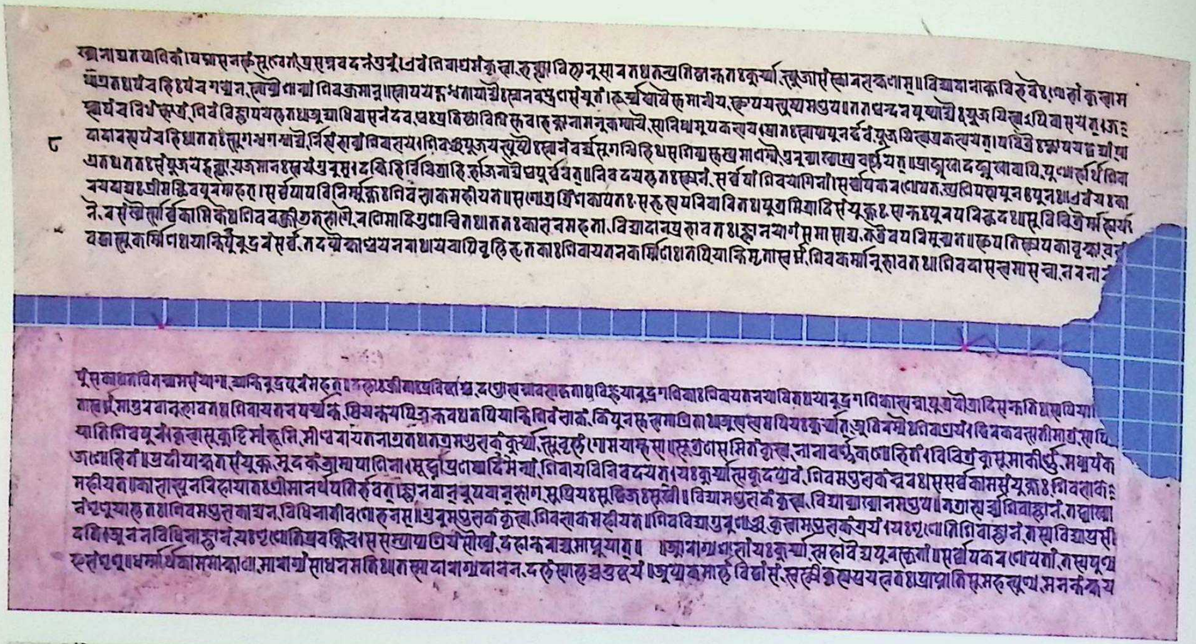

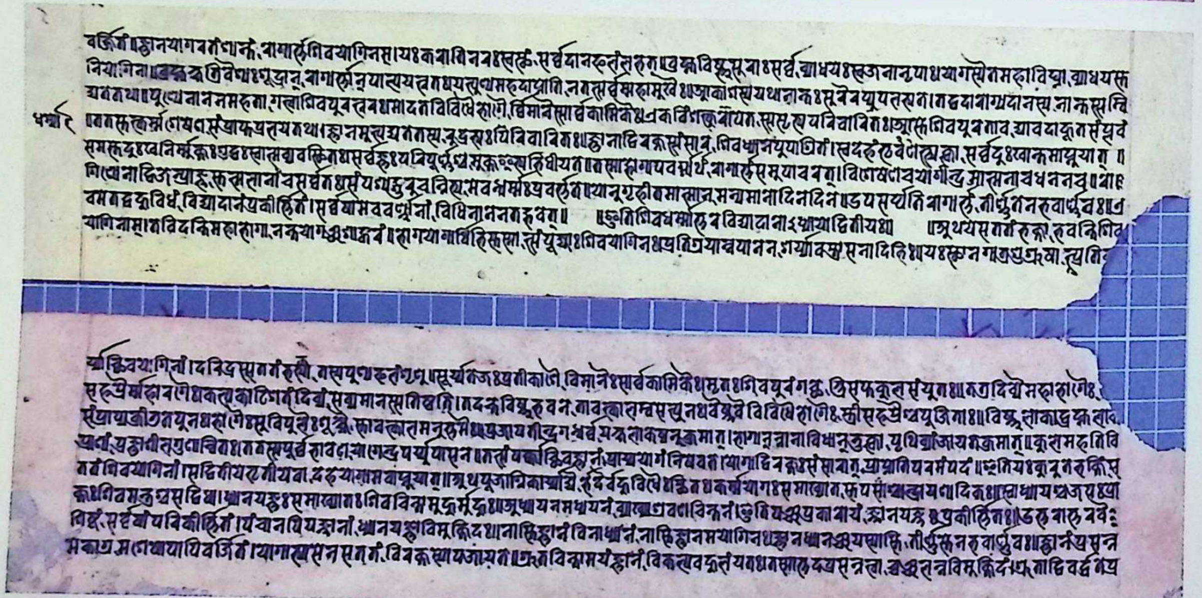

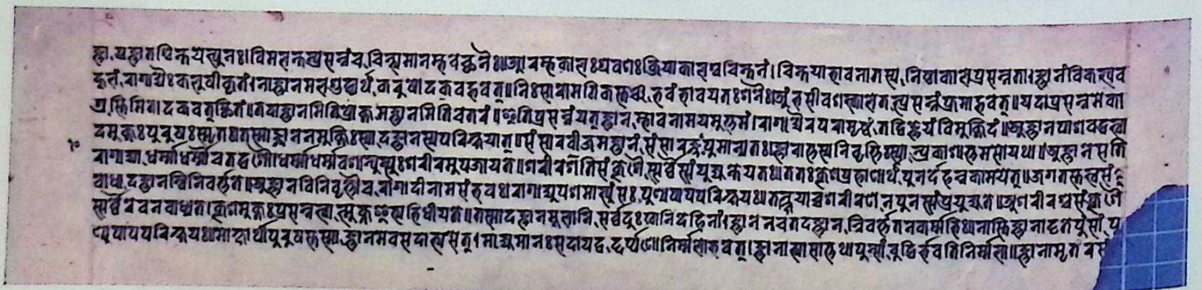

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

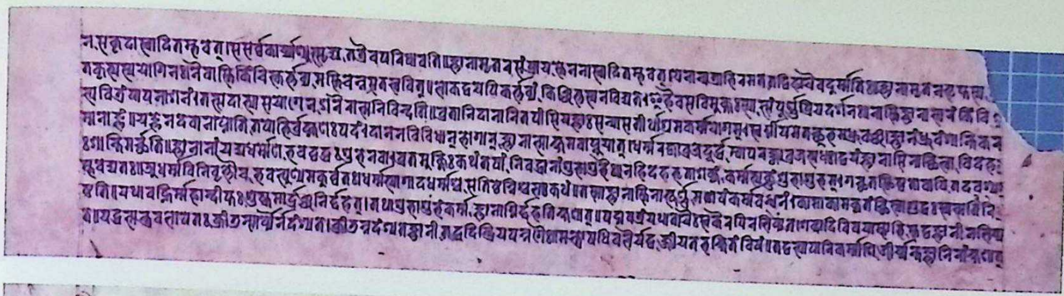

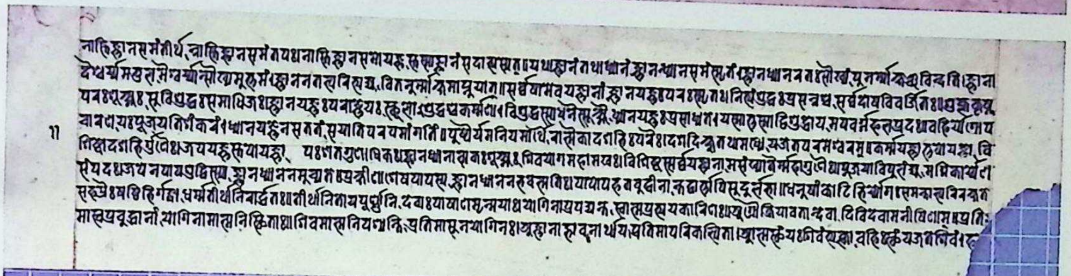

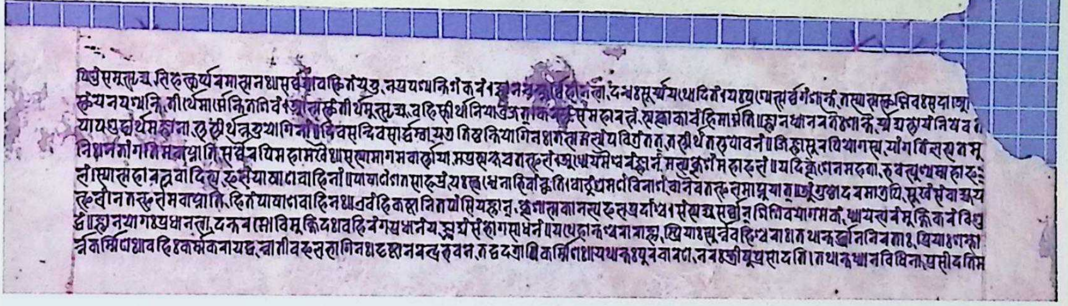

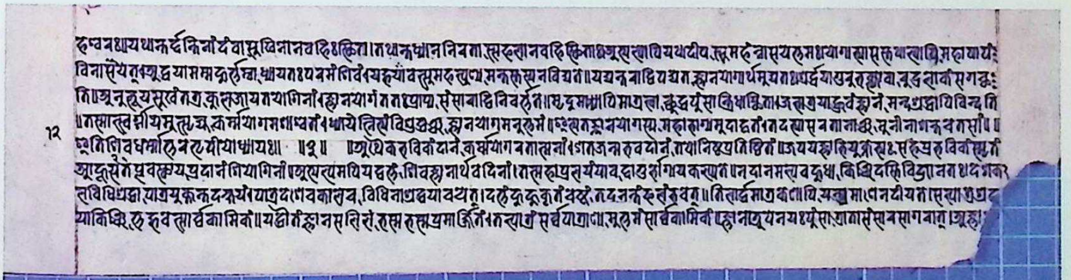

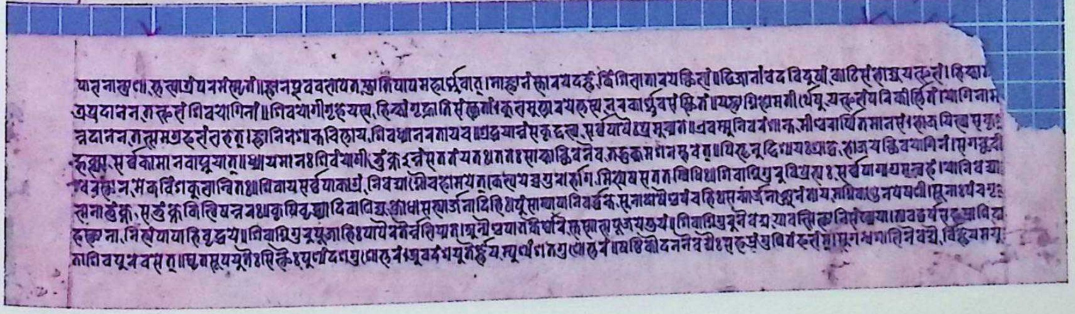

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

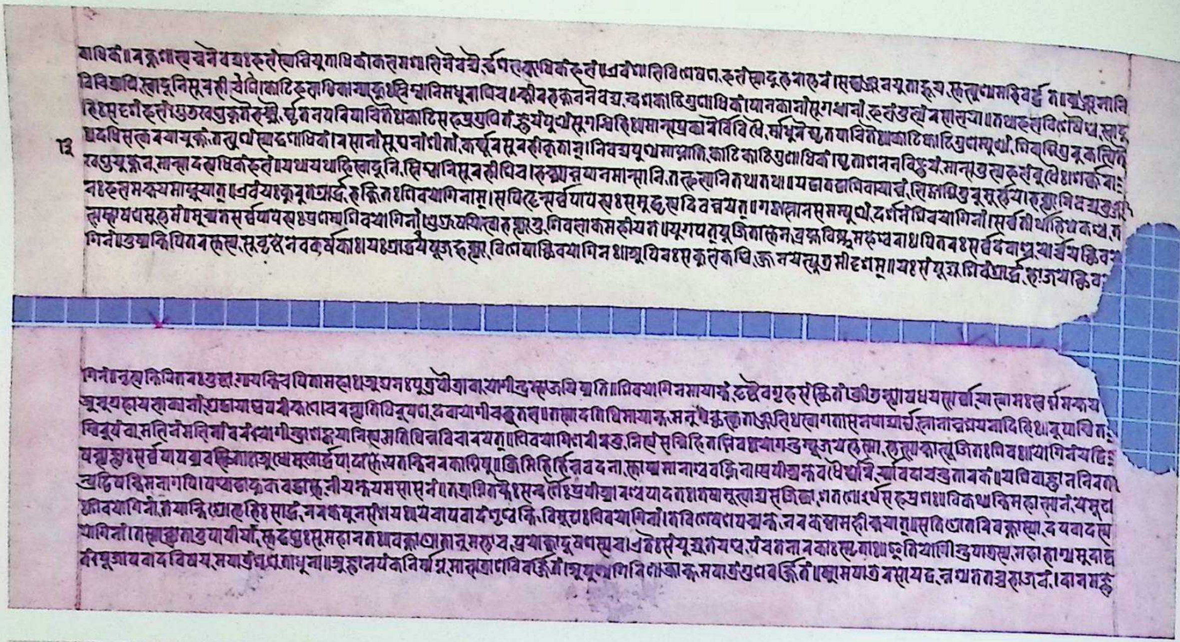

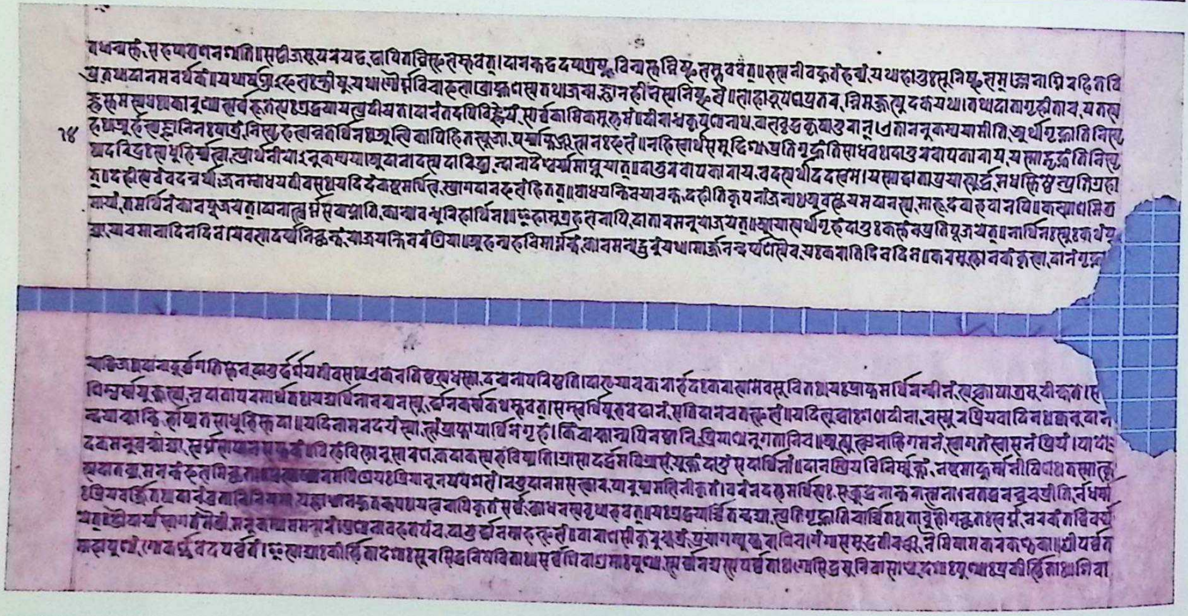

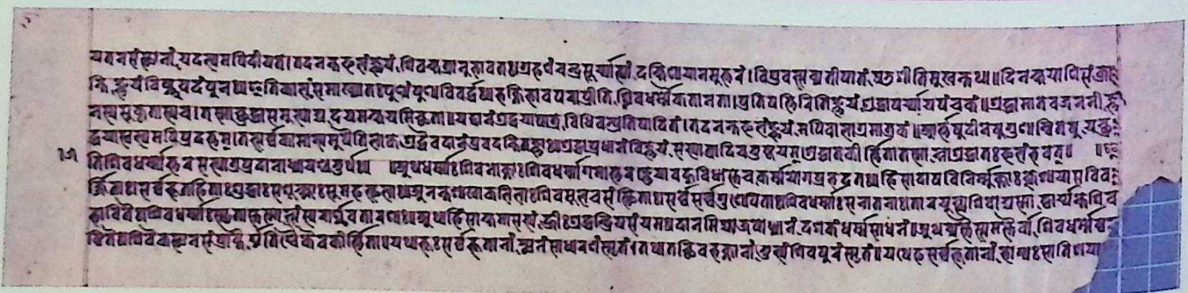

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

[illegible]

८ [illegible]

[illegible]

१८ [illegible]

[illegible]

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

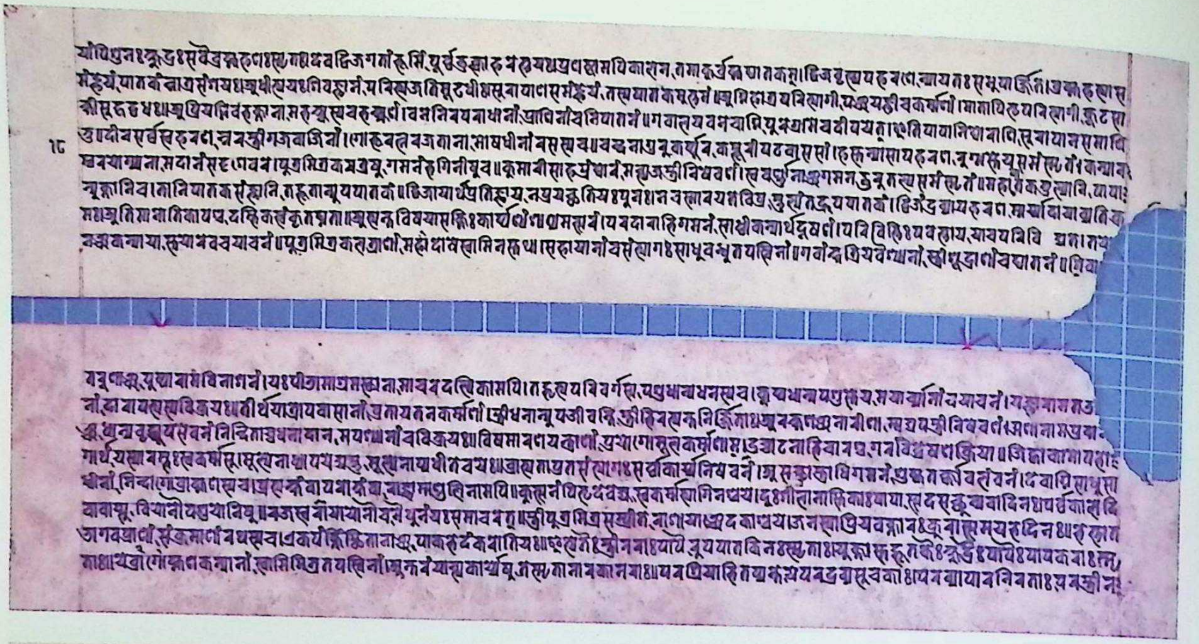

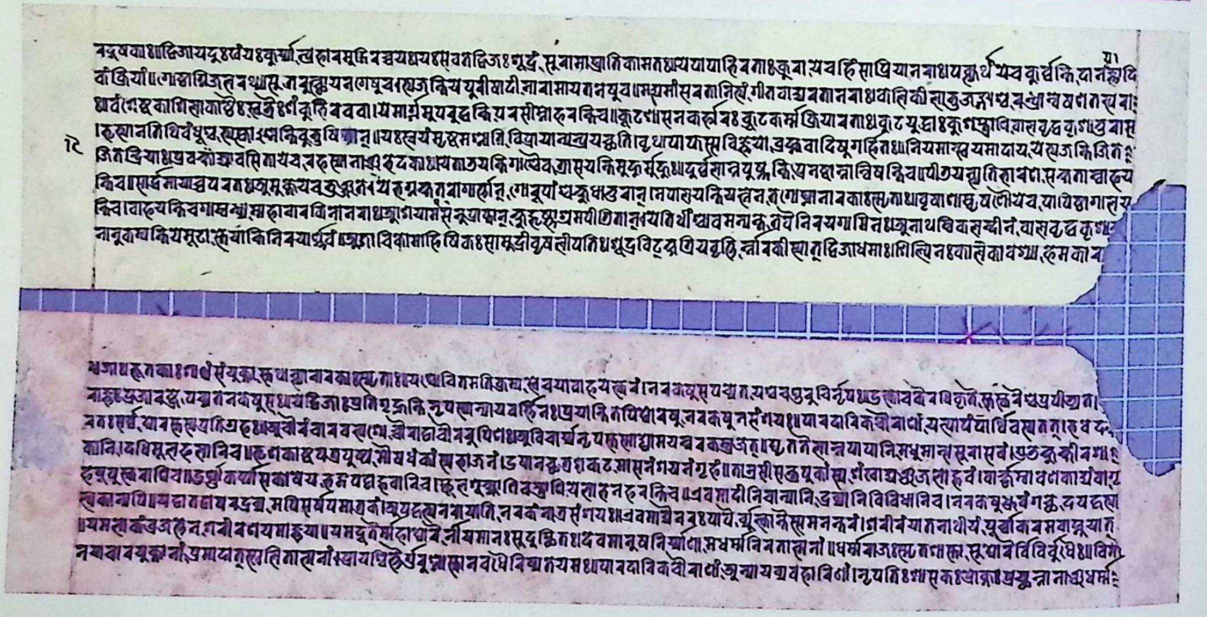

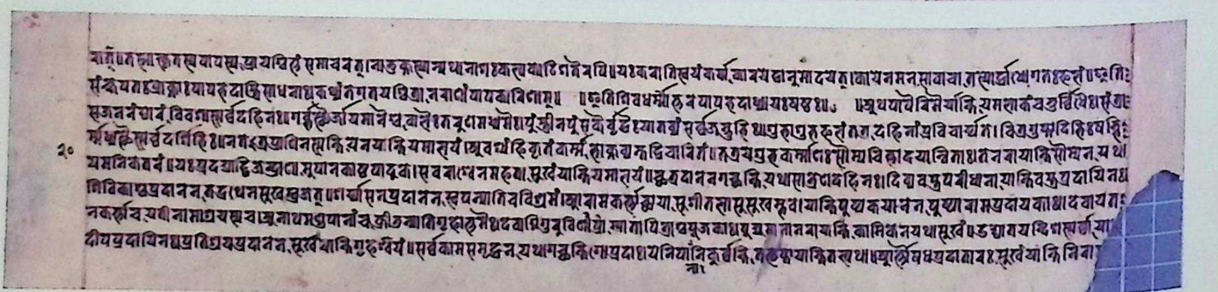

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

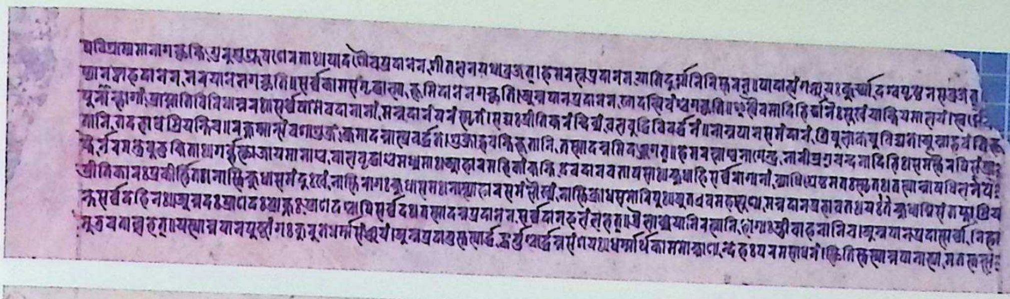

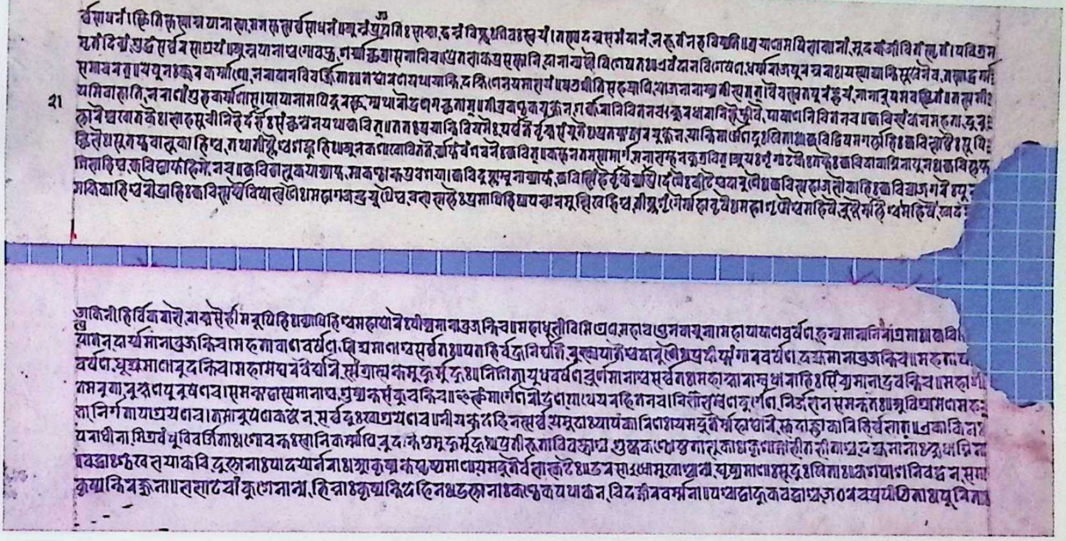

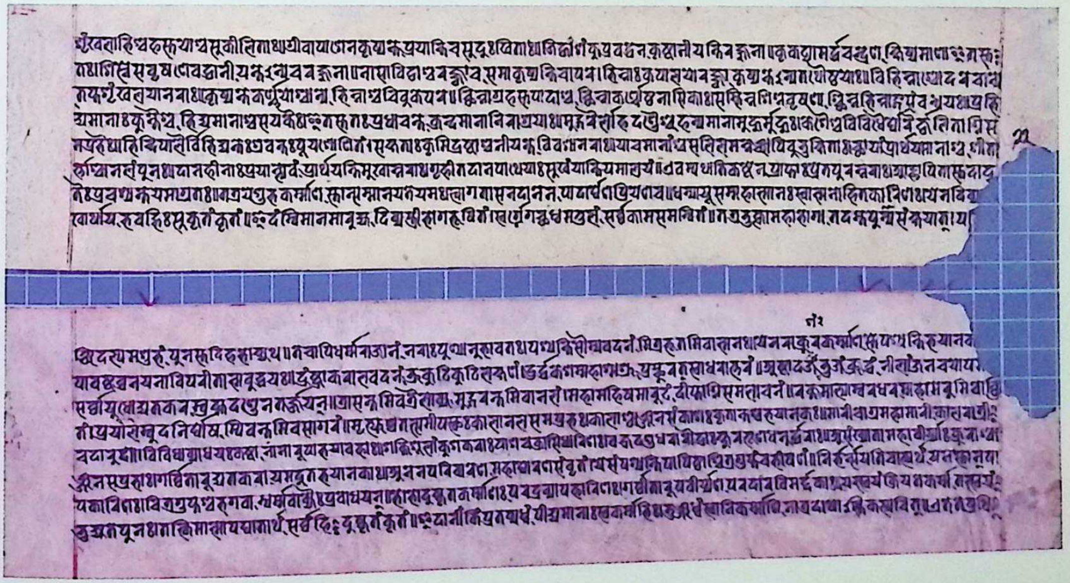

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

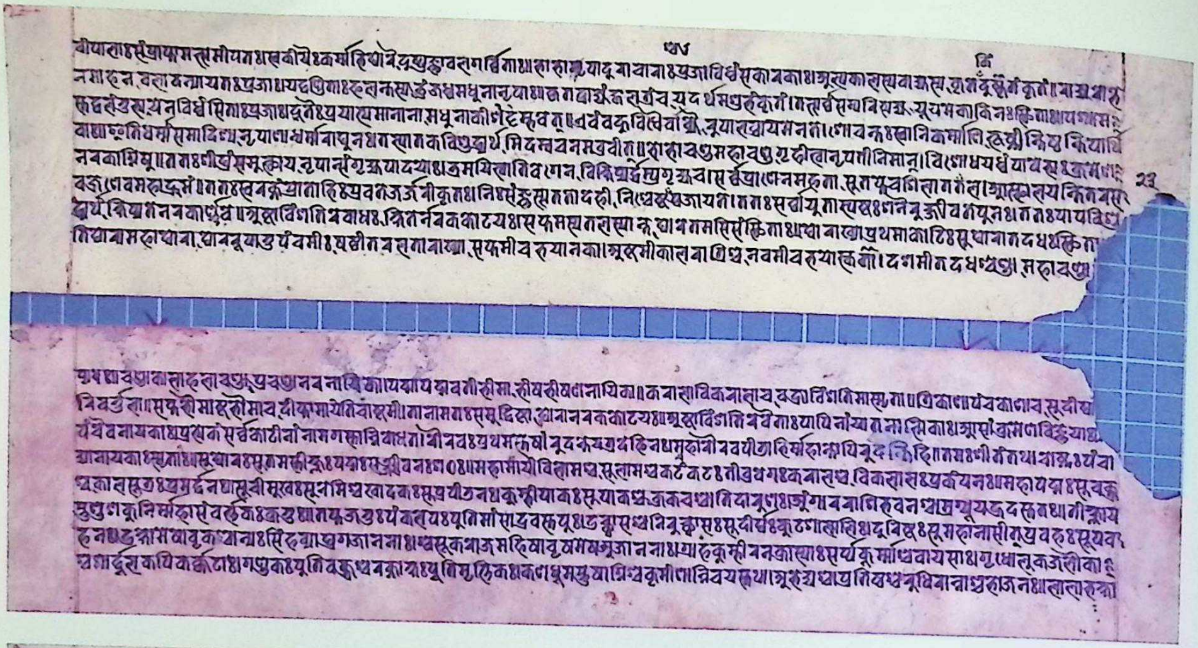

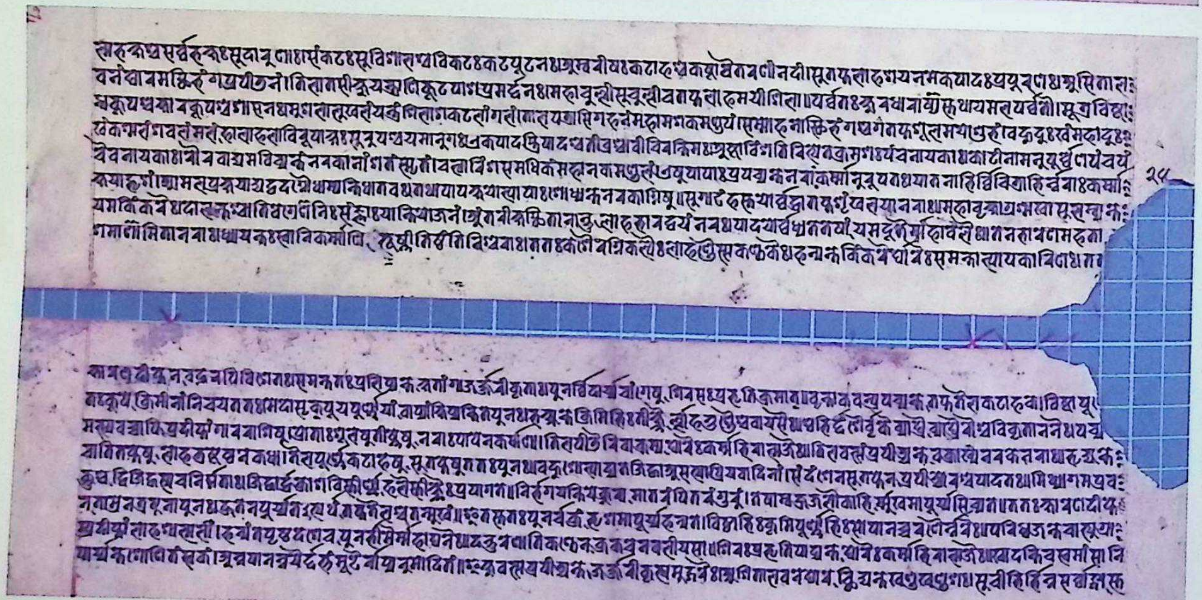

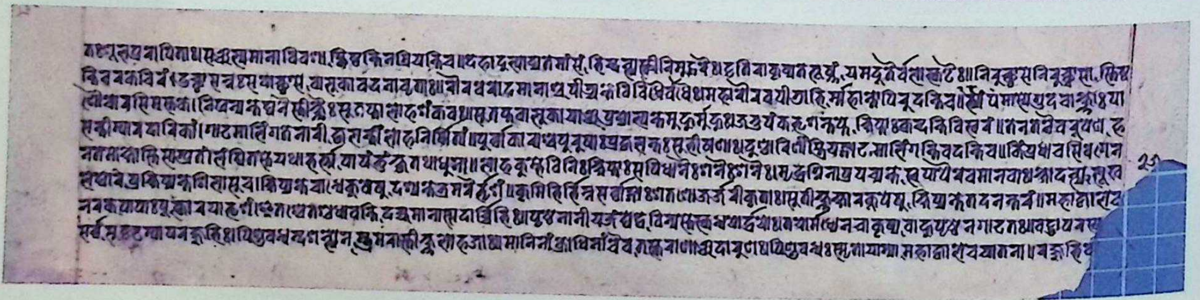

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

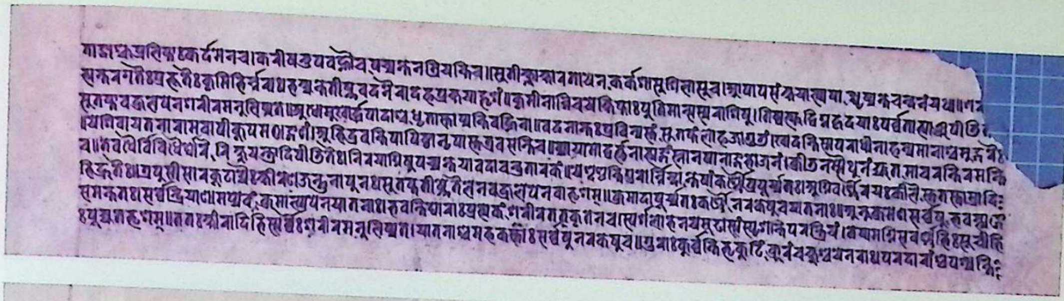

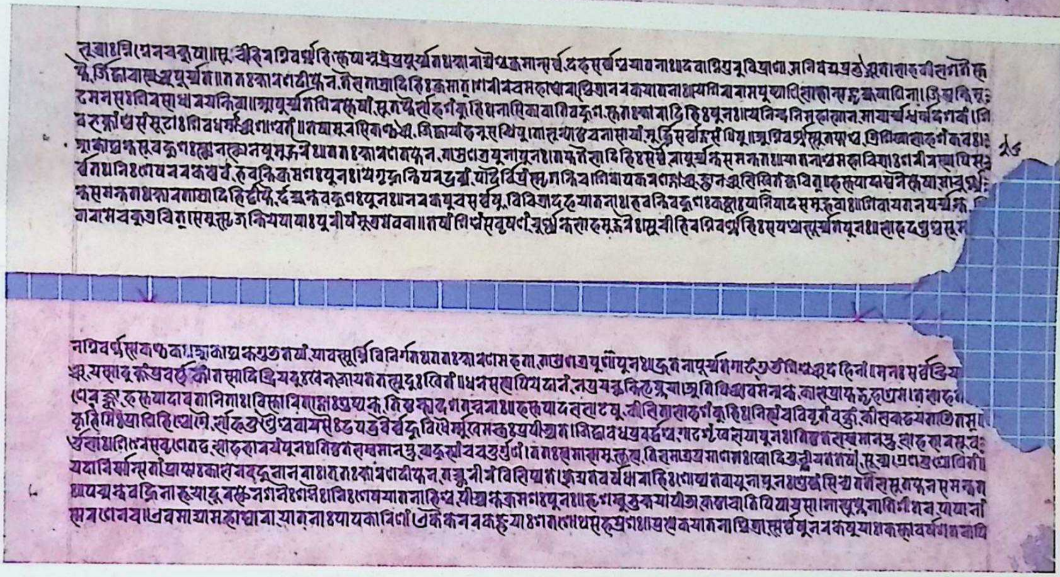

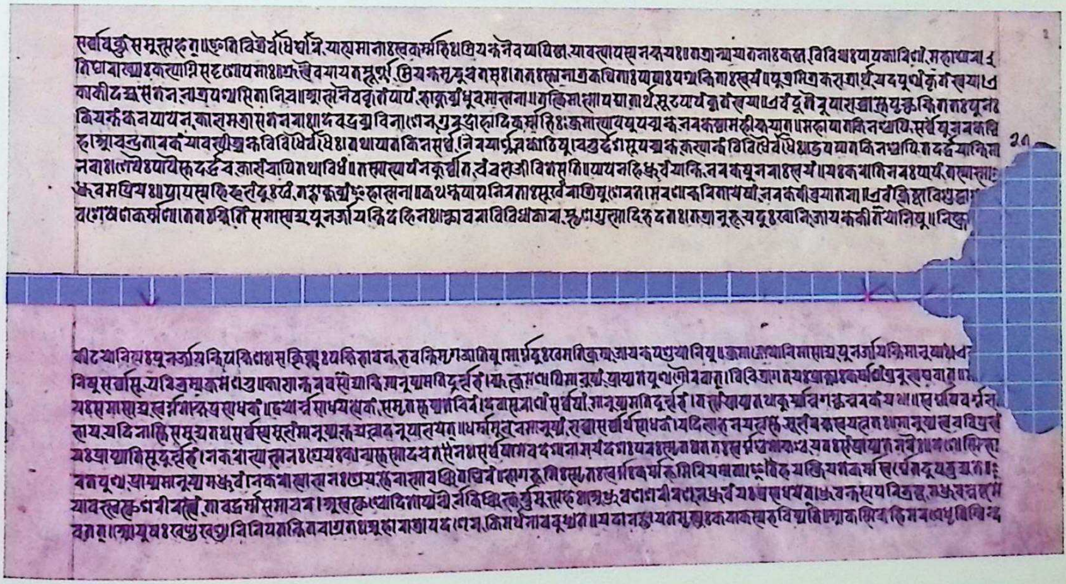

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

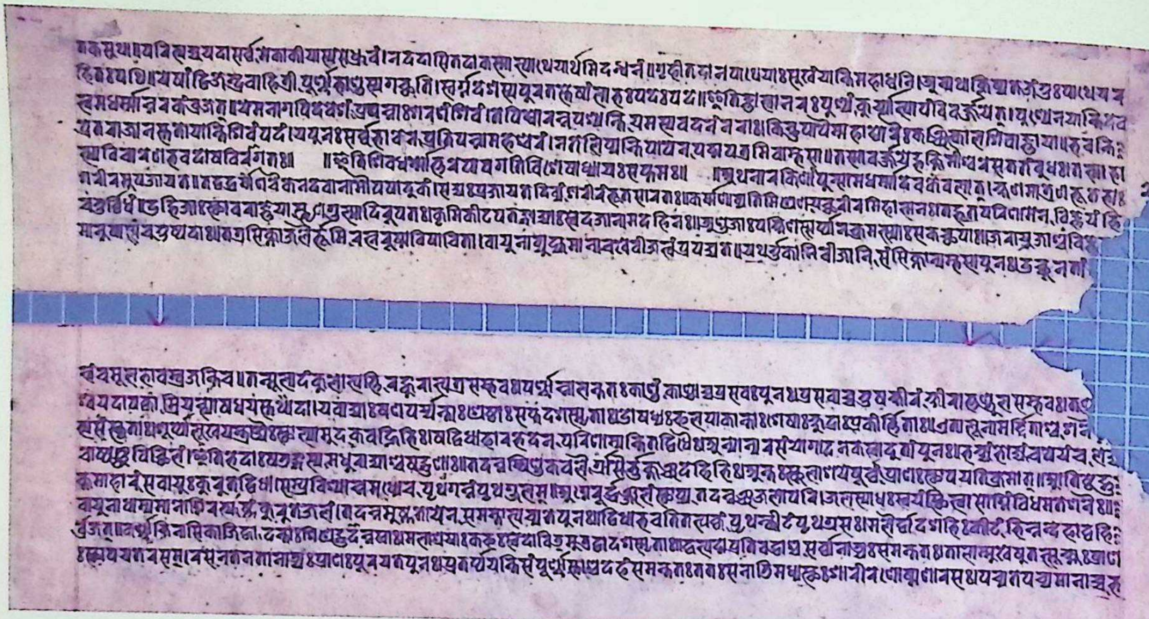

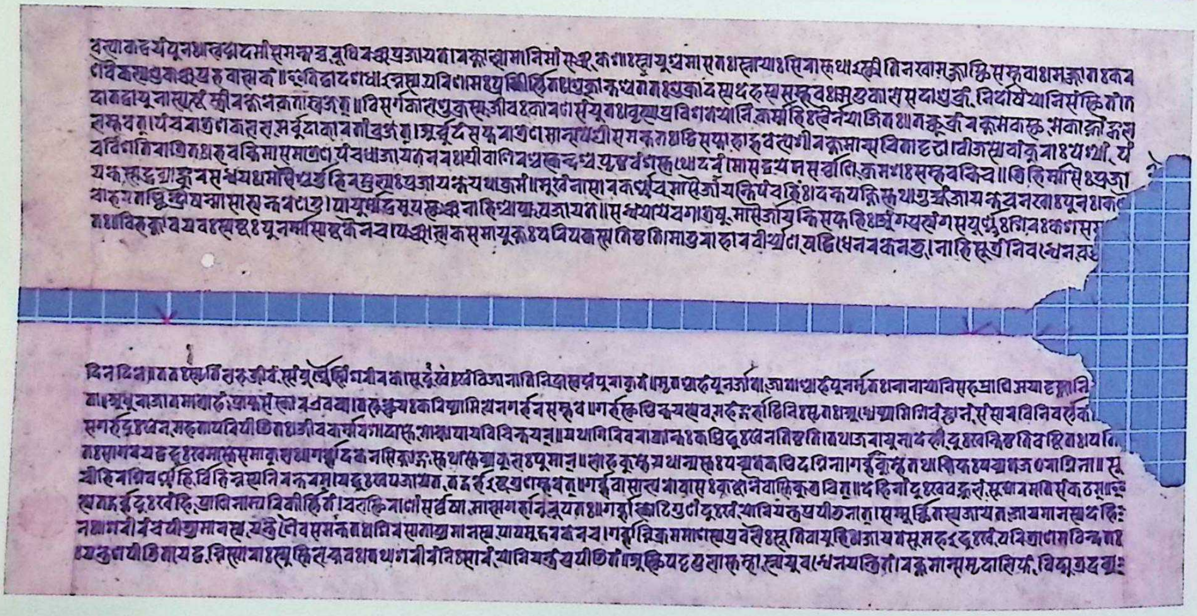

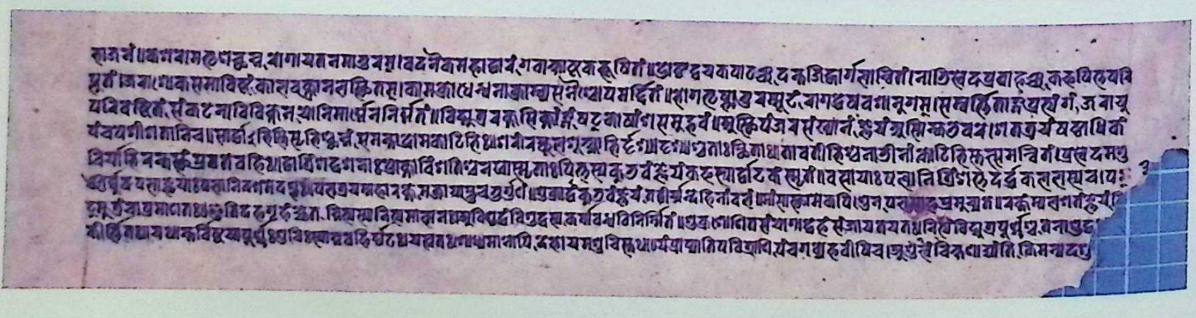

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

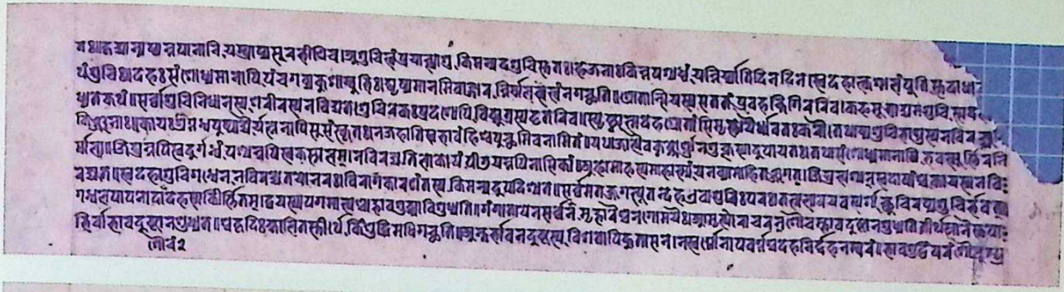

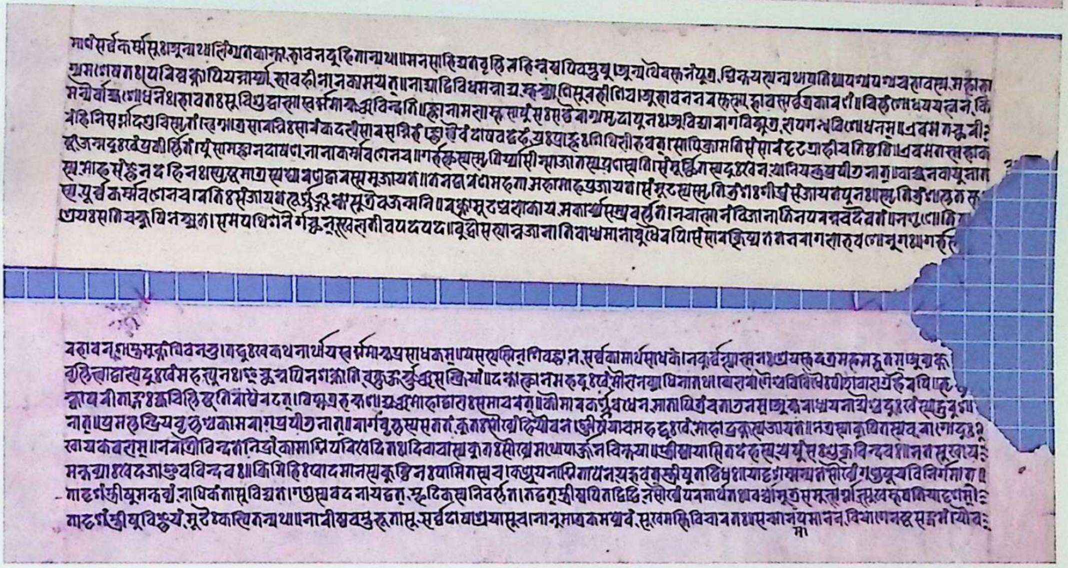

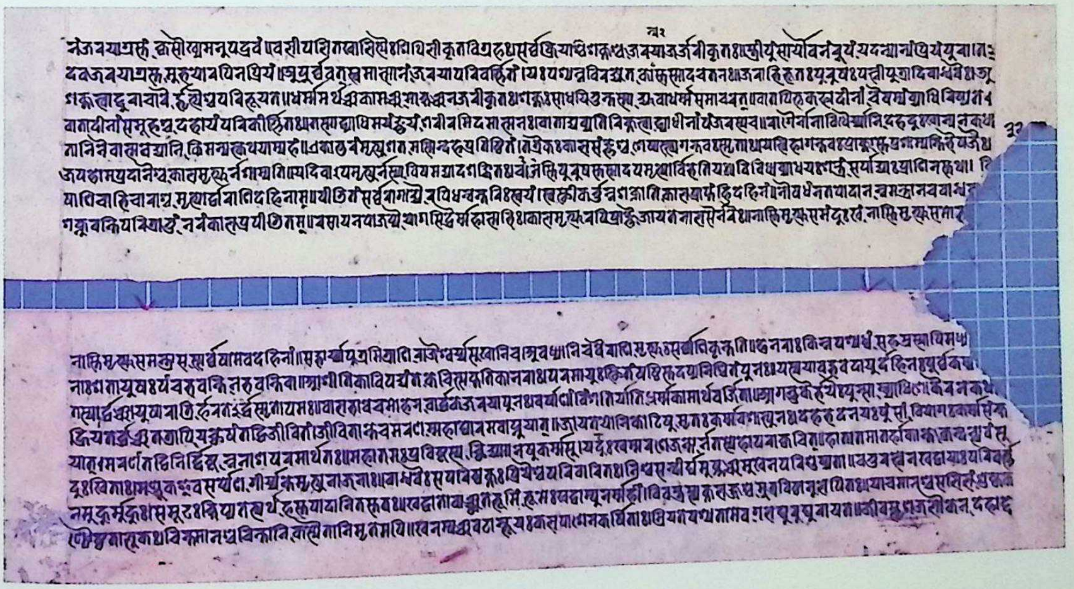

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

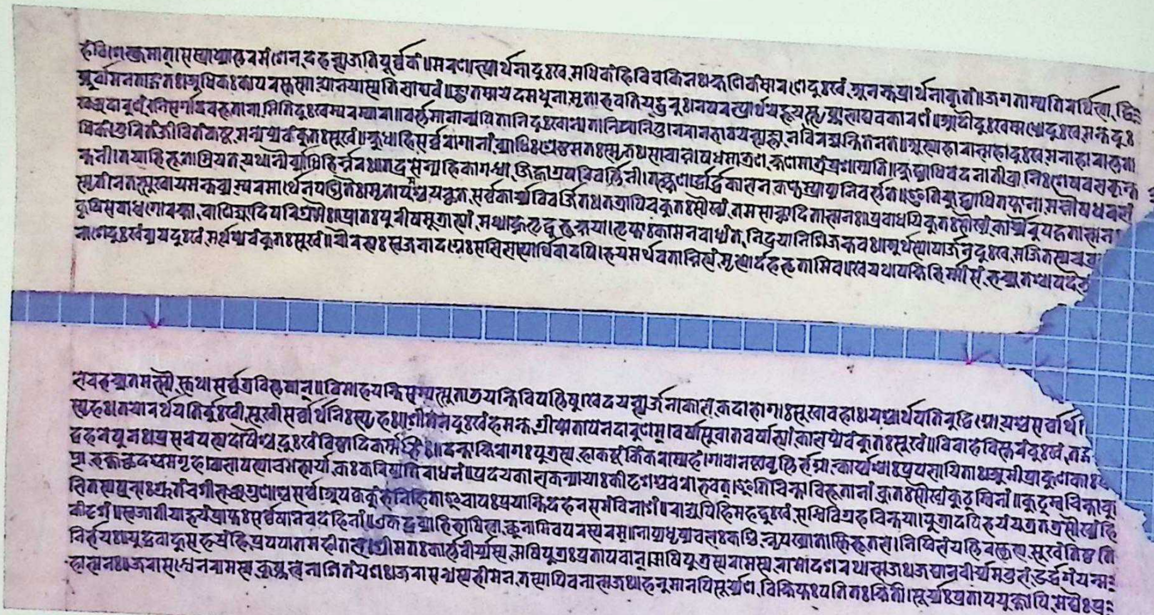

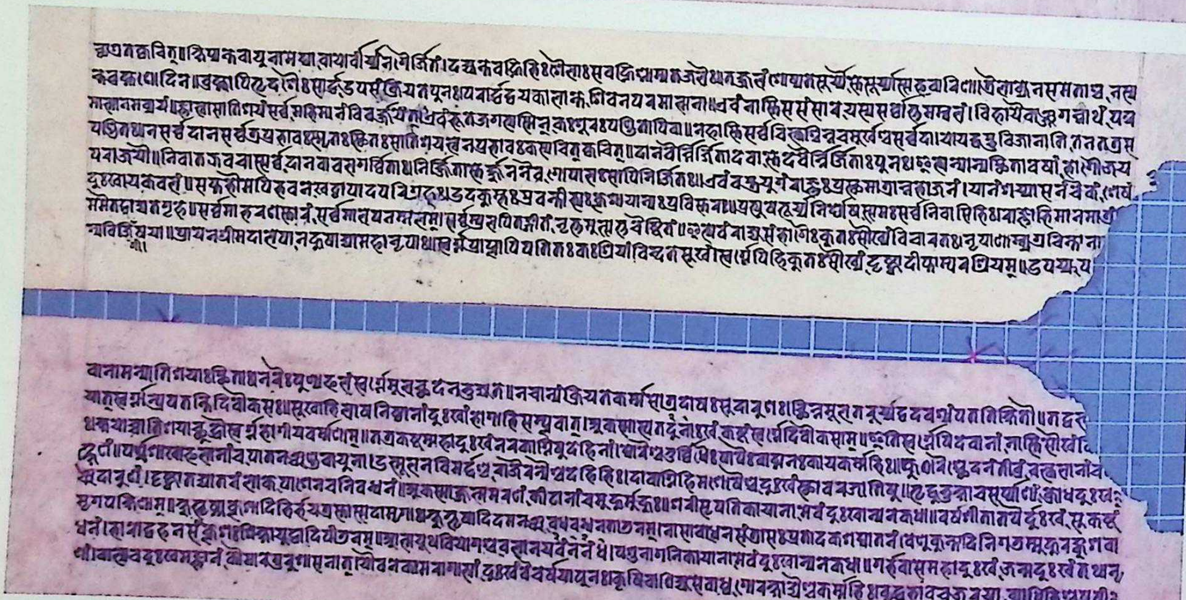

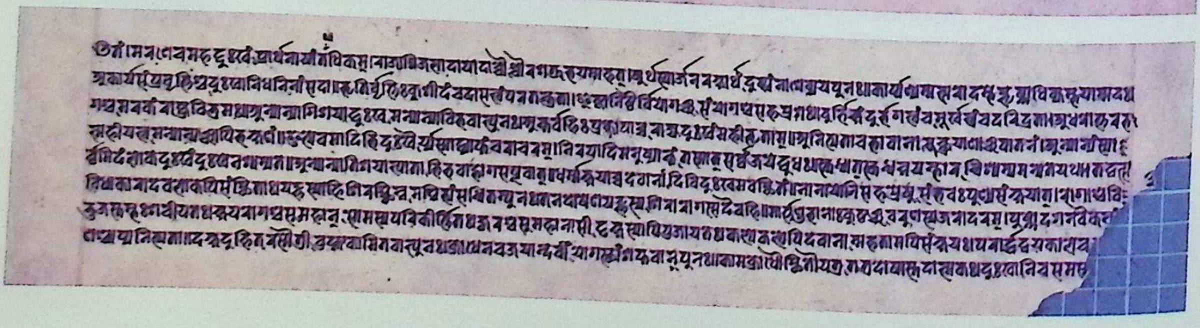

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

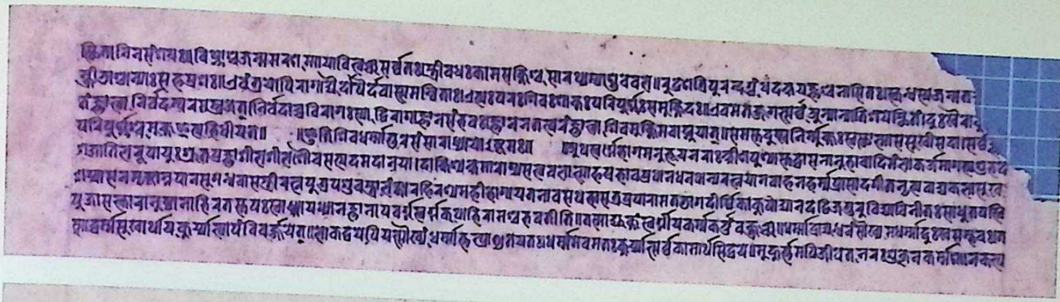

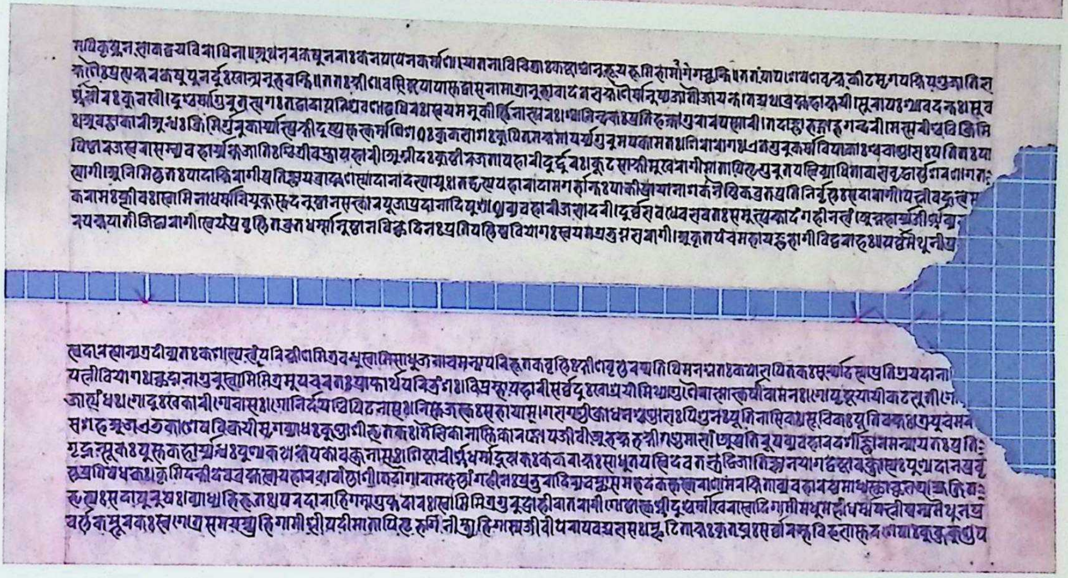

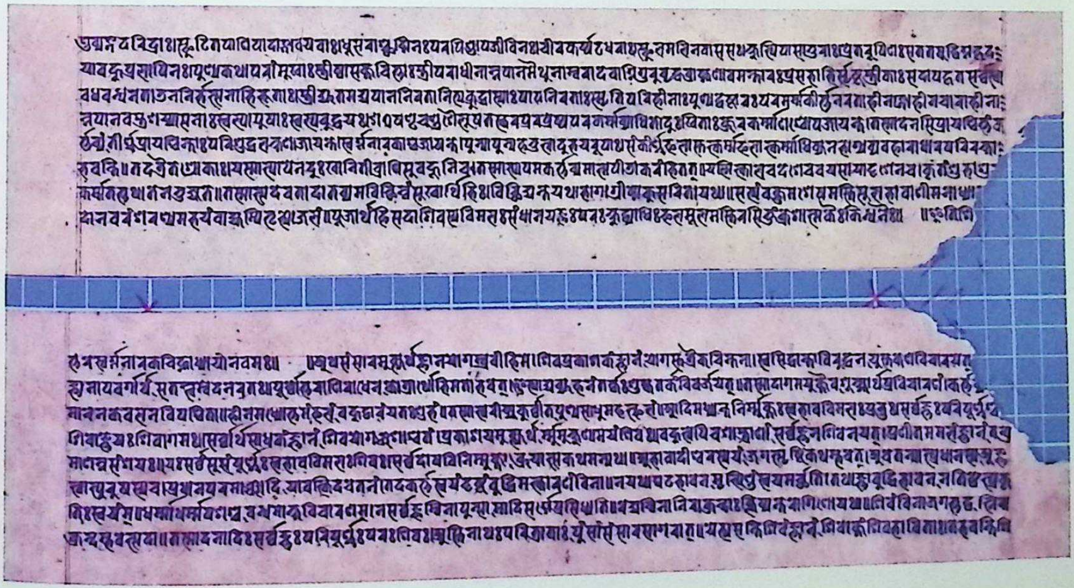

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

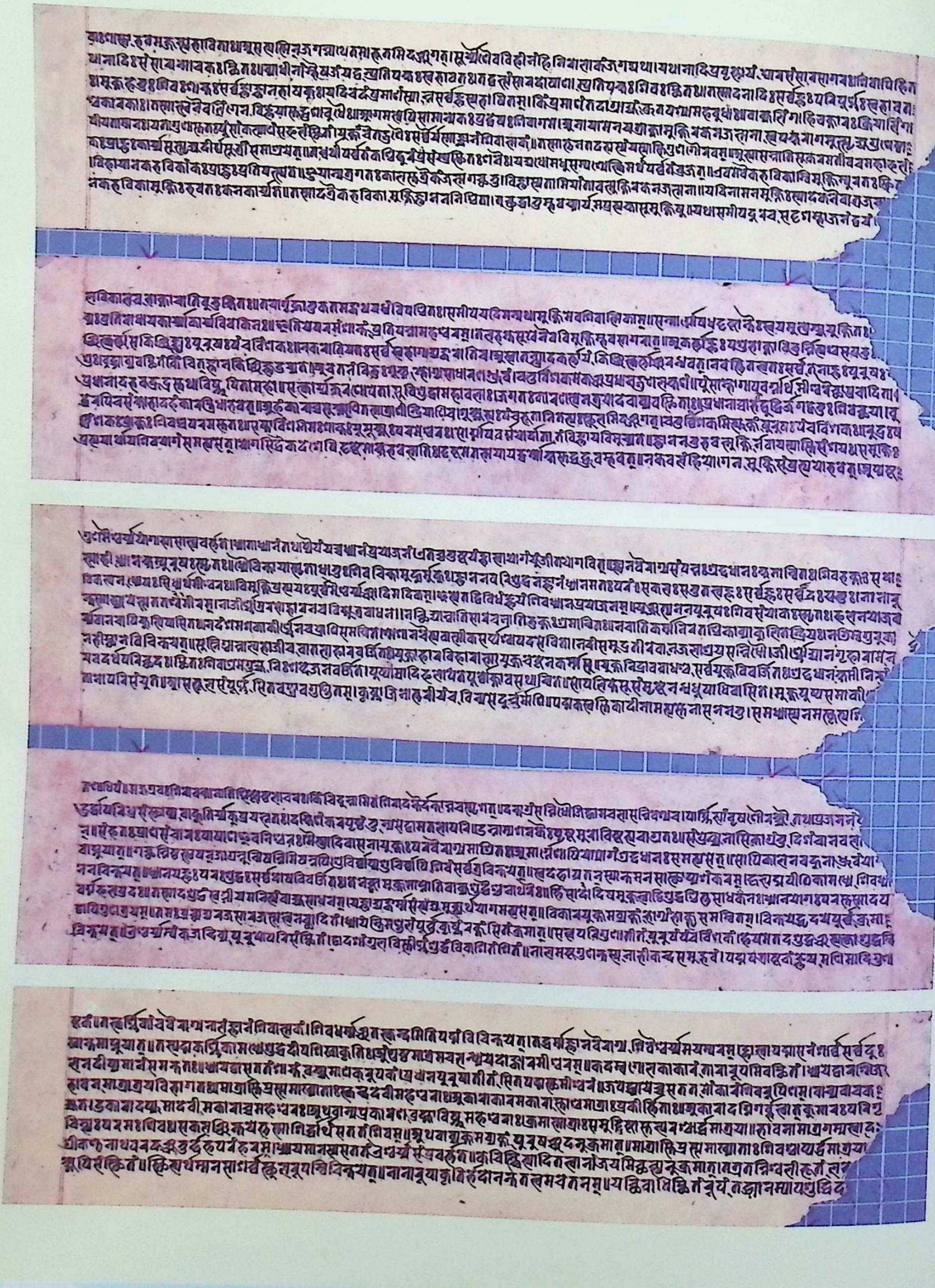

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

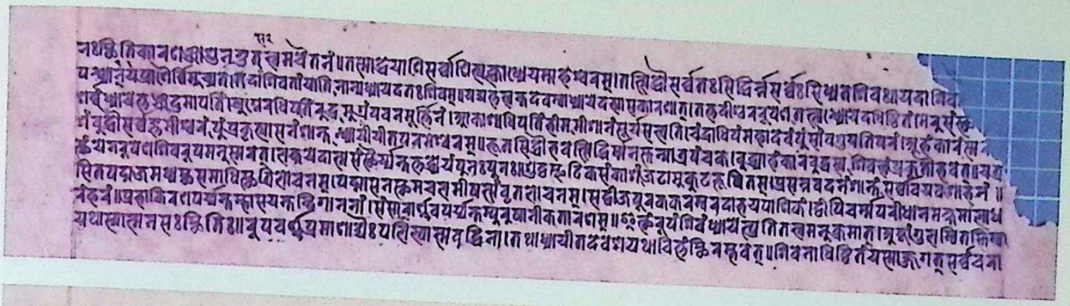

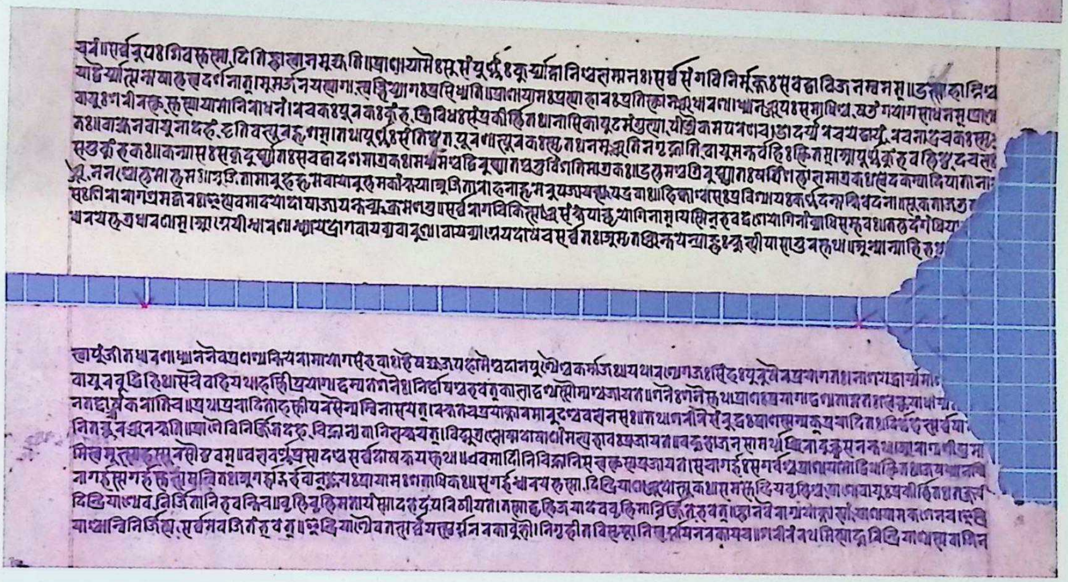

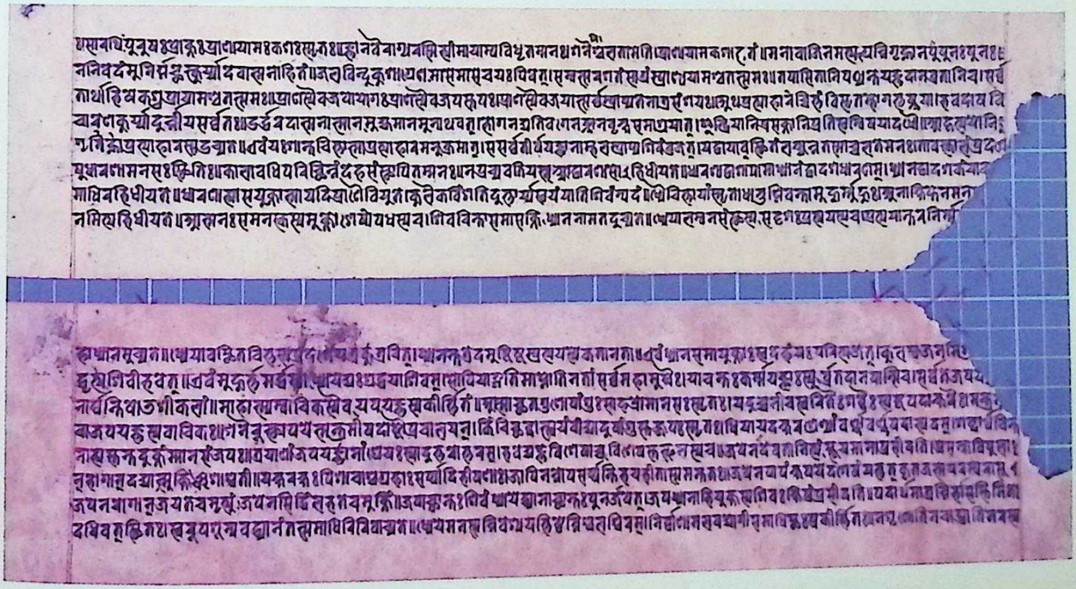

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

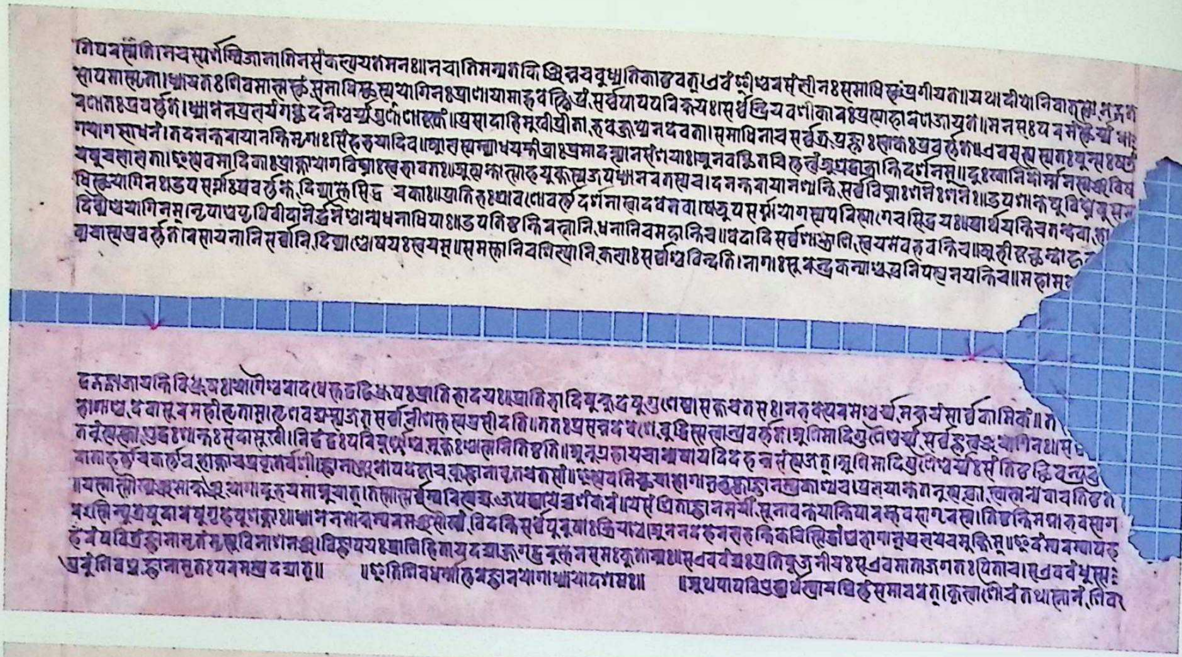

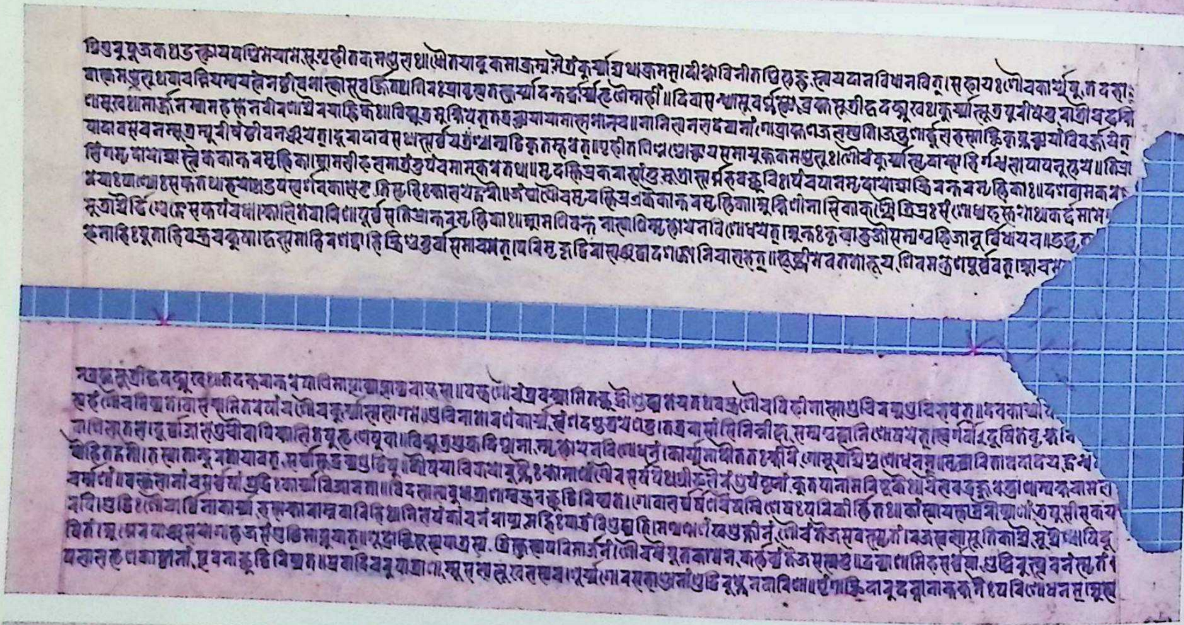

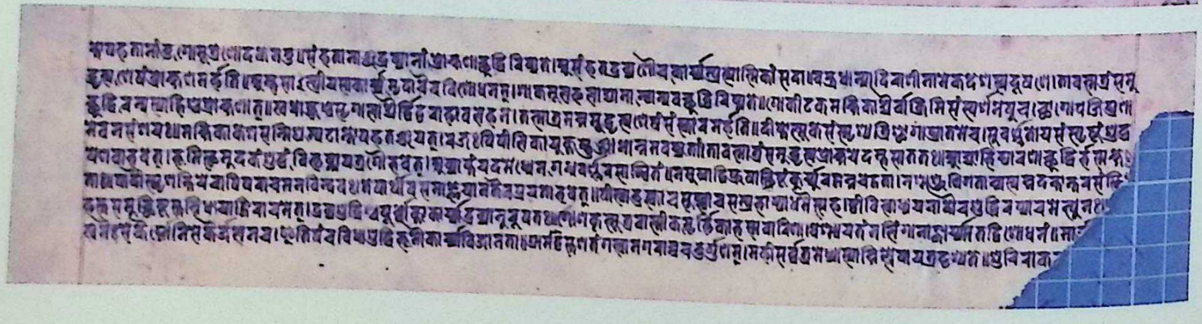

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

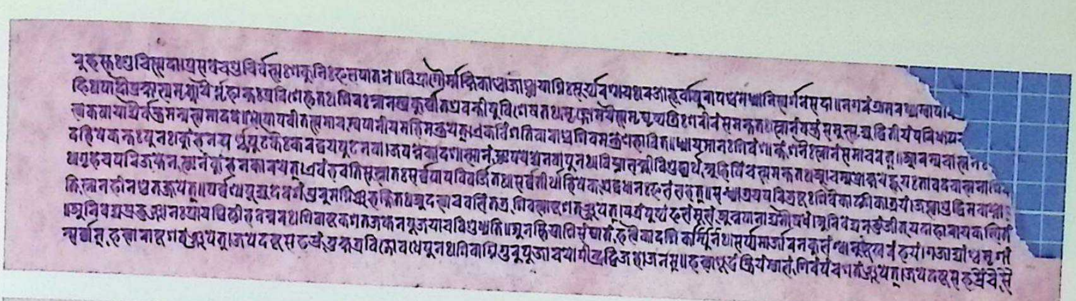

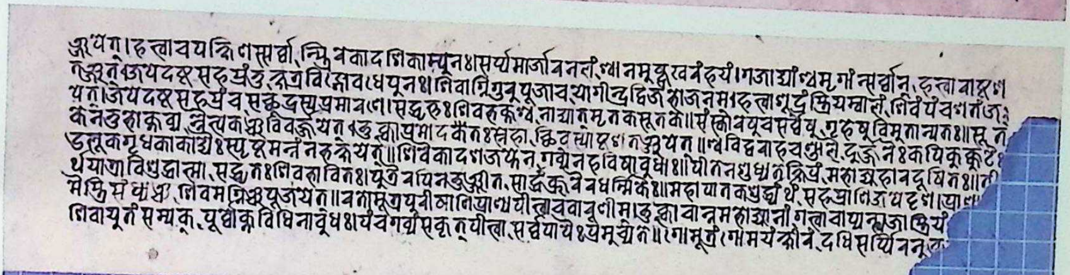

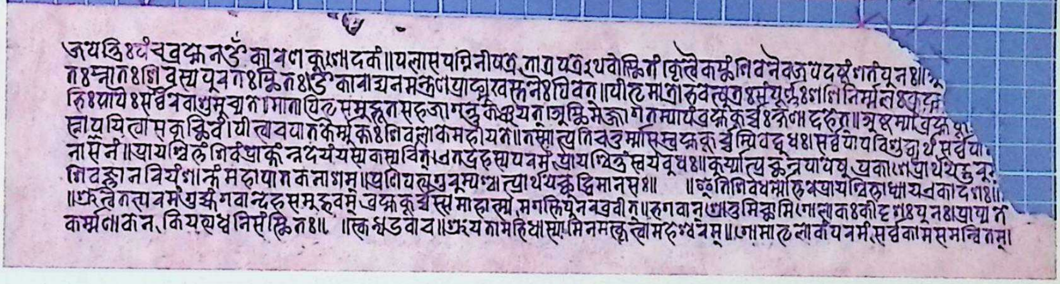

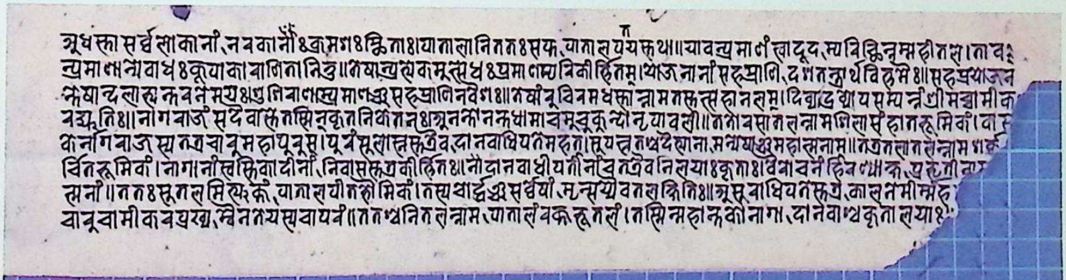

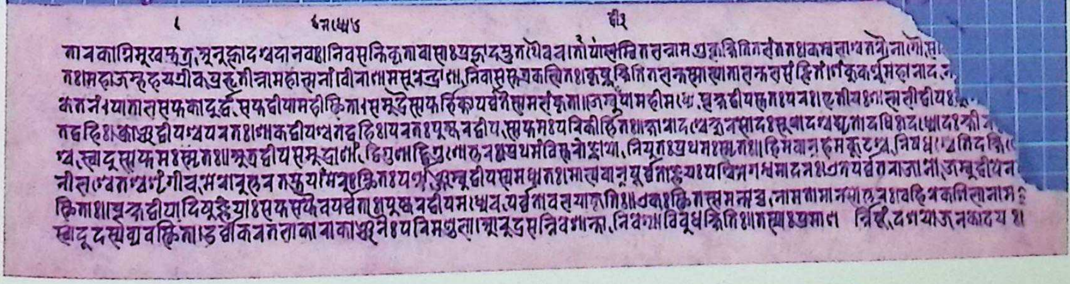

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

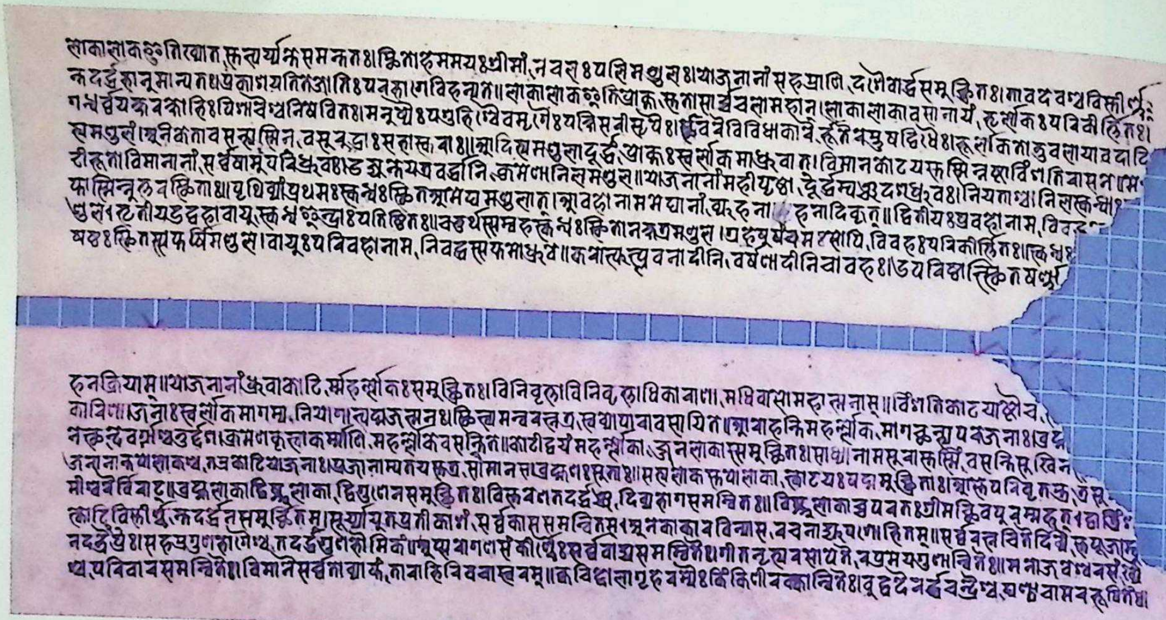

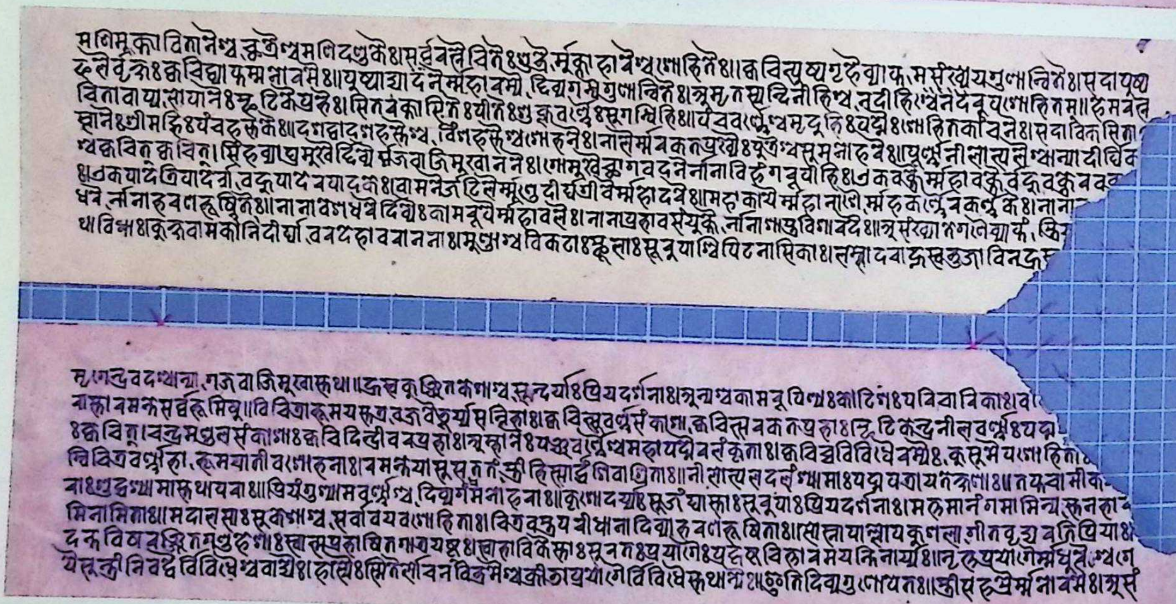

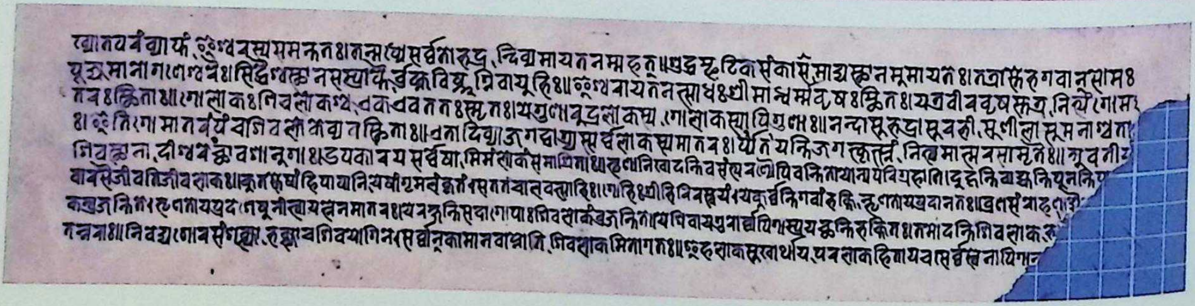

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

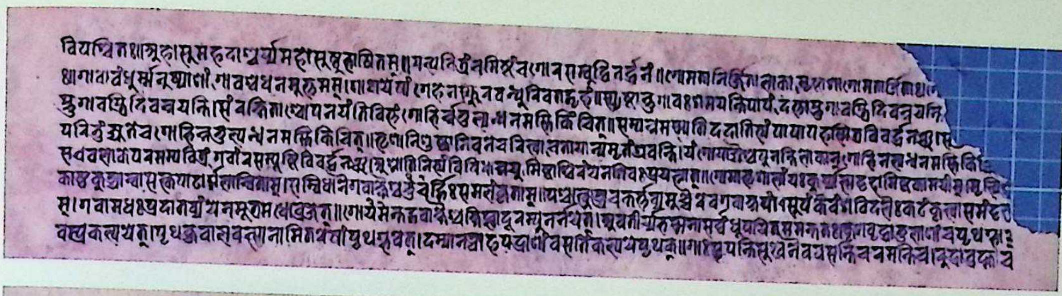

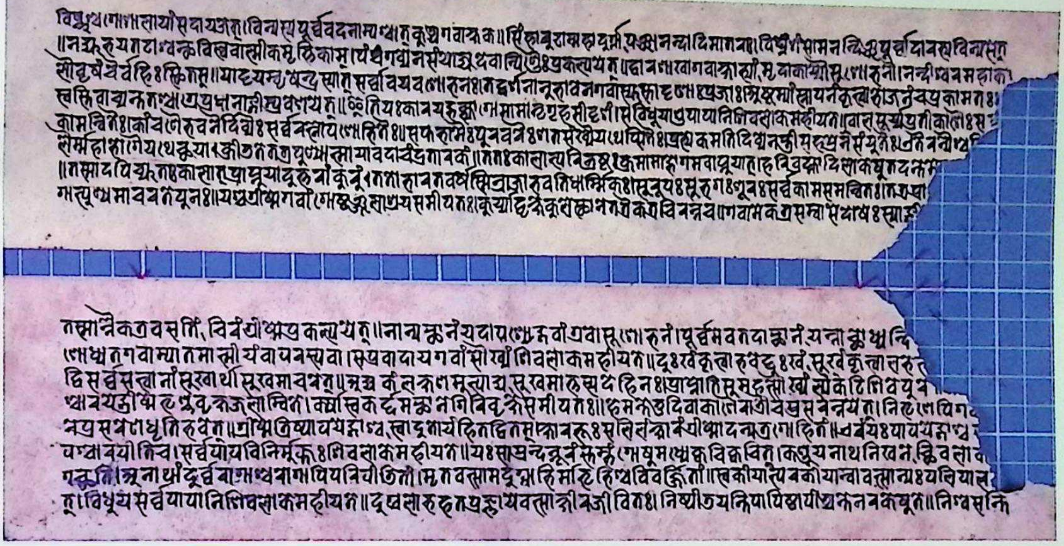

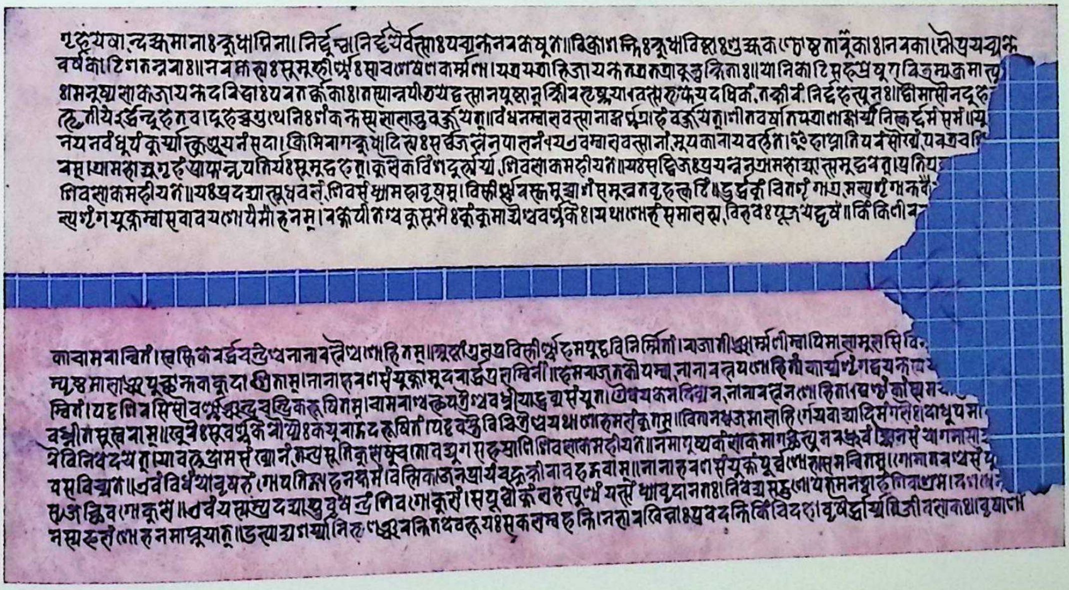

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

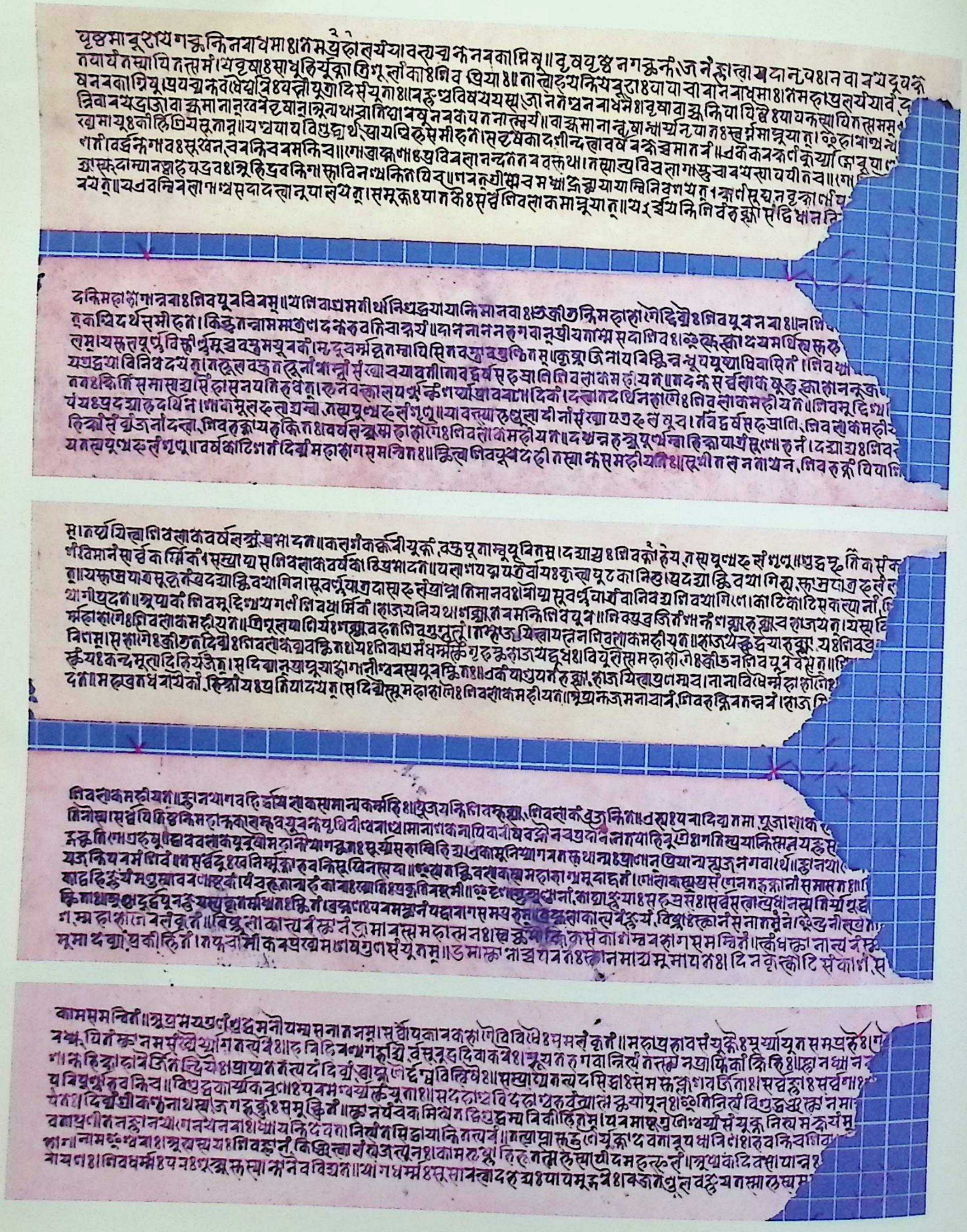

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

[illegible]

॥ इति शिवधर्मोत्तरे द्वादशमोध्यायः समाप्तः॥ ॥ शिवधर्मोत्तरं शास्त्रं समाप्तमिति॥ ८ ॥

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

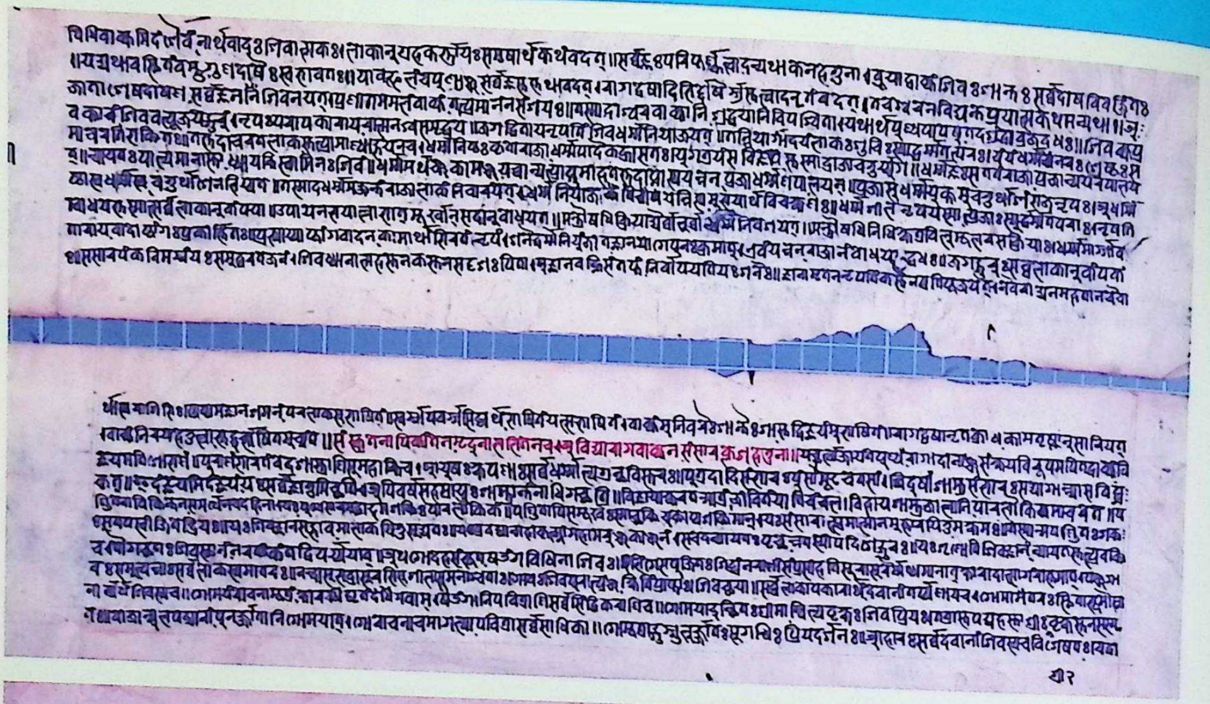

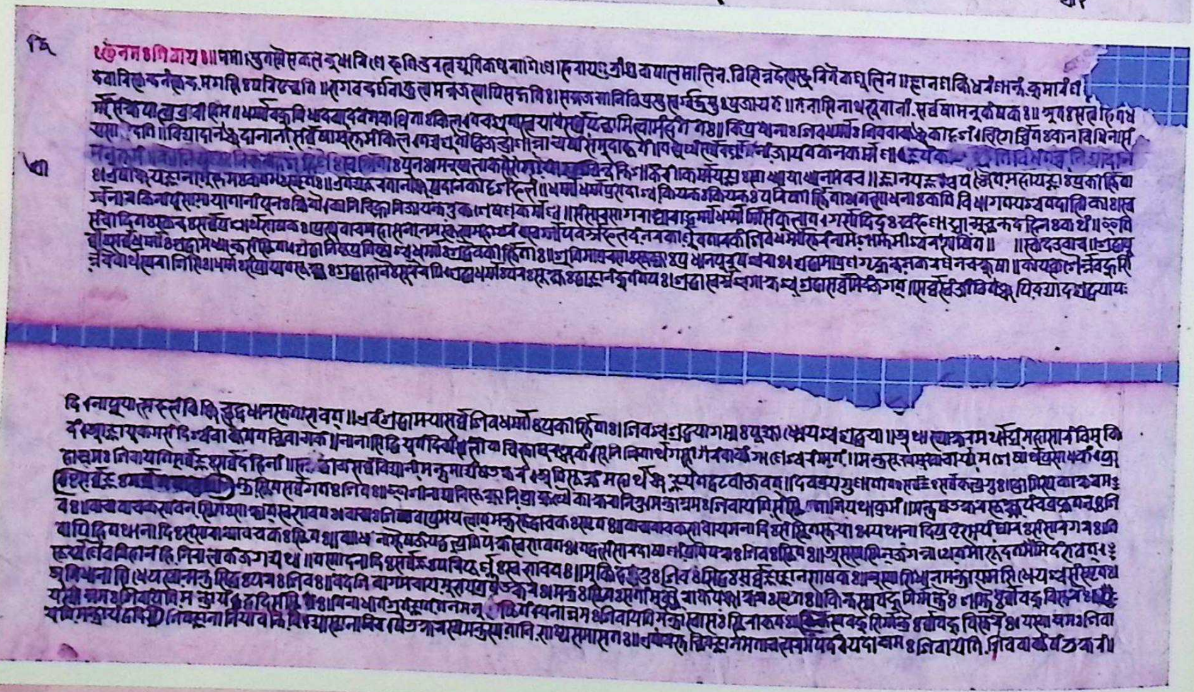

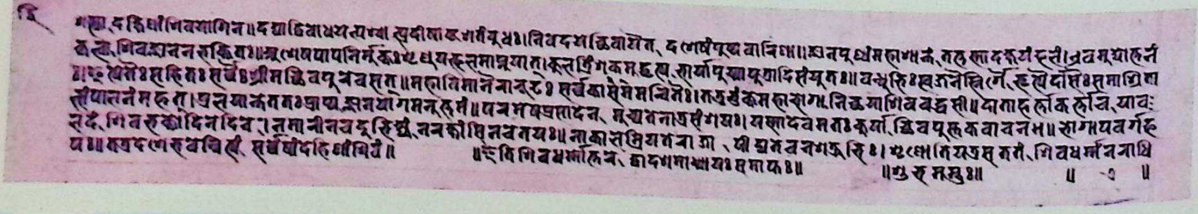

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

ख पाण्डुलिपिमा भेटिएको गाताचित्र

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

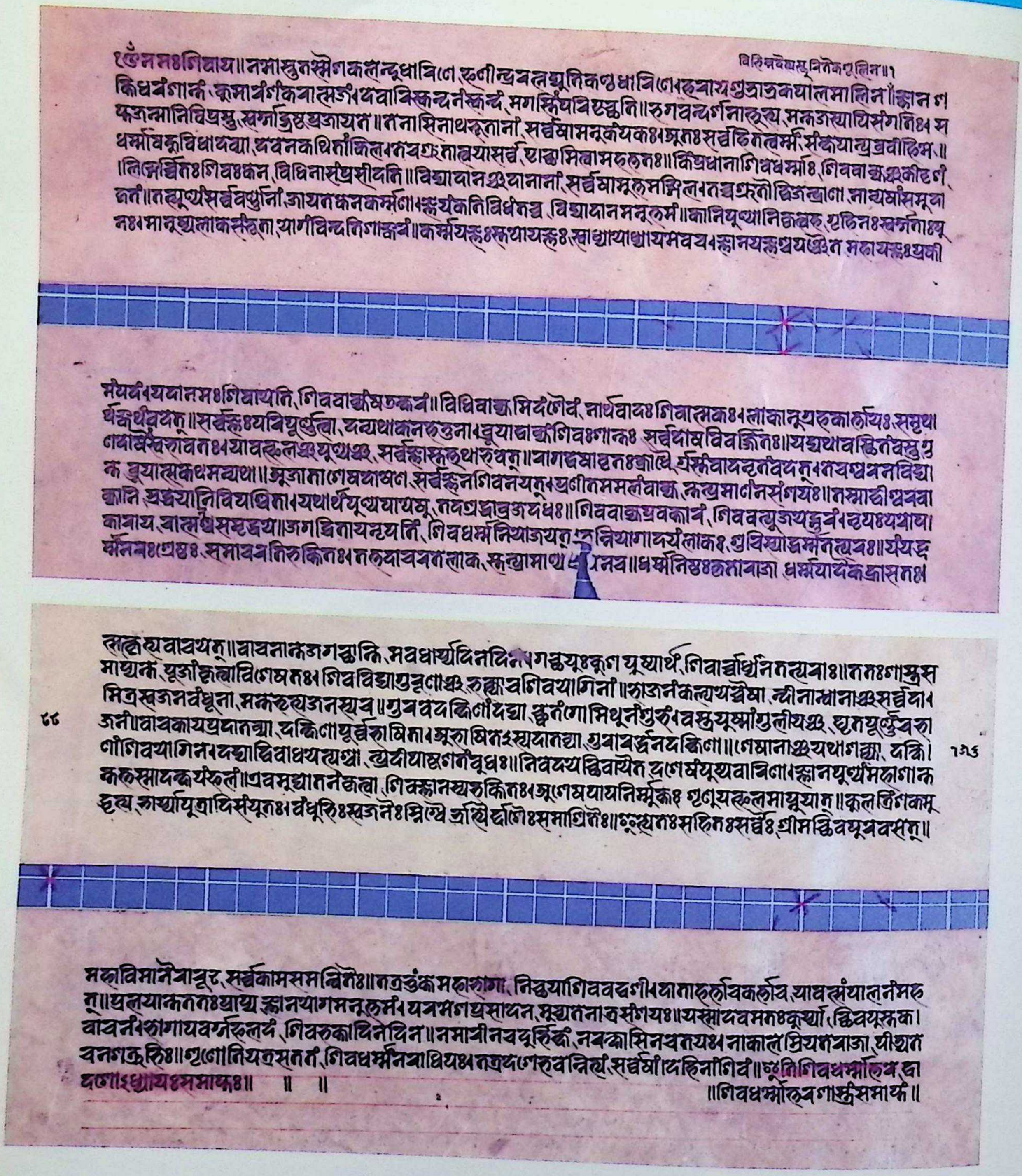

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

उपाध्याय, बलदेव आदि (सं.), *संस्कृतवाङ्मय का बृहद्इतिहास* (तेह्रौं खण्ड), लखनउ : उत्तर प्रदेश संस्कृत संस्थान, २०६३ वि.सं.।

याज्ञवल्क्य, *याज्ञवल्क्यस्मृति* वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान, २०३९ वि.सं. ।

खेमराज, श्रीकृष्णदास(सं), *कूर्मपुराण* दिल्ली : नाग पब्लिशर्स्, २००२ ई. ।

खेमराज, श्रीकृष्णदास(सं), *पद्मपुराण* द्वि.भा. , दिल्ली : नाग पब्लिशर्स्, २००३ ई. ।

खेमराज, श्रीकृष्णदास(सं), *वायुपराण* दिल्ली : नाग पब्लिशर्स्, २००४ ई. ।

खेमराज, श्रीकृष्णदास(सं), *विष्णुपुराण* दिल्ली : नाग पब्लिशर्स् २००२ ई. ।

खेमराज, श्रीकृष्णदास(सं), *स्कन्दपुराण* द्वितीय भाग, दिल्ली : नाग पब्लिशर्स्, २००४ ई. ।

गौड, कालीचरण एवं अन्य(टी.) *मत्स्यपुराण* (द्वि.सं.), वाराणसी :चौखम्बा विद्याभवन, २००६ ई. ।

त्रिपाठी, ब्रह्मानन्द (व्या.), *शिवपुराण* दिल्ली : चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान , २००७ ई.।

त्रिपाठी, श्रीकृष्णमणि, *पुराणपर्यालोचनम्* (गवेषणात्मको भागः, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन १९७६ई.।

पाण्डेय, पं.रामतेज, *भागवतपुराण* (द्वि.सं.), दिल्ली : चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, १९९६ ई. ।

पाण्डेय, रामनारायणदत्त शास्त्री, *महाभारत* (आदिपर्व), गोरखपुर : गीताप्रेष २०६७ वि.सं. ।

योगी नरहरिनाथ, *पशुपतिमत* काष्ठमण्डप : बृहदाध्यात्मिकपरिषद् , २०५५ वि.सं. ।

रेग्मी, डा. दिनेशचन्द्र, *पुरालेखन र अभिलेख* काठमाडौं : हिमालय बुक स्टल, २०६० वि.सं. ।

लुइटेल, तिलकप्रसाद(अनु.) , *अथर्ववेद* काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, २०६३ वि.सं. ।

शर्मा, श्रीराम (सं.), *१०८ उपनिषद्* , वरेली भारत : संस्कृति संस्थान वेद नगर, १९७६ ई. ।

– *स्तोत्ररत्नावली* गोरखपुर : गीताप्रेस, २०४९ वि.सं. ।

– *शिवधर्मोत्तर* क पाण्डुलिपि, राष्ट्रिय अभिलेखालय, ल.सं. ५-५३६७, वि.सं.३०६, माइक्रोफिल्म रिल नं. A २९६/१२ ।

– *शिवधर्म* ख पाण्डुलिपि, राष्ट्रिय अभिलेखालय, लं सं. ५-५३७०, वि. सं. ३०७, माइक्रोफिल्म रिल नं. A १३६३/७ , B २१९/२ ।

– *शिवधर्मोत्तर* घ पाण्डुलिपि, राष्ट्रिय अभिलेखालय, ल.सं. ४-२५३७, वि. सं. ३१०, माइक्रोफिल्म रिल नं. B २१९/३ ।

– *शिवधर्म* ङ पाण्डुलिपि, राष्ट्रिय अभिलेखालय, ल.सं. ४-१५६७, वि.सं. ३०८, माइक्रोफिल्म रिल नं. B २१९/८।

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal

CC0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

वीर पुस्तकालय तथा राष्ट्रिय अभिलेखालयबाट प्रकाशित पुस्तकहरुको सूची

क्र.सं.	पुस्तकको नाम
१	अभिलेख (अंक १ देखि ३४ सम्म)
२	सूचीपत्र बौद्ध विषयक हस्तलिखित ग्रन्थहरु
३	सूचीपत्र हस्तलिखित नेपाली चिठ्ठी पत्र
४	नेपाली भाषामा लेखिएका हस्तलिखित ग्रन्थहरुको वर्णनात्मक सूचीपत्र
५	आयुर्वेद विषयका हस्तलिखित ग्रन्थहरुको सूचीपत्र
६	सूचीपत्र देवनागरी लिपिको हस्तलिखित ग्रन्थहरु
७	Catalogue of Tibetan Manuscripts (Vol. 1 to 6)
८	Catalogue of Guthi Paper (Vol. 1 to 2)
९	भूमिसम्बन्धी तमसूक ताडपत्र (अंक १ देखि ४ सम्म)
१०	कान्तिपुर शिलालेख सूची (अंक १ देखि ४ सम्म)
११	पुष्प चिन्तामणि
१२	राजविधान सार
१३	हस्तमुक्तावली
१४	अश्वमेघीय यात्रा
१५	ऐतिहासिक चिठ्ठीपत्र (अंक १ देखि ३ सम्म)
१६	कृत्यबाटिका
१७	बृहत् सूचीपत्र (अंक १ देखि १० सम्म)

क्र.सं.	पुस्तकको नाम
१८	ब्रह्म शान्ति
१९	वास्तुशास्त्रीय ग्रन्थहरुको संक्षिप्त अध्यन
२०	PAINTED ILLUSTRATIONS OF THE MANUSCRIPT COVERS IN NATIONAL ARCHIVES FROM NEPAL
२१	व्रतकल्पलतिका
२२	व्रतरत्न माला
२३	अगस्त्यसंहित रत्न परीक्षा (वी.पु)
२४	हरमेखलापूर्वीखण्ड
२५	हरमेखला मध्यखण्ड
२६	SAARC Voyage from Banglore to Kathmandu
२७	ऐतिहासिक कुण्डली
२८	सिद्धान्त सारणी
२९	भक्तपुर शिलालेख सूची
३०	संक्षिप्त सूचीपत्रम् (वी.पु)
३१	सूचीपत्र ऐतिहासिक चिठ्ठीपत्र संग्रह
३२	नेपालभाषामा लेखिएका हस्तलिखित अभिलेख ग्रन्थहरुको वर्णनात्मक सूचीपत्र
३३	श्रीमद्‌वराहमिहिराचार्य विरचितम् विवाहपटलम्

नेपाल सरकार
संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय
पुरातत्त्व विभाग
राष्ट्रिय अभिलेखालय
रामशाहपथ, काठमाडौं, नेपाल
फोन नं.: ०१-४२००८५६, फयाक्स: +९७७-१-४२००८४८
वेबसाईट: www.narchives.gov.np, इमेल: mail@narchives.gov.np

Prof. Madhav Prasad Lamichhane Collection, Kathmandu, Nepal